
CEM BEHAR
Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü
(1494-2008)
Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi
YKY
Yapı Kredi Yayınları

BİR MAHALLENİN DOĞUMU VE ÖLÜMÜ
(1494-2008)
Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi

Cem Behar (Prof. Dr.) 1946 yılında İstanbul'da doğdu. Yükseköğrenimini Paris'te tamamladı. Müzik çalışmalarına Fikret Bertuğ ile başladı. Daha sonra Emin Ongan, Niyazi Sayın ve Necdet Yaşar ile çalıştı. 1980'den bu yana çeşitli dergi ve gazetelerde Osmanlı/Türk musıkisine ilişkin makaleleri yayınlandı. Müzikle ilgili kitapları: *Klâsik Türk Müziği Üzerine Denemeler* (İstanbul, Bağlam Yayınları, 1987); *On Sekizinci Yüzyılda Türk Müziği* (İstanbul, Pan Yayıncılık, 1987); *Ali Ufkî ve Mezmurlar* (İstanbul, Pan Yayıncılık, 1990); *Zaman,Mekân, Müzik – Klâsik Türk Musıkisinde Eğitim (Meşk), İcra ve Aktarım* (İstanbul, AFA Yayıncılık, 1993); *Aşk Olmayınca Meşk Olmaz – Geleneksel Osmanlı/Türk Müziğinde Öğretim ve İntikal* (İstanbul, YKY, 1998, 2003, 2006, 2012, 2014); *Musıkiden Müziğe – Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik* (İstanbul, YKY, 2005, 2008); *Saklı Mecmua – Ali Ufkî'nin Bibliothèque Nationale de France'taki [Turc 292]Yazması* (İstanbul, YKY, 2008); *Şeyhülislâm'ın Müziği - 18. Yüzyılda Osmanlı/Türk Musıkisi ve Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin* Atrabü'l-Âsâr*'ı* (İstanbul, YKY, 2010). 1977-2013 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi'nde görev yapan Cem Behar İstanbul Şehir Üniversitesi'nde öğretim üyesidir.

Cem Behar'ın
YKY'deki eserleri

Aşk Olmayınca Meşk Olmaz - Geleneksel Osmanlı/
Türk Müziğinde Öğretim ve İntikal (1998)

Musıkiden Müziğe - Osmanlı/
Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik (2005)

Saklı Mecmua - Ali Ufkî'nin Bibliotheque Nationale de France'taki
[Turc 292| Yazması (2008)

Şeyhülislâm'ın Müziği - 18. yüzyılda Osmanlı/Türk Musıkisi ve
Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin Atrabü'l-Âsâr'ı (2010)

Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) -
Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi (2014)

Osmanlı/Türk Musıkisinin Kısa Tarihi (2015)

CEM BEHAR

Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü
(1494-2008)
Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi

YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 4138
Tarih - 100

Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008)
Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi / Cem Behar

Kitap editörü: Korkut Erdur

Kapak tasarımı: Nahide Dikel

Baskı: printcenter
Sultan Selim Mahallesi Libadiye Sokağı No: 3
4. Levent 34416 İSTANBUL
Tel: +90 (212) 371 0 300
Sertifika No: 13779

Bu kitap **Print on Demand** yöntemiyle sipariş üzerine basılmıştır.

1. baskı: İstanbul, Mayıs 2014
2. baskı: İstanbul, Eylül 2019
ISBN 978-975-08-2941-3

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2014
Sertifika No: 44719

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0212) 252 47 00 Faks: (0212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
facebook.com/YapiKrediKulturSanatYayincilik
twitter.com/YKYHaber
instagram.com/yapikrediyayinlari

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

“Bugün mahalle kalmadı. Yalnız şehrin şurasına burasına dağılmış eski, fakir mahalleliler var. Birbirlerinin hatırını sormak, bir kahvelerini içmek, geçmiş zamanı beraberce anmak için zaman zaman gömüldükleri köşeden çıkan, bin türlü zahmete katlanarak semt semt dolaşan ihtiyar mahalleliler... Bugünün mahallesi artık eskiden olduğu gibi her uzvu birbirine bağlı yaşayan topluluk değildir; sadece belediye teşkilâtının bir cüz’ü olarak mevcuttur. Zaten mahallenin yerini yavaş yavaş alt kattaki üsttekinden habersiz, ölümüne, dirimine kayıtsız, küçük bir Babil gibi her penceresinden ayrı bir radyo merkezinin nağmesi taşan apartman aldı.”

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul,
Dergâh Yayınları, 2011, s. 130-131 (İlk yayın yeri:
Ülkü dergisi, 92, 16 Temmuz 1945).

İÇİNDEKİLER

Türkçe Baskıya Önsöz • 11
Önsöz (2003) • 17

GİRİŞ: ŞEHİR, SEMT VE MAHALLE
Mahalle ve Semt • 23
"İslami Şehir" Paradigması • 28
Kasap İlyas Mahallesi • 33
İstanbul mahalleleri: değişkenlik ve muğlaklık • 37
Kaynaklar ve Sorunlar • 44
Yerel arşiv kaynakları • 45
Kantitatif veriler (geç dönem Osmanlı nüfus sayımları) • 47
Diğer yazılı kaynaklar • 49
Mülâkatlar ve kişisel anlatılar • 51

1. BÖLÜM
BİR YEREL KİMLİĞİN OLUŞUMU
Onaltıncı Yüzyılda Yerel Kimlik • 61
Mahallenin nirengi noktaları • 62
Vakfiyeler, vakıf amaçları ve bağışlar • 66
Mahalle Topografyası: Sınırlar ve Referanslar • 68
İskele • 69
Surlar • 73
Evler ve Bahçeler • 74
Birer mesken olarak evler • 74
Bostanlar • 78
Sokaklar ve Çıkmazlar •81

Sokaklar ("tarîk-i 'amm") • 82
Çıkmaz sokaklar ("tarîk-i hass") • 86
Bir Periferi Mahallesinin Nüfusu ve Sakinleri • 87
Mahallenin Ana Caddesi: "Kasap Yolu" • 93
Yangın Var! • 99
1660 yangın: "*İhrâk-ı kebir*" (büyük yangın) • 101
1782 yangını: "*Harîk-i ekber*" (en büyük yangın) • 104
Birkaç yerel yangın • 108

2. BÖLÜM
KASAP İLYAS MAHALLESİNDE İKTİDAR VE YEREL YÖNETİM: TANZİMAT VE SONRASI
İmam ve Cemaati • 114
"Kırk Anahtarlı İmam" • 115
İmamın gelirleri • 118
Yerel İktidarın Nimetleri: İmam Aziz Mahmud Efendi Vakası • 122
İmam ve Muhtar: Barışçıl Bir Geçiş Dönemi • 131
Yerel liderler • 131
Görev ve yetkiler • 133
Yetki aşımı ve yetki devri • 135
Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Mahalleden Manzaralar • 140
Yeni sokak ve ev örgüsü • 140
Mahalleden Portreler 148

3. BÖLÜM
KIRSAL GÖÇ VE ŞEHİRLE BÜTÜNLEŞME: ARAPGİR'DEN ZİNCİRLEME GÖÇ
*Kasap İlyas Mahallesinde Bir Göçmen Barınağı: *Ispanakçı Viranesi* ve "Arapgirliler" • 160
Ispanakçı Viranesi ve aile bağlantıları • 161
Arapgirliler: Ondokuzuncu yüzyılda bir göç geleneği • 166
Manav Küfecileri ve Devlet Memurları: 1885'te Taşralılar ve Arapgirliler • 171
Bir zincirleme göç modeli • 172
Mahallede yerleşim • 175
Meslek ve şehre entegrasyon • 181
Bir "kayıt dışı" faaliyet alanı: manav küfeciliği • 183

İstanbul'da Yasal İkamet ve Yöresel Kayırmacılık • 191
Göç kayıtları • 192
Hemşehriler ve kefiller: Arapgirliler mahalleye yasal olarak yerleşiyor • 197

4. BÖLÜM
"İMPARATORLUĞUN SONU": ONDOKUZUNCU YÜZYIL SONLARINDA BİR İSTANBUL MAHALLESİNİN PORTRESİ

Aileler, Haneler, Hanehalkları • 209
Hanehalkı yapılarının demografik analizi • 211
Göç ve aile yapıları • 215
Mahalledeki çeşitlilik: paşalar, köleler ve dilenciler • 219
Sokaklar, Evler, Depolar ve Dükkânlar: Mahallede Ticari Bölgeler ve Meskenler • 223
Aileler ve meskenler • 224
"Yukarı mahalle" ve "aşağı mahalle" • 230
Davud Paşa iskelesi ve depolar: "aşağı mahalle" • 234
Muhtarın Mahallesi: Hakimiyet, Temsil ve Aracılık • 242
Bir yardımcı ve denetçi olarak mahalle muhtarı • 243
Muhtar ve Mahallenin Nikâhları • 251
Kasap İlyas mahallesi nikâh kayıtları • 255
Nikâh akdi ve içerdiği bilgiler • 256
Boşanmalar ve ikinci evlilikler • 262
Mehr: İslam hukukuna uygunluk ve yerel âdetler • 265
Nikâhlar meşru muydu? • 271
Şeriat, örf ve muhtar • 275
Mahalle Sakinlerine Destek • 278
Mahallenin Sonsözü • 285

Ek • 295
Kaynakça • 297
Dizin • 305
Albüm • 309

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Bu kitapta uzun uzadıya sözünü edeceğimiz Kasap İlyas mahallesi bugün artık yok. Bu kitabın ilk ve kısa şeklinin Amerika Birleşik Devletleri'nde yayınlandığı 2003 yılı ile elinizdeki bu Türkçe versiyonun yayınlanması arasında geçen sürede Suriçi İstanbulu'nun Marmara Denizi kıyısındaki bu küçük mahallesi yasal varlığını kaybetti. Önce Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği 17 Mart 2008 tarih ve 5747 sayılı yasa ile Suriçi İstanbulu'nun iki ilçesinden biri olan Eminönü ilçesi ortadan kaldırıldı ve Fatih ilçesi sınırları içine alındı. Böylece Suriçi İstanbulu idari olarak tek ilçeye (Fatih ilçesi) bağlanmış oldu. Bunun hemen ardından da İstanbul Büyükşehir Belediye Meclisi'nde 16 Temmuz 2008 tarihinde kabul edilen bir kararla bu yeni ve genişletilmiş Fatih ilçesinde yüzyıllardır var olan eski mahalleler birleştirilerek yeni mahalleler oluşturuldu. Bu mahallelerin sadece sayıları değil, yüzyıllardır var olan adları da değiştirildi.

Belediye meclisinin bu kararından önce otuz üçü eski Eminönü ilçesinde, altmış dokuzu da eski Fatih ilçesinde olmak üzere Suriçi İstanbulu'nda toplam olarak yüz iki adet mahalle bulunuyordu. 1927/28 yıllarında yapılan en son İstanbul Belediye Teşkilâtı Reformu'ndan bu yana bu rakam değişmiş değildi[1]. Büyükşehir Belediye Meclisi'nde yoğun tartışmalardan sonra 2008'de alınan bu kararla yeni Fatih ilçesindeki mahallelerin sayısı yüz iki adetten elli yediye düşürüldü. Bu arada da varlığı onbeşinci yüzyılın sonlarından itibaren tarihî belgelerle kanıtlanabilen beş asırlık Kasap İlyas mahallesinin tüzel kişiliği sona erdirildi. Geri gelmesi de yakın bir gelecekte pek mümkün görünmüyor. Yeni düzenlemeyle "eski Kasap İlyas", "eski Cerrahpaşa", "eski Davud Paşa" ve "eski Keyçi Hatun" mahalleleri biraraya getirildi. Bu dört mahallenin biraraya getirilmesiyle oluşan

1 Bunların sınırlarıyla birlikte tam bir listesi için bkz. "Yeni Mahalle, Mıntıka ve Daire Taksimatı", *Şehremaneti Mecmuası*, İstanbul, 1928, s. 43-51; Osman Nuri [Ergin], *İstanbul Şehri Rehberi,* İstanbul, 1934.

"yeni Cerrahpaşa mahallesi" de diğer üç mahalleyle birlikte bu kitaba konu olan eski Kasap İlyas mahallesini böylece yutmuş oldu.

İstanbul'da mahalle adları ve sınırları ilk kez değişiyor değildir elbette. İstanbul mahallelerinin sınırları Osmanlı döneminde de her zaman muğlaktı. İdari açıdan belirleyici bir kesinlik taşımayan, esas itibariyle sakinlerinin algısına bağlı, ayırıcı olmaktan uzak ve çok değişkendi mahalle sınırları. Birçok defalar mahalleler arasında bir tür "birleşme ve satınalmalar" vuku bulduğu da biliniyor. Bir mahallenin zamanla kaybolup unutulduğu, bir büyük mahallenin küçük komşusunu yutup yok ettiği, iki mahallenin bir arada anıldığı ve zaman içinde fiilen birleştiği, bir mahallenin bir bölümünün sanki ayrı bir mahalleymiş gibi farklı bir isimle anıldığı durumlar da olmuştur. Osmanlı İstanbulu'nun herhangi bir dönemi için kesin bir mahalle listesi yapmak neredeyse imkânsızdır. Mevcut listelerden hiçbirinin tam olarak tüketici olduğundan da emin olamıyoruz. Osmanlı İstanbulu'nda elli yıl arayla yapılmış iki "esami-i mahallât" listesi birbirini pek tutmaz zaten. Ama mahallelerin gerek adedinde gerekse sınırlarındaki bu değişimler hep kendiliğinden ve tedricen olurdu, veya şehri kasıp kavuran, onlarca mahalleyi küle çeviren büyük yangınların ardından oluşurdu. Bu seferki (2008) tepeden inme idari değişim ise öncekilerden çok daha radikal olmuş ve yerel yönetim birimlerindeki sınır değişmelerine başka mahallelerle birlikte Kasap İlyas'ı da kurban etmiştir. Bunda şaşacak bir şey yok.

Bu kayıp, yani elinizdeki kitabın tarihsel "ham maddesinin" idarî ve topografik temellerinin ortadan kalkmış olması, aslına bakarsak pek önemli de değil. Çünkü bu kitaptaki "mahalle"yi, aslında, "şehir" yerine kullandığım bir mecaz olarak anlamak pekâlâ mümkün. Osmanlı İstanbulu'nun Kasap İlyas mahallesinden söz ederken sık sık geçmiş zaman kipini değil de şimdiki zamanı kullanmam bundandır.

İstanbul Büyükşehir Belediye Meclisi'nin 2008 yılında aldığı bu radikal kararların gerek bir idari birim olarak gerekse tüzel kişilik olarak Kasap İlyas mahallesini fiilen ortadan kaldırmak dışında bir ilginç yanı daha var. Bu kararıyla Suriçi İstanbulu'ndaki toplam mahalle sayısını 102'ten 57'ye indirirken Belediye Meclisi yeniden bazı "mahalle" adları icat etmek zorunda kaldı. Bazan yeni mahallî birimleri oluşturmak üzere biraraya getirilen eski mahallelerden birinin adı bu yeni oluşuma verildi (içinde beş asırlık Kasap İlyas mahallesinin eritildiği "yeni" Cerrahpaşa mahallesi örneğinde olduğu gibi).

Ama yeni yaratılan diğer bazı mahallelere de ortadan kaldırılmış mahallelerden birinin adı değil, İstanbullularca iyi bilinen bir *semt* veya yörenin adı verildi. Fatih ilçesinde birkaç eski mahalleyi bir araya getirerek yeni yaratılan

Aksaray, Atikali, Balat, Beyazıt, Cibali, Karagümrük, Mevlanakapı, Silivrikapı, Sultanahmet, Süleymaniye, Şehremini, Tahtakale, Topkapı, Yedikule, Zeyrek "mahalleleri" buna örnektir. Bu adlar çok eskilerden beri *mahalle* adı değil *semt* adıydılar. Şehrin bir bölümüne verilmiş ve şehrin bambaşka yerlerinde oturanların dahi çok iyi bildikleri ve ikamet ve mekân tarif etmek için asırlardır kullandıkları adlardı bunlar. İstanbul'un her bir semtinin de kendine has anlamı, rengi, folkloru ve tarihiyle mitolojisi vardı. Aynı türde bir operasyonu, faraza, İstanbul'un Beyoğlu ilçesi için tasarlayacak olursak Taksim, Harbiye, Galatasaray, Şişhane, Dolapdere, Kasımpaşa, Hasköy, Kulaksız, Cihangir, Tophane, Karaköy vb. gibi iyi bilinen *semt* veya bölge adlarını da bir çırpıda mahalle adına dönüştürmek mümkün. Keza, aynı şey Üsküdar'da yapılacak olsa Doğancılar, Tunusbağı, Bağlarbaşı, Fıstıkağacı, Kısıklı, Nuhkuyusu, Salacak, Çamlıca ya da Sultantepe gibi eski yöre veya semt adlarından bir çırpıda nevzuhûr "mahalleler" ortaya çıkarılması işten bile değildir.

Ancak, böyle bir işlem yapmanın önemli bir sonucu ve bedeli var. Mahallelere aslında semt adı olması gereken adlar verildiği zaman hem Osmanlı hem de bugünün İstanbul'unda gerek topografik gerekse sosyal ve kültürel konumlandırma açısından çok önemli olan semt/yöre ve mahalle ayırımı bulanıklaşır. Büyükşehir Belediyesi'nin 2008 yılında yaptığı da budur. Mesele basit bir isim ve sınır değişikliğinden ibaret değildir. Mahalle sadece mahalleli için vardır ve onun ailesinden hemen sonraki yakın çevresini oluşturur. Semt ise şehrin tümü için semttir. Şehrin herkesçe bilinen bir bölgesi olan *semt* ile ancak mahallelinin yakın çevresini oluşturan ve en küçük idari ve sosyal birim olan "mahalle"nin birbiriyle karıştırılması sadece mahalle değil şehir anlayışının da epey değiştiğinin bir göstergesidir.

Neticede, bu kitabın Sonsöz'ünde de altını ısrarla çizdiğimiz üzere, uzun süredir mahalle kavramının ve bu kavramın kapsadığı sosyal gerçeklerin tedricen yok olması sürecini yaşamaktayız. Ne sosyal yaşam açısından ne de idari olarak artık ihtiyaç duyulan mahalle biriminin ortadan kayboluş süreci yeni başlamış değildir elbette. Mahalle yaşamının ölmüş olduğu konusundaki kanaatini belirttiği yukarıdaki alıntıyı Ahmet Hamdi 1945 yılında yazmıştır mesela.

Mahallenin kayboluş sürecinde de 2008 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından sembol niteliği taşıyan bir adım daha atılmış ve sonuç itibariyle yalnızca sosyal yaşamda değil resmî idari terminolojide de geleneksel mahalle anlayışından bir nebze daha uzaklaşılmıştır. Hemen sonraki adımın İstanbul'da (ve belki de Türkiye'nin diğer küçüklü büyüklü şehirlerinde) idari birim olarak mahallelerin ve muhtarlıkların ortadan tamamen kaldırılması olduğunu görme-

mek mümkün değil elbette. Bunun düşünülmekte ve konuşulmakta olduğu da biliniyor. Artık mahalleler sosyal ve kültürel, mahalle muhtarları da idari işlevlerini neredeyse tamamen yitirmişlerdir çünkü. 2008 yılındaki kararları veren yöneticilerimiz çok haklıdır. Bu gidişle mahallenin cismini değil ismini de yok edecek son adımın atılması çok fazla gecikeceğe benzemiyor.

Beğenelim veya beğenmeyelim, yirmi birinci yüzyılın İstanbul şehrinde artık mahalle yaşamı bir realite olmaktan tamamen çıkmıştır. Geri dönebileceğini sanmanın da bir anlamı yoktur. Mahalle kavramı sadece bir özlem konusu, sempatik bir çocukluk anısı, yaşlı İstanbulluların biyografisinde hoş bir arka plan, zaman zaman yâdedilmesi anlatanı da dinleyeni de gülümseten bir tarihsel nostalji konusu veya bazı popüler televizyon dizilerinin ahşap evlerden oluşan set dekoru hâline gelmiştir. Kaybolmuş bu mâzi bundan sonra bir bilim, tarih veya müze konusu olabilir ancak.

Bu kitabın başlığında yer alan Kasap İlyas mahallesinin "doğum" ve "ölüm" tarihlerinden (1494-2008) ilki tamamen sembolik niteliktedir. Mahallenin "doğum" tarihi değildir 1494 yılı. Bu tarih mahallenin "kurucusu" olduğu rivayet edilen mahalle camiinin ilk bânîsi Kasap İlyas'ın vakfiyesinin tanzim edildiği tarihtir. "Ölüm" tarihi ise gerçek bir ölüm tarihidir: Yukarıda açıkladığımız üzere, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Meclisi tarafından mahallenin tüzel kişiliğinin ortadan kaldırıldığı tarih.

* * *

Elinizdeki kitap 2003 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde State University of New-York Press tarafından İngilizce olarak yayınlanan *A Neighborhood in Ottoman İstanbul – Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle* adlı kitabımın birebir çevirisi olmaktan çok uzaktır. Osmanlı İstanbulu'nun bir mahallesinin tarihinin İngilizce olarak uluslararası akademik camiaya sunulması için gerekli olan birçok ayrıntı, tanım, tekrar ve açıklama Türk okuyucusu açısından tamamen zaittir. Türk okuyucuya çok anlamlı gelen atıf ve göndermeler ise İngiliz, Amerikalı vb. akademik okura hiçbir şey ifade etmez. Bu bakımdan İngilizce orijinaline göre kitabın hem temel yapısına hem de içeriğine çok sayıda değişiklik yapmak zorunluğu doğdu.

Aslını söylemek gerekirse, kitabı baştan yazmam gerekti. Bir yazarın kendi kitabını başka bir dile çevirmesini son derece mekanik ve can sıkıcı bir iş olmaktan kurtaran da herhalde budur, yani kendi kitabını başka bir dilde de okunabilir ve anlamlı kılmanın incelikleri. Ayrıca, kitabın son bölümüne bir de uzun maka-

le çevirisi dahil ettim. Bu makalem kitabın İngilizce yayımında yer bulamayan Kasap İlyas mahallesine ait nikâh kayıtlarına dair belgelerin biraraya getirilmesiyle oluşmuş ve 2004 yılının Kasım ayında *International Journal of Middle East Studies* dergisinde yayınlanmıştı[2]. Tanzimat döneminde mahallî yönetim yetkileri imamdan tedricen muhtara devredilir. Bu yetki devri, Kasap İlyas mahallesi muhtarının nikâh kayıtlarının da gösterdiği gibi, bazan çok kapsamlı olmuştur. Kitaptaki bilgilerin tekrarı niteliğindeki bazı paragrafları makale metninden çıkardım. Bâkî hata ve noksanın sorumluluğu elbette ki bir tek bana aittir.

Netice itibariyle ümidim didik didik etmeye çalıştığım bu küçücük şehir parçacığının (yani Kasap İlyas mahallesinin) yüzyıllar boyunca izlediğim serencâmının, koca şehrin tarihinin "büyük resmini" bir nebzecik daha net hale getirebilmiş olmasıdır.

Anadoluhisarı, Mayıs 2013

2 Cem Behar, "Neighborhood Nuptials – Islamic Law and Local Customs in İstanbul; Marriage records in a mahalle of traditional İstanbul (1864-1907)", *International Journal of Middle-Eastern Studies*, 36, November 2004, s. 537-559.

ÖNSÖZ (2003)

Bu kitap varlığını bir tesadüfe borçlu. Sık sık da olur böyle şeyler. Kasap İlyas mahallesiyle ilk kez 1988 yılında geç Osmanlı dönemi İstanbul'unda evlilik, doğurganlık ve aile konularında araştırma yaptığım sıralarda karşılaştım. Mahalle ilk önce birkaç defterle bir tomar evrâk-ı perişan kılığında karşıma çıktı. Bu belgeler Beyazıt'ta Sahaflar Çarşısı'ndaki bir dükkânın raflarında herhalde epey bir süredir beklemekteydi. Sahaf Turan Türkmenoğlu bu mürekkebi solmuş, bazen de zorlukla seçilen yazılarla dolu sararmış kâğıt destesinin o sırada yapmakta olduğum araştırmalarla çok yakından ilgili olduğuna beni ikna etmeyi nasılsa başardı. Gerçekten de defterlerin bazılarında gözüme çapan birtakım nikâh kayıtları da sahafın iddiasının doğru olabileceğine işaret etmekteydi.

Daha yakından baktığımda ise bu kâğıt tomarının İstanbul'daki Kasap İlyas mahallesinin yönetimi ve mahalledeki günlük yaşam hakkında eşi bulunmaz arşiv belgeleri olduklarını anlamak zor olmadı. Tomardaki belgelerin bazıları onyedinci ve onsekizinci yüzyıllara aittiler ve mahallenin imam ve muhtarları tarafından yüzyıllar boyunca özenle muhafaza edilmişlerdi. On-dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren muhtarlık teşkilâtının kurulmasıyla bu belgelere yeni notlar ilâve edilmiş, bunlar halef-selef olan muhtarlarca birbirine aktarılmış ve günümüze dek gelmişti. Nev'i şahsına münhasır bir arşiv belgeleri dizisiyle karşı karşıya idim. Bu belgelerin bir listesi kitabın sonundaki Kaynakça'nın başında yer almaktadır. Bilebildiğim kadarıyla, hiçbir İstanbul mahallesi veya Osmanlı kenti için bu ayrıntılı arşiv kaynaklarının bir benzeri mevcut değil.

Kasap İlyas mahallesine ait bu belgelerin küçük bir bölümünü İstanbul'daki aile yapılarına yerel örnekler vermek amacıyla *İstanbul Haneleri* kitabımızda

kullandık[1]. Ne var ki, ilginç oldukları kadar bölük pörçük olan ve çoğu kronolojik bir devamlılık arz etmeyen bu yerel kayıt ve kaynaklarını ait oldukları mahallenin sosyal tarihini yazmak için kullanılabileceği o sıralarda aklıma bile gelmiyordu.

Kasap İlyas mahallesi hakkında bu belgeleri kullanarak kaleme alıp 1997'de ve 1998'de yayınladığım iki makale[2] iki meslekdaşımdan gelen çok olumlu görüş ve eleştirilere mazhar oldu: Prof. Dr. Ferhunde Özbay ve Prof. Dr. Ayhan Aktar. Onlar beni yüreklendirmeselerdi bir Osmanlı kentinin değil, onun bir tek küçük mahallesinin sosyal ve demografik tarihini yazmaya yeltenemezdim doğrusu. Elimdeki Kasap İlyas mahallesiyle ilgili ve ilk bakışta kısmî ve yetersiz gibi görünen yerel bilgi kaynaklarının anlamlı ve tutarlı bir kitaba dönüştürülmeyi hakettikleri düşüncesini bu akademisyen dostlarımın teşvikine borçluyum.

Mahalle imam ve muhtarlarının elinden çıkmış bu yerel bilgi kaynakları ve defterler elbette ki tek başlarına mahallenin tarihini kaleme almak için yetersizdiler. Bunlardan başka iki önemli kaynağa daha başvurmak gerekti: İstanbul Şer'iye Sicilleri Arşivi'nden Kasap İlyas mahallesine ait kayıtlar ve 1885 ve 1907 Osmanlı nüfus sayımlarından (*Tahrir-i nüfus*) çıkan mahalleyle ilgili rakamlar. Kasap İlyas mahallesine ait 1885 ve 1907 nüfus sayım belgelerinin tümünü istinsah etmeme izin veren İstanbul Valiliği Nüfus ve Vatandaşlık İşleri eski müdürleri Nurettin Çivi ve Aysel İstanbullu'ya teşekkür borçluyum. O dönemde İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi müdürü olan Prof. Dr. Abdülaziz Bayındır'ın yardımlarını da zikretmeden edemeyeceğim. Davut Paşa mahkemesi sicillerini taramakta ve Osmanlı nüfüs sayım belgelerini derleyip tablolaştırmaktaki yardımları için Aysel Danacı, Emre Erdoğan, Tülây Gençtürk, Meriç Mekik ve Araks Şahiner'e en kalbî teşekkürlerimi sunarım.

Kendileriyle uzun mülâkatlar yapmama izin veren Kasap İlyas mahallesinin bazı kadim sakinlerine gerçekten minnettarım. Onlar olmasaydı bundan üç dört kuşak önce bu mahallede günlük yaşam ve özgün insan ilişkileri hakkında gerçekçi bir perspektif sahibi olamazdım. Mahallenin 1994-2008 yılları arasında muhtarlığını yapan Hasan Şarkalkan ise sadece bu mülâkatları mümkün kılmakla kalmadı, kurmama yardımcı olduğu ilişkilerle, kendimi mahallenin eski-

1 Alan Duben & Cem Behar, *İstanbul Households - Marriage, Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991; Türkçe'ye çevirisi bkz. *İstanbul Haneleri – Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996.

2 Cem Behar, "Fruit Vendors and Civil Servants – A Social and Demographic Portrait of a Neighborhood Community in Intra-mural İstanbul: The Kasap İlyas mahalle", *Boğaziçi Journal*, 1997, Yıl 11, sayı 1-2, s. 5-32; Cem Behar, "Kasap İlyas Mahallesi: İstanbul'un bir mahallesinin sosyal ve demografik portresi: 1546-1885", *İstanbul Araştırmaları*,1998, sayı 4, s. 7-111.

den benzediği o çok geniş aile ilişkileri ağının neredeyse bir parçası gibi hissetmemi sağladı.

Bu kitabın hazırlanışı sırasında bana destek olan bazı araştırma kurumlarına şükran borcum var. Osmanlı arşivlerinde 1994 ve 1995'te yaptığım araştırmaları *Population Council*'in maddî desteği (MEAwards Grant MEA 323) mümkün kıldı. Japon kökenli *Eurasian Project on Population and Family History*'nin (International Research Center for Japanese Studies – Kyoto) katkılarına da burada teşekkür ediyorum.

Edhem Eldem'in onsekizinci yüzyıl İstanbulu hakkındaki uzun makalesi[3] benim için bir ilham kaynağı oldu. Nedret İşli ve İbrahim Yılmaz ("*Simurg*" İbrahim) İstanbul mahalleleri hakkındaki bazı nadir yayınların tedarikinde yardımcı oldular. Kitabın yazımı sırasında Mine Eder sık sık sözlük görevi gördü. Boğaziçi Üniversitesi'nden iki meslekdaşım, Tarih Bölümü'nden Selim Deringil ve Atatürk Enstitüsü'nden Şevket Pamuk zaman ayırıp bu kitabın taslak hâlini okudular ve değerli yorum ve önerilerde bulundular.

Kitaptaki hata ve eksiklerin sorumluluğu elbette ki sadece bana aittir.

3 Edhem Eldem, "İstanbul, from Imperial to Peripheralized Capital", Edhem Eldem, Daniel Goffmann and Bruce Masters, *The Ottoman City between East and West – Aleppo, İzmir and İstanbul* içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, s. 135-207.

GİRİŞ
ŞEHİR, SEMT VE MAHALLE

Osmanlı başkentinin olağanüstü boyutlarını, içindeki hareketliliği ve barındırdığı çeşitliliği tasvir etmek için "kendi içinde bir dünya" olan *tek* şehir imajı sıkça kullanılmıştır. *Tin Polein* (İstanbul) zaten etimolojik olarak *Şehir* demek değil midir? Keza Kahire şehrine bugün dahi sık sık *Ümm'üd-dünya* (dünyanın anası) dendiği oluyor. Isfahan şehri ise kafiyeli olarak övülmüştür: *Isfahan /Nısf-ı cihan* (Isfahan/ Cihanın yarısı).

Üç kıtaya yayılmış bir imparatorluğun siyasi ve ekonomik merkezi olan İstanbul bütün Osmanlı topraklarından (ve hatta daha da uzaklardan) insanları hep kendine çekmiştir. Hem şehrin kendisi çok büyüktü hem de dünyanın herhalde en homojen olmayan nüfusunu barındırıyordu. Suriçi kent, yani iki yanı suyla çevrili olan kabaca üçgen şeklindeki tarihî yarımada, endüstri devrimine kadar yüzölçümü olarak Avrupa'nın herhalde en büyük kentiydi. Ona bağlı olan sur dışındaki üç beldenin (Eyüp, Galata ve Üsküdar) ikisi suyun öte yanındaydı. Birçok Osmanlı tezkiresinde sadece suriçi yarımadada doğmuş ve büyümüş olanlar gerçekten kentli telakki edilir ve –sanki başka bir şehir yokmuşcasına– *şehrî* sıfatıyla onurlandırılır. İstanbul'a bağlı üç yakın beldede doğmuş olanların bile az da olsa "taşralı" olarak görüldüğü olur[1].

İstanbul ve bu üç ana "banliyö"sünün resmî adı olan *Dersaadet ve bilâd-ı selâse* (Mutluluk kapısı ve üç belde) adı ise sadece basit bir coğrafi ve idari gerçeğin değil, aynı zamanda İstanbul sakinlerinin günlük hayatlarında güçlü bir biçimde hissettikleri bir boyut ve mesafe duygusunun da ifadesiydi. İstanbul'luların pek çoğu, özellikle ondokuzuncu yüyıl öncesinde, yaşamlarının çoğunu

1 Örnek olarak bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani, yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniye*, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1890-1899.

sınırlı bir mekân içinde geçiriyorlardı. Kentin diğer kısımlarına ve özellikle suyun öte yanında olanlarına pek aşina değillerdi. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına dek kentin bir bölümünden bir diğerine yolculuk küçük bir macera sayılırdı. Bunu sabah ve akşam her gün yapmak ise düşünülemezdi bile. Toplu taşımanın olmadığı bir dönemde Kadıköy'de veya Beşiktaş'ta oturup Beyazıt'ta çalışmak düşünülemezdi mesela. Dolayısıyla, İstanbul'da mahalle ve semt düzeyinde aidiyet duygusunun ve buna bağlı yerel dayanışmaların daha geniş bir kentlilik bilincinin gelişmesinden çok önce oluşmuş olmalarına şaşmamak gerek.

Çeşitli iniş ve çıkışlar göstermesine rağmen İstanbul'un nüfusu her zaman çok büyük olarak algılanmıştır[2]. Osmanlı mülkü içinde kıyas kabul edebileceği tek şehir Kahire idi. Her ne kadar elde bunu kesin bir biçimde kanıtlayacak güvenilir veriler olmasa da, onaltıncı yüzyılla onsekizinci yüzyılın ortaları arasında Avrupa'nın en kalabalık kentinin Paris ya da Londra değil İstanbul olmuş olması büyük bir ihtimâldir. Şehrin Osmanlılarca fethinin öncesinde şehrin nüfusu en güvenilir tahminlere göre otuz ya da kırk bine kadar düşmüştü. Fethi izleyen yıllarda Fatih Sultan Mehmed'in şehrin yeniden imar ve iskânını sağlamak için Anadolu'nun çeşitli yerlerinden İstanbul'a nüfus göç ve sürgün ettirerek sistematik bir iskân politikası izlediğini biliyoruz. Bir yüzyıl kadar sonra, Kanuni'nin saltanat döneminde şehrin nüfusu aşağı yukarı çeyrek milyona ulaşmıştı.

Osmanlı siyasal iktidarı İstanbul'un büyüyüp kalabalıklaşmasından her zaman kaygı duymuştur. Bâb-ı âlî zaman zaman İstanbul'a göçü sınırlamaya çalışmış, kentte "sakıncalı" addedilen kişi ve grupları gerektiğinde zor kullanarak İstanbul dışına çıkarmaya teşebbüs etmiştir. Bu gayretlerin kaçınılmaz olarak hep başarısızlıkla sonuçlandığını söylemeye gerek bile yok. Bazı Avrupalı seyyahların yaptığı doğrulanması imkânsız birtakım tahminler dışında onyedi ve onsekizinci yüzyıl İstanbulu'nun nüfusu hakkında hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısına ait daha güvenilir tahminler ise nüfusun yarım milyonun biraz altında olduğuna işaret eder. Yavaş da olsa, ondokuzuncu yüzyıl boyunca kentteki nüfus artışı pek kesintiye uğramadı. İlk güvenilir nüfus sayımı ise 1885'te yapıldı. Şehrin nüfusu ancak Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Balkan Savaşları'nın neden olduğu yoğun muhacir akını dolayısıyla ilk kez ve kısa bir süreliğine bir milyon sınırını aşacaktır.

2 Osmanlı dönemi nüfus verilerinin genişçe bir derlemesi ve Osmanlı dönemiyle erken Cumhuriyet dönemi İstanbul nüfusunun çeşitli tahminleri için bkz. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İstanbul'un Nüfusu (1500-1927)*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü (Tarihsel İstatistikler Dizisi, Cilt 2), Ankara, 1996.

İstanbul'un tarih yazımı geleneğinin bu koca şehri homojen bir bütünden ziyade bir yamalı bohça, bir tür kolaj olarak görmüş olması hiç şaşırtıcı değildir. Osmanlı İstanbulu'nun ekonomik hayatı ve ticareti, başkent olarak siyasi hayatı ve kentin yönetimi, sanat ve mimarisi, etnik/dinsel cemaatleri vb. hakkında mebzûl miktarda araştırma ve yayın vardır. Bunlar arasında İstanbul'u anlamlı bir organik bütünlük olarak değerlendirenler ise pek azdır doğrusu. Gerçeği söylemek gerekirse, gerek şehrin gerekse sakinlerinin günlük sosyal yaşamına dair problemli olmayan tarihî belgelerin azlığı (daha doğrusu, yokluğu) Osmanlı başkentinin toplumsal yaşamına eğilmek isteyen tarihçinin karşısında neredeyse aşılmaz bir engel olarak çıkar. Özgün ve derin yerel tarih araştırmalarıyla şehrin çeşitli bölüm ve faaliyetlerinin birbirlerine nasıl eklemlendiklerine dair çalışmaların eksikliği kendini hissettiriyor.

Yine de Osmanlı İstanbulu'nun sosyal topografyası iyi tanımlanmış şu iki temel öğenin oluşturduğu bir mozaik olarak tanımlanabilir: Bir yanda kent sakinlerinin ikamet ettikleri ve çoğu esas itibariyle etnik/dinsel bazda temellendirilmiş olan *mahalle*ler, diğer yanda da etnik ve dinsel açıdan tamamen heterojen olan ekonomik ve ticari faaliyet alanları. Ne var ki, ondokuzuncu yüzyıl öncesinin Osmanlı arşiv belgelerinde İstanbul mahallelerine doğrudan atıflar bulmak zordur. *Şer'iye Sicilleri* topografik olarak tasnif edilmiş ve içinde çeşitli İstanbul mahallelerinin kolaylıkla teşhis edilebildiği tek Osmanlı arşiv kaynaklarıdır. Kaldı ki, kadı sicillerinde bile uzun, homojen ve kesintisiz zaman serileri bulmak her zaman mümkün olmaz.

Mahalle ve Semt

Onaltıncı yüzyılın başlarından itibaren Suriçi İstanbulu'nun meskûn alanlarının dokusu birbirine bitişik mahallelerden oluşuyordu. Bu mahallellerden bazıları hem adlarını hem coğrafi konumlarını yüzyıllar boyunca korudular. İstanbul mahalleleri genellikle pek büyük veya kalabalık değillerdi. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ortalama bir Suriçi İstanbulu mahallesinin nüfusu bin beşyüz kişiyi geçmiyordu[3].

Bir ana yol ya da küçük meydan etrafında kümelenmiş on ya da en fazla onbeş sokak, bir ya da iki cami veya mescit (kilise yahut havra da olabilir) çoğu İstanbul mahallesini tanımlamaya yetiyordu. Mahallede bir iki çeşme, sakinle-

3 Bazı örnekler için bkz. Alan Duben & Cem Behar, *İstanbul Households - Marriage, Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 30.

rinin bazı günlük temel ihtiyaçlarına cevap veren birkaç dükkân da olabilirdi. Kamuya yönelik başka binalar da bulunabilirdi mahallede: Bir hamam, bir ilk okul (sıbyan mektebi) ya da bir tekke. Başka ihtiyaçları için ise mahalle halkı ya şehrin Kapalıçarşı (*çarşû-yı kebir*) ya da Mısır Çarşısı gibi merkezî alışveriş alanlarına ya da çeşitli semtlerde kurulan haftalık pazarlara giderlerdi. Osmanlı İstanbulu'nun mahallelerinin birçoğu ortasındaki mescidin, sıbyan mektebinin, hamamın ya da çeşmenin banisinin adıyla anılırdı. Bazan da efsanevî bir kişinin ya da Bizans'tan kalma bir anıtın adını taşırdı.

Osmanlı İstanbulu'nda mahallelerinin sınırları ve yüzölçümleri hiçbir zaman kesin ve değişmez bir şekilde çizili olmadı. Nitekim mahalle sınırlarının zaman içinde değiştiği sık sık vakidir. Ne var ki, şehir dokusunun bu temel taşları, yine de, her dönemde bireyin, ailenin ve hane halkının hemen etrafında önemli bir koruma ve dayanışma çemberi olarak algılandı. Mahallenin varlığı tâ başından itibaren kalıcı bir yerel aidiyet ve dayanışma duygusunun doğmasına ve beslenmesine vesile oldu. Onaltıncı yüzyıl ortalarından itibaren İstanbul sakinlerinin, yerleşik soyadlarının yokluğunda, "filan mahalleli" veya "falan semtli" olarak resmî kayıtlara geçmiş olmaları da hiç şaşırtıcı değil. Komşu semtler veya mahalleler arasında kâh rekabete kâh işbirliğine dayalı kolektif nitelikteki çeşitli ilişkilerin yirminci yüzyılın ortalarına dek süregeldiklerini biliyoruz.

İstanbul mahallelerinin yerel aidiyet ve dayanışma duygularını şekillendiren esas yerel cemaatlerdi. Geçmiş yüzyıllarda bu dayanışma duygusu belirli bir yaşayış tarzına dayanıyordu ve bu yaşayış tarzı ile birlikte bazı ortak savunma yöntemleri ve birçok karşılıklı denetim ve gözetim mekanizmaları da devreye giriyordu. Bu denetim ve gözetimin ana konusu kamu ahlakıydı. Mahallelerin birçoğunda güçlü ve anlamlı bir ortak sosyal yaşam da mevcuttu. Birçoğunda mahalle sakinleri ya da gençleri kendilerini mahallenin "şerefini" dışarıdan gelebilecek "tecavüzlere" karşı korumayla görevli sayarlardı. Bazı başka mahallelerde ise ahşap İstanbul'da sık sık çıkan yangınları söndürmeyi amaçlayan tulumbacı grupları kendiliğinden türemişti ondokuzuncu yüzyıl zarfında. Bu ihvan grubu aynı zamanda semt veya mahalle sakinleriyle semtin veya mahallenin "tüzel kişiliğinin" şeref ve itibarını korumakla da görevli sayardı kendini. Yirminci yüzyılın Kasap İlyas mahallesi hâlâ bu grupların izlerini barındırır. Örneğin, ondokuzuncu yüzyılda mahallenin tulumbacı takımının kullandığı tulumba sandığı bugün dahi Kasap İlyas Camii'nin içindeki imam odasında muhafaza edilmektedir.

İstanbul'un geleneksel mahalleleri sakinlerinin gerek serveti, gerekse statüleri ya da mensubu oldukları sosyal katman açılarından hiç de homojen değildi.

Mahalleler esas itibariyle etnik/dinsel temelde oluşmuştu. Müslüman mahalleleri, Yahudi mahalleleri, Rum, Ermeni vb. mahalleleri vardı. Gerçi etnik veya dinsel açıdan karma sayılabilecek mahalleler de yok değildi. Ayrıca, son yıllarda yapılmış birçok araştırma Osmanlı İstanbulu'nun en erken dönemlerinde bile etnik ya da dinsel kimliğin tek başına bir mahalleyi tanımlamaya yetmediğinin ısrarla altını çizmektedir[4].

Keza, çeşitli Osmanlı kentleri hakkında son yıllarda yapılmış birçok araştırma ve yayın da yakın zamanlara dek bu konudaki egemen görüş olan ve tüm Ortadoğu ya da İslam kentlerinde mahallelerin iç yapısının tamamen türdeş olduğu iddiasını ve bununla birlikte Ortadoğu şehirlerindeki mahallelerin her zaman ve kesin bir şekilde ya dinsel ve etnik, yahut meslekî veya sınıfsal temelde tanımlandıkları fikrini esastan çürütürler. Suraiya Faroqhi'nin onyedinci yüzyılda Ankara ve Kayseri, Abraham Marcus'un onsekizinci yüzyılda Halep, André Raymond'un da onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı Arap şehirleri (Kahire, Şam) hakkındaki araştırmaları buna iyi birer örnektir.

Suriçi İstanbulu'ndaki mahallelere gelince, burada heterojenlik esastı. Osmanlı İstanbulu'nda paşa ve bey konaklarının yanısıra dilencilerin (*se'ele*) ya da hamal ve küfecilerin oturduğu süflî evlerin ve salaş kulübelerin bulunması sıkça rastlanan bir durumdu. Kasap İlyas mahallesinde bunun birçok örneğine rastlıyoruz. Aynı mahallenin bir bölümünde varlıklılar ve ekâbir, ondan uzak diğer bir bölümünde ise fakir fukara topluca ikamet ediyor da değildi çoğu kez. İstanbul'da diğerlerinden daha varlıklıca veya şu ya da bu sebeple daha "prestijli" addedilen mahalleler de yok değildi elbette. Ne var ki, bir zümreye münhasır, veya sadece çok zenginlere mahsus, veyahut tümüyle fakir fukaranın oturduğu mahalleler de gerçekten zor bulunur birer istisna idiler.

Suriçi İstanbulu'nda Osmanlı döneminde *semt*[5] ve *mahalle* ayırımı gerek şehir sakinlerinin mekân algısı gerekse yerel kimlik ve aidiyetlerin oluşumu açısından son derece önemli bir ayırımdı. *Semt*i tanımlamak kolay değil. Ancak semtin ortalama bir mahalleden çok daha büyük olduğunu ve şehrin daha genişçe bir mıntıkasına işaret ettiğini biliyoruz. Ayrıca, ne semtin ne de mahallenin kesin bir biçimde belirlenmiş sınırları vardı. Osmanlı İstanbulu'nda çoğu

4 Örneğin bkz. Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/İstanbul, Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 2009; Halil İnalcık, *The Survey of İstanbul - 1455*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

5 Kelime anlamı itibariyle *semt* yön, mekân ya da konum demektir.

semtler adlarını şehrin kapılarının birinden, büyük bir pazar yerinden ya da şehrin tümü için herkesçe bilinen bir işlevi olan bir bina veya mekândan alabilirlerdi: Edirnekapı, Fatih, Sultanahmet, Yedikule, Karagümrük, Unkapanı, Ayasofya, Şehremini, Langa, Yenibahçe, Kocamustafapaşa, Çarşıkapı, Fener vb. Dolayısıyla bu semtler şehrin temel coğrafi nirengi noktalarıydı. İstanbul semtleri bazan ilk sakinlerinin geldikleri veya geldikleri varsayılan şehir ya da bölgenin adını taşıdıkları da oluyordu: Aksaray, Balat, Karaman veya Çarşamba gibi. Pek çok insan mekân veya adres tarif ederken hem semtin adını hem de yerel bir referans noktasını (cami, şehir kapısı, anıt, iskele vb.) belirtirdi. *Semt*lerin adı ve topografik konumları herkesçe bilinirdi. Kişiler de ikamet ettikleri semtle tanınırlardı. Oysa, bazı istisnalar dışında Suriçi İstanbulu'ndaki yüzlerce küçük *mahalle*nin adı sadece o mahallenin sakinleri için hayatî öneme sahipti. Yani bu ad uzak bir semtte oturanlar tarafından pekâlâ bilinmiyor olabilirdi.

"Divan yolu" ya da "Kasap yolu" gibi çok az sayıdaki istisnalar dışında İstanbul sokaklarına resmî adlar, bu sokaklara bakan ev ve kapılara da numaralar ancak Tanzimat'tan sonra 1860'lı yıllarda verilmeye başlanacaktı. Dolayısıyla, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden önce kesin bir mekânsal tanımın gerekli olduğu resmî belgelerde bile yukarıda sözünü ettiğimiz türden takribî "adresler" kullanılırdı hep. Yani esas itibariyle sadece bir semt adına ve yerel bir referans noktasına atıf yapmakla yetinilirdi. Daha doğrusu böyle yapmak zorunluluğu vardı. Örneğin Kasap İlyas mahallesinin sakinlerinden birinin adının davacı, davalı veya şahit olarak bulunduğu bir şer'iye mahkemesi hükmünde o kişinin kimliği "Davud Paşa iskelesi kurbünde [yakınında] Kasap İlyas mahallesinden falanca oğlu filanca" şeklinde kayda geçerdi. Davud Paşa semti ve/veya iskelesinin adı Kasap İlyas mahallesinin coğrafi konumunu belirtmeye yetiyordu. Mahalleye vardıktan sonra ise aranan evi veya kişiyi sorarak kolayca bulmak mümkündü. Ne var ki, tek başına mahallenin adı şehir içinde kesin bir konumlandırma için yeterli değildi.

Sosyal ve ekonomik bir varlık olarak mahalle, günlük yaşam içinde, aile yaşamı ve mensup olunan dinsel cemaatle birlikte mahalle sakinlerinin en yakın kültürel ortamı idi. Bu teşhis mahalle kahvelerinin açılmaya başladığı ondokuzuncu yüzyılın başlarından öncesi için özellikle geçerliydi. Ondan öncesinde kahvehaneler İstanbul'un sadece bazı merkezî veya ticari alanlarında yoğunlaşmış idiler[6]. Mahallede cami ve varsa hamamdan başka bir araya gelinebile-

6 Bkz. Hélène Desmet-Grégoire & François Georgeon (yay.), *Cafés d'Orient revisités*, Paris, CNRS Editions, 1997.

cek buluşma yeri yoktu. Dolayısıyla mahalleyi tanımlamaya yarayan cami veya mescit, aynı zamanda mahallenin en önemli kamu alanıydı.

Mahalle düzeyindeki yerel aidiyet bilinci yakın ve yoğun bir kişisel ilişkiler ağıyla birlikte oluşuyordu elbette. Oysa *semt*in daha geniş olan boyutları bu türden yüzyüze ilişkilerin öneminin azalmasına neden oluyordu. Suriçi İstanbulu'nda semtlerin anlamı ve statüsü çoğu kez bulundukları bölgenin kentsel örgütlenme içindeki özgün işleviyle de ilintiliydi (ticaret, siyaset, ziraat, din, eğitim vb). Oysa mahalleye aidiyet öncelikle gündelik hayatın bir parçasıydı. Semte ait olmak ise her zaman daha yüksek bir soyutlama düzeyi gerektirirdi. Şehrin diğer muhitlerine göre gerek coğrafi gerekse sosyal statü açısından bir konumlandırmaya muhtaçtı semt bilinci. Bir semt diğer bir semtten muhit itibariyle daha prestijli, daha "seçkin" olabilirdi ve bu muhitler arasında gerçek veya hayâlî bir hiyerarşiden söz edilebilirdi. Ama böyle bir kıyaslama mahalleler için bir anlam taşımazdı.

Mahalle'nin tam aksine semt hiçbir zaman bir yönetim birimi olmadı. Oysa mahalle her zaman hem şehrin en küçük yönetim birimi hem de sosyal ve kültürel bir varlıktı. Ne var ki, İstanbul'un merkezden belirlenen idari taksimatı ile yerel aidiyet bilinci her zaman tam olarak çakışmayabiliyordu. Bu durum Osmanlı İstanbulu'nun ilk yüzyılında olduğu gibi "modernleşmeci" ondokuzuncu yüzyılda da böyleydi. Ancak, şehir sakinlerinin yakın çevreyi nasıl algıladıkları ve kendilerini ona nisbetle nasıl tanımladıkları, devletin toplumu denetleme ve gereğinde vergi salma amacıyla şehre empoze ettiği yarı dinî yarı idarî kalıptan her zaman daha önemliydi.

Tanzimat dönemine kadar İstanbul'un mahallelerinde mahalle camiinin imamı hem yerel cemaatin reisi hem de mahalle halkının temsilcisi olarak görülürdü. Kadı'nın dinî ve beledî yetkilerinin aracısı sıfatıyla imamın hem idari hem de dinî görev ve sorumlulukları vardı[7]. İdari görevlerinin en önemlilerinden biri devlet tarafından dönem dönem salınan vergileri mahalle halkı arasında bölüştürüp tahsil etmekti. Merkezî yönetimin önemli kararlarını ahaliye tebliğ etmek görevi de onlarındı Ayrıca, mahalle imamı mahalle sakinlerinin her biri için müteselsil kefil sayılırdı. Dışarıdan gelip mahalleye yerleşmek isteyen kimseler hem mahalle içinden bir kefil bulmak hem de bizzat imamın onayını almak durumundaydılar.

1830'lu yıllardan itibaren muhtarlık teşkilâtı kurulunca din adamı olmayan kişiler İstanbul mahallelerine muhtar atandılar. İmamın kendisinin muhtar ola-

7 Osmanlı döneminde İstanbul'da imamların durum ve görevleri hakkında bkz. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001, s.1-76..

rak atandığı durumlar da oldu. İmamdan muhtara bu yetki devri, bilebildiğimiz kadarıyla, genellikle pek sorun yaratmadı. Bu sorunsuz yetki devrinin somut bir örneğini Kasap İlyas mahallesinde göreceğiz.

"İslami Şehir" Paradigması

Şehir tarihçileri ve sosyal tarihçiler Osmanlı İstanbulu'nda mahallelerinin, birbirlerinden ne denli farklı olurlarsa olsunlar, bütün kapitalizm öncesi toplumlarda olduğu gibi, esas olarak *durağan* oldukları fikri üzerinde ısrarla durmuşlardır[8]. Bu bakış açısı mahalleyi sadece yerel düzeyde toplumsal entegrasyonun ilk adımı olarak algılamakla kalmaz, onu kapalı, büyük ölçüde kendine yeterli ve hemen hiç hareket kabiliyeti ve esnekliği olmayan katı bir cemaate dönüştürür. Osmanlı İstanbulu'nun beşerî topografyasını böylesine statikleştirmek hem mahallelerin sayısının, bunların alanlarının ve bileşimlerinin iyi tanımlanmış olduğunu ve pek değişmediğini varsaymak demektir hem de nüfusun hareketsizliği dolayısıyla mahallelerin etnik/dinsel tertibinin zamanla pek değişmeyeceği anlamına gelir.

Şehrin gerek etnik ve dinsel gerekse fonksiyonel bölümlerinin topografik değişmezliği, kentin hücrelerden oluşan yapısının kesin sabitliği öne sürülerek özgün ve mutlak bir *İslami Şehir* modelinin varlığına kanıt olarak algılandı. Çoğu İslam/Orta-Doğu şehirleri de bu modelin birer nümunesi hâline getirildi. Bu tezin sonuçlarından biri olarak kentin çeşitli bölümlerinin işlevsel olarak birbirine eklemlenmesi, kamu alanlarının kullanılış biçimi ve bunun mimari ve şehircilik açısından sonuçları da (burada cuma mescidi, pazar ve hamamdan oluşan "üçlü" kastediliyor) bu modele uymuş olmanın tartışılmaz göstergesi ve sonucu hâline getirildi. Bazan "İslami Şehrin" sadece dış görünüşü bile iç sosyal yapısının sarih bir ifadesi ve yasal sisteminin, sosyal ahlakının ve kurumlarının bir alâmeti olarak görüldü.

Gerek kendilerini halktan ayrı tutan yönetici elitlerin varlığı, gerekse şehrin siyasal özerkliğinin ve ayrı bir tüzel kişiliğinin olmayışı ve şehrin bizatihi kendi içinden gelen bağımsız ve muhalif siyasal örgütlenmelerin yokluğu da bu tezi doğrulayan kanıtlar olarak kabul edildi. Böylece "Batılı"/Avrupalı şehirlerle tezat teşkil eden ve kent tarihi literatüründe yeri olan bir "İslami Şehir" (*Islamic*

8 Yakın zamanda yayınlanmış bir örnek için bkz. Edhem Eldem, Daniel Goffmann ve Bruce Masters, *The Ottoman City between East and West – Aleppo, İzmir and İstanbul* içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, s. 135-207.

City) kalıp ve modeli oluşturuldu[9]. Bu modelin bazı savunucuları ise tezlerini bu "İslami Şehir" içerisinde inananların kendiliğinden oluşturdukları cemaat, yani *ümmet* dışında devamlılık arzeden kayda değer herhangi bir sosyal ve kentsel kurumun varlığını inkâr etmeye kadar götürüyorlardı[10].

Bu türden bir "İslami Şehir" modelinin varlığı ve tarihsel gerçekliği hakkındaki tez, uzunca bir süre bu fikri ilk ileri süren kişinin –ki bu kişi Max Weber'den başkası değildi– sosyal bilimler camiasındaki büyük prestiji sayesinde destek buldu. Aslında Max Weber bu tezini güçlü tarihsel belge ve kanıtlarla desteklemiş değildi. Ne var ki, bu şehir prototipi fikri "Orientalism", ya da "dünya ekonomisi-dünya sistemi" gibi tarih paradigmaları tarafından derhal entegre edilip sahiplenildi. Bu paradigmaların ondokuzuncu yüzyıl zarfında gerek Osmanlı, gerekse "İslami" ya da Orta-Doğu kentlerinin gerilemesini ve giderek "periferi"-nin bir parçası hâline gelmelerini açıklamaya yarayan şehir yaşamına yönelik bir çerçeveye ihtiyaçları vardı anlaşılan. 1950'li yıllarda ise klasik bir şarkiyatçı olan Gustav von Grunebaum imdada yetişip aslen ne tarihçi ne de şarkiyatçı olan Max Weber'in bıraktığı dinî ve tarihî bilgi boşluklarını bir ölçüde doldurdu. Böylece "İslami Şehir" kavramı daha sistematik bir şekle sokulduktan sonra daha geniş kapsamlı bir kentsel formlar tipolojisinin parçası hâline getirilmiş oldu[11]. Benzer bir şehir tipolojisi 1930'lu ve 40'lı yıllarda Fransız şarkiyatçılar William ve Georges Marçais tarafından Kuzey Afrika şehirlerine de uygulanmıştı[12].

Daha sonraları Orta doğu ülkelerindeki şehir yapılarına atfedilen bu katı, Avrupa-merkezli ve Weberci bakışı Ira Lapidus ve Albert Hourani gibi tarihçiler biraz daha incelmiş ve ayrıntılı yorumlar getirdiler[13]. Weber ve von Grunebaum'un "İslami Şehir"in dikey toplumsal yapılanmasının gerçek bir sivil toplumun oluşma-

9 "İslami Şehir" tezinin ve çeşitli uzantılarının sağlam ve ayrıntılı bir açıklaması için bkz. "Introduction: Was there an Ottoman City", Edhem Eldem, Daniel Goffmann ve Bruce Masters, *The Ottoman City between East and West – Aleppo, İzmir and İstanbul* içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, s. 1-18. Bu tezin sistematik bir eleştirisi için ise bkz. Janet L. Abu-Lughod, "The Islamic City – Historic Myth, Islamic Essence and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 19, 1987, s.155-176.

10 Bkz. S.M. Stern, "The Constitution of the Islamic City", A.H.Hourani & S.M.Stern, The Islamic City-A Colloquium içinde, Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 1970, s. 25-50.

11 Bkz. Gustav von Grunebaum, "The Structure of the Muslim Town", *Islam – Essays in the Nature and the Growth of a Cultural Tradition* içinde, Greenwood Press, Westport, Connecticut, 1961, s. 141-159.

12 Bkz. William Marçais, "L'Islamisme et la vie urbaine", *Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris, Ocak 1928, s. 86-100; Georges Marçais, "La Conception des Villes dans l'Islam", *Revue d'Alger*, 2, 1945, s. 517-533.

13 Bkz. Ira M. Lapidus, *Middle Eastern Cities*, Berkeley, University of California Press, 1969; Ira M. Lapidus, "The Evolution of Muslim Urban Society", *Comparative Studies in Society and History,* 15, 1973, s. 21-50.

sına engel olduğuna dair görüşlerini esasta paylaşmalarına rağmen bu tarihçiler kentin siyasi ve idari yapısına dair daha ayrıntılı görüşler ileri sürebildiler. Örneğin, bazı tarihsel koşullarda ve konsensüs yoluyla şehrin bir bölüm sakinlerinin, bir tür yerel *asabiyye* ibrazı ile (ve neredeyse Avrupaî anlamda) şehrin ortak iradesini, beledî ruhunu yine de temsil edebildiklerini kabul ettiler. Elde mevcut tarihsel belgelerin etkisiyle olacak, çoğu tarihçiler normatif bir "İslami Şehir" tipini tanımlamak için daha çok Ortadoğu ve Mağrip Arap kentlerini örnek olarak kullanmışlardır. Ne var ki, Osmanlı döneminin bazı Anadolu şehirlerini ve hatta İstanbul'u aynı paradigmaya dahil etmeye çalışanlar da olmadı değil.

Daha yakın tarihlerde yapılmış bazı araştırmalar ise, mutad "İslami Şehir" paradigmasıyla olumlu ya da olumsuz bir bağlantı kurmaksızın her şeyden önce kullanılan yerel kaynakların sayısını arttırarak tarihsel perspektiflerini genişletmeye çalışırlar. İslam ülkelerinde ve Doğu Akdeniz'de şehir tarihi alanındaki yeni çalışmalar daha ziyade çeşitliliğin altını çizerler ve her kent toplumunun *tekil* oluşuna vurgu yaparlar. Daha çok sayıda ve çeşitli etnik, dinsel, meslekî ve yerel kimliği anlamlandırıp ön plana çıkarırlar. Haklı olarak tarihçiler artık yalnızca şehirlerin değil, o şehirlerin her bir bölüm ve öğesinin de tekilliğinden söz edebiliyorlar. Lapidus'un 1973'te içtenlikle yazdığı gibi: "İslam şehirlerinden söz ettiğimiz zaman aslında belli bir kent toplumu tipinden söz etmiyoruz, sadece bu kentlerin sakinleri ve bu sakinlerin mensup oldukları kurumlar üzerinde en büyük etkiye sahip olan dinsel ve kültürel kimlikten söz ediyoruz."[14]

Osmanlı İstanbulu'nun mahallelerine dönecek olursak, bu mahallelerdeki yerleşim kalıpları, daha önce de belirttiğimiz gibi, etnik ve dinsel kimlikler üzerine kuruluydu. Sosyo-ekonomik kıstaslar mahalle teşkilinde hep ikincil bir rol oynamıştı. Şehirde sınıf veya servet esasına dayanan bir yerleşim örüntüsünün egemen olması için yirminci yüzyılı beklemek gerekti. Ne var ki, bu basit gözlemden hareketle İstanbul mahallelerinin yirminci yüzyıl öncesinde tamamen sabit veya her zaman öngörülebilir olduğunu öne sürmek ancak "İslami Şehir" paradigmasına inanan birinin atabileceği bir adımdır. Oysa gerçek şudur ki "uzun ondokuzuncu yüzyıl" öncesinde bile, İstanbul'un toplam nüfusunun artış göstermediği dönemlerde bile Osmanlı İstanbulu'nun mahallelerinin sekenesi sürekli hareket ve değişim hâlindeydi. Bunu Kasap İlyas mahallesi de bize açıkça gösterecektir. Mahalle sınırları hiçbir zaman pek belirgin olmadığı gibi sakinlerin yatay hareketliliği de genellikle sanılandan çok daha büyüktü. Yerel düzeyde hareketlilik ve değişim kuraldı, istisna değil.

14 Ira M. Lapidus, "The Evolution of Muslim Urban Society", *Comparative Studies in Society and History*, 15, 1973, s. 48.

Aynı paradigmaya bakılırsa, "İslami Şehir"de esnaf ve zanaatkâr loncaları gerçekten esnaf ve zanaatkârın çıkarlarını savunma işlevini görüyor da olamazlardı. Kentteki özgün teşkilâtlanmaların zayıflığının bir sonucu olarak bu loncalar olsa olsa merkezî otoritenin elinde birer oyuncak olabilirler ve esas itibariyle esnaf gruplarını denetleyip vergilendirerek tamamen kontrolden çıkmalarını engelleyen örgütler olarak işlev görürlerdi[15]. Sıkı bir merkezî kontrole tâbî bu katı lonca teşkilâtı da elbette ki sermaye birikimiyle sanayileşmenin sosyal temeli olan "özgür" emeğin ortaya çıkabilmesini engelliyordu. "İslami Şehir" paradigmasının bir diğer temel direği olan lonca sisteminin katılığı ve her zaman değişime direndiği fikrinin yersiz bir genelleştirme, bir tür yanılsama olduğunu Kasap İlyas mahallesi örneğinde göreceğiz. Lonca ve lonca dışı emek grupları arasındaki geçirgenlik ve akışkanlığın bir somut örneği Kasap İlyas mahallesinde yüzyıllar boyunca yaşamış olan manav küfecileridir.

Ondokuzuncu yüzyıl öncesinde Halep ve Kahire gibi Arap kentlerinin bazı mahalle veya *hara*'larına bir kapıdan girildiği ve bu kapının geceleri kapatıldığı doğrudur. Bu da sık sık "İslami Şehir"in kentsel yapı taşları olan mahallelerin fiziksel değişmezliğinin bir kanıtı olarak sunuldu. Oysa Osmanlı döneminde gerek Anadolu şehirlerinin gerekse İstanbul'un sınırları bile hiçbir zaman tam olarak çizilmemiş olan mahallelerinin geceleri kapılarla nasıl kapatılabileceği sorusu zihinleri hiç meşgul etmedi. Gerçi İstanbul kadısı tarafından zaman zaman, özellikle de isyan ya da siyasi düzensizlikler baş gösterdiğinde, şehir sakinlerinden mal ve canlarını emniyet altına almak için mahallelerinin giriş ve çıkışlarına güvenli kapılar inşa etmelerini isteyen emirnameler çıkarılmıştır. Ama bu emirlerin tam olarak yerine getirildiği de vaki değildir[16]. Kasap İlyas mahallesinin ve ona komşu mahallelerin gösterdiği gibi, geleneksel İstanbul mahallelerinin ne alanı ne de konturları kesin ve belirgindi. O zaman mahallenin "kapı"sı nereye konacaktı ki? Çünkü mahalle dediğimiz şey, bir mıntıka veya bir yerel yönetim birimi değil, her şeyden önce yakın ve yoğun bir insan ilişkileri ağı tarafından tanımlanan bir topluluktu.

Osmanlı İstanbulu'nda yerel düzeyde mahalle bilincinin sürekliliği meselesine gelince, bunu İstanbul'un her bir mahallesinin homojenliğine değil, bu mahallelerin ta başından itibaren zorunlu olarak yüzyüze oldukları topografik

15 Osmanlı'da zanaatkâr topluluklarının ve loncaların gelişimi konusuna bir genel bakış için bkz. Halil İnalcık & Donald Quataert (yay.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire (1300-1914)*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

16 Bu emirnamelerin ilki 1578 yılına aittir. Bkz. Ahmet Refik Altınay, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, 1935, s. 144-145.

ve fonksiyonel koşullarda aramak daha doğru olacaktır. Ayrıca, şehir dokusunu oluşturan bu hücrelerin hem toplam sayısının hem de her birinin sosyal ve ekonomik yapısının zaman içinde kayda değer değişikliklere uğramış olması da iyi tanımlanmış, katı ve özcü bir "İslami Şehir" modeline bir tür meydan okuma sayılsa yeridir.

Bu kitaba konu olan mahallenin ise hem yüzyıllar boyunca sabit kalmasının hem de gösterdiği fiziksel ve sosyal esnekliğin ve uyum yeteneğinin açıklama gerektirdiği ortada. Örneğin, küçücük Kasap İlyas mahallesinin kırsal yörelerden şehre göçenleri massetmesi ve yeni gelenleri entegre edecek bir sosyal mekanizmayı yüzyıllar boyunca barındırmış olması yeteri kadar ilginç değil midir? Beş asır boyunca Kasap İlyas mahallesinin birkaç büyük yangını, depremleri, çeşitli istikrarsızlık ve asayişsizlik dönemlerini, İstanbul'un ekonomik çalkantılarını ve ondokuzuncu yüzyılın modernleşme sancılarını başarıyla atlatabilmiş olması, bu küçük yerel topluluğun uyum yeteneğinin bir göstergesi sayılamaz mı? Osmanlı kentleri homojen, katı ve tecrit edilmiş küçük birimlerden (mahalleler, loncalar vb.) müteşekkil şekilsiz kümeler değildi. Ondokuzuncu yüzyıl öncesinde beledî kurumların olmayışı, ne şehirlilerin çıkar ve isteklerini dile getirebilecekleri kanalların bulunmadığı ne de "İslami Şehir" tiplemesinin yok saymak istediği gibi, kamusal alana yönelik ortak yerel bir kültürün gelişmediği anlamına gelir.

Osmanlı İstanbulu'nun her Müslüman mahallesinin bir mescit etrafında kümelenmiş birkaç dükkân, bir çeşme, mektep veya hamamdan oluşan asgarî bir kendine yeterlilik düzeyi olmadan varlığını sürdüremeyeceği doğrudur elbette. Ama bu da mâlûmun ilâmından başka bir şey değildir. Ne var ki, açıklama gerektirmeyen bu düz ve basit bilgi kırıntısından hareketle şehir dokusunun benzer, tekdüze ve homojen hücrelerden oluştuğu sonucuna varılırsa Osmanlı şehirlerinin ve mahallelerinin barındırmış olduğu büyük çeşitlilik ve buna ilişkin tüm tarihsel bilgi zenginliği kaybedilmiş olur. Normatif ve standart bir "Osmanlı kenti" ya da tipik bir "İstanbul mahallesi" bulmaya çalışmak da bundan farklı bir sonuç vermez. Bir mahallî tarih araştırmasını *a priori* olarak "kendine yeterlilik", "durağanlık", "topografik parçalanmışlık/entegrasyon" gibi klişe kavramlar etrafında oluşturmak da sonuç itibariyle birçok problemin ve bilginin göz ardı edilmesine yol açar.

Ondokuzuncu yüzyıl öncesinde İstanbul'un şehir dokusunun bir "Doğu kenti-Batı kenti" ikiliği içinde incelenmesinin de pek bir anlamı yoktur. Osmanlı İstanbulu zaten bir merkez etrafında dairesel olarak homojen bir biçimde oluşmuş ve gelişmiş bir şehir olmamıştır. Osmanlı kentlerinin ve özellikle de baş-

kent İstanbul'un bir nahiyeler (semtler, bölgeler), mahalleler ve yerel cemaatler mozayiği şeklinde oluştuğu ve esas niteliğinin de bu olduğu görüşü belki daha gerçekçidir[17].

Bu kitap "İslami Şehir" fikrine rakip olabilecek bir paradigma üretmeyi kesinlikle amaçlamıyor. Bir normu, bir tezi veya bir modeli bir diğeriyle ikame etmek de sözkonusu değil. İllâ ki bir tez olması lazım geliyorsa o da olsa olsa İslami, Osmanlı veya Ortadoğu şehirleri bağlamında bütün özcü ve indirgemeci yaklaşımlara karşı her kentin ve o kentin her bir parçasının tarihsel tekilliğini savunmak gerektiği tezi olabilir. Bu "mikro-tarih" araştırmasının "İslami Şehir" tartışmasına katkısı olacaksa ancak şu olabilir: İncelenen şehirlerin kendileri gibi, bu şehirleri oluşturan topografik, sosyal veya işlevsel cüzlerin her biri aynı deli gömleğine sığdırılamaz.

Kasap İlyas Mahallesi

Kasap İlyas mahallesi Suriçi İstanbulu'nda Marmara Denizi kıyısında büyük Langa bostanlarının hemen batısında yer alan küçük bir mahalledir. 2008 yılına kadar da Fatih ilçesinin 69 mahallesinden biriydi. Kasap İlyas mahallesi şehrin yedinci tepesinin deniz tarafındaki yamacında, denize kadar uzanan hafif meyilli bir arazide yer alır. Mahallede kentin Marmara surlarının küçük bir bölümüyle beraber, yakın tarihlere kadar, bu surların deniz kenarındaki bir meydanlığa açılan bir kapısı (Davud Paşa Kapısı) da vardı; kapının dışında da ahşap bir iskele: Davud Paşa İskelesi. Hem Davud Paşa Kapısı hem de İskele mahalleyi şehrin bütünü içinde topografik olarak tanımlayan birer nirengi noktasıydı.

Bizans döneminde şehrin Xerolophus veya Hagios Emilianos (Davud Paşa kapısı Bizans döneminin Hagios Emilianos kapısıdır) olarak bilinen bölgesinde yer alan mahallenin kimliği onbeşinci asrın sonlarından itibaren değişmemiştir. Osmanlı döneminde komşu iki mahalleyle birlikte İstanbul'un Davud Paşa *semt*inin bir parçası idi. Bu semte adını veren II. Bayazıt'ın sadrazamı Koca Davud Paşa'nın (ölümü 1498) inşa ettirdiği ve cami, imaret, mektep, çeşme ve türbeden oluşan küçük külliye ise Kasap İlyas mahallesinin bulunduğu yamacın üst bölümünde yer alan başka bir mahallenin sınırları içinde kalmaktadır. Davud Paşa külliyesi ve

17 Bkz. Maurice Cerasi, *Osmanlı Kenti – Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, çev.: Aslı Ataöv İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999; Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/İstanbul, Cultural Encounter, Imperial Vision and the Construction of the Ottoman Capital*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 2009.

İskele ile birlikte, Kasap İlyas'ın sınırları dahilinde bulunan bir hamam da (Davud Paşa Hamamı) *semt*imizin adının oluşmasına katkıda bulunur. Osmanlı İstanbulu'nda Davud Paşa semti, İstanbullularca hâlâ iyi bilinen Cerrahpaşa, Langa, Etyemez ve Samatya semtlerine komşuydu.

Rivayete göre Kasap İlyas Fatih Sultan Mehmet'in kasapbaşısıymış. Fetih sırasında askere et tedarik etmekteki hizmetlerinden dolayı fetihten sonra padişah tarafından kendisine büyükçe bir arazi ihsan edilmiş. Suriçindeki bu geniş araziye İlyas bir cami inşa ettirmiş ve bu camiye çeşitli gelirler vakfetmiş. Daha sonra da bu caminin etrafında bu adla anılan bir mahalle oluşmuş. Bu rivayete ilk ve Kasap İlyas'ın (Fatih'in bir diğer kasapbaşısı olduğu rivayet edilen ve Zeyrek civarında kendi adıyla anılan bir mahallesi olan Kasap Demirhun ile birlikte) "ni'me'l ceyşten" bulunduğunu, yani İstanbul'u fetheden orduya mensub olduğunu belirten ilk kayda İstanbul'un fethinden ancak üç asır sonra rastlıyoruz. Bu rivayetten ilk kez Ayvansarayî Hâfız Hüseyin Efendi'nin 1770'li yıllarda kaleme aldığı ve İstanbul cami ve türbelerini konu alan *Hadikatü'l Cevâmi*'sinde söz ediliyor[18]. Fatih devrinde İstanbul mahallelerini konu alan kitabında Ekrem Hakkı Ayverdi bu rivayeti aynen nakletmekle yetinir[19]. Keza, Süheyl Ünver ve Halil İnalcık da aynı rivayeti nakletmekle yetinirler[20]. *Hadikatü'l Cevâmi*'den bir asır önce kaleme alınmış olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nin İstanbul cildinde ise böyle bir rivayetten hiç bahis yoktur.

Ne var ki, Kasap İlyas mahallesinin yaşını başını almış sakinleri günümüzde dahi mahallenin kuruluş efsanelerine atıfta bulunurlar. İlyas'ın mahalleye gelişini ve önce iskelenin, daha sonra da camiyle hamamın inşası ve mahallenin oluşumu sırasında gösterdiği çeşitli kerametleri hâlâ ballandıra ballandıra anlatırlar. Mahalle sakinleri nezdinde İlyas epeydir evliya statüsüne terfi ettirilmiş bulunuyor zaten. İnşa ettirdiği caminin vakfiyesi 1494 yılının tarihini taşır[21]. Kasap İlyas'ın 1495 (hicrî 900) yılının tarihini taşıyan yeşil renge boyanmış mezar taşı ise caminin arkasındaki küçük hazirenin caddeye bakan köşesinde, demir parmaklıklı bir tür niyaz penceresinin arkasında bulunmaktadır. Görünüşe bakılırsa bu taş onbeşinci yüzyıla değil daha geç bir döneme ait olmalıdır. Kasap İlyas Camii'nin

18 Bkz. Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962, Cilt I, s.85.

19 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü neşriyatı, 1958, s.29-30.

20 Bkz. Süheyl Ünver, *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976, s.68; Halil İnalcık, *The Survey of İstanbul - 1455*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012, s. 462.

21 Bkz. Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953* (1546), İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti yayını, 1970.

kendisine gelince, ilk binanın bugüne hiçbir izi gelememiş ve bugünkü bina ve minare neredeyse tamamen 1894 depreminden sonra inşa edilmiştir.

Kasap İlyas mahallesine ait eldeki vakıf kayıtları ve vakıf defterleri asırlardır devam edegelen bir yerel kimliğin, yerel dayanışmanın ve yerel aidiyet duygusunun kanıtlarıdır. Mahalle folkloruna ait çeşitli öğeler de buna tanıklık eder. Mahallî topluluğun içinde gelişmiş bulunan güçlü bağların varlığı onbeşinci yüzyıl sonlarından itibaren belgelenebiliyor. Somut bir örnek vermek gerekirse, onaltıncı yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da mahalle başına düşen ortalama yerel vakıf sayısı 11 idi. Kasap İlyas mahallesi ise İstanbul'un toplam 219 mahallesi içinde yerel vakıf sayısı en yüksek olan mahallelerinden biriydi. Mahallede kayda geçmiş 26 adet vakıf bulunuyordu onaltıncı yüzyıl ortasında[22]. Şehrin fethinin üzerinden bir asırdan az bir zaman geçmişken mahallede bu kadar çok sayıda vakıf kurulmuş olması ve bu vakıfların hemen hepsinin doğrudan veya dolaylı amacının yerel cemaate hizmet olması yerel aidiyet duygusunun artık oluştuğunun önemli bir göstergesi olarak görülmektedir.

Mahallede modern anlamda ilk nüfus sayımı ancak 1885 yılında yapılmıştı. O tarihte Kasap İlyas mahallesinin sınırları dahilindeki on üç adet sokakta toplam olarak 150 kadar ev vardı. Bu evlerin çoğu ya tek ya da iki katlı ahşap yapılardı. Bunlardan başka mahallede bir cami, iki tekke, üç adet çeşme, bir kız mektebi, bir zaptiye karakolu, aynı anda hem kadınlara hem de erkeklere hizmet edebilen büyükçe bir çifte hamam, otuz kadar da dükkân ve "mağaza" (yani depo) bulunuyordu. Sahilde, Davud Paşa İskelesine yakın yerlerde bulunan bu "mağaza"lar aslında kum, çakıl, kömür, odun ve kereste deposu işlevi görüyordu. İstanbul'un büyük çifte hamamları çoğunlukla şehrin daha merkezî ve ticari bölgelerinde bulunuyordu. Dolayısıyla mahalledeki Davud Paşa çifte hamamının başka mahallelerden de müşteri çektiğini varsaymak yanlış olmaz.

Mahallenin yoğun ve karmaşık sokak örgüsünün İstanbul'un geniş alanlarıyla birlikte mahallemizi de yakıp yıkan bir dizi yangından sonra ve ancak ondokuzuncu yüzyıl ortalarında sabitleştiğini biliyoruz. Osmanlı İstanbulu'nun mahallelerin kesin sınırları bulunmamakla birlikte, 1875 yılı civarında çizilmiş bir İstanbul haritasına dayanarak yaptığım çok kaba bir hesaba göre Kasap İlyas mahallesinin yüzölçümü aşağı yukarı 60 hektar kadardı[23]. Bu alanın önemlice bir kısmı komşu büyük Langa bostanlarının mahalle içindeki bir uzantısı olan

22 Aynı eser.

23 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Ondokuzuncu Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1978.

ve bazan "Davud Paşa bostanları" da denen bostanlarla kaplıydı. Dolayısıyla Kasap İlyas mahallesinde, nüfus yoğunluğu nispeten düşüktü. Yirminci yüzyıl başlarında bile mahallenin birçok bölümü "yarı-kırsal" nitelikteydi.

Onaltıncı yüzyıldan itibaren Kasap İlyas mahallesi esas itibariyle bir Müslüman mahallesiydi. Ermeni ve Rum nüfusun her zaman çoğunluğu teşkil ettiği komşu Langa ve Samatya semtlerinin aksine, Davud Paşa semtiyle Kasap İlyas mahallesinde küçük bir Rum Ortodoks azınlığı yaşardı. 1907 yılında yapılan son Osmanlı nüfus sayımına göre mahallenin nüfusu 1100 kişi civarındaydı[24]. Onaltı ve onyedinci yüzyıllarda ise mahalle nüfusu muhtemelen bu rakamın yarısından pek fazla değildi.

Mahallenin bu göreli tenhalığının ondokuzuncu yüzyıl ortalarına dek devam ettiği dahi ileri sürülebilir. İstanbul'da mahalle bazında yapılmış en erken nüfus sayımı 1829 yılına aitti. Osmanlı-Rus savaşı sırasında buğday ve ekmek sıkıntısı çekildiğinden İstanbul'a gerekli ekmek miktarının saptanması amacıyla ve İstanbul ihtisab ağalığı eliyle yapılan bu sayımda Kasap İlyas mahallesinin toplam nüfusu 611 kişi olarak kayda geçmişti[25].

Kasap İlyas mahallesi Suriçi İstanbulu'nun coğrafi olarak merkezî bir bölgesinde bulunmadığı gibi, siyasal iktidara (yani Saray'a) veya geleneksel iş veya alışveriş alanlarına da yakın olduğu söylenemez. Osmanlı İstanbulu'nda merkezî ticari alanlar ya Haliç boyunca yer alıyorlardı veya Kapalıçarşı civarında ve Kapalıçarşı ile Haliç arasında idiler[26]. Surlara veya şehir kapılarına yakın bütün mahalleler gibi Kasap İlyas da kelimenin her anlamında "merkez" değil "çevre" konumundaydı. Barındırdığı birkaç bürokrat ve paşa konağına rağmen nispeten mütevazıydı ve İstanbullularca, örneğin, yakın komşusu olan Cerrahpaşa'dan daha az "prestijli" addedilirdi.

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru Kasap İlyas mahallesi sakinleri arasında çok sayıda seyyar satıcı, mahalle mahalle dolaşıp meyve ve sebze satan seyyar küfeciler, birkaç dilenci, bir grup azat edilmiş kölenin yanısıra çok sayıda fakir veya mütevazı aile vardı. Bunların birçoğu da, ileride göreceğimiz gibi, İstanbul'a Malatya'nın Arapgir kazasından ve o civardan göç etmişlerdi. Ma-

24 Cem Behar, "Fruit Vendors and Civil Servants – A Social and Demographic Portrait of a Neighborhood Community in Intra-mural İstanbul: The Kasap İlyas mahalle", *Boğaziçi Journal*, 1997, Yıl 11, sayı 1-2, s. 5-32.

25 Bkz. Betül Başaran, "The 1829 Census and İstanbul's population during the late 18th and early 19th centuries", Robert G. Ousterhout (yay.), *Studies on İstanbul and Beyond* içinde, Philadelphia, University of Pennsylvania, 2007, s. 53-73.

26 Onyedinci yüzyıldaki durum için bkz. Robert Mantran, *Onyedinci Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

hallenin mülâkat yaptığımız yaşlı sakinlerinin istisnasız hepsi, hem Kasap İlyas mahallesinin hem de Davud Paşa semtinin hiçbir zaman pek zengin ya da prestijli mekânlar olmadıklarını teslim ettiler elbette. Ne var ki, Kasap İlyas mahallesinin bu görmüş geçirmiş sakinleri semt ve mahallelerinin "asaletiyle" (daha doğrusunu söylemek gerekirse, "eski İstanbullu" olmasıyla) gurur duyduklarını da açıkça ifade etmekten hiç geri durmadılar.

Kasap İlyas mahallesinin kendisine Osmanlı İstanbulu'nun geri kalanıyla ekonomik ve sosyal olarak güçlü bir bütünleşme sağlayan iki önemli coğrafi kozu vardı: İskele ve bostanlar. İstanbul'da Kasap İlyas'ın adının zikredilip karışıklığa meydan verebilecek başka bir mekân ya da mahalle bulunmamasına rağmen, onaltıncı yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıl sonuna dek aşağı yukarı tüm resmî belgelerde mahallenin adı *"Davud Paşa iskelesi kurbünde* [yakınında] *Kasap İlyas mahallesi"* olarak geçer. Bu da hem Davud Paşa iskelesinin belki Kasap İlyas mahallesinden daha eski olduğuna, hem de gerek bizzat İstanbul'lular gerekse resmî makamlar nezdinde iskelenin topografik ve ticari öneminin mahalleninkinden daha büyük olduğuna işaret ediyor olabilir. Gerçekten de birçok temel malzemenin karaya çıkarıldığı nokta olan Davud Paşa iskelesi şehrin Marmara sahilinin önemli iskelelerinden biriydi. Şehirdeki meyve -sebze üretim ve dağıtımına büyük katkıda bulunan ve bir ucu da mahallemizin orta yerine dek uzanan büyük Langa bostanları ise, Kasap İlyas mahallesinin yoksul sakinlerinin birçoğuna istihdam olanağı sağlıyordu.

İstanbul mahalleleri: değişkenlik ve muğlaklık

Osmanlı döneminde Suriçi İstanbulu'nun her bir mahallesi bir idari birim olmadan önce bir sosyal ilişkiler ağı, bir mahallî cemaat idi. Bunun ne kadar altını çizsek azdır. Mahallenin sınırlarını belirleyen resmî makamların kararları değil, her zaman bizzat mahalle sakinlerinin algısıydı. Kaldı ki, Osmanlı İstanbulu'nun hiçbir döneminde şehrin suriçi mahallelerinin sayısını ve dökümünü kesin bir şekilde belirlemek mümkün değildir. Fetihten hemen sonra, Osmanlı İstanbulu'nun oluştuğu onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında bunların sayısı tam olarak bilinemiyor mesela[27]. Onbeşinci yüzyıl sonlarında İstanbul mahallelerinin sayısı hakkında yapılan tahminler 60 ilâ 130 arasında değişen bir sayıdan söz eder. Fetihten yarım yüzyıl sonrasında bile yeni yeni mahalleler oluşmaktaydı İstanbul'da. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında mahalle sayısında görülen artışın

27 Osmanlı İstanbulu'nda mahallelerinin oluşumu ve Fetih'ten hemen sonraki erken dönemde bunların incelenmesinde tarihçinin karşılaştığı sorunlar hakkında Bkz. Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/İstanbul, Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital,* Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 2009, s. 178 ve devamı.

ise İstanbul nüfusunun Fatih devrinde olduğu gibi zorunlu *sürgün*ler yoluyla artmaya devam etmesinden mi yoksa mevcut mahalleler nüfusunun yeni mahalleler kurmasından mı ileri geldiği bilinemiyor. Sebebi ne olursa olsun, 1546 yılında yapılan bir vakıf sayımı ve tasnifinden o tarihte İstanbul'da suriçinde toplam mahalle sayısının 219'u bulduğu anlaşılıyor[28].

Bundan iki yüzyıl kadar sonra ise, onsekizinci yüzyıl sonlarının güvenilen ve sıkça atıf yapılan bir kaynağı suriçi mahallelerin sayısının 181 olduğunu kaydeder[29]. Bu arada avârız vergisi salmak amacıyla 1644 yılında İstanbul kadısı tarafından yapılmış bir sayım ve dökümde ise 263 adet mahallenin adı geçer[30]. Tanzimat sonrasında mahalle sayılarındaki bu değişkenlik artarak devam eder. 1876 yılında mebus seçimine esas teşkil etmek üzere yapılmış bir listede 251 adet mahalle adı vardır. 1907 nüfus sayımında ise Suriçi İstanbulu'nda sayım 147 mahallede yapılmıştır. 1913 yılında yayınlanan bir mahalle dökümünde 364 adet mahalle adına rastlıyoruz. Bundan sadece on yıl sonra, 1922'de yapılan diğer bir listelemede ise mahalle sayısının 280'e düştüğünü görüyoruz[31]. Kasap İlyas mahallesi bu listelerin hepsinde zikrediliyor ve bu süre zarfında mahallenin sınırlarının büyük ölçüde değiştiğini varsaymak için bir neden de yoktur.

1927-28 yıllarında İstanbul Şehremaneti tarafından yapılan yeni bir düzenlemeyle suriçi mahallelerin sayısı 118'de sabitlendi[32]. Bu düzenlemeyle bu 118 mahallenin sınırları da yeniden çizildi. Ne var ki, belirli bir pozitivist mantığa göre ve "modernleştirici" bir zihniyetle çizilen bu yeni mahalle sınırları ne eski mahalle anlayışına ne de sakinlerin geleneksel mahalle algısına uygundu.

İstanbul mahallelerinin sayısı, alanları, sınırları, bu topografik özelliklerin değişim biçimleri ve bu değişimlerin ardında yatan ekonomik, demografik ve sosyal sebepler sonuçsuz kalmış uzun tartışmalara konu olmuştur. Şehirdeki nüfus artışı mahalle sayısının artışına neden olabileceği gibi, sadece mevcut mahallelerdeki iskân yoğunluğunun artışıyla da neticelenebilirdi pekâlâ. Bu iki etkiyi birbirinden ayrıştırmaya da imkân yoktu. Onbeş ve onaltıncı yüzyıllardaki demografik artışın mahallelerin sayısında da bir artışa neden olduğu kesindir.

28 Bkz. Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953(1546)*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti yayını, 1970.

29 Ayvansarayî Hâfız Hüseyin, *Hadikatü'l- Cevâm*i, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1281 (1865).

30 Münir Aktepe, "XVII. Asra ait İstanbul Kazası Avârız Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1957, sayı III, s.109-139.

31 *Esâmi'-i Mahallât- Mebusların Suret-i İntihabına dair Beyannamedir*, İstanbul, Matba'a-yı Amire, 1877; Mahallât Esamisi, İstanbul, Arşak Garoyan Matbaası, 1913; *İstanbul ve Bilâd-ı selâsede kâin mahallât ve Kurrânın hurûf-u hecâ tertibiyle esâmisi,* İstanbul, Matba'a-yı Amire, 1922.

32 Bkz. Osman Nuri [Ergin], *İstanbul Şehri Rehberi*, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1934.

Buna karşılık ondokuzuncu yüzyıldaki nüfus artışının neden olduğu baskı ise mevcut mahallelerdeki yoğunluğun artmasıyla sonuçlanmıştır.

Ayrıca, yüzyıllar boyunca büyüklü küçüklü yangınların ahşap evlerin çoğunlukta olduğu Osmanlı İstanbulu'nun mahallelerinde büyük tahribata sebep olduklarını biliyoruz. Büyük çaplı yangınlarda ise birçok mahallenin bütünüyle yandığı vakidir[33]. Bu büyük yangınlardan sonra bazı mahalleler tekrardan inşa edilebildi. Göreceğimiz gibi Kasap İlyas mahallesi bu duruma örnektir. Bu kadar şanslı olmayan bazı başka mahalleler ise yok oldular veya yangın geçirmeyen komşu mahalleler tarafından "yutuldular".

Servi Mescidi (ya da Servili Mescit) mahallesi akibeti bu şekilde olan mahallelere iyi bilinen tipik bir örnektir. İstanbul'un merkezî alışveriş semtlerinin yakınındaki bu mahallenin varlığı onbeşinci yüzyıl sonlarından itibaren belgelenebiliyor[34]. Bu mahalle 1826 yılındaki bir yangında tamamen yanmıştır. Yangından sonra ise bu mahallenin kapsadığı alanda toplam olarak kırk dört ev, bir mescit bir de han kalmış olduğu anlaşılıyor. Daha sonra yangın yeri arsaları üzerinde inşa edilen yeni evler ve dükkânlar ise nedense eski Servi Mescidi mahallesine değil, daha büyük olan ve daha iyi bilinen komşu Mahmut Paşa ve Cezerî Kasım Paşa mahallelerine dahil edildi. Bahtsız Servi Mescidi mahallesi de zamanla resmî kayıtlardan düştü. 1876 yılındaki mahalle dökümünde Servi Mescidi'nin izine rastlanmaktadır.

Ne var ki, Servi Mescidi mahallesine adını vermiş olan caminin bağlı bulunduğu bir de vakıf vardı. Bu vakfın mütevellileri vakfı, mescidi ve mahallenin tüzel kişiliğini ihya etmek için Şehremâneti ve Evkaf Nezâreti nezdinde bazı girişimlerde bulunmuştu. Bu girişimlerden bir sonuç çıkmadığı anlaşılınca 1902 yılında vakfın mütevellileri Şûra-yı Devlet'e (Danıştay'a) başvurdular. Şûra-yı Devlet verdiği kararda mahalle mescidinin ilk vakıf senedinin hâlâ geçerli olduğunu, harabe hâlindeki yanık mescidin yerinde durduğunu ve dolayısıyla da Servili Mescit mahallesinin var olma hakkını kaybetmediğini tescil etti[35]. Ne var ki, bu karar hiçbir zaman uygulamaya konmadı. Neticede ne mescit ne de

33 İstanbul'daki yangınlar ve çeşitli doğal afetler hakkında bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi yayınları, 1963. Ondokuzuncu yüzyıldaki birçok yangından sonraki imar faaliyetleriyle değişen sokak planları hakkında bkz. Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti- Değişen İstanbul*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

34 Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1958.

35 Şûra-yı Devlet'e yapılan başvurunun ve verilen hükmün tam metni için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995, Cilt 7, s. 3689-1690.

mahallenin kendisi ihya edilebilmiştir. 1927 yılındaki Belediye düzenlemesinde de eski Servi Mescidi mahallesinin kapsadığı alan Mahmud Paşa mahallesinin içine alınmıştır.

İstanbul'u kasıp kavurmuş bütün büyük yangınların zamanla üstesinden gelebilmiş "istikrarlı" Kasap İlyas mahallesi ilk büyük çaplı yangında geri dönmemek üzere haritadan silinmiş olan bahtsız Servi Mescidi mahallesi arasında aslında ne fark vardı? Bu soruya ikna edici bir cevap verebilmek zor. Cevabı ne olursa olsun açık seçik görünen şudur: Osmanlı İstanbulu'ndaki mahallelerin ve mahallî toplulukların gerek topografik, gerekse zihinsel ve sosyal sınırları her zaman muğlaktı, belirsizdi, değişkendi. Şehir dokusunun temel hücreleri olan mahallelerin bu şekilsizliği onları ilk önemli şokta tamamen yıkabildiği gibi, onları daha esnek ve dayanıklı da yapabiliyordu. Uzun bir zaman diliminde bakıldığında mahallelerin sadece kendilerinin değil adlarının da sabit olmadığı görülür.

Kasap İlyas'a komşu gelen "yeni" bir mahallenin âkıbeti ise başarıya ulaşamamış "mahalle oluşturma" denemelerine iyi bir örnek teşkil eder. Marmara Denizi'ne bakan surlardaki Davud Paşa kapısının ve şehrin deniz surlarının dışında, iskele yakınına konuşlanmış küçük bir yerleşim biriminin varlığı onaltıncı yüzyılın ortalarına kadar belgelenebilmektedir. O zamanki adı "Kasap İlyas kurbünde [yakınında] yeni mahalle" olarak geçer belgelerde. Anlaşılan, Kasap İlyas mahallesinin bir uzantısı gibi görünen bu küçük yerleşim birimine adını verebilecek bir cami ya da mescid yoktur henüz. 1630'lu yıllarda ise IV. Murad döneminin defterdarlarından Bekir Paşa (ölümü 1639) buraya ahşap bir mescit inşa ettirir ve bir vakfiye tanzim ederek bir imam ve bir müezzinin burada görev yapmasını sağlar. Bu ahşap mescit deniz kenarındadır ve altında kayıkhanesi vardır. Sonuç itibariyle hem bir vakfı ve bu vakfa bağlı bir mescidi hem de az da olsa yerleşik sekenesi bulunan bu "yeni" mahallenin o ana dek bir uzantısı durumunda olduğu Kasap İlyas'tan zamanla bağımsızlığını tamamen kazanması beklenirdi. Gelin görün ki, bu mekânda Bekir Paşa mahallesi adlı bir mahalle hiçbir zaman oluşamamış ve zamanla İstanbul mahalleleri arasında kendine bir yer edinememiştir. Bu "yeni" mahallenin adını Bekir Paşa mescidinin inşasından birkaç yıl sonra derlenmiş bir İstanbul mahalleleri avârız haneleri listesinde bulamıyoruz mesela[36]. Mescidin inşasından bir buçuk yüzyıl kadar sonra İstanbul türbe ve camilerinin dökümünü yapmaya soyunan Ayvanasarayi Hâfız Hüseyin Efendi "Davud Paşa iskelesi Mescidi"ni zikreder, bânisinin Bekir Paşa olduğu-

36 Bkz. Münir Aktepe, "XVII. Asra ait İstanbul Kazası Avârız Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1957, sayı III, s.109-139.

nu da söyler, fakat "mahallesi yoktur" diye hemen ilâve eder. Kezâ, Tanzimat sonrası yapılmış mahalle listelerinin hiçbirinde "Bekir Paşa mahallesi" diye bir mahalle adı yer almaz. İstanbul'la ilgili önemli bir kaynakta da bu mescidin bânisinin adıyla değil "Davudpaşa iskelesinin ittisalindeki [yanındaki] mescit" olarak zikredildiğini görüyoruz[37]. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında mescit metruk halde olmalıydı çünkü 1885 nüfus ve bina sayımında mescit, adı zikredilmeksizin "harabe" olarak kayda geçmiştir.

Bu arada Bekir paşa mescidinin 1877/78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında ("93 harbi") Balkanlar'dan İstanbul'a akın eden muhacirlerin geçici iskân mekânı olarak kullanıldığını görüyoruz. Muhacirler ayrıldıktan sonra "müşrif-i harap" (harap olmaya yakın) durumdaki "Bekir Paşa mescidini" tamir etmek amacıyla 1890'lı yıllarda Kasap İlyas mahallesi muhtarı ve imamı tarafından yardım ("iane") makbuzları çıkarılmış ve bağış toplanmıştır. Bu bağışların bizzat Bekir Paşa mescidinin imamı, cemaati veya mahallesinin ahalisi tarafından değil, Kasap İlyas camii imamı ve mahalle halkı tarafından toplanmış olması anlamlıdır. Mescidin tamiri için yapılan bu girişim başarılı olmamıştır ve, bilebildiğimiz kadarıyla, bu mescit ihya edilememiştir. 1907 yılındaki son Osmanlı nüfus sayımında ise Bekir Paşa Mescidi'nin izine artık rastlanmıyor. Mahallenin yaşlıları bu mescidin Birinci Dünya Savaşı sırasında ortadan tamamen kalkmış olduğunu rivayet ederler[38].

Bekir Paşa mescidi iki buçuk asır kadar bir süreyle ayakta kalmıştır. Ne var ki, hiçbir dönemde Kasap İlyas mahallesinden ayrı bir mahalleye adını verememiştir. Acaba deniz kıyısındaki küçük mescidin cemaati mi çok azdı? Yoksa Bekir Paşa'nın vakfiyesinden gelen gelirler uzun vâdede mescidin masraflarını karşılamak için yetersiz miydi? Bu "yeni" mahalle ilk kurulu olduğu alanını niçin genişletemedi, zamanla yeni sokaklar, evler ve sakinler kazanamadı, Kasap İlyas'tan farklı bir adla anılamadı?

Osmanlı İstanbulu'nda en az bir adet mescit ya da cami içermeyen Müslüman mahallesi yoktu elbette. Ama İstanbul'da kendisine bağlı mahallesi olmayan birçok cami ya da mescit de vardı. Bunlardan üç tanesi de Kasap İlyas mahallesinin yakınlarındaydı. Mahallenin batısındaki Langa bostanlarının kıyısında bulunan Şah ü Geda camii Kasap İlyas'ın komşusu Kürkçübaşı mahallesine dahildi. Mahallenin doğusuna düşen Şah Sultan camii ise Etyemez

37 Bkz. Reşat Ekrem Koçu, "Davud Paşa" ile ilgili maddeler, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1966, Cilt 8, s. 4289-4314.

38 Erdem Yücel, "Davutpaşa İskelesi ve Kamulaştırma", *Türk Dünyası Araştırmaları*, I, sayı 1, Ağustos 1979, s.130-139.

semtindeydi. Kasap İlyas mahallesinin kuzeydoğu ucunda, mahallenin sokaklarından biri olan Çavuşzâde sokağının ucunda ise Çavuşzâde mescidi vardı. Şah Sultan ve Çavuşzâde mescitleri bugün Cerrahpaşa Hastanesi'nin bahçesinde yer almaktadır. Bu mescitlerin üçü de onaltıncı yüzyıl yapısıdır, hatta Çavuşzâde'nin mimar Sinan yapısı olduğu rivayet edilir. Ama bu üç mescidin hiçbirinin hiçbir zaman kendi mahallesi olmamıştır. Bekir Paşa mescidinin de Kasap İlyas'tan bağımsız kendi mahallesini oluşturamamasının ardında yatan sosyal ve ekonomik dinamikleri muhtemelen hiçbir zaman tam olarak anlayamayacağız.

Mahalleler her zaman hem fiziksel hem de sosyal olarak değişkendiler, esnektiler. Bunun hep altını çiziyoruz. Yüzölçümü çok geniş ve ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına dek nüfus yoğunluğu nispeten seyrek olan İstanbul'da bu esneklik başka Osmanlı kentlerine göre daha fazla da olabilirdi. Örneğin onaltıncı ve onyedinci yüzyılda Ankara ve Kayseri üzerine yaptığı araştırmalarda Suraiya Faroqhi bu şehirlerdeki mahallelerin sayısının zaman içinde aşağı yukarı sabit kaldığını, fakat mahalle adlarının sıkça değiştiğini göstermiştir[39]. Başkent İstanbul'da ise, gördüğümüz gibi, hem mahalle adları hem de yüzölçümleri nispeten kısa bir süre içinde değişikliğe uğrayabiliyordu. Osmanlı İstanbulu'nda zaman zaman mahalleler arasında, tabiri caizse, "birleşmeler ve satınalmalar" olabildiği gibi bölünmeler de vardı.

Bu durumun bir örneğini yine Kasap İlyas mahallesinde görmek mümkün. 1885 yılı nüfus sayımına göre Kasap İlyas mahallesinde toplam on dört adet sokak bulunuyordu. Bundan yirmi iki yıl sonra, 1907'de yapılan son Osmanlı Nüfus sayımında ise mahallede artık on dört değil, onbeş adet sokak vardı. İçinde mahalle muhtar ve imamının da bulunduğu yerel sayım komisyonu yapmıştı bu saptamayı. Aradan geçen bu yirmi iki yıl zarfında Kasap İlyas mahallesi batı yönüne doğru biraz genişlemiş ve daha önceleri komşu Bayazıt-ı Cedid mahallesine "ait" olan bir sokağı kendine katmıştı. Bayazıt-ı Cedid mahallesinin varlığı onaltıncı yüzyıldan itibaren kanıtlanabiliyor. Ancak, o dönemin mahalle dökümlerinin hiçbirinde yer almayan Bayazıt-ı Cedid'in ondokuzuncu yüzyılda izini kaybediyoruz. Bu arada bu küçük mahalle yine Kasap İlyas'ın batı kesiminde bulunan Sancaktar Hayrettin mahallesiyle "birleşmişti". Bir mahallenin belli zaman kesitindeki durumu, uzun ve karmaşık ve sürekli bir yıkım, inşa ve yeniden örgütlenme sürecinin o an çekilmiş "enstantane"sinden başka bir şey değildir.

39 Bkz. Suraiya Faroqhi, *Men of Modest Substance – House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

Rastladığımız *mahalle içinde mahalle* örnekleri de İstanbul'da mahalle kavramının zaman ve mekândaki esnekliğini ve değişkenliğini teyit eder. Bunlar bir mahallenin bir bölümünün farklı bir adla adlandırıldığı ve/veya farklı bir kimliğe sahip olduğu algısının egemen olduğu durumlardır. Bu küçük "mahalle altı" birimler adlarını bir mescitten, bir çeşmeden, bir sokaktan veya bir yakınlarda ikamet eden bir kişinin adından alabiliyorlardı. Yukarıda sözünü ettiğimiz başarısız kalmış "Bekir Paşa mahallesi" denemesi buna bir örnektir. Bu "mahalle altı" iskân birimlerinden bazıları da zaman zaman mahalle dökümlerinin bazılarında kendi başına bir mahalle olarak pekâlâ görünmüş de olabilirler[40]. Onbeş ve onaltıncı yüzyıla ait bazı "mahalle içinde mahalle" örneklerini Ekrem Hakkı Ayverdi vermektedir.

Bu gibi durumlara Kasap İlyas mahallesinden örnekler de verilebilir. Örneğin Çavuşzâde sokağı her zaman Kasap İlyas mahallesinin bir sokağı olmuştur. Ne var ki bu sokak, yirminci yüzyıldaki sakinleri tarafından mahallenin geri kalanından çok farklı özelliklere sahip olan ayrı ve ayrıcalıklı bir birim olarak görülüyordu. Mahalle içinde yer alan "Ispanakçı Viranesi" adlı bölge de, göreceğimiz gibi, ondokuz ve yirminci yüzyıllarda sekenesi itibariyle mahalle içinde farklı niteliklere sahip bir alt-grup olarak telâkki ediliyordu. Gerçek ya da hayalî bazı ekonomik, meslekî, etnik ya da dinsel nitelikleri yüzünden Kasap İlyas mahallesi içinde yer alan bu iki bölgenin sakinlerinin farklı birer birim oluşturdukları algısı hâkimdi o dönemlerde. Çavuşzâde sokağındaki evlerin çoğunda İstanbul kökenli aileler otururlardı. Bunu 1907 yılının son Osmanlı nüfus sayımı verilerinde açıkça görürüz. Kendileriyle mülâkat yaptığımız yaşlı Kasap İlyas sakinleri de bu durumun yeni olmadığını teyit etmişlerdir.

Buna karşılık, Kasap İlyas mahallesinin Ispanakçı Viranesi denen bölgesinde şehre nispeten yakın zamanda göçmüş birinci ya da ikinci kuşak köy kökenliler, daha çok Arapgir kökenli göçmenler, meslek itibariyle birçoğu "manav küfeciliği" yapanlar yerleşmişlerdi ondokuz ve yirminci yüzyıllarda. Mahalledeki bu iki alt-birimin sakinleri kendilerini mahallenin geri kalanından hep farklı görüyorlardı. Gerçi ne Çavuşzâde (aynı adı taşıyan ve Mimar Sinan'ın eseri olduğu rivayet edilen küçük bir mescide sahip olmasına rağmen) ne de Ispanakçı gerçek bir mahalle statüsüne terfi edebildi. Ama bu alt-birimlerin varlığı bile Osmanlı İstanbulu'nda mahalle algısının kesinlikten ne kadar uzak ve coğrafi sınırlarının ne kadar değişken olduğuna işaret eder. Mahalle dediğimiz şey her an oluşum içinde bulunan bir süreçti aslında.

40 bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1958.

İstanbul halkının basit ve olağan bir yatay hareketliliği bile mahallelerdeki demografik değişimleri tetikleyen olgulardan biriydi. Mahallelerin etnik/dinsel bileşimi de zaman içinde tamamen sabit kalıyor olamazdı. Ancak, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından önceki dönemler için bu hareketliliği belgelemek mümkün değil.

Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreği için elimizdeki Kasap İlyas mahallesine ait güvenilir veriler bu yatay hareketliliğin daha önceki dönemlerde de hiç de önemsiz olmadığının işaretini verir. Kasap İlyas gibi nispeten küçük bir mahallede bile mahalle nüfusunun değişim hızı hiç de azımsanmayacak bir düzeydeydi. Örneğin, dönemin mahalle muhtarının defterindeki kayıtlara göre mahalleye giriş ve çıkış oranları 1885-1895 yılları arasında ortalama olarak yılda % 3 civarındaydı. Bu da, aşağı yukarı 1000 ya da 1100 kişilik bu mahalleye yılda 30 kişinin giriş ya da çıkış yaptığını, ya mahalleye yerleşmeye geldiklerini veya mahalleden taşındıkları anlamına geliyor. Muhtarın defterlerindeki kayıtlar bunu gösteriyor.

Gerçekten de çok yüksek bir devir oranıdır bu. Mahalleye bu yıllık yüzde üçlük nakil yoluyla giriş ve çıkış oranına bir de mahallede vuku bulmuş vaka muhtar defterine çok eksik işlenmiş doğumlarla ölümleri de eklemek gerek. Bu da sonuç itibariyle mahalle sekenesinin demografik ve sosyal bileşiminin bir kuşak sonra tamamen değiştiği anlamına gelir. Gerçekten de, bu değişim faktörlerinin etkisiyle Kasap İlyas mahallesi sakinlerinin demografik yapısı ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde tanınmaz hâle gelmiştir. Nitekim 1885 yılındaki nüfus sayımı sırasında mahallede ikamet ettikleri görülen kişi ve ailelerin hemen hemen hiçbirini yirmi iki yıl sonra yapılan 1907 son Osmanlı nüfus sayımında mahallede bulamıyoruz.

Kaynaklar ve Sorunlar

Osmanlı başkentinin sosyal ve demografik yapısıyla toplumsal ilişkilerinin tarihi hakkında bilinenlerin ve çeşitli yayınlara konu olanların büyük çoğunluğu (özellikle de onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda) ya Saray, Saray'a bağlı devlet ricali ve Saray'ın etrafında kümelenen siyasi ilişkiler ağı hakkındadır, ya da özellikle ondokuzuncu yüzyılda, sekenesinin çoğunluğunun Levanten veya gayrımüslimlerden oluştuğu Galata ve Pera gibi şehrin daha "Batılılaşmış" kesimlerini ilgilendirir. Buralardaki bilgiler de İstanbul'un ya ekâbiri ya da nispeten varlıklı kesimlerine dairdir. Roman, biyografi, seyahatname türündeki ya-

zılı malzemeler de aşağı yukarı aynı sosyal kesimlerin yaşamından yansıtırlar. Çoğu da zaten Tanzimat sonrası döneme aittir.

Oysa, Kasap İlyas mahallesine yakından bakınca görüleceği gibi, tarihçilerin dikkatini pek çekmemiş olan esas İstanbul halkının yaşamı farklıydı. Osmanlı döneminde İstanbulluların çoğunluğu, ve özellikle suriçi kentte yaşayanlar daha mütevazı ev ve mahallelerde yaşıyorlardı. Ama Osmanlı İstanbulu'na damgasını vuran öncelikle onlardı. Oysa, gerek şehir sakinlerinin günlük yaşamları gerekse mahallelerindeki demografik yapı veya sosyal ilişki ağları hakkında pek az araştırma yapılmıştır. Ortalama şehir sakininin gündelik hayatı, mütevazı çevrelerin, küçük mahallelerin sosyal yapısı ve içerdikleri ilişki yumağı hakkındaki somut bilgi ve belgeler de pek azdır.

Sadece İstanbul'un değil Anadolu kentlerinin tarihyazıcılığında da durum bundan pek farklı değildir. Osmanlı dönemine ait yerel tarih geleneğinde araştırmaya konu kentte bulunan arkeolojik kalıntılardan, evlerinin ve diğer tarihi eserlerinin mimari özelliklerinden, yerel yönetici ve meşhurlardan, bazan da kentin sınai ve ticari yaşamından ve ürünlerinden söz edilir daha çok. Önemli birkaç istisna dışında da kullanılan tarihsel belge ve kaynaklar ayrıntılı olarak yorumlanıp anlamlı bir senteze ulaşmak için birer araç olarak değil, neredeyse olduğu gibi ve ham bilgi hâlinde kullanılır. Var olan yerel tarih araştırmalarının birçoğu da esas itibariyle birer "âbidât ve ebniye" tarihidirler. Bu yerel tarih literatürü, araştırmaya konu olan kentin kuşkusuz en önemli öğesi olan halkının tarih içinde günlük yaşamı hakkında genellikle sessizdir.

Bu genel duruma yüz ağartıcı birkaç istisna yok değil elbette. Suraiya Faroqhi'nin onyedinci yüzyılda Ankara ve Kayseri, Haim Gerber'in onyedinci yüzyılda Bursa, Abraham Marcus'un onsekizinci yüzyılda Halep, Özer Ergenç'in onaltıncı yüzyılda Ankara ve Konya, André Raymond'un onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda Kahire ve Şam, Daniel Goffman'ın da İzmir hakkındaki araştırma ve yayınları bu açıdan gerçekten övgüye değer.

Yerel arşiv kaynakları

Ne var ki, bilebildiğimiz kadarıyla, bir Osmanlı şehrinin bir tek mahallesinin tarihinin ve yaşamının ayrıntılarına eğilen bir araştırmaya da bugüne dek rastlamış değiliz. Derinlemesine bir sosyal-demografik tarih araştırması için İstanbul'un Kasap İlyas mahallesini seçmemizin nedeni de zaten elimizde bu mahallenin tarihine dair gerçekten olağanüstü ve istisnai nitelikte bir dizi arşiv kaynağının bulunmasından başka bir şey değil. Yapılmış ve yayınlanmış araştırmalardan anlayabildiğimiz kadarıyla, bu arşiv belge ve kaynaklarının bir benzerini, İs-

tanbul'un başka bir mahallesinde ya da herhangi bir başka Osmanlı şehrinde bulmak henüz mümkün görünmüyor.

Mahalleye ait bu olağanüstü belgeler, bundan böyle D1, D2 ve D3 olarak anacağımız üç adet defter ve bir kâğıt tomarından oluşuyor. Bu elyazması belgeler Kasap İlyas camii imamlarıyla ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kasap İlyas mahallesi muhtarlarının elinden çıkmıştır. Elimizdeki bu defterlerin ve kâğıt tomarının içerdikleri bilgiler şunlardır:

1- Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında mahalle muhtarının kaydettiği 654 adet nikâh akdi.
2- 1660 yılından başlayıp 1850'li yıllara kadar kesintisiz bir biçimde uzanan bir mahallî vakıflar listesi; 10 adet vakfa ait vakfiyeler, temessük senedi suretleri, iki yüzyıllık bir süreye ait ferağ ve intikal kayıtları. Bu vakfiyeleri bundan böyle *Vakfiyeler – I, Vakfiyeler – II, Vakfiyeler – III, vd.* olarak anacağız.
3- Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde mahalleye giren ve mahalleden çıkanların isim isim listesiyle birlikte mahallede vukubulmuş doğum ve ölümlerin –büyük ihtimalle tamam olmayan– bir listesi. Bu liste 1864-1907 yıllarını, ve özellikle Osman Efendi'nin Kasap İlyas'ın muhtarlığını yaptığı yılları, yani 1883-1905 dönemini kapsar.
4- 1885 yılında yapılmış ve mahalledeki tüm özel mülk, kamuya ait ve vakıf gayrımenkullerinin, sahip ve varsa kiracılarının adlarıyla birlikte sokak ve sokak numaralarıyla listesi.

Kasap İlyas camii ve mahallesinin birbirini izleyen imam ve muhtarlarının mahalledeki demografik durumu ve olayları kâğıda geçirmek için gösterdikleri özen gerçekten hayret vericidir. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında çıkarılan çeşitli Sicil-i Nüfus Nizamnameleri ve istatistikle ilgili temel bazı kurumların oluşmasından önce Osmanlı'nın Müslüman cemaatlerinde hayatî olayları (doğumlar, ölümler, evlenmeler) kayda geçirmek ve bir merkezde toplamak gibi bir âdet yoktu. Yukarıda saydığımız bu belgeleri derleyip özenle muhafaza ederek bugüne ulaşmalarında ileride kendisinden uzunca söz edeceğimiz muhtar Osman Efendi (muhtarlığı: 1883-1905 civarı) önemli rol oynamıştı.

Mahallenin bu çok istisnai nitelikteki yerel arşivlerini resmî nüfus sayımı verilerini desteklemek, Kasap İlyas mahallesinin sosyal-ekonomik yaşamı hakkında "içeriden" bir perspektif elde etmek ve mahalleye gelen kırsal göçün kente entegrasyonunu yakından izlemek için kullandık. Muhtar defterlerindeki nikâh

kayıtlarında ise ele gelir ve ayrıntılı demografik analizler için kullanılabilir temel demografik bilgiler maalesef mevcut değildir. Çünkü nikâhı kıyılan çiftlerin ne yaşları ne de doğum tarihleri ve doğum yerleri muhtar tarafından kayda geçirilmiştir.

Dolayısıyla, muhtarın elinden çıkmış bu nikâh kayıtlarını sadece Osmanlı'da demografik olayların resmî olarak giderek sekülerleşmekte olmasının bir işareti olarak görmek gerekir. Kasap İlyas camiinin imamları tarafından yüzyıllar boyu korunup intikal ettirilen vakfiyeler ise onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda mahalledeki ilişki ağları hakkında önemli ipuçları sağlıyor. Muhtarın tuttuğu giriş ve çıkış kayıtları da mahalleye yerleşmeye gelen Arapgirlilerin göç modelini analiz etmemize yardımcı olmuştur.

Kantitatif veriler (geç dönem Osmanlı nüfus sayımları)

Bu kitabın yazımı sırasında Osmanlı'nın iki önemli arşiv kaynağına başvurduk: İstanbul Şer'iye Sicilleri arşivinde 1782-1924 yıllarını kapsayan Davud Paşa Mahkemesi kayıtları ile 1885 ve 1907 yıllarında yapılmış son Osmanlı nüfus sayımlarının (*Tahrir-i Nüfus*) dökümleri.

De jure esasına göre yapılmış bu son Osmanlı sayımları ve bu sayımlardan çıkarılan verilerin döküldüğü defterler son dönem Osmanlı demografik ve sosyal tarihine dair çok önemli bilgiler içerir[41]. Yakın bir tarihe kadar bu iki nüfus sayımının sonuçları ancak çok yüzeysel bir biçimde ele alınabiliyordu[42]. Sayım yapmak âdeti Osmanlı'da yeni değildi. Onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda İmparatorluğu'n hâkimiyetindeki topraklar genişlerken yeni fethedilen aşağı yukarı her bölgede bir *tahrir* (sayım ya da yazım) yapılıyordu ve bunların sonuçları *tapu tahrir defterleri*ne kaydediliyordu.

Ne var ki, bu sayım ve yazımları nüfusun niteliklerine ulaşmak için kullanılabilecek birer demografik kaynak sanmak da yanlış olur. Bu eski Osmanlı tahrirleri öncelikle yörenin ekonomik kaynaklarını, tarımsal üretim potansiyelini,

41 Bu geç dönem Osmanlı nüfus sayımlarının tarihi ve metodolojisiyle birlikte orijinal sayım belgelerinin zengin içeriği hakkında bkz. Cem Behar "The 1300 (1885) and 1322 (1907) Tahrirs as Sources for Ottoman Historical Demography", *Boğaziçi University Research Papers*, 1985; Cem Behar, "Sources pour la démographie historique de l'Empire Ottoman- Les Tahrirs (dénombrements) de 1885 et 1907", *Population* (Paris), 1998, 1-2, s. 161-178; Cem Behar, "Qui compte? – Recensements et statistiques démographiques dans l'Empire Ottoman du XVIeme au XXeme siècles", *Histoire et Mesure*, 1998, 13, s. 135-146.

42 Bu iki sayımın kişilere ve ailelere dair somut demografik bilgiler içeren defterleri ("Esas Defterler") tarihsel belge olarak ilk kez Alan Duben ve Cem Behar tarafından kullanılmıştır. Bkz. *İstanbul Households – Marriage, Family and Fertility 1880-1940*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991. Daha öncesinde bu sayım kaynaklarına başvurmuş olan tarihçiler ise sadece kaza ve vilâyet düzeyindeki toplam nüfus rakamlarını kullanıyorlardı.

tarımsal işletmelerini kayıt altına almak, tahsil edilecek vergilerin matrahlarını saptamak ve tımarları dağıtmak üzere yapılıyordu. Zaten sayıma konu olan esas birim kişiler değildi. Her ne kadar adına "hane" de dense, bu hanelerin bazı fertlerinin niteliği belirtilmiş de olsa, aslında öncelikle dökümü yapılanlar tarımsal işletmelerdi. Ayrıca, onyedinci yüzyıl başlarından sonra bu tapu tahrir defterleri tutulmaz ve eski defterler de güncellenmez oldu. Dolayısıyla da bu kaynaktan nüfusla ilgili uzun zaman serileri çıkarmak imkânsızdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ne vergilendirmeyi ne tarımsal geliri saptamayı ne de askere almayı hedefleyen, ama sadece nüfusu, kişileri saymayı amaçlayan ilk nüfus sayımları 1885 ve 1907 tahrir-i nüfuslarıdır. Bu iki sayım her kişi hakkında sosyal ve demografik verilerin derlendiği Osmanlı'nın ilk "modern" nüfus sayımlarıdır. 1885 sayımı kadınların da dahil edildiği ilk sayımdır. Kişi bazında toplanan veriler sayesinde bu sayımlardan aile ve hane yapıları hakkında da önemli bilgiler elde edilebilimektedir. Kişiler içinde bulundukları ev ve haneyle birlikte sokak ad ve numarası da belirtilerek kayda geçirildikleri için buradan hareketle mahallenin sosyal topografyasını çizmek de mümkündür.

Osmanlı'nın bu son iki nüfus sayımının kapsama oranının, hiç değilse başkent İstanbul'da, hem erkekler hem de kadınlar için çok yüksek olduğunu biliyoruz. Nizamnamede sayım memurlarının görevlerini hakkıyla yerine getirmelerini sağlamaya yönelik birçok önlem alınmıştı ve bu önlemler etkili olmuştu. Mesela, sayımda kayda geçen her kişiye bir kimlik belgesi (*nüfus tezkeresi* veya *Tezkere-i Osmâni* ya da, halk ağzında *kafa kâğıdı*) verilmesi uygulaması ilk kez bu sayımlardan sonra devreye sokuldu. Bu tezkerenin varlığı da daha sonra gayrımenkul alım ve satımı, mahkemelere başvuru, devlet memuriyetine giriş, seyahat belgesi elde edilmesi vb. birçok resmî yasal işlem için önkoşul hâline getirildi. Sayımla ilgili nizamnamenin koşullarının en iyi yerine getirildiği yerin başkent olması şaşırtıcı değildi. Örneğin, Dahiliye Nezaretince Kasap İlyas mahallesinde görevlendirilen sayım memuruyla birlikte fiilen bir tür yerel sayım komisyonu oluşturan mahalle muhtarı ve Kasap İlyas camii imamı sayım işlemi sırasında memura yol göstermişler, sayım işlemi bitince de merkezden yollanan memurla birlikte mahalleye ait sayım defterini imzalamışlar, dolayısıyla da sayımın sağlıklı bir biçimde yapıldığına dair bir tür yerel kefâlet sağlamışlardı. Bu iki nüfus sayımının sonuçları son dönem Osmanlı İstanbulu'nda nüfus, sosyal yapı, hane halkları ve aile incelemeleri için hiç kuşku yok ki en güvenilir arşiv kaynaklarıdır.

Kasap İlyas mahallesinin hem 1885 hem de 1907 sayımlarına ait sayım defterleri Fatih Kaymakamlığı Nüfus Müdürlüğü arşivinde muhafaza edilmektedir.

1907 sayım defterleri *Esas Defter* veya *Eski Esas Defter* olarak bilinir. Bu sayım yapıldığı zaman kadük hâle gelen ondan önceki 1885 nüfüs sayımının defterleri ise *Atik Defter* adıyla anılır. Son iki Osmanlı nüfus sayımı sadece birer nüfus sayımı olarak değil, aynı zamanda birer nüfus kütüğü olarak da tasarlanmıştı. Burada Belçikalı istatistikçi ve nüfusbilimci Adolphe Quételet'nin önerdiği nüfus kayıt sisteminin dolaylı etkisi olsa gerektir. Bu sisteme göre sayımdan sonraki her hayati olayın (doğumlar, ölümler, evlenmeler, yer değiştirmeler) günü gününe kütüğe işlenip sayımın güncel tutulması gerekiyordu. Ne var ki, nüfus kütüklerini güncelleme işlemleri zamanla aksadı, hiçbir zaman sayımın bizzat kendisi kadar başarılı olamadı ve eldeki sayım defterleri –hiç değilse Osmanlı döneminde– birer "güncel" nüfus kütüğüne dönüşemedi, ancak 1907 yılı nüfus sayımının ürünü olan nüfus kütükleri Türkiye Cumhuriyeti'ne aynen devredildi –2000'li yılların başında nüfus kayıtları tamamen elektronik ortama geçirilinceye dek– ve Arap harflerinden tedricen Latin harflerine aktarılarak Cumhuriyet'in nüfus kütükleri olarak kullanıldı.

Kişiye, akrabalık ilişkilerine ve aileye dair özel veya mahrem bilgiler de içerebilen bu 1885 ve 1907 sayım defterleri henüz Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ne devredilmiş ve kamuya açık arşiv belgeleri hâlini almış değildir. Hâlen ilçelerdeki nüfus müdürlüklerinde saklanan bu defterler ancak özel izinle araştırmacıların kullanımına açılmaktadır.

Kasap İlyas mahallesinin 1885 ve 1907 nüfus sayım defterlerinin bütününün transkripsiyonunu yaptık. 1885 sayımında mahallenin gayrımüslim nüfusu ayrı bir deftere kaydedilmişti. Bu defter bugün maalesef kayıptır. Dolayısıyla elimizde sadece Müslüman nüfusu içeren defter vardır. 1907 sayımında ise, önceki sayımdan farklı bir biçimde, dinsel ya da etnik köken farkı gözetilmeksizin mahallenin tüm sekenesi sokak ve numara sırasıyla aynı *Esas Defter*'e kaydedilmişti. 1885 yılında Kasap İlyas mahallesinin Müslüman nüfusu 925 kişiydi. 1907 sayımına göre ise 1.039'u Müslüman olmak üzere mahallede toplam olarak 1.160 kişi ikamet ediyordu.

Diğer yazılı kaynaklar

1885 yılı öncesinde İstanbul şehri için bütünüyle güvenilir nüfus verileri yok gibidir[43]. Büyük bir bölümü Avrupalı seyyah ve müsteşrikler tarafından yapılmış "olsa olsa" kabilinden tahminlerin çoğu ise inandırıcı olmaktan uzaktır. Ayrıca, İs-

43 Daha önceki yüzyıllarda yapılmış İstanbul şehri nüfus tahminlerinin bir dökümü için bkz. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu* (1500-1927), Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları (Tarihsel İstatistikler Dizisi, cilt 2), 1996.

tanbul halkı hiçbir dönemde taşra gibi vergilendirilmediğinden şehir için bir Tapu Tahrir Defteri de tutulmamıştır. Gerçi onaltı, onyedi ve onsekizinci yüzyıllara ait birkaç cizye defteri ve zaman zaman salınan avârız vergileri için yapılmış birkaç kısmî hane dökümü yok değildir. Ancak mahalle düzeyinde nüfus verisi yoktur ve, yukarıda da belirttiğimiz gibi, şehrin bütünü için modern anlamda nüfus sayımı diye adlandırılmaya lâyık güvenilir ilk sayım 1885 yılına aittir.

İstanbul'un Şer'iye Sicilleri Arşivi büyük ölçüde coğrafi esas üzerine tasnif edilmiştir. Çünkü yargı erkine sahip olan İstanbul kadısının ve onun tayin ettiği naiplerin başında bulundukları yerel mahkemeler aynı zamanda yetkili oldukları bölgenin asayişinden de kısmen sorumlu idiler. Kasap İlyas mahallesi ise, doğal olarak, Davud Paşa mahkemesine bağlıydı. Başında bir kadı naibi bulunan ve şehrin en eski mahkemelerinden biri olan Davud Paşa mahkemesinin elimizdeki sicilleri 1782-1924 dönemini kapsar.

Mahkeme muhtemelen ikinci Bayezit'in Sadrâzâmı Davud Paşa'nın 1485 yılında inşa ettirdiği camiinin tamamlanmasından hemen sonra, yani onbeşinci yüzyılın sonlarında ihdas edilmiştir. İlk başlarda Davud Paşa camiinin içinde görev yapan bu mahkeme onsekizinci yüzyılın başlarında camiye bitişik iki katlı ahşap bir binaya taşınmıştır. Davud Paşa camiini tarif ederken Evliya Çelebi "... bir tarafında mahkeme-i şer'-i Resul-i mübin vardır..." diye yazar[44]. İstanbul'da vukubulmuş en önemli yangınlardan olan, suriçi şehrin aşağı yukarı üçte birini küle çeviren ve *Harîk-i ekber* (en büyük yangın) olarak anılan 1782 yangınında ise Davud Paşa mahkemesinin ahşap binasıyla birlikte içindeki mahkemenin üç asırlık arşivi de tamamen yok olmuştur.

Kasap İlyas mahallesini ilgilendiren hükümlerin de aralarında bulunduğu 1782 sonrası Davud Paşa mahkemesi sicillerine gelince, bunların arasında gayrımenkul alım-satımıyla ilgili ilâmların yanısıra, alacak-verecek meseleleri ve ticari anlaşmazlıklar, miras davaları ve boşanma davalarına ilişkin ilâm ve hükümler çoğunluktadır. Boşanma davaları arasında, beklenebileceği gibi, erkeklerin tek taraflı talâk beyanlarının tescil hükümleri bulunduğu gibi, evli kadının açtığı ve anlaşmalı boşanma anlamına gelen çok sayıda muhâlâa (ya da hul') davası da vardır. Arada, açılmak istenen davanın mahkemece fiilen reddi anlamına gelen ve sadece tarafları aralarında sulh yapmaya çağıran hükümler de bulunmaktadır.

1782-1924 arası Davud Paşa mahkemesi kayıtları arasında önce doğrudan veya dolaylı bir şekilde Kasap İlyas mahallesine ilgilendirenleri ayırdık. Bu ay-

44 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, Cilt I, s.127.

rımı da ya taraflardan en az birinin mahallede ikâmet etmekte olması ve/veya anlaşmazlığa konu olan nesnenin Kasap İlyas mahallesiyle ilişkili olması kıstasına göre yaptık. Bu kıstası yerine getiren hükümler arasından da %10'luk bir örnek çekip bunların tümünün transkripsiyonunu yaptık. Sonuç itibariyle hepsi de Kasap İlyas mahallesiyle ilintili, 173 adet Davud Paşa mahkemesi hükmünün çeviriyazımını, tasnifini ve ayrıntılı analizini gerçekleştirmiş olduk. Bu hükümlere "İstanbul Sicilleri Arşivi - Davud Paşa Mahkemesi"nin kısaltılmış şekli olan [İSA-DM] koduyla ve bu kodun ardından sicil defter numarası ve ilgili varak numarasını vererek atıfta bulunacağız.

Mülâkatlar ve kişisel anlatılar

Kasap İlyas mahallesinin eski ve yaşlı sakinleriyle bir dizi uzun ve derinlemesine mülâkat yaptık. Bu mülâkatların dokuz tanesi mahallede doğmuş ve mahalleyle bugün de ilişkisi süregelen kişilerle, bir tanesi de mahallenin vefat etmiş eski bir muhtarının hâlâ mahallede ikamet eden eşiyle yapıldı. Bu mülâkatlar ya kişilerin ev veya işyerlerinde ya da bu eski sakinlerden bazılarının zaman zaman Pazar günleri buluştukları mahalledeki bir kahvehanede gerçekleşti. Mülâkat yaptığımız kişilerin çok farklı sosyal kesimlerden seçtik. Ne var ki, sayının azlığı mahallenin istatistikî anlamda bu kişilerce "temsil" edilebildiğini iddia etmeye izin vermez. Mülâkat yaptığımız kişilerin adları bizde mahfuzdur. Kitap içerisinde bu mülâkatlardan alıntılar yaptığımızda kişinin adını saklı tutup mülâkatın yapıldığı tarihi vermekle yetineceğiz.

Yaşlı insanlarla yaptığımız mahalle hayatına dair bu mülâkatlarda mahallede olup bitenle ilgili kesin kronolojik bilgiler elde etmek imkânsız değilse bile, çok zor oldu. Çünkü, olağan hâfıza sorunlarını bir yana bıraksak bile, her biyografik anlatının kronolojisi çoktan geçmiş ve kaybolmuş bir "hayâlî cemaat"in zihnen yeniden inşasına dayanıyordu. Buna rağmen bu mülâkatlardan yirminci yüzyılın ilk yarısında mahalle yaşamı ve sakinleri hakkında değerli bilgiler elde edilebilmiştir. Bu mülakatlardan mahalledeki ilişkiler ağı, mahalle sakinlerinin kendilerine ve yerel ilişkilerin bütününe bakışları ve, daha genel olarak, İstanbul'daki mahallî kimlikler hakkında önemli ipuçları elde edilmiştir. İleride de üzerinde duracağımız gibi, yerel efsane ve rivayetlerin bu kimliklerin oluşumunda önemli rol oynadıklarında kuşku yok.

Mülâkatlar İkinci Dünya Savaşı öncesinde İstanbul'un nispeten içe dönük bir yaşam sürdüren mahalle sakinlerinin değerleri ve beklentileri konusunda da aydınlatıcı oldu. Mülâkatlar sırasında Kasap İlyas mahallesi yaşlı sakinlerinin istisnasız hepsi, kendilerine bu konuda bir soru yöneltilmemiş olmasına

rağmen, mahallenin çeşitli kuruluş efsanelerinden gurur ve nostaljiyle söz ettiler. Yine hepsi İstanbul mahallelerinin yerel *asabiyyet*inin kaybolmuş olmasına çok üzüldüklerini beyan ettiler. Mülâkat yaptığımız kişilerin birçoğu Kasap İlyas mahallesinin bir "gerçek eski İstanbul mahallesi" olmasıyla övündüler. Bu "eski İstanbul'luluk" mirasını bir tür asalet ünvanı olarak gören Kasap İlyas'ın eski sakinlerinin istisnasız hepsi eski zamanların mahalle içi iletişim ve dayanışma ağlarının kayboluşuna bu kitabın başında alıntıladığımız Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ifadelerini teyit edercesine samimiyetle ve derinden hayıflandı.

Eski zaman İstanbul'larının birçoğunun zihin haritasında kendi dokunulmaz özel alanlarının, aile yaşamının mahremiyetinin doğal bir uzantısı gibiydi yaşadıkları mahalle. Sırasıyla, evlerinin kapı eşiği, çoğu kez bir çıkmaz sokak olan evlerinin bulunduğu sokak, ve onun hemen ötesinde ait oldukları mahalle, özel yaşamları ile kamu alanlarındaki gündelik faaliyetleri arasında zorunlu olduğu kadar da kesintisiz bir geçiş sürecinin aşamaları idiler. Dolayısıyla yaşadığı mahalleyi anlatmak birçok kişi için birinci tekil şahsı kullanarak kendini anlatmak anlamına da geliyordu.

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından önce Osmanlı'da kayda değer bir otobiyografi, günlük tutma, "kişiselleşmiş" edebiyat veya hâtırat kaleme alma geleneği yoktu. Varsa bile son derece cılızdı. Avrupa'da sıkça rastlanan birinci tekil şahıs kullanılarak yapılan anlatıların tarzına en yakın örnek Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'dir. Onu da sonraki yüzyıllarda Osmanlı'da kimse temessül etmemiştir maalesef. Osmanlı tarihçileri kişisel hayatlar üzerine kurulu tekil hikâyelerin yokluğunun ve genel olarak bu türden tarihsel belgelerin eksikliğinin ısrarla altını çizerler. Bunun birkaç küçük istisnası vardır elbette, ama bunlar kuralı teyit eden cinsten istisnalardır. "Batılılaşma" rüzgârlarının Osmanlıların kişisel yaşamlarını ciddî bir biçimde etkilemesinden önce yazılı kaynaklarda resmiyetin dışında bir kişisel bakış açısının veya özel yaşam mahremiyetinin perdesini az da olsa aralayabilen bir yaklaşımın izlerini bulmak neredeyse imkânsızdır. "Kişiselleştirilmiş" üslûplarla kaleme alınmış vekayinâmeler yoktur. Var olan bir iki örnekten hareketle de Osmanlı toplumuna hem "içeriden" hem de birtakım resmî devlet kayıt ve belgelerine dayanarak "yukarıdan aşağıya doğru" değil, aksine "aşağıdan yukarıya doğru" bakan sağlıklı bir perspektif inşa etmek şimdilik pek mümkün görünmüyor.

Osmanlı döneminde kaleme alınmış az sayıdaki özel anlatı metinlerinin (bunların arasında onyedi ve onsekizinci yüzyıla ait birkaç kısa günlük, bazı özel hesap defterleri, birkaç özel mektup, otobiyografik taslaklar, birkaç *rüya defteri*)

analizleri de tarihsel bilgi ve yorum açısından pek verimli olmamıştır[45]. Bu durum anlamlı, tutarlı ve sürekliliği olan bir Osmanlı-Türk zihniyetler tarihi (yerleşik deyimiyle bir "*histoire des mentalités*") inşasına da engeldir. Aynı nedenlerden dolayı da Emmanuel Le Roy Ladurie'nin "Montaillou"sunun, Iris Origo'nun "Prato'lu tacir"inin, ya da Carlo Ginzburg'un *Peynir ve Kurtlar*'ındaki değirmencinin Osmanlı'da cereyan eden eşdeğer bir versiyonunu tasarlamak –şimdilik kaydıyla– tamamen muhaldir[46].

Bu duruma örnek olarak ondokuzuncu yüzyılda Kasap İlyas mahallesinin olağanüstü dikkatli ve çalışkan imam ve muhtarlarını ele alalım. Bu iki görevli yüzlerce yerel olayı büyük bir dikkatle not etmiş, mahalleyle ilgili sayfalar dolusu notlar tutmuş ve birçoğu önemsiz çok sayıda vakayı kaydettikleri bir arşiv oluşturmuşlardı. Ayrıca, önem verdikleri bu yerel arşivin bir halef-selef ilişkisi içinde günümüze gelmesini sağlamışlardı. Kayda düştükleri hadiselerin bazılarına bu kayda resmiyet kazandırması beklenen mühürlerini bile basmamış, önemli önemsiz ayırımı yapmadan mahalle yaşamının küçüklü büyüklü olaylarını defterlerine yansıtmışlardı.

Ne var ki, bu iki işgüzar görevlinin ardlarında bıraktığı sayfalar dolusu yerel kayıtlar arasında bizzat kendi yaşamları, aileleri ve onların günlük yaşamları hakkında bir tek ipucu bile yoktur. Bu kayıtlar içinde muhtar ve imamın kişiliklerini, fikirlerini, düşüncelerini veya en basit anlamıyla "bakış açılarını" yansıtan bir tek satır aramak boşunadır. Mahalleye dair binlerce kaydın istisnasız hepsi katı bir resmiyetin ötesine geçemeyen kuru, düz ve kişiliksiz bir üslûpla kaleme alınmıştır. Kasap İlyas mahallesinde cereyan eden olaylar stenografik yazıyı andıran donuk, klişe ve yavan ifadelerle doludur. Kayıtlara egemen olan genel ses tonu ise görevini en iyi şekilde yapmaya çalışan, mümkün olduğu kadar çok bilgiyi yazıya dökmeye gayret eden vazifeşinas ve dikkatli bir kâtibin kişiliksiz ve mekanik ses tonudur.

Bu yerel kâtip kayda aldığı tekil olaylarla bizzat kendisi arasına aşılmaz bir mesafe koymuştur hep. Bu olayların mahallenin içinde cereyan etmesi ve olaylara konu olan kişilerin kâtibin –burada mahalle imamının veya muhtarının– mahallelisi, komşusu, tanıdığı, yakını olması bu esas tavrı katiyen değiştirmez.

45 Örnek olarak bkz. Cemal Kafadar, "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century İstanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature", *Studia Islamica*, 69, 1989, s. 121-150.

46 Bkz. Iris Origo, *The Merchant of Prato: Francesco Maria Datini (1335-1410)*, Londra, Folio, 1963; Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris, Gallimard, 1975; Carlo Ginzburg, *Il Formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500*, Milano, Giulio Einaudi Editore, 1976.

Kayda geçen olayın cinsine göre de bir yaklaşım farklılığı görülmez. Sözkonusu olay ister mahalledeki bir doğum ya da ölüm olayının kaydı olsun, ister mahalle imamı ya da muhtarı bir satış akdinde basit bir şahit ya da kefil sıfatıyla hazır bulunuyor olsun, yaklaşım her zaman düz, sade, ilgisiz ve mesafelidir.

Ayrıca, mahallenin bu kâtipleri kendi kimliklerini hiçbir zaman açık etmezler. Ellerindeki deftere veya evraka bir kez bile doğrudan doğruya imza atmazlar, kendi ad ve kimliklerini asla açıkça yazmazlar. Muhtar ve imamın kimliklerine ulaşmak için bir yandan defterlerde gördüğümüz elyazısında zaman içindeki değişiklikleri izlemek, diğer yandan da karşılaştırma yapıp takribî tarihleri saptamak için adlarının zikredildiği Şer'iye Sicilleri gibi başka kaynaklar kullanmak zorunda kaldık.

Resmî ya da gayrıresmî yerel vekayinâmeler de Osmanlı'da ve Osmanlı İstanbulu'nda yaygın bir tarihsel kaynak türü değildir. Kemal Beydilli'nin yayına hazırladığı İstanbul'daki Soğanağa mahallesi imamının ondokuzuncu yüzyılın ilk onbeş yılını kapsayan günlüğü yukarıdaki yargının geçerliliğini kanıtlayan türden bir istisna olmaya devam ediyor. Bu günlükte mahalle nüfusundan ve mahallî yaşamdan ziyade İstanbul'da ondokuzuncu yüzyıl başlarında vukubulmuş siyasi olaylardan söz edilir[47]. Özetle, Osmanlı ve Orta-Doğu tarihçileri için mikro ölçekte ekonomik ve sosyal tarih araştırmaları henüz gelecek vaat eden bir alan değil.

Kasap İlyas mahallesinin Osmanlı döneminin İstanbul'unu, bu kelimeye ne anlam verilirse verilsin, *temsil* ettiğini iddia edecekl değiliz. Bu mahallenin "tipik" bir Osmanlı kentinin "tipik" mahallesi olduğunu ileri sürmek de mümkün değil elbette. Böyle bir savı ileri sürmek bizi tekrar yukarıda sözünü ettiğimiz ve tüm bölge şehirlerine ve bunların alt-birimlerine aynı damgayı vuran "İslami Şehir" paradigmasına benzer bir yanılsamaya götürebilir. Küçük çapta bir yerel kent kimliğini tanımlamak ve onun demografik ve sosyal gelişimini belgeleyebilmek bizce yeterli ve önemli bir görevdir.

Zira zaman içinde Kasap İlyas mahallesinin gerçekten kendine özgü, nevi şahsına münhasır bir tarihî güzergâh izlemiş olması da pek mümkündür. Kaldı ki, Kasap İlyas mahallesi imam ve muhtarlarının bize aktardıkları olağanüstü ve eşsiz yerel arşiv belgeleri bile bize bu mahallenin diğerlerine pek benzemediği mesajını vermiyor mu? Bu olağan dışı yerel yöneticiler de pekâlâ kendileri gibi istisnai bir mahallenin ürünü olabilirlerdi. Ne var ki, Kasap ilyas'ın bu yerel arşiv belgeleri de tek başlarına bu mahallenin tarihini anlayabilmek için yeterli

47 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001.

olmamıştır. Kullandığımız tüm diğer belge ve kaynaklar ise (vakfiyeler, kadı sicilleri, Osmanlı tahrir-i nüfusları, hâtırat vb.) sadece Kasap İlyas mahallesi için değil, İstanbul'un mahallelerinin tümü için mevcuttur ve hâlâ araştırmacılarını beklemektedir.

Kasap İlyas mahallesinin tarihinin incelenmesinden çıkarılacak bir ders varsa o da Osmanlı mahallelerinin çeşitliliği, birbirine benzemezliği ve tekilliğidir. Bu bakımdan, gerek İstanbul'un başka mahallelerine gerekse başka Osmanlı kentlerine dair benzer araştırmaların yapılamamış olması tarih araştırmalarının bir eksiği olarak karşımızda durmaya devam etmektedir.

I. BÖLÜM
BİR YEREL KİMLİĞİN OLUŞUMU

1494 yılının Kasım ayının (Hicrî 900 yılının Safer ayı) soğuk bir günüydü. İlyas, Veziriâzam Davud Paşa'nın ulu camiine doğru yokuş yukarı ağır ağır çıkıyordu. Azametli kubbesi ve yüksek minaresiyle kendi adını verdiği semti yukarıdan seyrediyordu Davud Paşa Camii. Bu Cami İlyas'ın yamacın alt kısmıda inşa ettirdiği küçük mescitten çok daha büyüktü elbette. Ama bunda şaşacak ya da üzülecek bir şey yoktu. Basit bir kasap koskoca sadrâzamla nasıl rekabet edebilirdi ki? İlyas aşağıya, Marmara Denizi'ne bakıp üstesinden geldiği engelleri anımsadığında olup bitenlere tekrar şaştı kaldı.

İlyas şan ve şerefle dolu geçmiş günlerini hatırladı birden. Bazan bütün İstanbul şehrinin kendisine ait olduğunu düşündüğü oluyordu. Doğru, kendisi sadece basit bir kasaptı. Ama basit bir kasap deyip de geçmemeliydi. Zamanında bu muhteşem kenti fetheden şanlı orduya hizmet etmek, ona et tedarik etmekle görevlendirilmiş bir kasaptı o. Fatih Sultan Mehmed onu İstanbul'u fetheden ordunun kasapbaşısı tayin etmiş, o da padişahına elden geldiğince hizmet etmişti. Şanlı orduya hizmet etmekten öte, kendisi de Nî'me'l-ceyş'ten sayılırdı. Kendi çapında o da gazâya, cihada katılmıştı tâ kırk yıl önce. 1453 yılının (Hicrî 857) bahar aylarında İlyas yamaklarıyla birlikte yüzlerce, binlerce koyun kesip Konstantiniyye'yi muhasara altında tutan orduya sürekli olarak et tedarik etmenin ağır sorumluluğunu taşımamış mıydı? Şehrin fethine önemli katkılarını kim inkâr edebilirdi?

Nitekim, fetihten sonra sıra ganimetin paylaşılmasına gelince Kasap İlyas'ın payı unutulmamıştı elbette. Ebü'l-feth sultan Mehmed hân ordusunun kasapbaşısı İlyas'a suriçinde genişçe bir araziyi tahsis etmişti. Ordunun diğer kasapbaşı olan Demirhan da ganimetten payını almıştı ama maalesef fetihten

hemen sonra vefat etmişti. Kasap Demirhan'ın payına düşen arazinin konumu Kasap İlyas'ınkinden belki daha iyiydi. Şehrin göbeğinde, ticari merkezlerin yakınında, büyük Pantokrator manastır ve kilisesinin yanıbaşındaki bir tepeden Haliç'e bakıyordu Demirhan'ın arazisi. Ne var ki, Demirhan'ın payına düşen arazi hem yüzölçümü itibariyle İlyas'ınkinden daha küçüktü hem de yoğun şekilde meskûndu, üzerinde çok sayıda Hristiyan oturuyordu. İlyas'ın payına düşen Marmara surlarına bakan arazi ise hem çok daha büyüktü hem de nüfusu pek azdı. İlyas, neredeyse tabula rasa *durumundaki bir İstanbul parçasına hükmetmekte kısmetli olduğunu düşündü. Gerçekten de, fetih sonrasında neredeyse tamamen metruk hâle gelen şehrin yeniden imar ve iskânı gerekiyordu. İnsanlar şehre yeniden yerleşmeli, camiler inşa edilmeli, yeni mahalleler oluşmalı, Konstantiniyye'ye İslam damgası vurulmalıydı. Yani gazâ şehrin fethiyle sona ermiyordu. İlyas'ın kendi kişisel cihadı ise henüz başlıyordu.*

İstanbul'da "kendisine ait" bölgeye ilk ayak bastığı günü hatırladı. O gün fethedilen şehre de ilk girdiği gündü. İlyas mahalleye karadan değil deniz yoluyla gelmiş ve kayığını birkaç gıcırtılı kalastan oluşan eski iskeleye yanaştırmıştı. Bizanslıların Hagios Emilianos diye adlandırdıkları bu iskele Marmara sahilinin civardaki en önemli iskelesiydi yine de. Karaya çıktıktan sonra Kasap İlyas etrafına bakındı ve camiyi inşa etmek için en uygun yeri saptamaya çalıştı. Camiye en uygun yer ne denize ve Marmara boyunca uzanan surlara fazla yakın, ne de yamacın üst taraflarında olmalıydı. İlyas Yedikule'den şehrin tam göbeğindeki Forum Bovis'e giden toprak yolun kenarında bir yer seçti. Mavnalarla iskeleye inşaat malzemeleri, taş, kum, kireç, kereste vb. getirtti, inşaat ameleleri tedarik etti ve caminin inşaatını başlattı.

Ne var ki, İlyas kısa bir süre sonra camisinin inşaatını geçici olarak paydos etmek zorunda kaldı. Bunun sebebini çok iyi hatırlıyordu. Bir taşa oturmuş amelelerin iskeleye yanaşmış mavnadan inşaat alanına malzemelerini taşımalarını seyre dalmışken ameleden birinin tuhaf davranışları dikkatini çekmişti. Adını bile bilmediği bu amele iskeleden ya bir taş ya da bir küfe dolusu kum alıyor, onu inşaat alanına kadar taşıyor, fakat yükünü yere bırakmadan gerisin geriye ilk aldığı yere taşıyordu. Amele bunu birkaç kez tekrar edince İlyas hayretler içinde kalmıştı. Durdurup hareketinin sebebini sorunca da ameleden şu cevabı almıştı: "Yevmiyemi haketmek için çalışıyorum ve ekmeğimi kazanmak için çalışmak zorundayım. Ama abdestli değilim, temizlenemiyorum ve bu cünup hâlimle bir mabedin inşasına fiilen katkıda bulunmayı kendime yediremiyorum. Ekmeğimi hak etmek için sırtımdaki yükü sürekli

olarak iskeleye getirip götürmekten başka çarem yok." İlyas bu amelenin hem samimiyetine hem takvasına hayran kalmıştı. Amelenin cevabını duyunca da camisinin inşaatını tereddüt etmeden hemen durdurmuştu. Önce bir hamam inşa edilmesi gerekiyordu çünkü. Ancak bu sayede camide çalışan ameleler boy abdesti alabilirlerdi. Caminin hemen karşısında bir yer seçilip hamamın inşaatına öncelik verildi ve hamam bitirilip işler hâle gelinceye kadar caminin inşaatına ara verilmiş oldu. Cami ve caminin vakfına bağlı dükkânlarla birlikte hamam da böylece mahallenin merkezindeki yerini almış oldu.

Kasap İlyas camiinin inşaatında çalışanların birçoğu daha önceleri İlyas'ın kasap yamaklığını yapmışlardı. Büyük ve küçük baş hayvan kesmeye alışık bu kasap yamaklarının birçoğu da elbette ki etli yemeklerden ve kebaptan pek hoşlanırlardı. Bir tanesi hariç. Bu tuhaf kasap yamağı aslında etten hoşlanmaz ve ağzına hiç et koymazdı. Kendisine "etyemez" lâkabının takılmış olması da bundandı. Ne var ki, varlık nedeni et ve kasaplık olan bir toplulukta, temelinde et üretimi ve tüketimi yatan bir caminin inşaatında böyle bir kişinin varlığı eşyanın tabiatına aykırıydı. Neticede, İlyas bu uyumsuz kişiyi topluluktan uzaklaştırmak, sürgün etmek zorunda kaldı. Bu kişiye inşaatı devam eden caminin epey uzağına, Kasap İlyas mahallesinin batı yönündeki sınırının en uzak noktasına yerleşmesi emredildi. O da gidip bu en uzak noktada kendine bir ev yaptı. Bu evin etrafında zamanla bir diğer mahalle oluşacak ve o mahallenin muhitinin adı da Etyemez olacaktı.

Ama bütün bunlar çok çok uzun zaman önce cereyan etmiş şeylerdi. İlyas dar toprak yoldan yukarı doğru tırmanırken kendini yaşlı ve yorgun hissediyordu. Ecelinin artık uzak olmadığını biliyordu. Hac farizasını yerine getirmişti ve müsterihti. Aşağıya doğru baktığında yamacın altında gördüğü kendi camiinin vakfını sağlam tutmuş, tüm nakit servetini ve dükkânlarını vakfa bağışlamıştı. Hem otuz bin akçelik nakdin yıllık getirisi hem de inşa ettirdiği onaltı dükkânla altı odanın kira gelirleri camisinin bakımına ve giderlerini karşılamaya yeterdi. Kendi tanzim ettiği vakfiyeye göre camide hem bir imam hem de bir müezzin bulunacak, imam aynı zamanda vakfın mütevellisi olacaktı. Vakfın gelirlerinden Cuma hatibine ve kayyuma ücret ödenecek, caminin her türlü temizlik ve bakım masrafları karşılanacaktı.

Ayrıca, caminin karşısındaki hamam ve dükkânlar sayesinde şimdiden küçük bir çekim merkezi oluşmuştu bile. Gayretleri sayesinde insanlar arasında ilişki ağları şekillenmeye başlamış, ortaya kalıcı bir mahalle ruhu çıkmıştı. Komşu mahalleler ne kadar zengin ya da prestijli olursa olsunlar, kendi kurduğu mahallenin tarihsel önceliğinin her zaman korunacağından emindi. Zamanla

Zamanla Kasap İlyas mahallesi bütün muhite damgasını da vuracaktı mutlaka. Bunları düşününce İlyas kendi kişisel cihadını başarıyla yürütüp sonuçlandırabildiğine şükretti. Kendi şahsına gelince, vakti zamanı geldiğinde bedeninin toprağa verileceği bir mezar yeri de ayrmıştı caminin önündeki yola bakan küçük hazirede. Burada son uykusuna yatırılacak ve yattığı yerden bizzat kurduğu mahallenin, Kasap İlyas mahallesinin büyüyüp gelişmesini ve ilelebet Müslüman İstanbul'un ayrılmaz bir parçası olarak kalmasına tanık olacaktı kuşkusuz.

Yukarıdaki olaylar dizisini Kasap İlyas mahallesinde anlatılan çeşitli şehir efsanelerini onaltıncı yüzyılın ciddi tarihsel kaynaklarından elde ettiğimiz birkaç gerçek bilgi kırıntısıyla harmanlayarak kaleme aldık. Ama yine de tarihin bundan beş buçuk asır evvel gerçekten yukarıda anlattığımız şekilde tecelli etmiş olması da tamamen imkânsız değildir.

Oysa Kasap İlyas mahallesi hakkındaki ilk ciddi tarihsel kaynak mahallenin efsanevî kurucusunun ölümünden elli yıl sonrasının, İstanbul'un fethinden de neredeyse bir yüzyıl sonrasının, yani 1546 yılının tarihini taşır[1]. Daha önceki dönemlere ait kaynaklarda Kasap İlyas mahallesinin adı hiç geçmiyor. Aksine, onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında Suriçi İstanbulu'nun mahalle ve nahiyelerinin büyük çoğunluğunun hâlâ Bizans'tan kalan Grekçe isimleri taşımaya devam ettikleri görülüyor.[2].

Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi'nin yayınladıkları 1546 yılına ait semt semt tasnif edilmiş ayrıntılı İstanbul vakıfları dökümünde Davud Paşa semti altında listelenen on dört mahalleden biri Kasap İlyas mahallesidir. 1546 yılı dökümünde Davud Paşa semti altında listelenen bu on dört adet mahalleden günümüze (2003 yılına) ancak üç tanesi gelebilmiştir: Kasap İlyas, Davud Paşa ve Kürkçübaşı mahalleleri. İki tanesi (Hûbyâr ve Abacızâde mahalleleri) 1920'lerdeki İstanbul Belediyesinin idari reformu sırasında ortadan kaldırılmıştı. Kalan dokuz adet mahalle ise yirminci yüzyıldan çok önce kaybolmuştu bile.

Bu vakıflar dökümünde Suriçi İstanbulu'ndaki 219 mahalleye dağılmış toplam 2.490 adet vakfiyenin sıralandığını görüyoruz. Mahalle başına düşen orta-

1 Bkz. Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) tarihli*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, 1970. (Kasap İlyas mahallesine dair bilgiler için s. 351-355)

2 Örneğin bkz. Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/İstanbul, Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital,* Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 2009; Halil İnalcık, *The Survey of İstanbul - 1455*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

lama vakfiye sayısı 11'dir. Ama İstanbul mahallelerinin büyük çoğunluğu için vakfiye sayısı dört ya da beşi geçmiyor. Kasap İlyas mahallesine komşu mahallelere bakacak olursak, Sancaktar Hayrettin mahallesinde kayıtlı üç, Abacızâde mahallesinde iki, Kürkçübaşı mahallesine kayıtlı sekiz, Hûbyâr mahallesinde dokuz, Davud Paşa mahallesinde ise İstanbul vakıfları tahrir defterine kayıtlı onsekiz adet vakfiye bulunuyordu. Adına kayıtlı tam yirmi altı adet vakfiyeyle Kasap İlyas mahallesi ise hem Davud Paşa semtinin en çok vakfa sahip mahallesi durumundaydı hem de Suriçi İstanbulu'nun 219 mahallesi içinde en çok vakfa sahip ilk yirmi mahalle arasında yerini alıyordu.

Onaltıncı Yüzyılda Yerel Kimlik

"Yedi tepeli şehrin" yedinci tepesinin eteklerinde yer alan Kasap İlyas mahallesinde, kuruluşunun üzerinden henüz bir asır bile geçmemişken, güçlü bir yerel kimlik ve dayanışma duygusu yaratılabilmişti anlaşılan. Mahallede bu süre zarfında tesis edilmiş olan vakıfların sayısı hiç kuşkusuz bunun bir işaretidir. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında birçok mahalle sakininin ellerindeki mal varlığının akibeti ve intikaliyle ilgili aldıkları kararlar her şeyden önce içinde yaşadıkları mahallenin devamlılığına gerçekten inandıklarını gösteriyor. Mahalle sekenesinin ortak çıkarlarına hizmet etmeye yönelik vakfiyeler tesis eden Kasap İlyas mahallesi sakinleri böylece bizzat kendileriyle mahalleleri arasında ilelebet sürmesini istedikleri bir bağ kurmuş oluyorlardı.

Mahallede 1495 tarihli Kasap İlyas vakfından önce tesis edilmiş vakıf yoktur. İstanbul mahalleleriyle ilgili kaynaklar arsında da onbeşinci yüzyılda Kasap İlyas mahallesinden bahis yoktur. Ne var ki, mahalleye adını veren Kasap İlyas camii vakfından sonra mahallede ilk tesis edilen vakıf Mayıs 1501 (hicrî takvimde "evâhir-i Şevval 906") tarihini taşıyor. Kasap İlyas ve Davud Paşa camilerinin vakfiyeleri hariç tutulursa bu vakfiye on dört mahalleden oluşan Davud Paşa semtinin de en erken tarihli vakfiyesiydi. Bu erken tarihli yerel vakfın elimizdeki vakfiyesi de vakfedilen gelirlerin mahallî bir hayır işine, Kasap İlyas mahallesindeki ortak su kuyusunun (*"bi'r-i mâ-yı müşterek"*) bakım ve temizliğine harcanmasını şart koşuyordu.

Kasap İlyas mahallesindeki vakıfların çokluğu acaba mahallenin onaltıncı yüzyılda çok kalabalık ve/veya çok zengin olmasından mı ileri geliyordu? Mahalle kalabalık değil, aksine nispeten tenhaydı aslında. Alanı epey büyük olan mahalledeki bu tenhalık, göreceğimiz gibi, sonraki yüzyıllarda da aynen devam

edecektir. Mahallenin servet durumuna gelince, dönemin belgeleri mahalleler arasında anlamlı bir karşılaştırma yapmaya izin vermez. Ama mahallenin onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıldaki ekonomik durumu hakkında bildiklerimiz Kasap İlyas'ın ilk dönemlerden itibaren çok zengin değil, aksine nispeten mütevazı bir mahalle olduğuna işaret ediyor gibidir.

Onbeşinci yüzyıl sonlarından itibaren mahalle sakinleri mahallenin ortak ve yerel bir amacı için tüm maddî varlıklarını anlamlı ve kalıcı bir şekilde vakfedebilmek için bir sosyal dayanışma birimi olarak mahallelerinin kalıcılığına kuvvetle inanmış olmalıydılar. Ayrıca, bu vakıf kurucuları, mahallenin kalıcılığından da ötesinde, Kasap İlyas camiinin halihazırdaki ve gelecekteki imam ve müezzinlerine de büyük güven duyuyor olmalıydılar. Öyle olmasaydı kurdukları ve mal varlıklarını bağışladıkları vakıflara sistematik olarak bu imam ve müezzinleri vakıf mütevellisi olarak tayin etmezlerdi. Ayrıca, Kasap İlyas camiinin imamlarına duyulan bu güven mahalle sınırlarını da aşmış olmalıydı onaltıncı yüzyılda. Gerçekten, hem komşu "yeni mahalle"de hem de Arap Taceddin mahallesinde vakfedilmiş birkaç evin tevliyeti Kasap İlyas camii imamına verilmişti. Oysa onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Kasap İlyas mahallesindeki bir tek gayrımenkul bile Kasap İlyas mahallesi dışında kurulmuş bir vakfa konu olmamıştır.

Mahallenin nirengi noktaları

Onbeşinci yüzyılın son çeyreğinde Kasap İlyas mahallesinin topografik tanımında ve buna bağlı olarak mahallî kimliğin oluşumunda üç binanın önemli bir rol oynadıklarını biliyoruz:

1) II. Bayezid'in on dört yıl sadrazamlığını yapmış Koca Davud Paşa (ölümü 1498) tarafından 1485 yılında Kasap İlyas mahallesinin bulunduğu denize bakan yamacının alt kısmında tepede (Suriçi İstanbulu'nun yedinci tepesi) inşa ettirilen ve o muhitin tümüne adını veren Davud Paşa külliyesi. Davud Paşa camiinin yanısıra bu külliyede Koca Davud Paşa'nın türbesi, küçük bir medrese ve bir imaret bulunuyordu;

2) Vakfiyesi 1494 yılının tarihini taşıyan ve muhtemelen bu tarihten hemen önce inşa edilmiş olan Kasap İlyas Camii.

3) Kasap İlyas mahallesinin tam ortasında yer alan ve inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte muhtemelen Davud Paşa külliyesiyle birlikte inşa edilmiş olan Davud Paşa çifte hamamı. Bu hamam yularıdaki Davud Paşa Camii ve Külliyesine nispeten uzakta, iskeleye ve denize daha yakın bir noktada bulunduğu için İstanbul'la ilgili birçok kaynakta "Deniz Hamamı" veya "Denizciler Hamamı" olarak zikredilir.

Marmara kıyısındaki surlardaki Davud Paşa kapısı ve bu kapının dışındaki boş alandan denize doğru uzanan Davud Paşa iskelesiyle birlikte bu üç bina onbeşinci yüzyılın son çeyreğinden itibaren hem Davud Paşa semtinin hem de Kasap İlyas mahallesinin temel referans noktalarıydı. Bu topografik nirengi noktaları da zamanla kalıcı bir yerel bilincin oluşmasının esas âmili oldu. Nitekim 1472 yılında kaleme alınmış ilk İstanbul vakıfları tahrir defterinde ne Davud Paşa semtinin ne de Kasap İlyas mahallesinin adı geçer[3]. Bu açıdan, hem Kasap İlyas mahallesi hem de Davud Paşa semti için onbeşinci yüzyılın son çeyreğine "kurucu dönem" desek yeridir.

Yeni oluşmakta olan semt ve mahallede Bizans'tan kalma ve hem mahalle hem de yöreye topografik referans teşkil edebilecek bina, anıt, çeşme, kilise, yol vb. türünde herhangi bir Osmanlı-öncesi çekim merkezi yok muydu? Fetihten sonra yörenin üç Osmanlı binası etrafında böyle hızlı şekillenmesine bakacak olursak, bu sorunun yanıtı olumsuz olmalı. Mahalleye en yakın bilinen Bizans anıtı *Arkadyüs Sütunu*dur. Vaktiyle bir *Forum*'un ortasında yer almış ve bugüne sadece kaidesi gelebilmiş olan bu sütun Kasap İlyas mahallesinin dışında, Cerrahpaşa mahallesi sınırları dahilindedir. Sütunun büyük bölümü 1782 yangınında tahrip olmuş olmalıdır. Davud Paşa semtinin batı komşusu adını Bizans'ın *Psammathia*'sından almış olan Samatya semtidir. Kasap İlyas'ın doğusunda ise Büyük Langa *(Vlanga*) bostanları yer almaktadır.

Davud Paşa camiinin bulunduğu bölgenin Bizans dönemindeki adı olan *Xerolophus*'tan veya fetih öncesinde deniz surlarındaki Davud Paşa kapısı civarında bulunduğu bilinen *Hagios Emilianos* kilisesinden Osmanlı dönemine herhangi bir isim veya cisim intikal etmiş değildir[4]. Alexander van Millingen'e göre Marmara surlarındaki Davud Paşa kapısı, Bizans döneminin Hagios Emilianos kapısıdır[5]. İdari bir fonksiyonu olmayan şehrin bu yöresi Bizans döneminde önemli bir ekonomik merkez de değildi. Osmanlı yönetimine geçince semtin bu niteliği değişmedi. Neticede Osmanlı döneminde gerek Davud Paşa semti gerekse Kasap İlyas mahallesinde kalıcı bir yerel kimliğin ve aidiyet duygusunun yaratılmasında Bizans'tan aktarılanların pek bir katkısı olduğu söylenemez.

3 Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, Şehrin İskânı ve Nüfusu, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1958.

4 Bkz. Robert Mayer, *Byzantion, Konstantinoupolis, İstanbul - Eine Genetische Stadtgeographie,* Akademie der Wissenschaften in Wien, Viyana, 1943; Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası - 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.

5 Bkz. Alexander van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, Londra, John Murray, 1899.

Bizans'ın son asırlarında Kasap İlyas mahallesinin bulunduğu bölgede kayda değer bir nüfus yoğunluğu bulunduğunu da iddia etmek mümkün değildir. Bu konuda herhangi bir güvenilir rakamsal veri zikretmek sözkonusu olamaz. Ne var ki, dönemin gerek görsel gerekse yazılı kaynakları Sarayburnu'ndan Yedikule'ye kadar şehrin bütün Marmara sahilinin pek de meskûn olmadığına işaret eder[6]. Fetihten sonraki ilk birkaç onyılda da şehrin bu yöresinde binalar az, iskân seyrek olmaya devam etti. Döneme ait Avrupa kökenli birçok harita ve gravürde Marmara sahili boyunca çokça boş alanın resmedilmiş olduğunu görürüz. Gerek onbeşinci yüzyıl başlarında Floransalı Cristoforo Buondelmonti'nin çizdiği harita gerek aynı yüzyılın sonlarında çizilmiş Hartmann Schedel haritası gerekse 1520'li yıllarda çizilmiş Venedik'li Giovanni Andrea Vavassore'nin İstanbul haritaları bunu kanıtlar. Dönemin harita çizimlerindeki olağan perspektif eksiklikleri ve ölçek hataları da hesaba katılırsa, bu haritalar suriçi şehrin Marmara Denizi kıyılarında ve tâ Yedikuleye kadar küçük Kadırga limanı dışında bahçelerden, bostanlardan, bazı ağaçlık alanlardan ve birkaç da yeldeğirmeninden başka bir şey göstermezler[7].

Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıla ait harita ve gravürlerin aşağı yukarı tümünde suriçi şehrin Marmara Denizi kıyısı boyunca şehrin geri kalanına oranla ev, cami veya kiliseler daha seyrektir. İstanbul'u yabancı seyyahlardan çok daha iyi tanıdığını varsayabileceğimiz Matrakçı Nasuh'un 1530'lu yıllarda çizdiği İstanbul panoraması (ya da minyatürü) da bu açıdan pek farklı değildir.[8] Marmara sahilinin bu kesimi boyunca çokça gezinti ve seyir yerleri bulunmuş olması ve buralardaki iskelelerden denize girilip yüzüldüğü de ihtimal dahilindedir. Nitekim Âşık Çelebi 1560'lı yıllarda kaleme aldığı *Meşâi-*

6 Bkz. Robert Mayer, *a.g.e.*; Alfons Maria Schneider,, "Onbeşinci yüzyılda İstanbul'un nüfusu", *Belleten*, 61, 1952, s. 35-50. Ali Saim Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul*, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1939.

7 Bizans'ın son onyıllarında ve Osmanlı döneminde yapılmış İstanbul haritalarının ayrıntılı bir dökümü ve bu haritalara genel bir bakış için bkz. Ayşe Yetişkin Kubilay, *İstanbul Haritaları, 1422-1922*, İstanbul, Denizler Kitabevi, 2010. Avrupa kökenli onbeşinci ve onaltıncı yüzyıl İstanbul haritalarının gerek çizim yöntemleri gerekse içeriklerinin topografik, sosyal ve tarihsel açıdan anlamlandırılması hakkında bkz. Ian R. Manners, "Constructing the Image of a City: The Representation of Constantinople in Christopher Buendelmonti's Liber Insularum Archipelago", *Annals of the American Association of Geographers*, 87(1), 1997, s. 73-102. Bu Avrupa kökenli haritaların erken dönem Osmanlı İstanbulu'ndaki cami, kilise ve mahalle yerleşimlerinin topografyası hakkında gerçek ve güvenilir birer tarihsel belge olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği meselesi hakkında ise bkz. Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/İstanbul, Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 2009.

8 Bkz. H.G. Yurdaydın (yay.), *Matrakçı Nasuh – Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irakeyn*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976.

rü'ş-şuarâ adlı şairler tezkiresinde dostlarıyla birlikte zaman zaman "*...Davud Paşa iskelesinde suya oynayan sîm-endâmlar seyrinde...*" bizzat bulunduğundan söz eder[9].

Bilebildiğimiz kadarıyla fetihten sonra şehrin tekrar iskân ve imarı sözkonusu olduğu zaman Davudpaşa bölgesine öncelik verilmemişti. Anadolu'dan sürgün getirilen nüfusun bazı komşu semtlere yerleştirildiğini biliyoruz. Örneğin 1460'lı yıllarda Tokat ve Sivas yörelerinden Ermeni cemaatleri İstanbul'a getirilip Kasap İlyas'a komşu Samatya, Sulumanastır ve Langa semtlerine yerleştirildiler[10]. Ama Davud Paşa ve Kasap İlyas'ın bu iskân hareketlerinden payını aldığına dair elde bir bilgi ya da belge yok. Dolayısıyla, mahalle ve semtte oluştuğunu gördüğümüz yerel aidiyet duyguları, yerel kimlikler ve dayanışmalar mecburen yeni ve boş bir mekâna taşınmıştı fakat "eski" akrabalıklara dayalı değildi. Etnik veya dinsel bir cemaat etrafında oluşmuş –ama hepsi de "ithâl malı"– ilişki ağlarına da pek bir şey borçlu değillerdi. Bu yerel aidiyetler iki cami, bir hamam (hem camilerin hem de hamamın bilinen işlevlerinin yanısıra birer buluşma yeri, bir anlamda dönemin "kamu alanı"nı teşkil ettiklerini unutmamak gerek) ve mahalleyi denize bağlayan bir iskelenin sağladığı topografik nirengi noktalarına atfen, ve *yerinde* oluşmuşlardı.

1550'li yıllarda, yani 1546 yılı İstanbul vakıfları listesinden on yıl kadar sonra, Süleymaniye Camii inşaatının muhasebe defterlerinde de bu aidiyetin güçlü izlerine rastlıyoruz[11]. Cami ve imaretin yapımında çalışan tüm usta ve amelelere yapılan ödemeler muhasebe defterine kaydedilmişti. Soyadı ya da aile adlarının yokluğunda ilgili kayıtta bu kişilerin adları ve nereden geldikleri yazılmıştı. Eğer kişi İstanbul dışından geliyorsa geldiği şehir, kasaba veya yöre yazılıyordu. İstanbul'dan gelenler için ise kişinin adıyla birlikte çoğu kez şehrin hangi semtinden geldiği de kayda geçiliyordu. İnşaatta çalışmaya Langa ve Samatya gibi semtlerden gelen (çoğu gayrımüslim) kişilerin yanısıra birçok taş ustası (*sengtrâş*) ve dülger veya marangoz (*neccâr*) Süleymaniye Camii'nin inşaatının muhasebe defterine " falanca, Davud Paşa" künyesiyle geçmişti.

9 Bkz Âşık Çelebi, *Meşâirü'ş-şuarâ*: İnceleme-Metin, Haz. Filiz Kılıç, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010, Cilt I, s. 469.

10 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1958, s.70-80.

11 Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1972 (cilt I), 1979 (cilt II).

Vakfiyeler, vakıf amaçları ve bağışlar

Kasap İlyas mahallesinde onaltıncı yüzyılın ilk yarısında tesis edilmiş yirmi altı adet vakfiyeye baktığımızda her şeyden önce mahalle sakinlerinin vakfa konu ettikleri eşyanın gerçekten şaşırtıcı çeşitliliği göze çarpıyor[12]. Vakfedilenler içinde her şeyden evvel miktarı bin ilâ otuz bin akçe arasında değişen çeşitli nakitler vardır. Vakfiyelerin birçoğunda da vakfedilen nakit paranın düzenli yıllık getirisinin (dönemin ifadesine göre *nakdin hâsılı*nın veya ribhinin) yüzde on olduğu açıkça belirtiliyor. Vakfa konu olan nesneler arasında gayrımenkuller de çok önemli yer tutuyor. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında mahallede toplam olarak onaltı ev ve beş dükkân camiye vakfedilmiştir. O dönemde mahalledeki evlerin toplam sayısının seksen ya da doksanı pek geçemeyeceği düşünülürse bu rakamın önemi daha iyi anlaşılır. Nakit ve gayrımenkuller dışında bazı gündelik kullanım eşyalarının da vakfedildiğini görüyoruz. Örneğin, birkaç mushafın yanısıra bir büyük kazan, bir sini ve bakraç, leğenler, kazmalar, kürek ve balta gibi eşyalar da vakfa konu olmuşlardı mahallede.

Yirmi altı vakfiyeden iki tanesi mahalle dışındaki bir tekkenin bakımını amaçlıyordu. Bu tekke Aksaray'daki Sofular mahallesinde bulunan Halvetiye'ye mensup Süleyman Halife tekkesiydi. 1515 ve 1521 tarihli iki vakfiyenin bu tekkeye gelir sağlamak amacını gütmesinin nedeni onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Kasap İlyas mahallesinde veya hemen yakınında henüz bir tekke bulunmaması olabilir. Mahallede iki adet tekke (biri Sâdiyye'ye mensup Kadem-i Şerif tekkesi, diğeri de Rufaiyye'ye mensup Bekâr Bey tekkesi) ancak onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında kurulacaktı.

Kasap İlyas mahallesinin vakfiyelerinin büyük çoğunluğunda esas amaç mahallelinin ortak çıkarına yöneliktir. Kasap İlyas camiinin bakımı ve tamiri en sık rastlanan amaçtır. Caminin aydınlatılması için mumlar (*şem'*)ve kandillerine yağ (*dühn-i sirac*) alınması için de bazı nakit paralar ve gayrımenkul gelirleri vakfedilmişti. Mahalledeki iki ortak su kuyusunun (*bi'r-i mâ*) temizliği ve bakımı da vakfa konu olmuştu. Keza, bir küçük ilk mektebin (*muallimhane*) masraflarının karşılanması için de 1514 yılında mahallede bir vakıf tesis edilmişti. Ne var ki, bu mahallî vakıfi kurucularının önemli bir kısmı hem Kasap İlyas camiinin imamını ve müezzinini kurdukları vakfın mütevellisi olarak tayin ediyor hem de vakfedilen para ve gayrımenkullerin gelirlerini doğrudan doğruya bu imam ve müezzininin kullanımına bırakıyorlardı. Mahalle sakinleri açısından bakıldığında bu vakfiyelerin de ortak bir amaca hizmet ettikleri söylenebilir.

12 Bkz.Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546)* Tarihli, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, 1970, s. 351-355.

İmama ve müezzine yapılan bu dolaylı bağışlar bazan da mahalle imamının vakfedenin ruhu için *Kur'an* okuması şartına bağlanıyordu.

Kasap İlyas mahallesindeki vakfiyelere teknik açıdan, vakıf hukuku gözlüğüyle baktığımızda bunların aşağı yukarı yarısının *evlâtlık vakıf* (ya da *zürrî vakıf*) diye adlandırılan türden olduğunu görürüz. Bu vakıf türünde vakfı tesis eden kişi vakfettiği mal ve mülkün yönetimine ve vakfın mütevelliliğine bir akrabasını (örneğin oğlunu) veya başka bir kişiyi atayabiliyordu. Buna göre vakfedilen varlıklar vakfı kuran kişinin tayin ettiği kişilerce yönetilecek, ancak bu kişilerin nesli tükenince vakıf malların tevliyeti Kasap İlyas camii imamına rücu edecekti. Vakfiyelerde sıkça rastlanan "*neslen ba'de neslin ba'd'el- inkıraz...*" ifadesi bu anlama gelir. Bu durumda vakfın gelirleri Kasap İlyas camii imamına veya müezzinine intikal etmeye devam edecekti elbette. Fakat vakfeden kişi tarafından mütevelli tayin edilenlerin soyu tamamen tükenene kadar vakıf malların fiili yönetimi ve tasarruf hakkı imama geçemeyecekti.

İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) Tarihli adlı yayına yazdığı önsözde Ömer Lütfi Barkan haklı olarak bu tür zürrî vakıfların zaman zaman mal mülk sahipleri tarafından İslam miras hukukunun (*ferâiz*) çok katı ve kesin hükümlerinden kurtulmak için dolaylı bir yol olarak da kullanıldıklarına işaret eder[13]. Birçok kez ailenin mal birliğinin muhafaza edilmesi için de başvurulmuş bir yöntemdir bu[14]. Barkan'ın ifade ettiği gibi, birçok vakıf kurucusu:

> *"...ölümlerinden sonra miraslarının, mevcut şeriat kaideleri dışında tercih ettikleri bir sistem içinde paylaşılmasını temin ve aile şeref ve bütünlüğünün esasını teşkil eden mal beraberliğinin muhafazası için bazı tedbirler almış gözükmektedirler..."*[15].

Daha önce de belirttiğimiz gibi, onaltıncı yüzyılın ortalarında Kasap İlyas caminin imamı mütevellisi bulunduğu vakıflar dolayısıyla altı ev ve üç adet dükkânın kullanım haklarına ve gelirlerine sahipti. İleride de işaret edeceğimiz üzere, İstanbul'daki birçok mahalle imamının aksine Kasap İlyas camiinin imamları

13 "Evlâdlık Vakıflar ve bu Vakıflara ait bazı Meseleler", Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) Tarihli*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, 1970, s.XX-XXIX.

14 Genel olarak İslam'da Vakıf hukuku ve Osmanlı'daki çeşitli uygulamaları hakkında bkz. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

15 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) Tarihli*, s. XXI.

hep yeterli ve düzenli gelir kaynaklarına sahip olmuşlardı. Anlaşılan bu durum onaltıncı yüzyıl ortalarından itibaren böyleydi.

Mahalle Topografyası: Sınırlar ve Referanslar

Onaltıncı yüzyıldaki Kasap İlyas mahallesinin sınırlarını kesin olarak çizmeye çalışmak hem anlamsızdır hem de boşuna gayret gerektirir. Suriçi İstanbulu mahallelerine, daha doğrusu o tarihe kadar varlıklarını devam ettirebilenlere, kesin olduğu kadar da yapay sınırlar ancak 1927 yılında çizilecektir[16]. Oysa yüzyıllar boyunca Kasap İlyas mahallesi kendini tanımlamak için Davudpaşa külliyesi, hamam, Kasap İlyas camii, şehrin Marmara surları ve Davud paşa iskelesi dışında referans noktalarına veya topografik anlamda "sınırlara" hiç ihtiyaç duymamıştı.

Ne var ki, kesin bir biçimde tanımlanmış ve çizilmiş sınırların yokluğuna rağmen, Kasap İlyas mahallesinin gerçek sınırlarının onaltıncı ve yirminci yüzyıllar arasında pek fazla değiştiğine dair bir belirti yoktur aslında. Kasap İlyas'ın batısında hep Sancaktar Hayrettin mahallesi (Bayezid-i Cedid mahallesi olarak da bilinir), doğusunda ise hep Kürkçübaşı mahallesi bulunuyordu. Güney yönündeki sınırını, doğal olarak, Marmara Denizi ve surlar oluşturmaktaydı. Mahallemizin onaltıncı yüzyılda kuzey komşuları olan Hûbyâr ve Abacızâde mahalleleri ise daha sonra Cerrahpaşa ve Davud Paşa mahalleleri içinde eriyip ortadan kaybolmuştu.

Topografik açıdan Kasap İlyas mahallesi uzun kenarları kabaca Doğu-Batı istikametinde uzanan bir dikdörtgene benziyordu. Kasap İlyas mahallesi İstanbul'un diğer mahallelerine göre yüzölçümü itibariyle pek küçük de sayılmazdı. Ondokuzuncu yüzyılda Suriçi İstanbulu'nda mahallelerinin yüzölçümü bir ilâ beş hektar (takriben on ilâ elli dönüm) arasında değişiyordu[17]. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru ise Kasap İlyas mahallesinin takribi yüzölçümü altı hektarın biraz altında idi. Ne var ki, büyükçe gibi görünen bu alanın ancak yarısından azı meskûndu. Geri kalanı ise mahallenin içine kadar giren bostanlar tarafından işgal ediliyordu. Komşu Büyük Langa bostanlarının mahalle içindeki bu uzantısına bazı kaynaklarda zaman zaman "Davud Paşa bostanları" olarak atıfta bulunulduğunu görüyoruz. Kasap İlyas ma-

16 Bu tarihte çizilen mahalle sınırları için Bkz. Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehri Rehberi*, İstanbul, 1934.

17 Bkz. Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti – Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999.

hallesinin sokaklarına gelince, İstanbul sokaklarına ancak 1860'lı yıllarda resmen isim verilmeye başlanmıştır. Gerçi İstanbul halkı bu sokaklardan önemli gördüklerini daha önce de isimlendirmişti, ama onaltıncı yüzyıl gibi erken bir dönemde sokakların henüz kalıcı bir adı yoktu. Ev ya da kapı numaraları da olmadığına göre, bugünkü anlamıyla "adres" kavramının karşılığını onaltıncı yüzyılın Kasap İlyas mahallesine bulmaya imkân yok.

Gerçek şudur ki onaltıncı yüzyılda Kasap İlyas mahallesinde vakfedilmiş olan gayrımenkullerin bugünkü mahallede tam olarak nerede bulunduklarını saptamak mümkün değil. Vakfiyelerde gayrımenkullerin yerleri en yakın referans noktası ve komşu mülklerin sahiplerinin adları verilerek tarif ediliyordu. En sık kullanılan referans noktaları da elbette ki Kasap İlyas camii, hamam, surlar, surlardaki Davud paşa kapısı ve iskeleydi.

İskele

Kasap İlyas mahallesinin topografik varlığının bu bekçileri arasında Davud Paşa iskelesinin özel bir önemi vardı. Muhtemelen mahallenin kendisinden daha eski olan bu iskelenin Bizans ve İstanbul gibi büyük liman şehirlerinin denizcilik faaliyetlerinde kayda değer bir yer işgal ettiği söylenemez. Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı döneminde de şehrin en önemli iskeleleri korunaklı bir doğal liman olan Haliç'te yer alırdı. Şehre getirilen malların çoğu da Haliç'te demirleyen gemilerden bu iskelelerde karaya çıkarılırdı. İstanbul'un iaşesinde önemli işlevleri olan Unkapanı, Balkapanı ve Yağkapanı'nın Haliç kenarında bulunmaları bir tesadüf değildi elbette.

Yine de Davud Paşa iskelesi suriçi şehrin Marmara Denizi sahilinde yer alan az sayıdaki iskelelerinden biriydi. Langa bostanlarının başından Samatya'ya kadar uzanan aşağı yukarı bir buçuk kilometrelik sahil şeridinde bahçeler, bostanlar ve balıkçı kulübeleri dışında sadece iki küçük iskele vardı: Ondokuzuncu yüzyılda daha çok Langa bostanlarında üretilen meyve ve sebzelerin şehrin denizaşırı bölümlerine taşınmasında kullanıldığı bilinen Yenikapı (ya da Langa Yenikapısı) iskelesi ve Davud Paşa iskelesi[18]. Dolayısıyla Davud Paşa iskelesinin, göreceğimiz gibi, sadece Kasap İlyas mahallesine değil, civardaki birçok başka mahalle için de temel bir referans noktası teşkil etmesi şaşırtıcı değildi.

Bu iskele Kasap İlyas mahallesinin ekonomik açıdan şehre eklemlenmesinin sembollerinden biriydi aslında. İskeleye mavnalar ve sallarla çoğunlukla kömür ve odunla birlikte saman, kereste, kum ve mıcır gibi temel inşaat malzemeleri de

18 Bkz. Wolfgang Müller-Wiener, *Die Hafen von Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul*, Darmstadt, Ernst Wasmuth Verlag, 1994 (*Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt yayınları, 1998) .

getiriliyordu. Bu yakacak ve malzemeler de Kasap İlyas mahallesinin içinde depolanıyordu. Kasap İlyas camii ile Davud paşa hamamının arasından geçen mahallenin "ana caddesi" ile iskele arasında bulunan ambarlarda tutuluyorlardı bu mallar. Eldeki belgeler mahalledeki bu yakacak ve inşaat malzemesi depolarının mahallenin kendisi kadar eski olduklarına işaret eder. 1511 gibi erken bir tarihte kaleme alınmış bir vakfiye, mahalle içinde, Davutpaşa iskelesi yakınlarında bir odun/kereste satış yerinin var olduğunu gösteriyor. O tarihte Mahmud bin Abdullah adlı bir mahalle sakininin cami yararına vakfettiği mülkler arasında bir de "*dükkân-ı haşşâb der kurb-ü iskele-i Davud Paşa*"[Davud paşa iskelesi yakınında odun/kereste dükkânı] vardır çünkü[19].

İleride de göreceğimiz gibi, bu malzeme ambarları (ondokuzuncu yüzyılda bunlara "mağaza" denecektir) sadece Kasap İlyas mahallesine veya onun bir parçası olduğu Davud Paşa semtine mal sağlıyor değildi. Tedarik ettikleri malzemeler ya yakacak olarak (odun ve kömür), ya nakliye için (saman) ya da inşaat ve tamirat işleri için (kereste, kum, çakıl, mıcır) temel ihtiyaç maddeleriydi. İstanbul şehrinin genel topografyası bu ağır ve hacimli malların gerek ithalinin, gerekse şehir içi ticaretinin ve dağıtımının deniz yoluyla yapılmasını gerekli kılıyordu. Ancak bu sayede nakli zor olan bu malları şehrin dar, dolambaçlı ve inişli yokuşlu sokaklarında sıkışıp kalmaktan kurtarmak mümkündü. Bu türden yükte ağır ve bahada nispeten hafif malların önce karaya çıkarıldıkları iskelenin pek de uzağında olmayan yerlerde depolanmaları gerekiyordu. Bu depo veya ambarlardan hareketle şehir içi dağıtım ve perakende ticaret daha kolaydı.

Davud Paşa İskelesi civarında mahallemizdeki ambar ve depolar da bu temel ihtiyaç maddelerinin şehrin hatırı sayılır bir bölümüne, Langa'nın batısında tüm Marmara Denizi kıyısındaki yerleşimlere dağıtımını sağlıyorlardı. Dolayısıyla, mahallemizin şehir içindeki ekonomik ağırlığı küçük ve ikamete mahsus bir mahalleden beklenenden büyüktü. İstanbul'a odun ve kereste genellikle çeşitli Karadeniz limanlarından deniz yoluyla getirilirdi ve şehre ilk giriş noktaları Haliç'in güney kıyısındaydı (daha doğrusu Cibali ve Odun İskelesi'nde)[20]. Davud Paşa iskelesinin kendisi ve Kasap İlyas mahallesinin içindeki çeşitli depolar bu ve benzeri malların şehir içi dağıtımı ve perakende ticareti için gerekli tedarik zincirinin önemli birer halkası durumundaydı.

19 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) tarihli*, s. 353.

20 İstanbul'da özellikle onyedinci yüzyılda çeşitli ticari fonksiyonların şehir içindeki coğrafi dağılımı hakkında bkz. Robert Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVII*^{eme} *siècle – Essai d'histoire institutionnelle*, Paris, Librairie Adrien Maisonneuve, 1962.

İskelenin ve ona bağlı malzeme ambarlarının yüzyıllar boyu devam eden varlığı Kasap İlyas mahallesine sadece ekonomik olarak değil sosyal açıdan da damgasını vurmuştur. Bu ambarların sahipleri yakınlarda oturan ameleler istihdam ediyorlar, mahalledeki hamal ve at arabacılarının birçoğu da nafakalarının önemli bir bölümünü bu ambarlardan odun, kömür vb. gibi malzemelerin dağıtım ve nakliyesinden sağlıyorlardı. Kalabalık bir hamal ve ambar amelesi topluluğunun varlığı mahallenin Davud Paşa iskelesine yakın bölümünün zamanla kötü bir şöhret kazanmasına da sebep olmuştu. Birçoğu hem bekâr hem de İstanbul'un yerlisi olmayan kır göçmeni bu hamal ve amele topluluğu normal mahalle sakinleriyle çarpıcı bir tezat teşkil ediyordu. Çoğunlukla ailelerin ikamet ettiği "yukarı mahalle" ve ambarlarla onlara bağlı hamal ve amelelerin çokça bulunduğu "aşağı mahalle" arasında özellikle onsekizinci yüzyıldan itibaren belirgin hâle gelen ayırımdan ileride de söz edeceğiz.

Bazı belgeler Davud Paşa iskelesinin Osmanlı döneminde zaman zaman yolcu taşımacılığı için de kullanıldığına işaret ediyor. Onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda İstanbul'da tertip edilmiş bazı kayık ve iskele dökümlerinde, sayıları çok olmamakla birlikte, Davud Paşa iskelesine bağlı oldukları kayda geçmiş birkaç kayık görülüyor. Bu kayıklar herhalde ya şehrin daha merkezî iskelelerinden (yani Haliç kıyılarından) mahalleye mal ve yolcu taşımacılığında veya semt sakinleri için pazar kayığı olarak kullanılıyordu. Deniz yoluyla bu şekilde yolcu taşımacılığı Yedikule'den Aksaray'a giden tramvay hattının üzerinde bulunan mahallemizin şehir merkezine bu toplu taşıma aracıyla bağlandığı 1870'li yıllara kadar az çok devam etmiş olmalıdır.

Üç tarafı denizle çevrili tipik bir liman kenti olan İstanbul'da çeşitli türden teknelerin yüzyıllar boyunca şehir içinde ve şehrin Galata, Üsküdar ve Boğaz köyleri arasındaki en önemli toplu taşıma ve nakliye aracı oldukları kuşku götürmez. Bu bakımdan İstanbul'da şehir içi deniz ulaştırmacılığının tarihi hakkında Tanzimat öncesi döneme eğilen çok az sayıda ciddî tarih araştırması bulunması gerçekten şaşırtıcıdır[21]. 1680 tarihli bir arşiv belgesinde İstanbul'da toplam olarak 1295 adet kayıkçı bulunduğu kaydedilmişti. Bunlardan ancak 33 tanesi Samatya ve Davudpaşa iskelelerine bağlıydı. Oysa aynı tarihte, örneğin, limana daha yakın olan Kumkapı iskelesine bağlı 37, Ahırkapı'ya bağlı 88 kayık vardı. Aynı belgede Eyüp iskelesine bağlı 83 kayık listelenmişti.[22].

21 Bu nadir araştırmaların en önemlilerinden biri için bkz.Cengiz Orhonlu, "İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık işletmeciliği", Salih Özbaran (der.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar* içinde, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984, s.83-103.

22 Cengiz Orhonlu, *a.g.e.,* s. 98-99.

Tuhaftır ama Davud Paşa iskelesinin başından ilginç bir siyasi serüven de geçmiştir. İkinci Bayezit'in saltanatının sonlarına doğru şehzâdeler Selim ve Korkut'un tutuştukları taht kavgası sırasında Manisa'da bulunan Şehzade Korkut gizlice Bandırma'ya gelir ve bir tekneye binip 9 Nisan 1512 tarihinde İstanbul'a ayak basar. Amacı şehirdeki yeniçerileri kendi tarafına çektikten sonra yaşlı babasını tahttan indirip onun yerine padişah olmaktır. Korkut amacında başarıya ulaşamayacak ve, bilindiği gibi, tahta aynı yılın sonlarına doğru bilâhare "Yavuz" lâkabıyla anılacak olan şehzâde Selim oturacaktır. Bu taht kavgasının Kasap İlyas mahallesini ilgilendiren yanı şudur ki tahta ulaşmak isteyen Şehzade Korkut'un İstanbul'da karaya çıkmak için seçtiği iskele Davud Paşa iskelesinden başkası değildi. Karaya ayak basmak için Şehzade Korkut'un yaptığı bu iskele seçiminde siyasi kaygılar rol oynamış olmalıydı. Çünkü şehre girmek için hem denizcilerin bildikleri ve kolayca bulabilecekleri bir iskeleye yönelmesi hem de şehrin tam göbeğinde yer almayan ve gözlerden biraz uzak bir iskelede karaya çıkmak istemesi, siyasi taktik açısından pek mantıklıydı. Şehzade Korkut'un bu "darbe" teşebbüsü başarıyla sonuçlanmış ve kendisi de neticede Osmanlı tahtına oturabilmiş olsaydı belki de bu küçük iskelenin ve etrafındaki semt ve mahallelerin ekonomik ve sosyal kaderi farklı olurdu, kimbilir…

Şehzade Korkut'un Davud Paşa iskelesi için açtırmayı başaramadığı bu siyasi "şöhret kapısını" bir yana bıraksak bile, onaltıncı yüzyıl başlarında bu küçük iskelenin taşıdığı önemin sadece içinde bulunduğu Kasap İlyas mahallesiyle sınırlı olmadığını görürüz. İstanbul'un bütününün perspektifinden bakınca pek de önemli sayılamayacak olan bu iskele, Kasap İlyas mahallesinden çok daha geniş bir alanda yaşayanlar tarafından topografik tanım için bir başvuru noktası olarak kullanılmaktaydı o dönemlerde.

Suriçi şehrin Marmara sahilinin büyük bir bölümünde, yani Langa bostanlarının en başından sekenesinin büyük bölümü Rum ve Ermeni olan ve Samatya'ya kadar olan sahil şeridinde Davud Paşa iskelesi mekânsal bir referans noktası olarak kullanılıyordu. Örneğin, Nisan 1530 ve Ekim 1542 tarihlerinde tanzim edilmiş iki vakfiyede[23] Kasap İlyas mahallesinin batısında, Davud Paşa semtinin dışında, Etyemez semtinde yer alan küçük Bayezid-i Cedid mescidi *"mescid-i sultan Bayezid der kurb-ü iskele-i Davud Paşa"* şeklinde, yani Davud Paşa iskelesine atfen tarif edilmekteydi. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda tanzim edilmiş yerel vakfiyelerde ise artık şu ya da bu tekil bina veya arazinin değil bir mahallenin tümünün de iskeleye atfen tanımlandığını görüyoruz.

23 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) tarihli*, s.353-354.

Birçok vakfiyede *"Kasap İlyas mahallesi der kurb-ü iskele-i Davud Paşa"* ve *"Bayezid-i Cedid mahallesi der kurb-ü iskele-i Davud Paşa"* ifadeleri geçer.[24] Bu kayıttaki "Bayezid-i Cedid mahallesi" Kasap İlyas'ın Samatya istikametinde batı komşusu olan mahalledir.

Bazı ondokuzuncu yüzyıl kaynaklarında ise artık yalnızca bazı mekânlara değil insanlara dahi, yani Davud Paşa semtinin iskeleye daha yakın yerlerinde oturanlarına "Davud Paşa iskeleli" dendiğini görüyoruz. Bu ifade Davud Paşa semti sakinlerinin iskeleye daha yakın yerlerinde (yani Kasap İlyas mahallesinde) oturanlarını semtin daha yukarısında Davud Paşa camii ve hemen bitişiğindeki mahkemeye yakın olanlarından ayırmak için kullanılıyordu. Davud Paşa camii yakınında oturan kişilere, Davud Paşa şer'iye mahkemesinin aynı adlı caminin hemen bitişiğinde faaliyet göstermesine atfen "Davud Paşa mahkemeli" deniyordu[25]. Keza, yine ondokuzuncu yüzyılda İstanbul'da tulumbacı teşkilatı kurulduğu zaman, Kasap İlyas mahallesinin delikanlıları mahallenin ikamet ettikleri bölümüne göre iki ayrı tulumbacı takımında görev alabiliyorlardı: "Davud Paşa Mahkemeliler" ve "Davud Paşa İskeleliler" takımları.

Surlar

Kasap İlyas'ın güney yönündeki doğal sınırı olan Marmara Denizi boyunca uzanan şehir surları da mahalleye topografik anlam veren bir diğer önemli öğeydi. Sur kapısının (Davudpaşa kapısı) dışında bulunan alanın ucunda da iskele bulunuyordu. Fetihten sonra İstanbul'un surlarının tüm savunma işlevlerini yitirdiklerini biliyoruz. Yüzyıllar boyunca bu surlar kapsamlı bir tamir de görmemişti[26]. Ayrıca, yer yer bu surların mermer ve taşlarının sökülüp inşaat malzemesi olarak kullanıldığı da oluyordu elbette.

Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Kasap İlyas mahallesinde vakfedilen onaltı evin dokuz tanesi bu surların çok yakınındaydı. Vakfiyelerindeki tanımlarına bakarsak bu dokuz evin ya kendilerinin ya da bahçelerinin surlara bitişik olduğunu görürüz. Bu dokuz evin vakfiyesindeki mülk tanımının içerdiği "*cidâr-ı kal'a ile mahdud*" [sınırı kale duvarı olan] ifadesi bu konuda hiçbir kuşkuya mahal bırakmaz. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Kasap İlyas mahallesinde birçok dükkân ve malzeme ambarı da surlara dayanmaktaydı. Bu şekilde "sınırı kale duvarı" olan üç adet dükkân 1511, 1521 ve 1529 yıllarında vakfedilmişlerdi. Bu

24 *Vakfiyeler, I-X*.

25 Bkz. Reşat Ekrem Koçu, "Davudpaşa" maddesi, *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul, 1966, s.4289-4314.

26 Alexander van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, Londra, John Murray, 1899.

vakıf dükkânlardan ikisinin birer odun/kereste deposu oldukları da vakfiyelerinde belirtiliyor. Ayrıca, mahallede sınırı sura dayandığı belirtilmiş bir bahçe/bostan da vardı ve o da 1515 yılında vakfedilmişti[27].

Bu vakfiyelerin varlığı ve vakfedilen evlerin mahalle içindeki dağılımları hakkında sağladıkları ipuçları bizi onaltıncı yüzyılda mahalle nüfusunun ağırlık merkezinin denize bugünkünden daha yakın olduğunu düşünmeye sevkediyor. Mahallenin tam ortasında yer alan Kasap İlyas camii ve güney yönündeki deniz surları arasında muhtemelen daha yüksek bir nüfus yoğunluğu vardı. Buna karşılık, daha sonra "yukarı mahalle" adını alacak olan ve tepedeki Davud Paşa camiine doğru çıkan yokuş ve yamaçların kapladığı alanda yerleşim daha düşük yoğunluklu olmalıydı.

Evler ve Bahçeler

Onaltıncı yüzyıl vakfiyeleri Kasap İlyas mahallesindeki evler, bahçeler, bostanlar ve mahallenin genel yerleşim düzeni hakkında önemli ipuçları sağlar. Mahallede vakfedilen ev ve diğer gayrımenkuller vakfiyelerde bazan en ince ayrıntısına kadar tarif edilir. Bir örnek vermek gerekirse, 1506 yılında Kasap İlyas mahallesinde vakfedilmiş bir evin tarifi şöyledir:

> *"Hânehâ-yıı tahtânî iki bâb* [iki kapılı tek katlı ev] *ve furun, ve ahur, ve bi'r-i mâ* [su kuyusu] *ve bağçe ve kenif ve muhavvata* [dört yanı duvarla çevrilmiş alan] *der mahalle-i mezbure* [adı geçen mahallede], *mahdûd* [sınırlandırılmış] *Hacı İbrahim ve Ahmed'ül kalânîsi mülkleri ve tarik-i 'amm ile."*[28]

Birer mesken olarak evler

Osmanlı İstanbulu'nda evlerin tarifinde kullanılan yerleşik terminoloji aynı zamanda o evin statüsünü ve kalitesini de belirtmeye yarayan bir tür *nomenklatura* idi. En yoksulundan en zengin ve gösterişlisine doğru sıralayacak olursak, evler *süflî*, *tahtânî, fevkânî* veya *mükellef* olarak nitelendirilirdi. Bu sıfatlar evlerin hem boyutlarıyla hem de evlerin kendileriyle birlikte sakinlerinin sosyal statüsüyle ilgili bir hiyerarşinin ifadesidir. *Mükellef* sıfatı yönetici sınıfın oturduğu büyük konaklar, hem haremlik hem de selâmlık kısımları, belki de müştemilatı,

27 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) tarihli*, s. 354.

28 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) tarihli*, s. 352, vakfiye no.2075.

eklentileri olan sarayvâri büyük evler için kullanılırdı. Tahtânî evler tek katlıydılar; fevkânî evlerin ise en azından bir ikinci katı vardı. İstanbul'da ev tariflerinin gerek hacim gerekse sosyal statü açısından ne anlama geldiği ve bu evlerin vakıflarca ne şekilde kullanıldıkları hakkında ayrıntılı incelemeler yapılmıştır [29].

Kasap İlyas mahallesinde onaltıncı yüzyılın ilk yarısında vakfedilmiş olan onaltı evin on üç tanesi vakfiyede birer "*hâne-i tahtânî*" olarak niteleniyordu. Yani bu evler tek katlıydılar, bir tek zemin katları vardı. Mahallede vakfa konu olmuş iki ev için ise *süflî* sıfatı kullanılmıştı. Bu sıfat bu evlerin de tek katlı olduklarına fakat diğerlerinden hem daha küçük hem de daha derme çatma olduklarına işaret eder. Kısacası daha fakirdi bu evler. Kasap İlyas'taki bu onaltı evden bir tek tanesi vakfiyesinde *fevkânî* olarak tarif ediliyordu. Daha sonraki yüzyıllarda mahallemizde göreceğimiz tipik yerleşim modelinin belki de ilk nüvesini onaltıncı yüzyılın bu vakfiye topluluğunda görüyoruz: Kasap İlyas mahallesinde evler genellikle küçük ve mütevazı idi. Ancak, bunların yanısıra mahallede hem birkaç fukara barınağı hem de bir iki adet ekâbir konağı yok değildi.

Günümüzde İstanbul'un eski mahallelerinden artakalmış bölük pörçük birtakım kalıntılara baktığımızda iki katlı evlerin çoğunlukta olduğu izlenimini ediniriz. Ne var ki, bu çok yüzeysel bir izlenimdir. Gözümüzün önündeki evler hep ondokuzuncu yüzyıl artıklarıdır. Çünkü daha öncesinden ayakta kalmış ve bugüne gelebilmiş ahşap sivil mimari örnekleri hemen hemen yok gibidir. İstanbul'da bugün ayakta kalabilmiş en eski ahşap yapının 1698 yılında inşa edilmiş ve bilâhare birkaç kez tamir görmüş olan ve Köprülü Yalısı olarak da bilinen –ve bugüne sadece bir kısmı gelmiş olan– Anadoluhisarı'ndaki Amcazâde Hüseyin Paşa Yalısı olduğu biliniyor. Onaltıncı yüzyılda ise İstanbul'da en yaygın ev tipi tek katlı evdi. Eldeki vakfiyelerin verdikleri tarifler bir yana, bu durumu onaltı ve onyedinci yüzyıllarda şehre gelmiş ve gözlemlerini kâğıda dökmüş seyyahlar da teyit eder[30].

Ayrıca, Barkan ve Ayverdi'nin de işaret ettikleri gibi, mahalledeki bu tek katlı *süflî* ve *tahtânî* evlerin birçoğunda da muhtemelen sadece bir tek oda veyahut bir tek yaşam alanı bulunuyordu[31]. Barkan'a göre vakfiyelerde kullanılan

29 Örneğin bkz. Mehmet İpşirli, "Arşiv belgelerine göre İstanbul Vakıf Evleri – Müştemilat, Tamirat, Kira, Satış", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri – Bildiriler*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989, s.183-196.

30 Örneğin bkz. Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre Onaltıncı Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983; Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, 1578-1581, İstanbul, Kitap yayınevi, 2004 .

31 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) tarihli*, s.XI.

"hane" kelimesi sözkonusu yapının, binanın tümünü kapsıyordu; "bâb" kelimesi ise yapının içindeki her bir mesken birimine işaret ediyordu. Yapı ile mesken birimi çakışmadığı zaman ise bu durum vakfiyelerde açıkça belirtiliyor ve, yukarıda verdiğimiz örnekte görüldüğü gibi, "iki kapılı" (*iki bâb hâne*, yani iki konut birimi içeren) bir evden söz ediliyordu.

Bu durumun daha çarpıcı bir örneğini Kasap İlyas mahallesinde 1526 yılının Aralık ayının tarihini taşıyan bir vakfiyesinde açıkça görüyoruz. Bu vakfiyeye göre vakfedilen gayrımenkuller arasında "iki kapılı bir ev" de vardı. Fakat vakfı tesis eden kişi evi iki bölümlü bir bina olarak telâkki ediyordu ve bu iki bölümden sağlanacak gelirlerin farklı amaçlara tahsis edilmesini vakfiyede şart koşmuştu. Vakfiyenin metnine bakılırsa, "*beyt-i kebir*"in (büyük oda ya da büyük yaşam birimi) getireceği kira geliri "*beyt-i sagir*"den (küçük oda) gelecek kira gelirlerinden farklı bir amaç için kullanılacaktı.[32]

Diğer yandan, vakfa konu bu tek katlı evlerin etrafındaki ilâve ve müştemilatların çokluğu da bu evlerin her birinin bir tek iskân birimi içerdikleri varsayımını destekler. Bu iskân birimi (oda) hem oturma hem de yatak odası işlevi görmekte olmalıydı çünkü diğer ev işleri ve fonksiyonlarının tümü bu eklenti ve müştemilatlarda görülüyor olmalıydı. Nitekim Kasap İlyas mahallesinde vakfedilmiş evlerin hepsinin bu türden uzantı, eklenti ve müştemilatları vardı. Örneğin mutfak (*"matbah"*) ve fırın ya da ocak ("*furun*") her zaman ana yapının dışında bulunuyordu. Elbette tuvaletler ("*kenif*") de öyleydi. Bunlara ilaveten birçok evlerde bir kuyu ("*bi'r-i mâ"*), bazılarında bir çardak ya da gölgelik ("*zulle*"), bazılarındaysa bir kiler, mahzen ya da depo (*"serdab"* veya *"anbar"*) da bulunuyordu. Muhtemeldir ki o hanede (eğer "iki kapılı" ise) yaşayan herkes bu çeşitli eklenti ve ilavelerden ortaklaşa yararlanıyordu.

Onaltıncı yüzyılda Kasap İlyas mahallesinin evleri, o dönem İstanbul'un çoğu evleri gibi, pek de derin olmayan bir temel üzerine oturtulmuş ahşap bir iskeletten ve bu iskeletin içinin taş, tuğla veya kerpiç gibi dolgu maddeleriyle doldurulmasıyla inşa ediliyorlardı. Dış duvarlar ise ya ahşap kaplanır ya da basitçe sıvanırdı. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde eldeki malzemenin cinsine göre dolgu olarak balçık, saman, taş, kerpiç vb.'nin kullanıldığı bu yapı biçimine *hımış* da denmektedir. Onaltı ve onyedinci yüzyılın istisnasız bütün görgü tanıkları İstanbul'da cami, hamam, medrese, imaret, bedesten, han gibi tüm kamu binalarının sağlam bir şekilde taştan inşa edildiklerinde, buna karşılık evlerin büyük çoğunluğunun ahşap olduğunda müttefiktirler. Ahşap yapı mal-

32 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) tarihli*, s. 354.

zemesi her zaman taştan daha ucuzdu, ve bu da İstanbul'un mütevazı semtleri için önemliydi.

Onaltıncı yüzyıl başlarının İstanbul sakinleri büyük 1509 depreminin korkunç tahribatına yakından tanık olmuşlardı. "Küçük Kıyamet" adı verilen bu çok şiddetli deprem şehir içindeki en az yüz caminin tamamen yıkılmasına neden olduğu gibi, şehir surlarını da harap etmişti. Taş minarelerin bir tekinin bile ayakta kalamadığı söylenir bu büyük depremde[33]. Bu büyük felaketten sonra İstanbul'da ahşap yapıların hem depreme daha dayanıklı oldukları hem de yıkıldıkları zaman daha az can kaybına neden oldukları görüşü halk arasında yaygınlık kazandı. Bu da ahşap ev inşasına zemin hazırladı.

Ama diğer yandan da sürekli olarak yangın tehlikesiyle karşı karşıya olan İstanbul'da yüzyıllar boyunca kerestenin inşaat malzemesi olarak kullanılması ve yeni ahşap evler inşa edilmesi yasaklanmaya çalışıldı. Dolayısıyla, siyasi iktidar her zaman İstanbulluların kârgir evler inşa etmelerini teşvik etmek istedi. Bu politika pek başarılı olamadı ve bitişik nizam olarak inşa edilecek olan ahşap evlerin arasına yangın sirayetini önlemek amacıyla tuğladan bir "yangın duvarı" inşa edilmesi Şehremaneti tarafından ancak ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren halka benimsetilebildi. Ayrıca, ahşap evlerin yüksekliği, birbirlerine asgarî mesafesi, cumba ve çıkmaların eni ve boyu, çatı saçaklarının uzunluğu vb. hakkında birçok resmî nizamname çıkarıldı. Buna ilişkin İstanbul kadısının yayınladığı çok sayıda emirname vardır[34].

Bu türden emirnamelerin sıkça yayınlanması ve bu kadar çok sayıda olması, aslında İstanbul kadılarının koymak istedikleri inşaat standardlarına İstanbul halkı tarafından uyulduğunun değil, aksine, hiç uyulmadığının çok açık bir göstergesiydi. Bunun da kolayca anlaşılır bazı temel sebepleri vardı. Her şeyden önce inşaat malzemesi olarak kereste taştan çok daha ucuzdu. Ahşap evler kârgir binalardan hem malzeme hem de işçilik açısından çok daha ucuza maloluyordu. Ayrıca ahşap evler hem daha kolay hem de daha çabuk inşa edilebiliyordu. İstanbul tarihçilerinin "ahşap İstanbul" ile "fakir İstanbul" ifadelerini neredeyse eşanlamlı olarak kullanmaları pek de yanlış değildir. Ayrıca, şehirdeki kârgir inşaat ustalarının, yani taş ustasıyla duvarcıların (eski deyimiyle *sengtrâş*ların) ve tuğla harmanlarının sayısı da sınırlıydı. Yevmiyeleri daha yüksek olan bu ustaların birçoğu da sık sık mesailerini sultanî inşaat projelerine, büyük cami, medrese ve külliyelerin inşaat ve tamirine hasretmek durumundaydı. Dolayı-

33 Bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1963.

34 Bkz. Ahmet Refik [Altınay], *Hicrî Onbirinci Yüzyılda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1930.

sıyla, yüzyıllar boyunca büyüklü küçüklü yangınlar Osmanlı başkentini tahrip etmeye devam etti. Kasap İlyas mahallesinin 1660 ve 1782 yılındaki büyük yangınlarda uğradığı harabiyet –hiç değilse mahallemizde– bütün yasaklara ve kadı buyruklarına rağmen ahşabın yüzyıllar boyunca ana inşaat malzemesi olarak kullanımının devam ettiğinin *ex post facto* bir kanıtıdır.

1782 büyük yangınından on yıl kadar sonra Fransız Devrimi sonrası Convention hükûmetinin temsilcisi olarak İstanbul'a gelmiş olan Gabriel Antoine Olivier şehirdeki kamu binaları ve özel konutlar arasındaki inşaat kalitesi farkını çok çarpıcı bulur. Olivier'nin aşağıdaki tanıklığı İstanbul'da onaltıncı yüzyılla onsekizinci yüzyıl arasında inşaat tekniklerinde kayda değer bir değişiklik olmadığını gösterir:

> *"Evlerin iskeletleri genellikle meşedendir ve bu iskelet pek derin olmayan bir temele oturur. Kirişler ya geçmelidir ya da birbirine çivilerle tutturulur. Ahşap iskeletin içindeki boşluklar ise çamur, saman ve kendir karışımı bir harçla doldurulur. Evin dışı boyalı tahtalarla düzensiz bir şekilde kaplanır. Çatısı ise Fransa'nın güneyinde kullanılanlara benzer uzun ve yarım silindir şeklinde kiremitlerle kaplanır. Evlerin zeminleri hep ahşaptır. Resmî binaların ve han, hamam, bedesten vb. gibi kamu binaları dışında hiçbir binanın taştan yapıldığını görmedik."*[35]

Yangınların şehirde ve mahallede neden olduğu tahribat konusuna ileride döneceğiz. Kasap İlyas mahallesinin onaltıncı yüzyıldaki evlerine gelince, vakfiyelerindeki tanımlar bunların büyük ihtimalle ne birbirlerine bitişik ne de düzenli bir şekilde sıralanmış olabileceklerine işaret eder. Bir kere, *süflî* olarak nitelenenler dahil bu evlerin hemen hepsinin yanısıra bir küçük bahçesi ya da en azından bir çiçek tarhı (*sofa*) vardı. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Kasap İlyas'ta vakfedilen ve vakfiyede ayrıntılı tarifi verilen onaltı evden beşinin küçük bir bahçesi (*cüneyne*), dördünün de meyve ya da sebze yetiştirilen bir bahçesi (*bağçe*) vardı. İki evde birer ahır (*ahur*), bir diğerinde de bir üzüm bağı (*kerm*) bulunuyordu. Evlerin bir tanesinin dört bir yanında ise sadece boş bir arsa vardı (*arz-ı hâliye*).

Bostanlar

Bunların yanısıra, onaltıncı yüzyılın Kasap İlyas'ında birkaç büyükçe *bostan* da vardı. Örneğin, Davud Paşa kapısının hemen önünde bulunan ve Kethüda

35 Gabriel Antoine Olivier, *Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse*, Paris, H. Agasse, 1802. Cilt I.

Sinan adlı kişiye ait bir bostan Şubat 1515'te vakfedilmişti. Vakfiyesinde ise Kethüda Sinan'a ait bu bostanının bir yandan bir gayrımüslime ait bir diğer bostana (*bostan-ı zımmî*), diğer yandan da Marmara surlarına bitişik olduğu (*cidar-ı kal'a ile mahdûd*) belirtiliyordu[36].

Onaltıncı yüzyılın Kasap İlyas'ında ve yakın çevresinde meyve ve sebze üretimi ve satışı önemli bir ekonomik faaliyetti. Büyük Langa bostanlarının mahallemizin içine kadar gelen uzantılarının yanısıra, mahallenin evlerine ait arsaların da sebze, meyve, çiçek vb. ekiminde kullanıldığını düşünürsek, o civarların tarıma yönelik, neredeyse kırsal bir atmosfere büründüğünü tahmin etmek zor değildir. Mahalledeki birçok hanehalkının geçiminin hiç değilse bir kısmını bu tarımsal üretimden sağlamakta olduğunu da düşünebiliriz. Vakfedilen evlerin birçoğunda su kuyusu vardı ve bu su herhalde içmek için değil, öncelikle etraftaki bağ, bahçe ve bostanları sulamakta kullanılıyordu. Evlerle birlikte ahırların da vakfedildiğine bakarsak, bazı kuyulardaki beygir dolabını döndürmek ve bostanı sürmek için gerekli beygirin varlığı da böylece anlam kazanmış olur.

İletişim ve nakliye hem zor hem de seyrek ve sorunlu olduğundan, İstanbul'un tükettiği taze ve mevsimlik meyve ve sebzenin çoğunun, tâ yirminci yüzyılın ortalarına dek, nispeten yakın yerlerdeki bahçe ve bostanlardan gelmesi gerekiyordu. Bu bostanlar da ya suriçi şehrin Yedikule, Yenibahçe ve Langa gibi nispeten seyrek nüfuslu yerlerinde ya da şehrin çok yakınında bulunuyorlardı. Şehir içindeki büyük bostanlardan biri olan Langa bostanı ise (ki bu bostan ondokuzuncu yüzyıldan itibaren "Büyük Langa" bostanı ve civarında daha çok sayıda ev bulunan "Küçük Langa" bostanı olarak ikiye ayrıldı) Kasap İlyas mahallesinin hemen doğu komşusu idi.

İstanbul'da manav ve zerzevatçıların çoğu sabit değil seyyar idi. Bu seyyar manavlar bostanlardan satın aldıkları meyve ve sebzeyi bostanlardan uzak semtlere taşırlar ve dolaşarak oralarda satarlardı. Taşıma ve dağıtım işi bazan at ve eşek gibi hayvanlarla bazan da sırtta taşınan bir küfe ile yapılırdı. Tıpkı Davud Paşa iskelesi gibi bostanların varlığı da Kasap İlyas mahallesi sakinlerinin ekonomik ve sosyal niteliklerine damgasını vuruyordu. Bostan ve bahçelerin onaltıncı yüzyılda mahalleye ve civarına verdiği yarı kırsal "periferi" görüntüsü ve kimliği yirminci yüzyıl ortalarına dek varlığını sürdürecekti. Bu seyyar meyve ve sebze satıcılarının çoğu (ki bunlar ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı nüfus sayımı belgelerinde ***küfeci*** veya *manav küfecisi* olarak kayda

36 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) tarihli*, s.355.

geçecektir) perakende ticaretlerinin –tâbiri caizse– esas "tedarik merkezi" olan Langa ve Davutpaşa bostanlarına yakın mahallelerde, ve elbette ki Kasap İlyas mahallesinde, oturuyorlardı. İleride de göreceğimiz gibi, hemen hepsi kırdan yeni göçmüş olan bu seyyar manav ve zerzevatçılar ondokuzuncu yüzyılda Kasap İlyas mahallesinde ikamet eden esnaf grubunun belkemiğini oluşturuyordu.

Mahallede cami, hamam ve caminin etrafında öbekleşmiş birkaç dükkân dışında mahallelinin yararlanabileceği başka neler vardı onaltıncı yüzyılda? Fırın var mıydı mesela? Bunu tam olarak bilemiyoruz. Vakfa konu olan evlerin bazılarının bahçesinde bir fırın bulunduğunu biliyoruz. Ama o zaman da un nasıl yapılıyor, nasıl elde ediliyordu? Onaltıncı yüzyılda İstanbul'da birkaç yel değirmeninin bulunduğu, bunların da Marmara Denizi'ne bakan ve rüzgâr alan tepelerde oldukları biliniyor. Ayrıca, onsekizinci yüzyıl sonlarında mahallede tesis edilmiş olan bir vakfa yine mahallede bulunduğu belirtilen bir değirmenin bağışlandığını görüyoruz[37]. Ne var ki bu da mahalle sakinlerinin buğdaylarını her zaman değirmene götürüp öğüttükleri ve ekmeklerini de her zaman evlerindeki fırında pişirdikleri anlamına gelmiyor.

Mahallede kamu kullanımına açık başka neler vardı o dönemde? En az bir adet çeşme bulunduğunu biliyoruz mesela. Mahallenin içine içme suyu Kanuni Sultan Süleyman vakfı olan Kırkçeşme su yolları sistemi sayesinde getirilmişti. Bu mahalle çeşmesinin adı Kırkçeşme su yollarına bağlı çeşmeler listesinde *"çeşme-i nev der nezd-i çarşu-yı iskele-yi Davud Paşa"* [Davud Paşa iskelesi çarşısının önündeki yeni çeşme] olarak zikrediliyordu. Kırkçeşme su yolları sistemine bağlı yerel çeşme mahallenin tam ortasında, herhalde camiye ve hamama yakın bir yerde bulunuyordu[38]. Ayrıca, mahalleden Davud Paşa Camii'ne doğru çıkan dik yokuşun orta yerinde muhtemelen aynı su yollarına bağlanmış bir çeşme daha vardı. Bu çeşme sonraki yüzyıllarda ortadan kaybolacak fakat yine de mahalleye önemli bir tarihi miras bırakacaktı. Mahalleli tarafından *Yokuşçeşme* olarak adlandırılan bu çeşme zamanla adını bulunduğu sokağa vermişti. Cerrahpaşa hastahanesinin sınırını izleyerek denize doğru inen bu sokak bugün de (2013 *yılında*) aynı adı taşır.

37 Vakfiyeler- X.

38 Bkz. Kâzım Çeçen, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1988. Fetihten hemen sonra İstanbul'a içme suyu tedariki meselesi hakkında bkz. Sadi Nâzım Nirven, *Fatih II. Sultan Mehmed Devri Türk Su Medeniyeti*, İstanbul, 1953.

Sokaklar ve Çıkmazlar

Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Kasap İlyas mahallesinde vakfedilen onaltı evin dokuz tanesi çitlerle veya taş duvarlarla (vakfiyelerdeki ifadeyle *muhavvata*) çevriliydi. Yani bu evler, bahçeleri ve daha önce sayıp döktüğümüz her çeşit müştemilatıyla birlikte dört duvar arasında bulunuyordu. Mahallenin genel görünümünü, arazi kullanımını, evlerini ve sokaklarını zihnimizde canlandırmamız için kritik önemi haiz bir ayrıntıdır bu.

Bir kere, bu tek katlı ve bahçeleri dört duvarla çevrili evlerin birbirlerine bakmaları için hiçbir neden yoktu. Kaldı ki, tek katlı olanları değil sadece iki katlı olup *fevkânî* olarak nitelenen evler –ki mahallemizde bunların sayısı çok azdı– duvarın ardındaki sokağı veya komşu bahçeleri görebilirdi. Ayrıca, böyle çok sayıda dört duvarla çevrili alanın varlığı, her biri dört duvarla çevrili arsanın içinde yer alan evlerin arasında belli bir mesafe bulunduğu anlamına da gelir. Bu evlerin cephelerinin birbirlerine bakmaları veya önlerindeki yola paralel bir biçimde sıralanmaları için hiçbir sebep de yoktu. Önceden belirlenmiş bir simetriye, tasarlanmış bir sokak ya da "şehir planı"na, ideal bir sokak şablonuna ya da modele uymaları da sözkonusu değildi elbette.

Bu onaltıncı yüzyıl evlerinin üzerinde inşa edildikleri arsalarında farklı farklı boyutlarda ve şekillerde olabilidiklerini görüyoruz. Vakfiyelerde ve kadı sicillerindeki belgelerde her evin ve arsasının sınırları komşu mülklere atfen belirlenirdi. Kadastro yokluğunda bir gayrımenkulü tanımlamanın başka yolu yoktu. Bu belgelerde bazı evlerin iki, bazılarının üç veya dört, bazılarınınsa beş adet komşusu olduğu görülüyor. Hatta mahalledeki bir evin ve onun bahçe arsasının şekil olarak bir üçgeni andırdığı (*"müselles'ül şekl"*) da vakfiyesinde kayıtlıdır. Cami ve hamamın hemen yakınları hariç, evlerin birbirlerine yakın veya bitişik olarak kümelendiklerine dair bir belirti de yok. Hem evler hem de sakinleri mahalle alanına seyrekçe dağılmışlardı anlaşılan. Başka bir binaya bitişik olduğu belirtilen tek ev 1524 yılında vakfedilmişti ve bu vakıf ev başka bir eve değil Kasap İlyas camiinin duvarına bitişikti.

Osmanlı şehirlerinin gelişmesi dağınık ya da gelişigüzel değildi ama akılcı bir tasarım sonucu oluşmadıkları da kesindi. Şehrin şekil aldığı onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda İstanbul'da yeni bir merkez ya da mahalle oluştuğu zaman ortaya çıkan sonuç olsa olsa gayet katı mülkiyet kurallarına tâbî olmuş ve yolları çok dolambaçlı bir mahalle olabilirdi. Çünkü –büyük yapı komplekslerini, cami ve külliyeleri bir yana bırakırsak– bir ibadethanenin etrafına kümelenmiş olan alelade mahallelerin iskânına rehber olabilecek *a priori* bir mekân tasarımı

düşüncesi mevcut olmadığı gibi, ideal bir sokak örgüsü de sözkonusu olamazdı. Örneğin, Kasap İlyas mahallesinin oluşumu sırasında inşa edilen çeşitli binalar ne bir planlama kaygısına cevap vermek ne de önceden çizilmiş ya da tasarlanmış herhangi bir sokak düzenine uymak zorundaydı.

Aslında mahallede yerleşim düzeninin oluşum süreci böyle bir rasyonel kurgunun tam tersiydi. Kasap İlyas'ta ve Davud Paşa'da boş arazi çoktu. Mahallede önce cami, hamam ve cami vakfına bağlı dükkânlar inşa edildi – ya da hiç değilse yerleri belirlendi. Bunlarla birlikte veya bunlardan sonra da şahıslara ait arsalarda her yanı duvarlarla çevrili ve bahçeleriyle birlikte çeşitli türden eklentiler içeren evler inşa edildi. Arta kalan mekânlar da "sokak" oldu. Kronolojik ve mantıkî sıra buydu. Özel mülk olan alanlar üzerine inşaatlar yapıldı, etrafı duvarla çevrildi. kamu binalarıyla özel veya vakıf mülklerden arta kalan ve mahallelinin gelip geçebileceği yerler de "sokak" olmuş oldu. Yani mahallenin yol ve sokakları ne olduklarıyla değil ne olmadıklarıyla tanımlanmış oldu.

Bugün bildiğimiz ve kullandığımız olağan anlamı ve çağrışımlarıyla "sokak" kavramının onaltıncı yüzyıl İstanbul'unda gerçek bir karşılığı olabileceği bizce çok kuşkuludur. Bu durum suriçi şehrin Kasap İlyas mahallesi gibi yer yer kırsal bir görünüm de arzeden "periferik" kısımları için özellikle geçerlidir. Onaltıncı yüzyıl İstanbul'unda bahçe ve bostanların bol olduğu ve nispeten düşük bir nüfus yoğunluğuna sahip birçok semt ve mahalle vardı. Şehrin Haliç'ten Marmara'ya uzanan kara surları boyunca yer alan mahalleleri ve şehre kara surlarının Sulukule mevkiinden girip Langa civarında denize dökülen Bayrampaşa deresine (Bizans döneminin "Lycus vâdisi" – Osmanlı döneminin "Yenibahçe"si) yakın mahalleleri böyleydi.

Sokaklar ("tarîk-i 'amm")

Onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda şehrin çeşitli mahalleleriyle birlikte oluşan bu "sokak"lar suriçi şehrin muntazam olmayan zeminini ve inişli çıkışlı topografyasını izlemek zorundaydılar. Suriçinde erken Bizans döneminden beri yer ve güzergâhı pek değişmemiş olan birkaç ana cadde vardı elbette[39]. Bu birkaç ana caddenin güzergâhı suriçindeki tepelerin ("yedi tepe") yüksek noktalarıyla bu noktaların denizle, limanla ve şehrin kapılarıyla ilişkisi tarafından belirlenmişti. Bizans'ta Edirnekapı civarından başlayıp imparatorun sarayında sona eren ve "Mese" adı verilen cadde Osmanlı'da "Divan Yolu" olmuştu mesela. Kasap İl-

39 Bkz. Robert Mayer, Byzantion, Konstantinoupolis, *İstanbul - Eine Genetische Stadtgeographie, Akademie der Wissenschaften in Wien*, Viyana, 1943; Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.

yas'ın ortasından geçen ve bugün dahi mahallenin "ana caddesi" olarak görülen yol da bu eski yollardan biriydi. Bu anayol şehrin tam ortasında (şu anki Aksaray meydanı civarında) yer alan ve Bizans'ın önemli forumlarından biri olan Forum Bovis'ten (Öküz Forumu) başlar, şehrin kara surlarının Yedikule'nin hemen kuzeyinde kalan bir kapısında sona ererdi. Osmanlı döneminde halk tarafından "Kasap Yolu" adı verilmiş olan bu caddeye ileride tekrar döneceğiz. Ne var ki, yüzyıllar boyu yerlerini korumuş olan bu birkaç ana yol dışında İstanbul'un ara sokaklarının çoğunun onaltıncı yüzyılda edindikleri şekil ve yerlerini bugüne dek aynen korumuş olmaları bizce çok düşük bir ihtimaldir.

Kasap İlyas mahallesinin bu onaltıncı yüzyıl sokakları neye benziyordu, nasıldı? Bir kere bu "sokaklar"ın zemini topraktı; taş döşeli değildi. Dolayısıyla yazın toz toprak içinde ve İstanbul'un yağışlı kışlarında da herhalde hep çamurluydu. İstanbul sokaklarına kaldırım taşı döşenmesi ancak 1860'lı yıllardan itibaren Şehremaneti'nin normal bir hizmeti olarak görülmeye başlandı. Ondan önceleri ise bir mahallenin sakinleri yazın tozundan ve kışın çamurundan kurtulmak için mahallenin sokaklarını kaldırım taşlarıyla döşetmek istediklerinde bunun masrafını kendileri karşılamak ve –birçoğu Arnavut olan– kaldırımcıların ücretlerini kendileri ödemek zorundaydılar[40]. Kasap İlyas mahallesinin nispeten mütevazı sakinlerinin de böyle bir masrafa girmek isteyebilmiş olacakları bizce pek kuşkuludur.

Onaltıncı yüzyılda, Kasap İlyas mahallesinin sokakları hep aynı genişlikte olmak zorunda da değildi. Aynı sokak bazı yerlerde daracık, bazı yerlerde de gereksiz genişlikte olabiliyordu. Bu konuda o dönemde herhangi bir standarda uyulması sözkonusu değildi. İstanbul'un sokaklarının genişliğini bir düzene sokmak ve birtakım asgarî standardlar saptamak için üç asır beklemek gerekti. Tanzimat'tan sonra, 1850'li yıllarda bu işle özel bir komisyon görevlendirildi (*Islahat-ı Turuk* [Yolların islâhı] *Komisyonu*). Diğer yandan, mahallenin bu onaltıncı yüzyıl sokaklarının iki yanlarında birer yükselti, yani yaya kaldırımı da yoktu elbette. Kezâ Kasap İlyas "sokakları" herhalde düzenli bir şekilde tesviye de edilmiş değildi, yani çukur ve tümseklerle doluydu. Son olarak da şunu ekleyelim: Onaltı ve onyedinci yüzyıllarda bu "sokak"ların isimleri bile yoktu. Tüm onaltı ve onyedinci yüzyıl belgelerinde bu sokakların istisnasız hepsi *"tarîk-i 'amm"* (genel sokaklar) diye geçer, çıkmaz sokaklar ise *"tarîk-i hass"*tır, yani "özel sokak". Ayrıca, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, bu sokaklar ev ve bahçe

40 Bkz. Cengiz Orhonlu, "Meslekî bir Kuruluş olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler ", Salih Özbaran (der.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları (yayın no. 31), 1984, s. 27-66.

duvarlarının arasından geçiyordu ve bu duvarların arkasında yer alan –çoğu tek katlı– evleri yoldan görmek de çoğu yerde mümkün değildi.

O yüzyıllarda İstanbullular şehir içinde çoğunlukla yayan, varlıklı olanları da bazan at üstünde dolaşırlardı. Daha hacimli yükler de ya at sırtında ya da at veya merkebin çektiği arabalarla taşınırdı. Dolayısıyla ana yollar dışındaki sokakların bir atlı arabanın geçişine izin verecek kadar genişlikte olmaları yeterliydi. Rivayete bakılırsa, dar olmaları yüzünden onyedinci yüzyılda önemli bir siyasi krize neden olmuştu Davud Paşa semtinin sokakları: 1647 yılında "Deli" lâkabıyla anılan Sultan İbrahim, Davud Paşa civarında at sırtında tebdil gezerken bir at arabası yolunu tıkamış ve geçişini engellemiş. Öfkelenen padişah derhal Sadrâzâm Salih Paşa'ya emir vererek İstanbul'a her çeşit at arabasının girişinin tamamen yasaklanmasını buyurmuş. Bir süre sonra yine aynı civarda gezinirken aynı olay tekerrür etmiş. Bu sefer öfkeden gözü dönen padişah derhal Sadrâzam Salih Paşa'yı önce görevden azletmiş, sonra da onu idam ettirmiş[41].

Bu naklettiğimiz olaylar dizisi pekâlâ Sultan İbrahim'in gerçekten deli olduğunu mutlaka kanıtlamaya, dolayısıyla da 1648 yılında önce tahttan indirilip kısa bir süre sonra boğdurulmasına bir kılıf uydurmaya çalışan işgüzar bir vakanüvisin hayalgücünün eseri veya fazlaca etkisi altında kaldığı bazı rivayetlerin neticesi olabilir. Salih Paşa'nın azli ve idamı ise büyük bir ihtimalle daha karmaşık bir dizi siyasi sebebin sonucuydu. Ne var ki, mahallemizde meydana gelmiş gerçek veya hayali bir "trafik tıkanıklığı" önemli bir siyasi olaya sebep olarak gösterilmiş, ve bu olay tarih kitaplarında kendine yer edinebilmiştir. Davud Paşa semti o dönemde sokaklarının darlığıyla ve bunun neden olduğu muhtelif "trafik sorunlarıyla" İstanbul'da nam salmış olmasaydı bizzat padişahın dahil olduğu bir olayın icadı ve bir sadrâzamın idamının semt sokaklarının darlığına hamledilmesi de mümkün olmazdı herhalde. Kısacası onaltı ve onyedinci yüzyıllarda mahallemizin "sokak"ları yer yer ancak bir atlının geçebileceği kadar geniştiler belki de.

Kasap İlyas mahallesinin sokakları naklettiğimiz bu rivayetteki gibi çok dar olmakla kalmıyordu, aynı zamanda çok kavisli ve dönemeçliydiler de. Dolayısıyla uzun bir perspektiften ve herhalde yeşillikten yoksundular. Mahallenin ev, bahçe ve arsalarını çevreleyen duvarlar tarafından –neredeyse gelişigüzel bir şekilde– tayin edilmiş bir güzergâhı izlemek zorunda oldukları gibi İstanbul'un inişli çıkışlı arazisine de bağımlıydılar.

41 Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s.226.

Böyle olunca bu "sokakların" bugünkü anlamıyla bir sokaktan ziyade birer geçit yeri olduklarını söylemek daha doğru olacaktır. Bunların yolculara geçit vermenin ötesinde herhangi bir kalıcı toplumsal işlev üstlenmiş olmaları, şekil ve yapıları itibariyle, pek mümkün görünmüyor. Kasap İlyas mahallesinde "mahalle meydanı" işlevi görebilecek bir ortak açık alan da yoktu bilebildiğimiz kadarıyla. Eldeki belgelerin hiçbiri bu tür bir mekânın varlığına atıfta bulunmaz. Ayrıca, Kasap İlyas mahallesinin yukarıda niteliklerini sıraladığımız bu onaltıncı yüzyıl sokaklarının mahalle sakinlerinin gezinti yapacakları bir yer değildi. Mahalle sakinlerinin birbirleriyle iletişim kuracakları, alışveriş yapacakları ya da sadece buluşup sohbet edebilecekleri birer açık kamusal alan işlevi görmeleri de, imkânsız değilse bile herhalde çok zordu. Bu "sokak"ların temel fiziksel nitelikleri onların mahallenin çocukları için bir oyun alanı olmalarını bile çok zorlaştırırdı. Diğer yandan, onaltıncı yüzyılda mahallede henüz ne bir kahvehane vardı ne de bir tekke. Sonuç itibariyle mahalle sakinlerinin buluşup vakit geçirebilecekleri sadece iki tane ortak mekân vardı o dönemin Kasap İlyas mahallesinde: Cami ve hamam.

Ayrıca, mahalledeki evlerin çoğunun tek katlı olduğunu da unutmayalım. Haliyle o evin penceresinden bakıp karşıdaki komşularla konuşmak ya da yoldan gelip geçeni seyretmek de pek mümkün olmasa gerekti. Gerçi Kasap İlyas gibi pek de merkezî sayılmayan bir mahallenin sokaklarında ilginç şeyler cereyan etmesi beklenmezdi tabii. Özetle, yukarıda tanımladığımız türde bir ev ve sokak düzenine sahip bir mahallede mekân anlayışının bir ondokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyıl başının "geleneksel" İstanbul mahallesindeki mekân anlayışının aynısı olması beklenemez. Oysa, ileride de altını çizeceğimiz gibi, Arnavut kaldırımlı sokakların iki yanına düzenli olarak bitişik nizamda dizilmiş iki ya da üç katlı, çıkmalı, cumbalı, geniş saçaklı, pencereleri kafesli ahşap evlerin oluşturduğu klasik mahalle imajı aslında onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda ortaya çıkmıştır, daha önce değil. Bu mahalle görüntüsünü onaltıncı yüzyıla teşmil edecek şekilde geriye götürmenin imkânı yoktur.

Burada Kasap İlyas'la ilgili bir noktayı bir kez daha vurgulayalım. Bugünkü bilgilerimizle onaltıncı ve onyedinci yüzyılların Kasap İlyas mahallesinin sokak planını yeniden oluşturmaya kesinlikle imkân yoktur. Vukubulmuş olan yangınlar ve çeşitli yıkımlar buna izin vermez Bu yargımızı suriçi şehrin hemen hemen bütün mahallelerine teşmil etmek mümkün. Kasap İlyas'a gelince, ileride sözünü edeceğimiz mahallenin "ana caddesi" niteliğindeki yol dışında onaltıncı yüzyılın hiçbir sokağının güzergâhının bugüne hiç değişmeden gelemediği kesindir.

Çıkmaz sokaklar (tarîk-i hass)

Kasap İlyas mahallesi sokaklarının birçoğu çıkmaz sokaklardı. Bunu onaltıncı yüzyılın ilk yarısında mahallede vakfedilmiş onaltı evin beş tanesinin kapısının bir çıkmaz sokağa açılmakta olmasından anlıyoruz. İlgili vakfiyeler bu beş evi *"tarîk-i hass ile mahdud"* (sınırı özel yol olan) şeklinde tarif eder. Bu sokaklar sanki kamuya tamamen açık değil, bir yanlarıyla özeldir. Ayrıca, bu çıkmazlar herhalde mahallenin diğer sokaklarından daha dar ve daha kısaydı. Bu küçük çıkmaz sokaklar kapısı buraya açılan evlerin bir tür giriş holü, taşlığı veya sofası olarak, ev sahiplerinin mülkünün bir parçası olarak değil elbette, ama o evlerin özel alanının, mahremiyetinin bir uzantısı olarak görülürdü. Mahallenin diğer sokakları gibi kamuya açık birer geçit yeri olmadıkları, ve o çıkmazın sakinleri dışında pek az kişi tarafından kullanıldıkları için bu *tarik-i hass*'lar bir bakıma o evlerde yaşayanların mahremiyetinin fiili koruyucusu durumundaydı. Bu çıkmaz sokaklar esas mahremiyet alanı olan evlerin içiyle tamamen kamu alanı sayılan sokaklar (*tarîk-i 'amm*) arasındaki bir ara bölge, sanki her evin kapı eşiğinin doğal bir uzantısı gibiydi.

Evlerinin kapısı aynı çıkmaz sokağa açılan evlerin sakinleri işte bu "yarı özel" alanı paylaşmak durumundaydı. Bu durum da onlara yakın komşuluğun doğurduğu bazı karşılıklı yükümlülük ve sorumluluklar getiriyordu. Birden fazla hanehalkını barındıran bu çıkmaz sokakların sakinleri bu çıkmaz sokağı bir tür ortak özel alan hâline getiren komşular arası zımnî mahremiyete saygı anlaşmasını keyfî bir şekilde bozamazlardı. Örneğin, bu çıkmazda yeni bir evin inşası ya da var olan bir evin büyütülmesi, tek katlı bir eve ikinci bir kat çıkılması, evlerden birinde komşu mülklere, bahçelere veya sokağa bakan yeni bir pencere açılması, çıkma veya cumba yapılması, çıkmaz sokağa yeni bir kapı açılması gibi yenilikler o çıkmaz sokağın tüm sakinlerinin onayına ya da hiç değilse sessiz ikrarına bağlıydı. Bu da bir tür izin demekti elbette. Buna Osmanlı hukuk dilinde *izn-i şürekâ* deniyordu. Bu iznin alınmaması ise, eğer anlaşmazlık varsa, meselenin şer'î mahkemede dava konusu olmasına veya, daha sıkça, Şeyhülİslamdan bir fetva istenmesine neden olabiliyordu.

Çıkmaz sokaklarda komşular arasındaki bu anlaşmazlıklarda sözkonusu olan sadece mülkiyet hakkına tecavüz değildi. Umuma ait bu alana herhangi bir müdahale otomatik olarak sakinlerin özel hayatına, mahremiyetine potansiyel bir tecavüz olarak algılanıyordu. Önemli olan da buydu. Bu çıkmaz sokaklardaki inşaat faaliyetlerinin dönemin en yüksek dinî otoritesinden alınan çok sayıda fetvaya konu olması bu yüzdendir. Komşunun bahçesine bakan yeni bir pencere, komşu evin güneşini kesen uzunca bir saçak veya fazla gürültü çıkaran ya da

etrafa kötü kokular yayan herhangi bir ticari faaliyet tartışma, dava veya fetva konusu olabiliyordu. Komşular arasındaki bu sorunlara sağlanan çözümlerden birçoğu Feyzullah Efendi ve Çatalcalı Ali Efendi gibi onyedinci yüzyılın önemli şeyhülİslamlarının fetva mecmualarında yerini bulmuş ve uzun yıllar boyunca benzer davalarda emsal olarak kullanılmıştı[42].

Aynı çıkmaz sokağı paylaşanlar arasında hem temel mülkiyet haklarını hem de komşuların mahremiyet algılarını koruyacak bir ortak yaşam biçiminin, bir *modus vivendi*'nin bulunması esastı. Ne var ki, Osmanlı şehirlerinde ve özellikle başkentte özel hayat ile kamu alanı arasındaki arayüz ve bu arayüzün Osmanlı şehir kültürü ile ilişkisi henüz yeterince araştırılmamış bir konu olarak karşımızda durmaktadır.

Bir "Periferi" Mahallesinin Nüfusu ve Sakinleri

Onaltıncı yüzyılda Kasap İlyas mahallesi duvarlar arkasında ve birbirine mesafeli çoğunlukla tek katlı evlerden, dar, düzensiz ve kavisli yollar ile çıkmaz sokaklardan oluşuyordu. Geniş bostanların ve boş arazilerin de yer aldığı Kasap İlyas'ta, hamam, cami ve birkaç dükkândan oluşan mahalle merkezi dışında nüfus seyrek ve dağınıktı. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısının vakfiyelerine bakarsak mahalle merkezindeki bu dükkânlardan birinin bir kasap dükkânı, bir diğerinin de bir bozahane olduğunu görürüz[43].

Hangi açıdan bakarsak bakalım, onaltı ve onyedinci yüzyıllarda Kasap İlyas mahallesinin ve Davudpaşa semtinin şehir hayatının merkezinde yer aldığını iddia etmek mümkün değil. Hem şehrin siyasi merkezinden hem de şehrin Kapalıçarşı civarıyla Haliç kıyılarında kümelenen ticari alanlarından uzaktı mahallemiz. Suriçi şehrin her zaman yoğun biçimde iskân edilmiş olan kuzey, doğu ve merkezî kesimlerinde de yer almıyordu. Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre onaltı ve onyedinci yüzyıllarda İstanbul nüfusunun ağırlık merkezi Beyazıt camii civarındaydı ve buradan batı yönüne gidildikçe nüfus yoğunluğu azalıyordu[44]. Birçok onyedinci yüzyıl kaynağı suriçi kentin Kumkapı'nın batısındaki Marmara

42 Bu konularda verilmiş fetvaların içeriğinin ayrıntılı bir tartışması için bkz. Rhoads Murphey, "Communal Living in Ottoman İstanbul – Searching for the Foundations of an Urban Tradition", *Journal of Urban History*, 16/2, February 1990, s. 115-131.

43 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) tarihli*, s.345.

44 Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1958.

sahillerinde pek az ev bulunduğunu ve, tıpkı iki yüzyıl öncesinde olduğu gibi, bölgede çok sayıda bostan ve bahçelerle boş araziler olduğunu belirtir. Gerek Evliya Çelebi gerekse onun çağdaşı Ermeni tarihçi Eremya Çelebi Kömürcüyan Langa ile Samatya arasındaki Davudpaşa sahilini ve civarını bir gezinti alanı, Evliya'nın tabiriyle bir "mesiregâh" olarak tanımlarlar[45].

Kasap İlyas mahallesinin onaltı ve onyedinci yüzyıllardaki nüfusu hakkında rakamsal bir tahminde bulunmak zor. Ama şu ana kadar yazdıklarımızdan da anlaşıldığı gibi, mahallenin o dönemde pek kalabalık olamayacağı ayan beyan ortada. İstanbul'da 1634 yılında tertip edilmiş ve Kasap İlyas mahallesini de içeren bir *avârız haneleri* defteri bu genel görüşümüzü doğrular[46]. Bu liste o yıl toplanacak olan *avârız vergisini* mahallelere tarh etmek için yapılmıştı. Avârız vergisi hazinenin olağanüstü sıkışıklık dönemlerinde veya sefer ve savaş masraflarını karşılamak amacıyla İstanbul halkından zaman zaman toplanan bir vergiydi. Avârız vergisini toplama usûlü şuydu: vergi toplanacağı zaman İstanbul'un her mahallesine itibari bir *avârız hanesi* sayısı verilirdi ve toplanacak vergi her mahallenin avârız hanesi sayısının büyüklüğüne göre tarh edilirdi. Her mahalleye verilen itibari avarız hanesi sayısı ise o mahallenin hem nüfusunu hem de servet durumunu, yani vergi ödeme kapasitesini yansıtırdı. Tek tek kişilere değil, mahallenin bütününe tarh edilen verginin mahalle sakinleri arasında paylaştırılması ve toplanmasından da mahalle imamı sorumluydu.

İşte sözünü ettiğimiz 1634 yılı avârız haneleri defterinde şehrin her mahallesinin adının yanında o mahalleye verilen avârız hanesi sayısı bulunuyor. Yani bu defterdeki liste hem bir İstanbul mahalleleri listesi hem de her mahallenin vergi ödeme kapasitesinin karşılaştırmalı bir tablosudur. Bu listeye bakılırsa mahallemizin hemen doğusundaki komşusu Kürkçübaşı mahallesi on *avârız hanesi* itibar edilmiş, batı yönündeki komşusu Sancaktar Hayrettin mahallesine ise ondokuz *avârız hanesi* verilmişti. Kasap İlyas mahallesi ise nedense tek başına deftere alınmamış, fakat hemen üst başındaki Davud Paşa mahallesi ile birlikte bir tek mahalle olarak telâkki edilmişti. Bu birleşik mahalleye de sadece onbeş *avârız hanesi* verilmişti. Bunun anlamı gayet açıktır: onyedinci yüzyılın ilk yarısında Kasap İlyas mahallesi, civardaki mahalle ve semtlerle karşılaştırıldığında ne pek kalabalık sayılıyordu ne de pek zengin.

45 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, Cilt I, s.206; Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi – XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1988.

46 Bkz. Münir Aktepe, "XVII. Asra ait İstanbul Kazası Avârız Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1957, sayı III, s.109-139.

Gerek Avrupalı seyyahlar tarafından, gerek iyi niyetli şarkiyatçılar tarafından, gerekse güzide Osmanlı tarihçilerimiz tarafından olsun İstanbul'un nüfusu her zaman büyütülmüş, şişirilmiş, hep abartılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde İstanbul'un bir milyonluk nüfusa sahip olduğu şeklindeki fantezilerin dahi ciddiye alındığı olmuştur[47]. Oysa şehrin nüfusu çeyrek milyonu ancak buluyordu ki, bu da o döneme göre olağanüstü büyük bir şehir demekti. İstanbul'un nüfusu ancak Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde, Balkan Savaşları'nın sebep olduğu yoğun muhacir akınıyla birlikte ilk kez bir milyonu aşacak, savaşlar bitip şehre yığılan muhacirler de İstanbul dışındaki yerlere iskân edilince tekrar bu rakamın altına düşecekti.

Osmanlı başkentinde yapılmış verdiği demografik bilgiler açısından ilk güvenilir nüfus sayımı 1885 yılı *Tahrir-i nüfus*'udur. O tarihte İstanbul'un nüfusunun 875.000 kişi olduğu saptanmıştır, yani şehrin onaltıncı yüzyıl nüfusunun aşağı yukarı üç katı. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca hem İstanbul'un toplam nüfusu hem de suriçi şehirde nüfus yoğunluğu sürekli olarak artmıştır[48]. 1885 nüfus sayımına göre Kasap İlyas mahallesi aşağı yukarı bin yüz kişilik bir nüfusa sahipti. Oysa aynı sayımın sonuçlarına göre Suriçi İstanbulu'ndaki mahallelerin ortalama nüfusu bin beş yüz kişi kadardı. Onaltıncı ile ondokuzuncu yüzyıllar arasında şehir nüfusuyla mahalle nüfusunun mutlaka aynı oranlarda artmış olduklarını varsaymak doğru olmasa bile şu kadarı da açıktır ki Kasap İlyas mahallesinin onaltıncı yüzyıl nüfusu birkaç yüz kişiden daha fazla olamazdı.

Peki kimdi bu onaltıncı yüzyıl Kasap İlyas mahallesini sakinleri, neyle meşguldüler? Şehir içine odun, kereste ve diğer inşaat malzemelerinin taşıma ve dağıtımında rol oynayan Davud Paşa iskelesi ve civardaki büyük bahçeler ile bostanlar herhalde yerel ekonomik faaliyetlerinin en önemlileriydi. Bu hacimli ve ağır malların nakliyesi, depolanması ve perakende dağıtımı ile birlikte, bostan ve bahçelerden elde edilen taze meyve ve sebzenin üretim ve satışından elde edilen gelirler herhalde mahalle sakinlerinin önemli bir bölümünün geçim kaynağını teşkil ediyordu.

Daha önce de belirttiğimiz gibi mahallenin tam orta yerinde, bir yıkanma yeri olduğu kadar bir buluşma yeri de olan Davud Paşa hamamının hemen etrafında kümelenmiş birkaç dükkândan oluşan küçük bir çarşısı, bir "alışveriş

47 İstanbul için yapılmış çeşitli nüfus tahminleri hakkında bkz. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü (*Tarihsel İstatistikler Dizisi*, Cilt 2), 1996.

48 Bkz. Stanford J. Shaw, "The Population of İstanbul in the Nineteenth Century", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 10, 1979, s. 265-277.

merkezi" vardı. Bu küçük çarşı herhalde civar mahallelerden de müşteri çekmekteydi. 1782 yılına ait bir tanıklık iki buçuk asır sonra bile mahallenin bu küçük çarşısının yerli yerinde durduğuna işaret eder. 1782 yılının Ağustos ayında çıkan büyük bir yangın rüzgârın etkisiyle ahşap şehrin her yanına yayılarak suriçinin yarısına yakınını küle çevirir. Bu yangın hakkında bir görgü tanığı tarafından ertesi yıl kaleme alınan bir risalede şu satırları okuruz:

> *"*[yangın]*... akşamdan sabaha birkaç kol olup, biri Kassab tarîkiyle küçük Langa ve andan Davud Paşa dervâzesi* [kapısı] *dâhilinde Deniz Çarşısı ve Hamamı tâbir olunan mahalden Tokdoyum Etyemez Tekkesi'ne müsâraat ve isti'câl ile* [sür'atle, aceleyle] *ve bir kolu dahi..."*[49]

Davud Paşa kapısı dahilinde bulunan ve İstanbul'da iyi tanınan "Deniz hamamı" yakınındaki "Deniz Çarşısı"nın Kasap İlyas mahallesinin orta yerindeki küçük çarşı yeri olduğuna kuşku yoktu. Demek ki bu çarşı yeri onaltıncı yüzyıldan bu yana varlığını sürdürmüştü.

Mahallenin onaltıncı yüzyıl vakfiyeleri Kasap İlyas mahallesi sakinlerinin çeşitli sosyal ve ekonomik nitelikleri hakkında önemli ipuçları verir. Vakfedilen gayrımenkuller tarif edilirken bu mülklere komşu tüm gayrımenkul sahiplerinin adları zikredilir mesela. İstanbul'da modern anlamda kadastro taramaları ancak ondokuzuncu yüzyıl ortalarından sonra başlayacaktı. Kadastro harita ve paftalarının yokluğunda da herhangi bir gayrımenkulün topografik konumunu kesin bir biçimde tanımlamanın bir tek yolu vardı. Bulunduğu mahallenin adıyla birlikte herkesçe bilinen yakınındaki bir referans noktası (bir cami, hamam, çarşı, çeşme ya da sur kapısı vb.) zikredilir ve ondan sonra o mülkün dört yanını çevreleyen komşu gayrımenkullerin niteliğiyle birlikte (hane, arsa, bahçe vb.) mutlaka sahiplerinin adları sıralanırdı.

Mahallede onaltıncı yüzyılın ilk yarısında yaşayanların adları da bize mahallenin etnik ve dinsel kompozisyonu hakkında fikir vermektedir. Bu onaltıncı yüzyıl vakfiyelerinde vakfedilen mülkün komşu mülklerinin sahibi sıfatıyla adları geçen altmış kadar Kasap İlyas mahallesi sakini arasında sadece bir adet gayrımüslim bulunur. Benzer bir manzarayı Davud Paşa şer'iye mahkemesi kayıtlarında da görüyoruz. Bu kayıtlar arasında adları geçen yüzlerce semt sakini arasında sadece altı adet gayrımüslimin adı zikredilir. Adlarından anlaşıldığı kadarıyla da bunların beş tanesi Rum Ortodoks idiler. Onaltıncı yüzyıl ortalarında

49 Bkz. Derviş Efendizâde Derviş Mustafa Efendi, *Harîk Risalesi - 1196 (1782 Yılı Yangınları)*, Yayına haz. Hüsamettin Aksu, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s.37.

Kasap İlyas mahallesi ve Davud Paşa semtinin, çok küçük bir gayrımüslim azınlık barındırmakla birlikte, esas itibariyle bir Müslüman mahallesi ve semti olduklarını anlıyoruz. Durumun sadece onaltıncı yüzyılda değil, onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda da böyle olmaya devam ettiğini İstanbul'un çeşitli Ermeni tarihçi ve kronikçileri teyit ederler[50]. Bu İstanbul tarihçilerinin eserlerinde Davud Paşa'nın batıdaki komşusu olan Langa ve doğu komşusu Samatya semtlerine genişçe yer verilir ve buradaki Ermeni ve Rum kiliseleri uzun uzun anlatılır. Bu iki semtin arasında kalan Davud Paşa semti ve Kasap İlyas mahallesi ise bu açılardan pek ilgi çekici değildir, bu tarihçilerin eserlerinde pek az yer işgal eder ve sadece şehir surlarındaki Davud Paşa kapısı ve Davud Paşa iskelesi bahse değer bulunur.

Süleymaniye camii ve imaretinin inşaat ve masraf defterleri semt ve mahallemizin yukarıda kabaca çizdiğimiz bu etnik/dinsel kompozisyonunu teyit eder. İnşaatı yedi yıl (1550-1557) sürmüş olan cami ve külliyenin muhasebe defterlerinin tam bir transkripsiyonu Ömer Lütfi Barkan tarafından yapılmış ve yayınlanmıştır[51]. Bu muhasebe defterlerinde bu inşatta çalışmış ve ücret almış her kişinin aldığı ücretle birlikte adı, uzmanlığı ve nereden geldiği yazılıdır. Eğer o kişi şehir dışından geldiyse aslen nereli olduğu, şehir içinden geldiyse de hangi semtten geldiği kaydedilmiştir.

Süleymaniye Cami ve külliyesinin şantiyesinde çalışmış yüzlerce usta ve amele arasında Davud Paşa semtinden geldikleri kayda geçen yirmi kadar taş ustası ve dülger vardı. Adlarından anlayabildiğimiz kadarıyla, bu yirmi kişi arasında bir tek gayrımüslim bile yoktu. Buna karşılık Langa'lı toplam yirmi sekiz kişi çalışmıştı aynı inşaatta. Bunların yirmi beşi gayrımüslim ve sadece üçü müslümandı. Kasap İlyas'ın batı yönündeki komşuları olan Samatya ve Sulumanastır semtlerinden de gelmiş olan toplam yetmiş kişinin adı kayıtlıdır inşaat defterlerinde. Bu yetmiş kişinin istisnasız hepsi gayrımüslimdi. Sonuç itibariyle şunu söylemek mümkün: Osmanlı döneminin hemen hemen bütününde Kasap İlyas mahallesi ve parçası olduğu Davud Paşa semtinin sakinleri büyük ölçüde müslümandı ve mahallemiz Marmara sahili boyunca ağırlıklı olarak gayrımüslimlerce iskân edilmiş iki semt arasında yer alıyordu.

Demek ki Kasap İlyas mahallesinde onaltıncı yüzyılda mahalle sakinleri arasında yakın bostan ve bahçelerde, iskele civarındaki kum, taş ve odun depolarında

50 Örneğin, bkz. Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi – XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1988; P. İncicyan, *Onsekizinci Asırda İstanbul*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1976; Sarraf Sarkis Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

51 Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1972 (Cilt I), 1979 (Cilt II).

çalışanların yanısıra bir miktar inşaat işçisi de vardı. Netice itibariyle, mahalle sakinleri sosyal ve ekonomik statüleri pek yüksek olan bir grup oluşturmuyordu anlaşılan. Bunun bir teyitini vakfiyelerde adı geçen kişilere kayıt sırasında verilen ünvanlarda görüyoruz. Örneğin, onaltıncı yüzyıl vakfiyelerinde adları geçen altmış mahalle sakininden hiçbirine *paşa* veya *bey* bir yana, *ağa* ünvanı bile lâyık görülmemişti. Kadı ve müderrislere, ilmiye sınıfı mensuplarına ve imam, hatip ve müezzinlerle birlikte tekke şeyhlerine de verilen *efendi* ünvanı ise Kasap İlyas camii imamından başka kimseye lâyık görülmüyordu onaltıncı asırda.

Ayrıca, mahallede vakfa konu olmuş onaltı evden sadece bir tanesinin iki katlı (*fevkânî)* olması ve bir tekinin bile *mükellef* olarak nitelenmemiş olması da Kasap İlyas'ın nispeten mütevazı konumunu tekrar teyit eder. Gerçi ondokuzuncu yüzyılda olduğu gibi onaltıncı yüzyılda da mahallede hali vakti nispeten yerinde olan kişiler de oturmuyor değildi. Mahallede köle sahibi olacak kadar varlıklı birkaç kişi vardı örneğin. Mahallede onaltıncı yüzyılda vakfa konu olan iki eve bu vakfı kuranların azatlı köleleri, mütevelli olarak tayin edilmişlerdi. Ancak, Osmanlı döneminde İstanbul mahallelerinin hiçbir zaman çok kesin çizgilerle "zengin mahalle/fakir mahalle" diye ayrılmadıklarını, hepsinin de bu açıdan az ya da çok "karma" olduklarını belirtmiştik. Kasap İlyas mahallesinde köle sahibi olacak kadar varlıklı iki kişinin yaşamakta olması da bu bakımdan şaşırtıcı değildi.

Mahallede kurulan çoğu vakfa mütevelli olarak tayin edildikleri ve vakfiyelerde adları zikredildiği için Kasap İlyas camiinin imam ve müezzinlerinin birkaçının kimliğini biliyoruz. Daha 1506 yılında bile camide muhtemelen camiye vakfedilen evlerden birinde yaşayan bir imamın var olduğunu görüyoruz. İmameti en az 1510 yılına dek sürmüş olan bu kişinin adı Murad idi. 1533 yılında Ahmed bin Veli müezzindi. 1542 ve 1546 yılları arasında ise müezzin Ali, caminin imamı da Ayas Efendi'ydi.

Onaltıncı yüzyıl Kasap İlyas mahallesi vakfiyeleri bize vakıf kurucularının cinsiyeti hakkında da ilginç bilgiler verirler. istanbul'un fethini izleyen yüzyıl içinde mahallede tesis edilmiş yirmi altı vakfın onyedisi bir kadın tarafından kurulmuştu. Bu mahalleli kadınlardan bazıları da birden fazla vakıf kurmuşlardı. Örneğin Safiye Hatun binti Hamza 1531 ile 1538 yılları arasında mahallede üç ayrı evi vakfetmişti. Aişe Hatun binti Mehmed ise 1509 yılında hem mahalledeki iki katlı evini hem de o zaman için büyük bir meblağ olan otuz bin akçeyi vakfetmişti. Vakıf kurucuları içinde kadınların çoğunlukta olması durumu daha sonraki yüzyıllarda da aynen devam edecekti.

Mahallenin Ana Caddesi: "Kasap/Kasaplar Yolu"

Mahalledeki bir sokağın özel bir ad taşıyıp resmen o adla anılmasına ilk kez onsekizinci yüzyıl sonlarındaki bir belgede rastlıyoruz. O tarihe kadar mahallenin sokakları hep isimsizdi. Gerçi ilk kez yazılı bir belgede rastladığımız bu isim daha önceleri de halk arasında mutlaka biliniyor, kullanılıyor olmalıydı. Üstelik, bu sokağın varlığı sadece mahallemiz sakinleri tarafından değil genel olarak İstanbul'larca da iyi biliniyordu. Başka türlüsü düşünülemez.

Sözkonusu "sokak" (daha doğrusu "yol") mahallenin ortasındaki Kasap İlyas camiinin ve Davud Paşa hamamının önünden geçerek mahalleyi doğu-batı istikametinde boydan boya kateden ve bugün dahi Kasap İlyas'ın "ana caddesi" olmaya devam eden yoldur. Bu yol şehrin göbeğinde Aksaray düzlüğünde bulunan *Forum Bovis*'ten (Öküz Meydanı) Yedikule'nin hemen kuzeyinde bulunan ve o dönemde "Birinci askerî kapı" adını taşıyan bir sur kapısına giden Bizans dönemindeki yolun güzergâhını az çok izler[52]. Bizans döneminde bu yolun özel bir adı olup olmadığı bilinmiyor. Ama Osmanlı döneminde İstanbul halkı bu yola "Kasap Yolu" ya da "Kasaplar Yolu" adını vermiştir. Bunun nedenlerini aşağıda açıklayacağız.

1870'li yıllarda İstanbul'da şehiriçi ulaşımında atlı tramvaylar kullanılmaya başlandığı zaman Aksaray'dan Yedikule'ye giden yeni tramvay hattı bu yoldan geçirildi. Yanyana iki tramvay arabasının geçebilmesi için de yolun genişletilmesi ve mahallemizde yol kenarındaki bazı ev ve dükkânların yıkılması gerekmişti. Bu yola ondokuzuncu yüzyıldan çok daha önce İstanbul halkı tarafından "Kasap Yolu" adının verilmesinin onun 1453'te şehrin Osmanlılar tarafından fethine katılmış kahraman bir kasabın adını taşıyan mahallemizden geçmekte olmasıyla hiçbir ilgisi yoktur aslında. Nitekim, toplam uzunluğu aşağı yukarı iki buçuk kilometre olan bu yol Aksaray'ın hemen güneyinden başlar, Büyük Langa bostanlarının etrafından dolaştıktan sonra Yedikule surlarına varana kadar sadece Kasap İlyas mahallesinden değil, en az sekiz ayrı mahallenin içinden geçer.

Yola Kasap yolu adının verilmesinin sebebi bambaşkadır. Yüzyıllar boyunca neredeyse her gün buradan geçmek mecburiyetinde olan İstanbul'un kasaplarına atfen bu yola "Kasap yolu" adı verilmiştir.

Bilindiği üzere, İstanbul'da kasaplık hayvan kesimiyle birlikte buna bağlı

52 Bkz. Celal Esad [Arseven], *Eski İstanbul Abidat ve Mebanisi – Şehrin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar*, İstanbul, Muhtar Halit Kütüphanesi, 1922; Robert Mayer, *Byzantion, Konstantinoupolis, İstanbul - Eine Genetische Stadtgeographie*, Akademie der Wissenschaften in Wien, Viyana, 1943; Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası – 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1998.

olan tabakhane ve dericilikle ilgili çeşitli işlemler kentin Osmanlılarca fethinden itibaren (ve belki de daha Bizans zamanında) hep Yedikule surları dışında bugün Kazlıçeşme dediğimiz geniş alanda yapılagelmişti. Fatih Sultan Mehmet'in Kazlıçeşme'de otuz üç adet salhane inşa ettirip bunların gelirlerini Ayasofya camiine vakfettiği biliniyor[53]. Sağlıksız veya tehlikeli görülen mum, kiriş ve barut yapımı gibi faaliyetlerle birlikte salhane ve tabakhaneler de sur dışına atılmıştı. Gerçi Eyüp ve Ayvansaray çevresinde, Kasımpaşa ve Üsküdar'da da hayvan kesiminin yapıldığı bazı küçük mezbahalar yok değildi. Şehir surlarının hemen dibinde, Edirne kapısında, mahallemizin hemen yakınındaki Samatya kapısında, Kumkapı deniz surlarının dışında, Balat ve Fener'de sur dışında da zaman zaman birtakım küçük salhaneler bulunmuştu. Bazı İstanbul kasaplarının ise dükkânlarının içinde veya hemen arkasındaki bahçede kaçak olarak hayvan kestikleri bilinmekteydi. Bu kaçak kesimlerin doğurduğu kirlilik ve pis kokular da zaman zaman halkın şikâyetine neden olmuştu. Diğer yandan, resmî hayvan kesim yerinin uzaklığından şikâyet eden şehir içi kasapların dükkânlarında veya ona yakın yerlerde kesim yapabilmeyi talebettikleri ve bu yolda dilekçeler kaleme aldıkları da oluyordu.

Koyun ve sığır kesim işinin şehir içinde ve sur dibinde yapılmasının sağlık nedeniyle yasaklandığını ve bütün kesim işlerinin mutlaka Fatih Sultan Mehmed'in Yedikule dışında tesis ettirdiği salhanelerde yapılması gerektiğini hatırlatmak amacıyla dönem dönem ferman ve emirnameler çıkarılmıştır[54]. Bu amaçla İstanbul kaymakamına ve kadısına hitaben yazılan fermanların sayısına ve sıklığına bakılırsa bu buyrukların yasak yerlerde et kesimini önlemekte pek de etkili olamadıkları anlaşılıyor.

Her şeye rağmen Kazlıçeşme alanının fetihten itibaren İstanbul'un kasaplık et kesiminin, tabakhanelerin, hayvansal ham madde kullanan kösele, tutkal, mum ve kiriş imalâthaneleri ile şehre et sevkiyatının en büyük merkezi olduğuna hiçbir kuşku yok. Buradaki mezbahalarda kesilen hayvanların etlerin önemli bir bölümü de her gün Yedikule kapısından şehre sokulup Kasap İlyas mahallesinin ortasından geçen "Kasap Yolunu" kullanarak şehir içi kasaplarına ulaştırılıyordu. Onaltı, onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda bu et taşıma işlemi aşağı yukarı her gün yapılıyordu. Açıkçası mahallemizin "ana caddesine" gerçekten de işleviyle uyumlu bir ad verilmişti İstanbul halkı tarafından.

53 Bkz. Ahmet Refik [Altınay], *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1935.

54 Örneğin bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-u Belediye*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995, Cilt II, s. 794-795.

Bu et getirme işleminin şehir kasapları tarafından tek tek değil topluca yapıldığı bazı durumlar da vardı. Bunun en çarpıcı ve bazı yönleriyle korkutucu örneği yeniçeri *kışlalarına* et dağıtımı işlemiydi. Geceden kesilen etlerin yeniçeri kasap ve görevlilerinin eşliğinde Kazlıçeşme'deki mezbahalardan Aksaray'da Bizans'ın *Forum Bovis*'inin bulunduğu yerdeki Etmeydanı'na (*meydan-ı lahm*) getirilmesi işleminden söz ediyoruz. Bu kasaplık etler bu meydanda bulunan yeniçerilerin "yeni odalarına" dağıtılırdı. Etmeydanı'ndaki yeniçeri odalarına, yani kışlalarına Yedikule dışındaki salhanelerden et getirilmesi ve burada belli bir usûl ve erkân içinde çeşitli yeniçeri "orta"larına dağıtılması işlemi yüzyıllar boyunca düzenli olarak *her sabah* yapılan bir işlemdi. İstanbul tarihçisi Sarraf Sarkis Hovhannesyan 1800 yılında kaleme aldığı İstanbul tarihinde şöyle yazar:

> *"Deniz kıyısına doğru yer alan mezbahalarda geceleri kesilen hayvanlar sabahları şehrin kasaplarına dağıtılır. Yeniçerilerin günlük et tayınları ile Yeni ve Eski Saraylar için özel kasaplar tarafından hazırlanan etler de buradan götürülür."*[55]

Bu tarihten bir buçuk yüzyıl kadar önce bir diğer Ermeni tarihçi, Eremya Kömürcüyan Yedikule ve Kazlıçeşme'den söz ederken aynı olayı benzer ifadeler kullanarak nakleder:

> *"Yeniçerilerin hususi kasapları vardır ve tayınları her gün Etmeydanı'nda kendilerine tevzi edilir."*[56]

Yedikule dışından Etmeydanı'ndaki yeniçeri odalarına sabahın erken saatlerinde bu etlerin getirilmesi sırasında bazı katı, ürkütücü âdet ve kurallara uyulurdu. Kasaplar kafilesinin önünde yürüyen ve *seğirdim çavuşu* diye adlandırılan özel kıyafetli yeniçeri görevlileri yolu açık tutmaları için sürekli olarak halkı uyarırlardı. Etlerin yüklendiği at arabaları ve atlarla birlikte onların yanısıra yürüyen belleri bıçaklı, satırlı ve çengelli yeniçeri kasaplarından oluşan bu kanlı ve ürkütücü konvoyun herhangi bir şekilde önüne çıkanların, et taşıyan beygirlerin ve arabaların önünden veya arkasından geçenlerin veya kafilenin geçişini şu ya da

55 Bkz. Sarraf Sarkis Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 31.

56 Bkz. Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi – XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1988, s. 25.,

bu biçimde engelleyenlerin Yeniçeri Ocağı'na uğursuzluk getireceklerine inanılır ve bu kişiler idam cezasına çarptırılırdı. Bu idam cezasının onyedinci yüzyılda birkaç kez infaz edildiği de olmuştur[57].

Getirilen etlerin Etmeydanı'nda yeniçeri odalarına ve burada bulunan ve eti paylaştıracak olan diğer kasaplara fiilen dağıtılması işlemi ise apayrı bir tören atmosferinde olurdu. Burada gülbanklar çekilir, dualar edilir, etin dağıtımında yeniçeri "orta"ları arasında belli bir hiyerarşi gözetilir ve Bektaşi erkânını ve sembolizmini hatırlatan adeta yarı dinsel bir ritüel izlenirdi. Yeni kesilmiş etlerle yüklü katarın şehir içindeki yolculuğunu ve etlerin karşılanması ve dağıtımında izlenen ritüelin bir kısmını Evliya Çelebi nakleder, ayrıntılarını da Uzunçarşılı anlatır[58].

Kasap İlyas mahallesi sakinleri, tıpkı bu yolun güzergâhında bulunan diğer yedi mahalle gibi, yüzyıllar boyunca bu kanlı ve ürkütücü resmi geçidin tanıkları oldular. Bu kanlı, silahlı ve korkutucu konvoyun geçiş alanında bulunmak mahallemizin itibarını olumlu bir biçimde etkilememiş olsa gerektir. Her halükarda, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli bölümlerine Küçük Langa caddesi, Samatya Caddesi vb. gibi resmî adlar verilecek olan bu uzun yolun daha önceleri Kasap Yolu olarak anılmış olması pek şaşırtıcı değil.

Kubbe vezirlerinin Topkapı Sarayı'nda Kubbealtı'nda toplanan Divan'a gitmek için izledikleri yola halk tarafından *Divan Yolu* adı verilmiştir. Bu ad daha sonra resmîleşmiştir. Bugün dahi Sultanahmet'ten Beyazıt'a giden caddenin bir bölümü bu adı taşımaktadır. Aynı şekilde, birçok İstanbul kasabının ve Yeniçeri Ocağı görevlilerinin yeni kesilmiş etlerle her gün ve neredeyse bir tören edasıyla yüzyıllar boyunca izledikleri yol da halk ağzında *Kasap Yolu* olarak anılmıştır. Ne var ki bu ad hiçbir zaman resmiyet kazanmamıştır. 1860'lı yıllarda İstanbul sokaklarına resmen ad verilmeye başlandığında, halkın günlük yaşamında derin izler bırakmış olmasına ve yüzyıllar boyunca geçerliliğini korumuş önemli sosyal ve politik bir realiteye dayanmasına rağmen, herhalde yeniçerilerin henüz taze olan anılarını canlandırmamak amacıyla olsa gerek, Kasap Yolu adı resmîleştirilmedi. Bu yolun mahallemizden geçen bölümüne Samatya Caddesi adı verildi.

İleride mahalledeki etkisinden söz edeceğimiz 1782 yılı büyük İstanbul yangını işte bu Kasap Yolu'nu –ama Yeniçeri kasaplarının tersine doğudan batıya

57 Bkz. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, İstanbul, Kitabevi, 2001, s. 263-264; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I (Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s.240.

58 Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1996, Cilt I, s. 244; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I (Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 241 ve devamı.

doğru– izleyerek önce Aksaray civarından Langa'ya ve oradan da Davud Paşa ve Samatya'ya ulaşmıştı[59]. Derviş Mustafa'nın 1782 yılı yangınını anlatan *Harîk Risalesi'*ndeki ifadeler gayet açıktır:

> *"*[yangın]*...akşamdan sabaha birkaç kol olup, bir kolu Kasap Yoluyla Küçük Langa, Davud Paşa kapısı içinde...."*[60]

Her sabah yeni kesilmiş sığır ve koyun etleriyle yüklü at arabalarıyla birçok kasabın geçtiği bu yol haliyle pek temiz de değildi herhalde. Bu yol üzerinde Kasap İlyas mahallesi ile Langa arasında Kürkçübaşı mahallesi sınırları dahilinde bulunan Nazperver Kalfa çeşmesinin Osman Surûrî tarafından kaleme alınan kitabesi de işte tam bu noktaya temas eder. Surûrî'nin dönemin padişahı Üçüncü Selim'e ve çeşmeyle hemen arkasındaki sıbyan mektebini yaptıran Nazperver Kalfa'ya medhiyelerle dolu kitabe metni kasapların her gün geçtiği bu "kirletilen" yolu yeni yapılan çeşmenin "temizlediğine" açıkça atıfta bulunur.

Haznedar Kalfa çeşmesini ve çeşmenin hemen ardında bulunan Nazperver Kalfa mektebi olarak bilinen onsekizinci yüzyılın en önemli taş mekteplerinden biri olan sıbyan mektebini aynı kişi yaptırmıştır. Bu kişi 1760'lı yıllarda şehzâde Selim'in dadılığını yapmış ve padişah III. Selim döneminde Harem hazinedarlığına yükselmiş olan Nazperver Kalfa'dır. Meşhur tarih nüvis Surûri'nin hem sıbyan mektebinin kapısındaki hem de çeşme kitabesindeki tarih beyitlerinin her ikisi de mektep ve çeşme inşaatının bitiş tarihi olarak Hicrî 1207 (Milâdî 1792/93) yılını gösterir. Çeşme kitabesinin bir bölümü ise şöyledir:

> *"Sâbıkan dadı-yı şeh-i vâlâ*
> *Kıldı kassablar yolun tathîr"*
> (Daha önce padişah dadısı olan
> Kasaplar yolunu taharetledi)

Temiz olsun ya da olmasın Kasap Yolu İstanbul'a kara yoluyla giriş ya da çıkış yapanlarca çok kullanılan ve şehir topografyasında özgün bir yeri olan bir yoldu. Örneğin, Kasap Yolu üzerindeki çeşme ve sıbyan mektebinin inşasından birkaç

59 Bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1963.

60 Bkz. Derviş Efendizâde Derviş Mustafa Efendi, *Harîk Risalesi - 1196 (1782 Yılı Yangınları)*, Yayına haz. Hüsamettin Aksu, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s.37.

yıl sonra, 13 Rebiulâhir 1210 (13 Ekim 1795) tarihinde Topkapı Sarayı'ndan çıkıp Veliefendi çayırındaki pehlivan güreşlerini seyretmeye kara yoluyla giden Padişah III. Selim mecburen aynı "Kassab Yolu"ndan geçmiştir. Bu olay Sultan III. Selim'in Sırkâtibi Ahmet Fâiz Efendi tarafından tutulan günlüğe şu şekilde kaydedilmiştir:

> *"...Veliefendi çeşmesine biniş-i hümâyûn ile azîmet* [resmî tören kafilesiyle yola çıkılıp] *ve Otluk kapısından çıkılıp Kadırga limanı ve Kumkapı ve Samatya caddesinden Kassab yoluyla Yedikule'den çıkılıp...."*[61]

Sırkâtibi Ahmet Fâiz Efendi yine aynı Hicrî 1210 yılının Şevvâl ayının yirmi ikinci günü (30 Nisan 1796) Padişahın aynı yolu takip ederek bu sefer Veliefendi çayırına değil, Bakırköy'ün kuzeyinde bulunan Baruthane'yi teftişe gittiğini şöyle kaydeder:

> "*...Otluk kapısından bargir-süvar taşra gelip* [at binerek dışarı çıkıp] *Kassab Yoluyla Yedikule'den taşra tebdilen* [tebdil-i kıyafet ile] *teşrif...doğru Baruthâne'ye duhûl..."*[62]

Bu "ana cadde" niteliğindeki "Kasap Yolu"nun dışında, Kasap İlyas mahallesindeki birkaç tâlî sokağa da onsekizinci yüzyıl sonlarına doğru halk tarafından birer isim verildiğini görüyoruz. Mahallenin üst tarafında, Davud Paşaya çıkan yamaçta yer alan Çavuşzâde sokağı (veya yokuşu) adını burada bulunan ve 1782 yangınının yok ettiği aynı adlı bir aileye ait meşhur bir konaktan almıştır. Burada aynı adı taşıyan ve ilk şekliyle Mimar Sinan yapısı olduğu rivayet edilen küçük bir mescit de bulunuyordu. Bu mescit 1730'lu yıllarda herhalde Çavuşzâde konağının sahip ya da sakinlerinden biri olan Çavuşzâde Mustafa Efendi tarafından tamir ettirilmişti[63]. Bugün Cerrahpaşa Hastanesi sınırları içinde bulunan bu küçük mescide onsekizinci yüzyılda nedense "Dibek Camisi" de deniyordu. "Kasap Yolu"ndan sonra halk tarafından özgün bir ad verilmiş olan mahalledeki ilk sokak işte Kasap İlyas camiinin hemen yanından başlayarak kuzeybatı istikametinde Çavuşzâde konağına doğru kıvrılarak çıkan bu Çavuşzâde sokağı olsa

61 Bkz. *Üçüncü Selim'in Sırkâtibi Ahmet Efendi Tarafından Tutulan Ruznâme*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993, s.201.

62 Aynı eser, s.217.

63 Bkz. Nil Sarı & Bedizel Zülfikâr, "Tarihle içiçe bir eğitim kurumu: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 4, 1992, s.41-60.

gerektir. 16 Zilhicce 1186 (10 Mart 1773) tarihli bir vakıf kaydında yeni vakfedilmiş bir evin konumunu tarif etmek için "Çavuşzâde yokuşunda" ve "Dibek Camii ittisalinde" (yani bitişiğinde) ifadelerinin kullanılması bunu gösterir[64].

Muharrem 1211 (Temmuz 1796) tarihli bir diğer vakıf kaydında[65] ise daha sonraları mahallenin bir başka sokağına adını verecek olan "Hamam Odaları"nın varlığından ilk kez söz edilmektedir. Bu odalar Davud Paşa hamamında çalışan tellâk, natır, külhancı, meydancı gibi işçilerin kaldıkları bekâr odaları olabilir, ya da vaktiyle Davud Paşa hamamıyla birlikte vakfedilmiş kira odaları da olabilir; bunu bilemiyoruz. Ne var ki, bu "Hamam Odaları" daha sonraları ortadan kaybolacak, fakat Kasap İlyas camiinin arkasındaki küçük bir sokağın adı Hamam Odaları Sokağı veya Odalar içi Sokağı olarak ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına intikal edecekti.

Yani Kasap İlyas mahallesinde sokak örgüsünün bizzat kendisi büyük ölçüde onsekizinci yüzyılın ikinci yarısıyla ondokuzuncu yüzyıl başlarında tekrar şekillenmiş olmalıydı. Sokak adları ise ancak 1860'lı yıllardan itibaren kesinlik ve resmiyet kazanacaktı. Büyük yangınların bıraktıkları boşluklar da muhtemelen bu oluşumda ve sokakların nihai güzergâhlarına kavuşmasında etkili olmuştu. Mahallemizde ev, arsa ve bahçelerin genel konfigürasyonunun da bu dönemde değiştiğine ileride değineceğiz.

Yangın Var!

Yukarıda sözünü ettiğimiz biri Davud Paşa semtinin kuşkusuz en önemli çeşmesi (Hazinedar Kalfa çeşmesi), diğeri de İstanbul'un en güzel taş mekteplerinden biri (Nazperver Kalfa Sıbyan Mektebi) gibi iki önemli eserin İstanbul'u ve semti kasıp kavurmuş en büyük yangınlardan birinin hemen ardından yapılmış olması basit bir tesadüf olmasa gerektir. Sultan III. Selim'in hayırsever dadısı Nazperver Kalfa inşa ettirmeyi tasarladığı çeşme ve sıbyan mektebi için mekân seçimini herhalde gelişigüzel bir şekilde yapmamıştır. Yapılan yer seçiminde, birkaç yıl önceki 1782 büyük İstanbul yangınında yanmış yıkılmış bir semti mâmur etme arzusuyla birlikte, yangından sonra "Kasap Yolu" üzerinde inşaat yapmaya müsait boş arsaların, viranelerin çokluğu da mutlaka rol oynamıştır.

Osmanlı döneminin ahşap İstanbul'u yüzlerce, belki de binlerce kez büyüklü küçüklü yangın felâketlerine maruz kalmıştır. Bu büyüklü küçüklü yangın-

64 Bkz *Vakfiyeler-III*.
65 Bkz. *Vakfiyeler-II*.

ların tarihsel belgelere yansımış olanlarının ayrıntılı bir listesini Mustafa Cezar çıkarmıştır[66]. Bu yangınların birçoğu neticede sadece üç-beş evin, birkaç han, dükkân ya da mağazanın, veya küçük bir mahallenin yandığı, şehrin yapısında ve iskânında derin ve kalıcı izler bırakmayan mevzii olaylardı. Bazıları ise, 1660 ve 1782 yıllarındaki yangınlar gibi, büyüklü küçüklü birçok kola ayrılıp şiddetli rüzgârın, tedbirsizliğin ve yangınla mücadele yöntemlerinin yetersiz kalmasının da etkisiyle kısa sürede suriçi şehrin dört bir yanına yayılmıştı. Günlerce süren ve binlerce ev, konak, saray, cami, kilise, hamam, çarşı, dükkân vb.'nin kül olmasına sebep olan çok büyük âfetlerdi bunlar. Bu felâketler binlerce insanın evsiz, binlercesinin de barınabilmek için İstanbul dışına göç etmek zorunda kalmasına, birçoğunun da ölümüne neden olabiliyorlardı. Yüzyıllar boyunca da Davud Paşa semti ve Kasap İlyas mahallesi de bu yangın felâketlerinden payını almıştı elbette.

Gerçi, İstanbul'un daha merkezî ve daha yoğun şekilde iskân edilmiş semtlerinde yangın çıkma tehlikesi ya da buralarda başlamış bir yangının etraftaki ev ve dükkânlara, komşu mahallelere sıçrama olasılığı elbette ki Davud Paşa'dan ve seyrekçe iskân edilmiş olduğunu gördüğümüz Kasap İlyas mahallesinden çok daha büyüktü. Kayıtlara geçmiş büyük İstanbul yangınlarının hepsi de ya yerleşimin, ticaret ve imalathanelerin her dönemde yoğun olduğu Haliç kıyılarından (Balat, Fener, Unkapanı, Cibali, Küçükpazar, Ayazma kapısı gibi semtlerden) ya da kentin merkezî alanlarından (Fatih, Ayasofya, Aksaray, Sirkeci, Hocapaşa vb.) çıkmıştı. Bu büyük ve yıkıcı yangınlar, şiddetli rüzgârın (çoğu kez poyraz ve karayel) da etkisiyle çeşitli kollara ayrılıp ya Haliç kıyılarından şehir merkezine doğru ya da merkezden çeşitli istikametlere doğru yayılmıştı[67].

Bu bakımdan İstanbul'un büyük yangınlarını anlatan kaynakların birçoğunda Marmara sahilinde ve şehir içindeki sırtların ("yedi tepe") güneye bakan yamacında bulunan Davud Paşa iskelesinin ve Kasap İlyas mahallesinin adlarına pek sık rastlanmaması şaşırtıcı sayılmaz. Semtin ve mahallenin şehrin merkezî bölgelerine göre nispeten seyrek olan nüfusu, evlerin genellikle birbirine bitişik olmaması, aradaki bağ, bahçe ve bostanların çokluğu ve dükkânlarla iş-

66 Bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1963; Osman Nuri Ergin, "İstanbul Yangınları", *Mecelle-i Umûr-u Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995, Cilt III, s. 1183-1238. Onsekizinci yüzyıldan itibaren bu yangınlarla mücadele amacıyla oluşturulan yerel tulumbacı örgütleriyle ilgili olarak bkz. Reşat Ekrem Koçu, *Yangın Var... İstanbul Tulumbacıları*, İstanbul, Ana Yayınevi, 1981.

67 Bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi yayınları, 1963.

yerlerinin az sayıda oluşu burada bir koruyucu etken olmuş olabilir. Bu iskân biçiminin yanısıra, şehir surlarının varlığının ve semtin denize yakın olmasının da bu yangınların mahallede yayılma eğilimine karşı, bilinçsiz ve kısmî de olsa, bir diğer koruma faktörü oluşturduğunu düşünmek mümkün. Ne var ki, çok büyük çaplı ve şiddetli yangınlarda bu engel ve etkenler, semti ve mahalleyi korumaya yeterli olmuyordu. Yine de İstanbul'un büyük yangınları arasında ilk önce semtimizde veya mahallemizde başlayıp sonra oradan başka semtlere yayılmış olan bir yangına da hiç rastlanmamaktadır.

İstanbul'da vuku bulmuş iki adet çok büyük çapta yangının mahallemizdeki etkileri eldeki tarihi belgelere biraz ayrıntılı bir biçimde yansıyabilmiştir. Ayrıca, birkaç tane küçük çaplı, mevzi etkisi olmuş yangının etkilerini, kısmen de olsa, belgelemek mümkündür.

1660 yangını: "İhrâk-ı kebîr" (büyük yangın)

Kasap İlyas mahallesini derinden etkilemiş önemli yangınların ilki 1660 yılına rastlayan ve çeşitli tarih metinlerinde *ihrâk-ı kebir* olarak anılan büyük yangındır. 24 Temmuz 1660 Cumartesi günü (16 Zilkaade 1070) Haliç kıyısında Unkapanı yakınındaki Ayazma kapısında bulunan bir oduncu dükkânında başlayan bu yangın aralıksız 48 saatten fazla sürmüştür. Suriçi İstanbulu'nun yarısından fazlasını doğrudan etkilemiş olan 1660 büyük yangını yüzlerce cami, medrese, kilise, konak ve hamam ile binlerce evi harap ettikten sonra, ancak üçüncü günün sonunda tamamen sönmüştür. Anlatılara göre "binlerce kişi" de alevlerin içinde veya yıkılan binaların altında hayatını kaybetmiştir. Yangından sonra ise evsiz kalan birçok felâketzede İstanbul dışında Çorlu, Silivri ve Çatalca civarlarına göç etmek zorunda kalmıştır. Aynı büyük çaplı zorunlu göç ve iskân 1782 yılındaki büyük yangından sonra da olmuştur. Bu felâket İstanbul'un neredeyse tüm merkezî ve ticari semtlerini yaktıktan başka, Kadırga'dan Samatya'ya kadar Marmara kıyısındaki birçok mahalleyi de kül etmiştir. En çok tahribata uğrayan semtler arasında Kumkapı, Nişanca, Langa, Davud Paşa ve Cerrahpaşa sayılmaktadır[68]. Kasap İlyas mahallesi bu kaynaklarda ismen zikredilmiyor ama onun da çok büyük zarara uğradığı kuşku götürmez. Kaldı ki, İstanbul yangınlarıyla ilgili tarihi kaynaklarda tek tek mahalle adları genellikle zikredilmez. Yangınların anlatımında daha çok semt adları ve şehir

68 Bkz. Reşat Ekrem Koçu, *Yangın Var... İstanbul Tulumbacıları*, İstanbul, Ana Yayınevi, 1981, s.453-457; Kevork Pamukciyan, "Meğrili Patrik İstepannos'un 1660 İstanbul Yangını Tasvirnamesi", "Eremya Çelebi'ye göre İstanbul'un 1660 yangını", *İstanbul Yazıları* içinde, İstanbul, Aras Yayınları, 2002, s.97-106.

içindeki birtakım önemli nirengi noktaları (büyük camiler, çarşılar, saraylar ve ileri gelenlerin konakları, sur kapıları vb.) kullanılır.

1660 yangınından sonra Kâtipzade mahlâslı bir halk şairi tarafından kaleme alınmış *Tarih-i İhrâk-ı Kebir* adlı halk destanı tarzındaki manzum risale yangının mahallemize gelişiyle ilgili bazı ipuçları veriyor:

> *Vardı andan Yenikapı semtin âteş kapladı / Gelmeden kaldırdılar esbabı Cellâd çeşmeli / Langa bostanı içine döktüler esbapların / Geldi yaktı nâr-ı ibret kaldı yerinde külü / Geldi andan Davud Paşa iskeleseine geçip / Etyemez'de döküdü üçüncü kolu hâsılı / Yandı bazı kale kapısı kanatları dahi /Kaldı mıhlarla demirleri eşikte dökülü*

Aslında manzumenin bu bölümünde en az yangının yaptığı tahribat kadar, bu felâketin semtten semte sıçrayarak izlediği güzergâhın açıkça anlatılması da önem taşıyor[69]. Semtlerin sıralanışına bakılırsa yangın (daha doğrusu bu dev yangının sadece bir kolu) Aksaray civarlarından Marmara sahiline inip takiben doğudan batıya doğru ilerlemiştir. Bu ilerlemenin yukarıda sözünü ettiğimiz ve evlerin ya bitişik nizam hâlinde veya birbirine çok yakın olduğu "Kasap Yolu" güzergâhını izlemiş olması pek muhtemeldir.

"Kasap Yolu"nun büyükçe bir bölümünde onun güneyini, yani deniz tarafını tamamen kaplayan Langa bostanları bile bu şiddetli yangının ilerlemesini durduramamıştır. Yangın büyük bostanların içine kadar sıçramış ve civar sakinlerinin alevlerden korumak amacıyla bu bostanların içine taşıdıkları özel eşya ve giysileri (*"esbap"*) bu arada yanıp kül olmuştur. Surların, geniş bostan arazilerinin ve şehir kapılarının (*"yandı kale kapısı kanatları..."*) da bu şiddetli yangının yayılmasına yeterli bir engel teşkil edemedikleri anlaşılıyor. Langa bostanlarının, deniz surlarının ve kendi seyrekçe yerleşim düzeninin dahi alevlerden korumaya yetmediği Davud Paşa'yı ve Kasap İlyas mahallesini kasıp kavuran bu büyük yangın, önüne gelenleri yakıp yıkmış ve semtin öte yanına geçerek komşu semt Etyemez'e ulaşmıştır.

Bu arada bu büyük yangının bir diğer kolu ise yine Aksaray civarından hareketle fakat güneye değil batıya doğru yönelerek Haseki ve Avratpazarı yoluyla Cerrahpaşa'ya kadar gelmiş, Cerrah Mehmed Paşa camiini yakmış fakat mahallemize ulaşamadan sönmüştür. Bu arada Cerrahpaşa camiinin yakınında bulunan Bizans kalıntısı Arkadius sütununun (*"dikilitaş"*) yangında zarar

69 Bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, s. 17.

gördüğü anlaşılmaktadır. *Tarih-i İhrâk-ı Kebir* destanının iki beyti de buna işaret eder:

> *"Çıktı andan cami-i cerrahı yaktı şöyle kim / Nice âdemler yanıp rızk ile kaldı dökülü / Yandı Avret Pazarıyla Dikilitaş çevresi / Kaldı kesildi orada âteşin iki kolu"*

Her ne kadar elde mahalleye ilişkin ayrıntılı deliller yoksa da, Kasap İlyas mahallesindeki tahribatın çok büyük olduğunu tahmin etmek pek zor değil. Örneğin, yerel vakıf belgelerinde bu büyük yangının mahallemizde yaptığı yıkımın birkaç somut izine rastlıyoruz. Hicrî 1073 senesinin Şevval ayının üçüncü günü (11 Mayıs 1663) kaleme alınmış bir vakıf kaydında yangının mahalledeki tahribatından dolaylı olarak söz edilir. Daha önceki bir tarihte Kasap İlyas camii imamının kullanımına verilmek üzere vakfedilmiş bir ev, 1663 yılında imam bulunan Mustafa Efendi'nin tasarrufundadır. Bu vakıf kaydındaki ifadelerden ise söz konusu evin 1660 büyük yangınında tamamen yanmış olduğu anlaşılıyor (*...vakıf menzil harîk-i âlîde* [büyük yangında] *bilkülliye muhterik* [bütünüyle yanmış] *olup...*[70]). Aynı kayıtta evin üzerinde bulunduğu arsa tarif edilirken ise arsada yanmış evin enkazının bulunduğu açıkça belirtiliyor (*"...arsa-yı mersume* [adı geçen arsa] *enkaz-ı mevcudesiyle..."*)[71]. Bu vakıf kaydının tercüman olduğu esas olay şudur: 1663 yılında, yani bu büyük yangının üzerinden henüz tam olarak üç yıl bile geçmemişken, bu vakıf arsaya yeniden ev inşa etmek isteyen bir talip çıkmıştır. Vakıf kaydındaki imzadan anlaşıldığı üzere o tarihte Kasap İlyas imamı ve mütevelli olan Mustafa efendi de bu arsayı üzerindeki enkazla birlikte orada kendine yeni bir ev yaptırmak isteyen mahalle sakinlerinden Mehmed Çelebi ve eşi Amine Hatuna müştereken kiraya vermektedir.

Demek ki bu büyük yangın felâketinin üzerinden üç yıl bile geçmemişken mahallenin kül olmuş evlerinden birinin yerine bir yenisi (herhalde yine ahşap olarak) inşa edilmekteydi. Aslında yangınla yangın yeri arsası üzerinde yeni bir ev inşa edilmesi arasında geçen süre üç yıl değil, belki bundan daha da kısa olmuştur. Önce imamın –vakıf hukukuna göre geçerli olan– sözlü onayıyla yeni ev inşa edilmeye başlanmış ya da inşaat tamamlanmış, imam da vakıf mütevellisi sıfatıyla gerekli resmî belgeyi pekâlâ sonradan da kaleme almış olabilir. Bu vakfiyede durumun böyle olabileceğini düşünmeye sevkeden bazı ifadeler var. Bazı ferağ kayıtlarındaki tarihler de böyle bir olasılığı çağrıştırıyor. Bu vakıf

70 Bkz. *Vakfiyeler-I.*
71 *A.y.*

kaydından mahallemizdeki bazı yangın yerlerinin çok uzun süre boş kalmadıklarını, yanan evlerin yerine nispeten kısa bir süre sonra yenilerinin yapımına başlanabildiği anlaşılıyor.

1782 yangını: "Harîk-i ekber" (en büyük yangın)

1782 yılında aslında ilki Mayıs, ikincisi Temmuz, üçüncüsü de Ağustos aylarında olmak üzere İstanbul'da suriçinde üç büyük yangın felâketi vuku bulmuştur. Yangınların ilk ikisi mahallemize kadar ulaşmamıştır. En önemlisi ve en büyük tahribata sebep olanı ise üçüncüsüdür. O dönemde yapılmış bazı İstanbul haritaları bu üç yangının suriçi şehrin neredeyse yarısını küle çevirmiş olduğunu göstermektedir[72].

Harîk-i ekber (en büyük yangın) diye adlandırılan Ağustos 1782 yangının mahallemizde yaptığı tahribatla ilgili olarak elimizde bazı somut bilgiler de vardır. Bu yangın 14 Ramazan 1196 (22 Ağustos 1782) Perşembe gecesi 1660 yangını gibi Haliç kıyısında Cibali civarındaki bir evde başlamış ve birkaç kola ayrılarak yine tıpkı 1660 yangını gibi üç gün sürmüştür. Ağustos 1782 yangını Kasap İlyas mahallesine iki ayrı koldan ulaşmıştır. Bu kollardan biri, tıpkı 1660 yangını gibi Kasap Yolu'nu izleyerek batıdan doğuya doğru ilerlemiş ve mahalleyi kasıp kavurduktan sonra öte yanına geçip Samatya'ya ve Yedikule'ye kadar uzanmıştır. Yangının Aksaray taraflarından gelen diğer kolu ise, yine 1660 yangınına benzer bir güzergâhı izleyerek Avratpazarı denen yerden geçip hem Cerrahpaşa hem de Davud Paşa camilerini kısmen tahribettikten sonra mahallemizin bulunduğu yamacın üst başındaki bir sokağa dayanmış ve burada Çavuşzâde Mustafa Efendi'nin konağını yakmıştır. *Harîk Risalesi* yazarı Derviş Mustafa'nın ifadesiyle, büyük yangının bu kolu "*...Çavuşzâde hanesini hemvâr...*", yani yerle bir etmiştir[73].

Ancak, yangının "Kasap Yolu"yla gelen ilk kolunun mahallede sebep olduğu tahribatın daha büyük olduğunu tahmin ediyoruz. Yangın hakkında bir risale kaleme almış olan Derviş Mustafa yangının bu kolunun verdiği zarar hakkında başka somut bilgiler de verir:

> *"...bir kolu Kasap Yoluyla Küçük Langa Davud Paşa kapısı içinde Deniz hamamı ve çarşısı tabir olunan yerden sonra Etyemez Tokdoyum tekkesine ulaştı.."*[74]

72 Bkz. Ayşe Yetişkin Kubilay, *İstanbul Haritaları, 1422-1922*, İstanbul, Denizler Kitabevi, 2010, pafta 42.

73 Bkz. Derviş Efendizâde Derviş Mustafa Efendi, *Harîk Risalesi - 1196 (1782 Yılı Yangınları)*, s.38.

74 A.g.e., s. 60.

Bu ifadelerden Deniz Hamamı olarak da bilinen Davud Paşa hamamının ve onun hemen etrafındaki dükkânların bu yangında tamamen yandıkları anlaşılmaktadır. Yani, onaltıncı yüzyıl vakfiyelerinin ışığında "mahallenin küçük alışveriş merkezi" olarak daha önce tanımladığımız ve Kasap İlyas camii, Davud Paşa hamamı ve etrafındaki birkaç vakıf dükkândan oluşan küçük çarşıyı 1782 yangını tamamen küle döndürmüştür. Ne var ki, o tarihte mahallenin bellibaşlı iki kârgir yapısı olan cami ve hamam yerlerini korumuş ve bu iki yapı etrafında tekrardan benzeri bir çarşı yeri oluşabilmiştir. Oysa, bir yüzyıl kadar sonra, 1894 depremi sırasında bunun tam tersi olacak ve evlerin büyük çoğunluğu sağlam kalırken cami tamamen yıkılacak ve hamam önemli ölçüde zarar görecektir.

Mahalleyi boydan boya kateden 1782 yangını, yine "Kasap Yolu"nu izlemeye devam ederek sırasıyla Etyemez, Samatya, Narlıkapı semtlerini aşarak Yedikule'ye dek ulaşmıştır. Bu semtlerin surların içinde ve dışındaki tüm mahallelerinde büyük tahribata neden olmuş, yüksek duvarlarla çevrili Yedikule hisarının içine bile sıçrayarak burada bulunan bazı ahşap evleri yakmıştır.

1782 yangınının mahallemizde (daha doğrusu mahallemizi ilgilendiren tarihî kayıtlarda) yaptığı bir diğer dolaylı fakat önemli tahribat da Davud Paşa Camii bitişiğinde bulunan Davud Paşa Şer'iye Mahkemesi binasının tamamen yok olmasıdır. İstanbul'un en eski şer'iye mahkemelerinden biri olan ve İstanbul kadısının bir naibi tarafından yönetilen Davud Paşa Mahkemesi onbeşinci yüzyıl sonlarından itibaren faaldi[75]. Yüzyıllar boyunca faaliyetlerini zaman zaman Davud Paşa Camii'nin içinde,zaman zaman da camiye bitişik ahşap bir binada sürdürmüştü. Bu mahkeme 1782 "harîk-i ekber"inde tüm kayıt, sicil, malzeme ve defterleriyle birlikte tamamen yanmıştır. Bugün İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde muhafaza edilen Davud Paşa Mahkemesi'ne ait defterler ise yangından sonra tutulmaya başlanmış olan defterlerdir ve bu defterler 1 Zilhicce 1196 (7 Kasım 1782) tarihinden itibaren görülmüş davaların ve verilmiş ilâm ve hükümlerin kayıtlarını kapsar[76].

Davud Paşa Şer'iye Mahkemesi'nin bu "harîk-i ekber" sonrası kayıtlarına bakıldığında yangının hemen sonrasında 1783-1788 yılları arasında Kasap İlyas mahallesinde çok sayıda ev ve arsanın satılmış, el değiştirmiş olduğu görülür. Bu beş yıllık süre içinde satış akdi mahkeme siciline geçmiş olan onsekiz adet ev ve arsa vardır. Bu onsekiz adet gayrımenkulün sekizinin birer yangın yeri oldu-

75 Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İstanbul ve Bilâd-ı Selâse denilen Üsküdar, Eyüp ve Galata Kadılıkları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1957, Sayı III, s.25-32.

76 İstanbul Şer'iye Sicilleri Arşivi-Davud Paşa Mahkemesi [İSA-DM] 8/1.

ğu da sicilde açıkça belirtilmiştir. Satış akitlerinde gördüğümüz "*muhterik mülk menzil arsası*", "*enkaz-ı mâlumeyi müştemil arsa*", "*bir bab muhterik menzil arsası*", ya da "*muhterik olup arsası sırf kalmakla...*" şeklindeki ifadeler hep bu anlama gelmektedir[77]. Evler yanmış, ortada bir tek arsası kalmıştır.

1782 yangınının hemen sonrasındaki on yıllık dönemde Davud Paşa mahkemesi siciline işlenmiş ve Kasap İlyas mahallesine ait kayıtlar arasında en kalabalık kayıt türü bu gayrımenkul satışlarıdır. Mahalledeki bazı gayrımenkul satış akitleri İstanbul'un başka mahkemelerinde de kayda geçirilmiş olabilir elbette. O dönemlerde hane sayısı yüzü pek geçemeyen nispeten küçük bir mahalle için çok yüksek bir gayrımenkul devir sayısı vardır.

Şer'iye sicillerine geçen bu onsekiz adet özel mülkün satış akdinin yanısıra, yangını hemen izleyen yıllarda yerel vakıflara ait ve yangının tahribata uğrattığı iki evin de el değiştirdiğini görüyoruz. Bu vakıf ev ve arsaların özel mülkler gibi satışları değil, vakıf mütevellisinin onayıyla devirleri söz konusudur elbette. Bu vakıf işlemlerine yakından bakalım.

Yanan evlerin ilkinden ilk kez 19 Kasım 1789 (1 Rebiyülevvel 1204) tarihli bir vakıf kaydında söz ediliyor[78]. Yangından önce bu vakıf ev mahalle sakinlerinden Mustafa Çavuş'un tasarrufundaydı. Evin yangında tamamen harab olduğunu vakıf kaydının şu son derece sarih ifadelerinden anlıyoruz: "*...hane bâ kazâ-yı Allahü Taâlâ ihrâk-ı kebirde muhterik olmakla arsa hâliye* [boş] *kalıp...*". Yani bu vakıf ev Allah'ın takdiriyle büyük yangında tamamen yanıp arsası boş kalmıştır. Evi kullanmakta olan Mustafa Çavuş ise yangından bir süre sonra ardında yasal vâris bırakmadan ("*bilâ veled*") vefat etmiştir. Dolayısıyla da boş vakıf arsası, vakıf hukukundaki ifadesiyle "mahlûl" kalmış ve vakfın mütevellisinin tasarrufuna rücu etmiştir. Vakfın mütevellisi ise o sırada Kasap İlyas camiinin imamlığını yapmakta olan Hâfız Mehmet Efendi'dir. O da yangın yeri arsasını aylık yirmi akçe "icare", yani kira mukabilinde mahalle sakinlerinden Mahmut oğlu Ömer Ağa'nın tasarrufuna vermektedir. Mahalle imamı ve vakıf mütevellisi Hâfız Mehmet efendi vakıf defterine, şart olarak "*... her ne bina ve ihdas ederse teberru'an li'l vakf olunmak üzere...*" şeklinde bir kayıt düşmüştür. Bu şarta göre, kendisine epey düşük bir aylık bedel karşılığında kiraya verilen bu vakıf arsasının üzerine Ömer Ağa ne kurar veya inşa ederse kendi mülkü değil vakfın malı sayılacaktır. Nitekim, vakıftan arsayı devralan Ömer Ağa bu yangın yeri arsasına (vakfın yasal sahibi olduğu) yeni bir ev inşa etmiştir. Gerçekten de, bu tarihten dört yıl sonra, 1793 yılında, aynı vakfa ait

77 [İSA-DM 8/1, s.37a, s.73b, s.75a; 8/5 s. 52b, s.82a vb...].
78 *Vakfiyeler- VI.*

bir başka devir ("*ferağ*") kaydında Ömer Ağa'nın bir başkasına devretmekte olduğu gayrımenkul artık boş bir arsa değil, bir "hane" olarak zikredilimektedir. Burada, demek ki büyük yangından on yıl sonra, artık yeni bir ev ve bu evin yeni sakinleri vardır.

1782 yangınının dolaylı izlerinin görüldüğü bir diğer yerel vakıf kaydı ise 26 Ocak 1792 (1 Cemaziyülevvel 1206) tarihini taşımaktadır[79]. Bu vakıf kaydında, bir istisna olarak, vakfa konu olan arsanın sadece sınır komşularıının adları değil, bu komşu gayrımenkullerin sahiplerinin adlarıyla birlikte sözkonusu arsanın boyutları da verilir. Vakıf kaydına göre çevresi "*terbi'an 157 zira'*" (1 zira' = takriben 75 santimetre) olan bir arsadır bu. Yani bir ev ve etrafında çok mütevazı bir bahçenin ancak yer alabileceği kadar, takriben yüz metrekarenin biraz altında bir alan. Bu alan da bir virane, bir yangın yeridir, vakıf kaydının ifadesine göre bir "*muhterik arsa*" (yanmış arsa). Bu kayda göre bu vakıf yangın yeri arsasının mutasarrıfı olan Cemile Hatun bu tarihte onu Şeyh Mehmet Efendi adlı kişiye devretmektedir. 15 Şevval 1207 (26 Mayıs 1793) tarihini taşıyan ve ilk kayıttan bir yıl kadar sonrasında düşülmüş aynı vakfa ait ikinci bir devir kaydında ise artık bir yangın yeri arsasından söz edilmez. İkinci devir kaydında artık bir "hane" sözkonusudur. Bu evde de evi bir yıl önce devralmış olan Şeyh Mehmet Efendi'nin oğlu oturmaktadır. Özetle, 1782 "harîk-i ekber"inden kalma bir yangın yeri arsası olan bu ikinci arsada da, yangından aşağı yukarı on yıl sonra artık yepyeni bir ev ve bu evin yeni sakinleri vardır.

Büyük yangınların sebep olduğu tahribatın hemen ardından mahallede ev ve arsaların el değiştirmesinin hızlandığı bir dönem yaşanmıştır anlaşılan. Yanan evlerin yerini yenileri almaktadır, boş kalan arsalara yeniden evler inşa edilmektedir. Yanan evin önceki sahip veya kullanıcısının gücü buna yetmiyorsa bu işi bir sonraki mâlik veya mutasarrıf üstlenmektedir. Bu noktada büyüklü küçüklü yangınlar mahallenin sadece sekenesini değiştirmiyor, ev ve sokak örgüsü de bu değişimden payını alıyordu.

Ne olursa olsun, mahallenin temel referans noktalarını oluşturan ana binalar (cami, hamam vb. veya yerel önemi olan buna benzer herhangi bir yapı) yerinde durdukça mahalle zaman içinde kayıplarını telafi edebiliyordu. Kasap İlyas mahallesinin başına gelen bu iki büyük felâkette görüldüğü gibi, yangını izleyen on yıl içinde yanan evlerin birçoğu yeniden inşa edilmiş ve yeni sakinlerine kavuşmuşlardı. Mahalleyi tamamen yakıp yıkan son büyük yangın olan

79 *Vakfiyeler - IV.*

1782 yangınından sonra Kasap İlyas mahallesinin içindeki sokak örgüsünün de iki asra yakın sürecek bir sabitlik kazandığına dair kuvvetli ipuçları vardır.

Birkaç yerel yangın

Davud Paşa semtinde az çok tahribat yapmış olduğunu bildiğimiz birkaç başka önemli yangın felâketi de 1693, 1718, 1756 ve 1911 yıllarında vukubulmuş olan yangınlardır[80]. Bunlardan 1693 yılındaki Ayazma kapısı yangınının bir kolunun Langa bostanlarına kadar geldiği bilinmektedir. 1718 yılının büyük Cibali yangınında ise âfetin Küçük Langa, Cerrahpaşa ve Kocamustafapaşa'ya kadar uzandığını, Cerrahpaşa camiinin bazı ahşap kısımlarının yandığını tarihi kaynaklar kaydediyor. İki gün süren 1756 Cibali yangınında ise Langa ve Davud Paşa iskelesinde sur dışındaki bazı binalar yanmıştır. 1911 yılının meşhur Aksaray yangınında ise yangının Kasap İlyas mahallesine kadar olmasa bile Langa bostanlarının kenarına kadar ulaştığını biliyoruz. Ancak bu dört büyük yangının doğrudan Kasap İlyas mahallesiyle ilişkisi ya da mahallede sebep olduğu tahribat ve somut sonuçları ve izleri hakkında başkaca bir bilgiye sahip değiliz.

Mahalledeki tahribatları hakkında daha somut ipuçlarına sahip olduğumuz diğer üç yangın ise daha yakın tarihlere aittir. Ondokuzuncu yüzyıl İstanbul'unda derin izler ve kalıcı anılar bırakmış önemli yangınlardan biri olan meşhur 1852 Samatya yangını bütün semti kasıp kavurduktan sonra Kasap İlyas mahallesi sınırına kadar gelmiştir[81]. Toplam olarak 2500 evi yaktığı söylenen bu büyük yangında mahallemizin Cerrahpaşa'ya yakın olan üst kısmında bulunan, Ispanakçızâde Mustafa Paşa ailesine ait olan ve daha önceki bir yangında kısmî tahribat görmüş olan bahçe içindeki büyük konak bu sefer tamamen yanmıştır[82].

Samatya yangınından sonra, şehirdeki imar faaliyetleri kapsamında Samatya semtinin sokakları İstanbul'da yeni kurulan *İslâhat-ı Turûk Komisyonu* tarafından yeniden şekillendirilmiş ve bu semtte birbirleriyle dik açılarla kesişen

80 Bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi yayınları, 1963; Reşat Ekrem Koçu, *Yangın Var...İstanbul Tulumbacıları*, İstanbul, Ana Yayınevi, 1981; Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi – XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1988.

81 Bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*; Zeynep Çelik, *The Remaking of İstanbul – A Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle, University of Washington Press, 1986 (*Değişen İstanbul*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996).

82 Bkz. Erdem Yücel, "Davud Paşa Semti", *Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü Belleteni*, 1973, sayı 316, s. 16-20.

ve bugüne dek aynen gelmiş olan yepyeni bir sokak örgüsü oluşturulmuştur[83]. Ancak, ne Davud Paşa semtinin ne de Kasap İlyas mahallesinin Samatya yangınını izleyen bu yoğun imar faaliyetlerinden hiç nasiplerini almamış olması da yangının buralardaki tahribatının pek fazla olmadığının bir işareti sayılabilir.

1864 yılında çıkan ve Osman Nuri Ergin'in ayrıntılı İstanbul yangınları listesinde çok manidar bir biçimde "Davud Paşa iskelesinde kömürcüler yangını" diye adlandırdığı yangında Davud Paşa iskelesinde, yani Kasap İlyas mahallesinin sur dışındaki bölümünde toplam olarak yirmi iki bina yanmıştır[84]. Osman Nuri'nin bu yangına vermeyi seçtiği isimden iskelenin önündeki kömürcü dükkânlarının yangının çıkmasına veya genişlemesine sebebiyet verdikleri anlamı da pekâlâ çıkarılabilir. Bir diğer mevzii yangın da Atmaca sokağı yangını olarak anılan ve 1931 yılında çıkmış olan yangındır. Bu yangın Kasap İlyas ve Kürkçübaşı mahallelerinin birleştiği yerde bulunan ve iki mahalle arasındaki idari sınırı teşkil eden Atmaca sokağında başlamış ve Davud Paşa iskelesi mevkiindeki yirmi ahşap evi tamamen yakmıştır[85]. Bu evlerin bir kısmı Kasap İlyas, bir kısmı da Kürkçübaşı mahallesinde idiler.

83 Bkz. Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti - Değişen İstanbul*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.55-56.

84 Bkz. Osman Nuri Ergin, "İstanbul Yangınları", *Mecelle-i Umûr-u Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995, Cilt III, s. 1228.

85 Bkz. Erdem Yücel, "Davud Paşa Semti", *Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü Belleteni*, 1973, sayı 316, s. 16-20.

2. BÖLÜM
KASAP İLYAS MAHALLESİNDE İKTİDAR VE YEREL YÖNETİM: TANZİMAT VE SONRASI

Ondokuzuncu yüzyıl öncesinin İstanbul'unun Müslüman mahallelerinde mahallenin önder kişisi hiç kuşku yok ki caminin imamıydı. Mahalle sakinleri üzerinde etkili, bazan da ciddî anlamda iktidar sahibiydi. Bu iktidarın kaynağı sadece Osmanlı şehirlerinde kendisine geleneksel olarak tanınan yetki kırıntıları değildi elbette. Ama sık sık –Kasap İlyas mahallesinde de göreceğimiz gibi– nispeten hâli vakti yerinde, bazan da bayağı zengin olmasından kaynaklanıyordu bu kişisel ağırlığı. Ayrıca, birçok yerel vakfın mütevellisi sıfatıyla birçok yerel ekonomik kaynağa da hakim durumdaydı mahalle camiinin imamı.

İstanbul'daki büyük camilerin veya selâtin camilerinin müezzin, imam ve baş imamlarının tayininde herhalde ulemâ sınıfı içinde hem kıdem durumu hem de iç ilişkiler önemli rol oynuyordu. Kasap İlyas camii gibi küçük camiler, yani mahalle camileri için ise, bilebildiğimiz kadarıyla, imamın seçimi ve tayini için genelgeçer bir yöntem yoktu. Bu seçim ve tayinde hem mahalle sakinlerinin bir tür konsensüsü hem de şehrin dinî ve siyasi otoritesinin onayı gerekiyordu, çünkü işlevleri dolayısıyla mahalle imamı birçok bakımlardan mahalle sakinleriyle devlet arasında bir bağlantı görevi görüyordu.

Bu seçim ve tayin sürecinin esnekliği bazan aynı mahalle camiinde birbirine halef-selef olan imam sülâlelerinin, imametin babadan oğula geçtiği durumların ortaya çıkmasına neden olabiliyordu[1]. Günümüzde devlet memuru olan imamların atama kıstasları tamamen değişmiştir elbette. Ama yine de Kasap İlyas camiinde 1970 yılından bu yana imamlık yapan kişilerin bir baba ve oğlu olması bu geleneğin tamamen ortadan kalkmadığının bir göstergesidir.

Ondokuzuncu yüzyıl ortalarından önce Osmanlı İstanbulu'nun mahalle imamları birer basit yerel din adamı olmakla kalmıyorlardı. İstanbul'un asayiş

1 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001.

ve düzeninden sorumlu olan İstanbul kadısı ile şehir ve mahalle sakinleri arasında iletişimi sağlamak durumundaydılar. Gerek İstanbul kadısının emirname ve yasaklarını gerekse (İstanbul halkının günlük yaşamına değindikleri ölçüde) Padişah fermanlarını mahalle halkına Cuma hutbesinde okumak ve anlatmak imamın görevleri arasındaydı. Ayrıca, imamların cemaatlerini ve mahallelerini denetim altında tutmaları gerekiyordu. Her imamın gerektiğinde mahallesinin bütün sakinlerine tek tek kefil olabilmesi de bekleniyordu. Mahallesinin ve cemaatinin mazbutluğundan imam sorumlu tutulurdu.

Ne var ki imamların faaliyetlerinin denetim ve kontrolünün etkin bir biçimde yapılabildiği söylenemez. Bu denetimin eksikliği, İstanbul'da özellikle siyasi belirsizliğin hüküm sürdüğü siyasi karışıklık dönemlerinde daha çok hissediliyordu. Ondokuzuncu yüzyıl başlarından itibaren İstanbul'da mahalle imamlarından şikâyetler çoğaldı. Birçok imamın keyfî davranışları, hakkaniyete riayet etmemeleri, yetkilerini suiistimal ettikleri yoğun şikâyetlere konu oldu[2]. Şikâyet edenlere bakılırsa imamlar, mahalle hakkında karar alırken hiç kimseye danışmıyor ve neticede halka "zulüm ediyorlardı". İmamlara yöneltilen suçlamalar arasında rüşvetçilik, kayırmacılık, tevliyetleri altındaki vakıf mallarını kötüye kullanma, mahalleye tarhedilen avârız vergilerini adil olmayan bir şekilde bölüştürme, mahallenin avârız sandığında birikmiş paraları kendi çıkarı için kullanma gibi fiiller vardı.

Daha da önemlisi, imamlar mahalle sakinlerinin gözetim ve kontrolünü ihmal etmekle ve dolayısıyla da şehrin güvenliğini sağlamaktaki görevlerini ciddiye almamakla suçlanıyorlardı. Yazılanlara bakılırsa, imamlar mahalleye yeni gelenlerin resmî seyahat belgelerini (*mürur tezkerelerini*) denetlemiyorlar, mahalleye yerleşmek isteyen kırsal göçmenleri ve yabancıları kontrol etmiyorlar ve "istenmeyen kişilerin" şehre yerleşmesine zemin hazırlayarak başkent İstanbul'un güvenliğini tehlikeye atıyorlardı[3]. Tanzimat bürokrasisinin merkezîleştirici ve kontrolcü bakış açısından da en önemli şikâyet buydu. Göreceğimiz gibi, bu şikâyetlerin birçoğu Kasap İlyas mahallesi için de geçerliydi.

Bu şikâyet ve suçlamalar Tanzimat döneminin reformcu iktidarlarını yeni ve daha "seküler" bir yerel yönetim modelini devreye sokmaya itmiş olmalıdır. Burada *imam*ların yerini *muhtar*lar alacaktı. Esas itibariyle buradaki "sekülerleşme", dinî hiyerarşiyi yönetimle halk arasındaki idari ilişkilerin tamamen

2 Bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul, 1936; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, Hil Yayın, 1985.

3 Bkz. Musa Çadırcı, "Türkiye'de muhtarlık teşkilâtının kurulması üzerine bir inceleme", *T.T.K. Belleten*, 1970, s. 409-420.

dışında tutmaya yönelikti. Şehir kadılarının ve dolayısıyla da imamların, tüm ticari, ekonomik, beledî yetkileri ve genel asayiş konusundaki sorumlulukları ellerinden alındı. 1830'lu yılların sonundan itibaren hem köylere hem de şehirlerdeki mahallelere muhtarlar atandı ve imamların idari yetkileri bu muhtarlara devredildi[4]. Yetki aşımını engellemek için de her muhtarın yanına bir muhtar yardımcısı (*muhtar-ı sânî*) ve bir seçim/yönetim kurulu (*ihtiyar heyeti*) tayin edildi.

İmam ve Cemaati

Onyedi, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıla ait yerel vakıf belgelerinden anlaşılıyor ki Kasap İlyas mahallesi imamının elinde bu yüzyıllarda da önemli ekonomik kaynaklar bulunuyordu. Kasap İlyas camii imamlarından biri tarafından liste hâlinde istinsah edilmiş bu yüzyıllara ait bir dizi yerel vakıf kaydı elimizdedir[5]. Onyedi ve onsekizinci yüzyıllara ait bu yerel vakıfların hiçbiri Barkan ve Ayverdi'nin yayınladıkları 1546 tarihli defterde sayılan vakıfların bir devamı ya da uzantısı niteliğinde değildir. Arada kesinti, kopukluk vardır.

Bunlardan mahallenin yaşamı ve mahalle içi sosyal ilişkiler hakkında önemli bilgiler elde edebiliyoruz. Bu vakfiyelerdeki on adet gayrımenkul, vakfın mütevellisi olan Kasap İlyas camiinin çeşitli imamları tarafından iki yüzyıl boyunca düzenli olarak izlenmiş, bu vakıf gayrımenkuller hakkında yapılmış tüm kira ve devir (*ferağ*) işlemleri ayrıntılı olarak imam tarafından imzalanarak kayda geçirilmiştir. Kayıtlar onyedinci yüzyılın ortalarından başlar (ilk vakıf kaydı 1663 yılına aittir) ve 1850'li yıllara dek uzanır (son kayıt 1855 yılında düşülmüştür). Ancak işlem ve kayıtların büyük çoğunluğu 1770-1840 döneminde yapılmıştır ve bu döneme dair bilgilerimiz daha fazladır.

Her şeyden önce bu yüzyıllarda Kasap İlyas camii imamının yönetimine verilen yerel vakıfların sayıca az olmadığını görmek gerek. Bunu, onaltıncı yüzyılda geliştiğini gördüğümüz yerel aidiyet bilincinin ilerki dönemlerde de aynı güçle devam ettiğinin bir göstergesi olarak kabul edebiliriz. Mahalle imamının mütevellisi bulunduğu vakıflara ilişkin yüzlerce kaydın bir tomar hâlinde onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda Kasap İlyas camiinin çeşitli imamları tarafından özenle muhafaza edilip seleften halefe aktarılarak günümüze dek gelebilmiş

4 Bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1991.

5 *Vakfiyeler I-X.*

olması da bu güçlü yerel bilincin bir diğer sonucu olsa gerektir. Ayrıca, tüm bu vakıflara ait kayıtların bir arada bulunmalarının sebebi –ve biri hariç hepsinin ortak yanları– Kasap İlyas camii imam ve müezzinine düzenli bir gelir sağlamak için kurulmuş ve yönetimi onlara verilmiş vakıflar olmalarıdır. Vakıf gayrımenkullerin hepsi Kasap İlyas mahallesinin imam ve müezzinine *meşruta*dır, yani vakıf senedinde ya imametleri devam ettikçe bu gayrımenkuller onların ikametine tahsis edilmişlerdir veya, eğer buna ihtiyaçları yoksa, bu mülklerin kira gelirleri onların kullanımına verilmiştir.

Onyedi, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllara ait bu kayıtların aşağı yukarı hepsinde mahallemiz, tıpkı onaltıncı yüzyılda olduğu gibi "Davud Paşa İskelesinde Kasap İlyas mahallesi" veya "Davud Paşa İskelesi kurbünde [yakınında] Kasap İlyas mahallesi" şeklinde, Kasap İlyas camiinin kendisi de sık sık "Davud Paşa iskelesi kurbünde..." olarak tanımlanmıştır.

Mahallede onsekiz ve ondokuzuncu yüzyılda bir *avârız vakfı*nın[6] mevcut olması yerel dayanışma bilincinin bir diğer göstergesidir. İstanbul'daki *avârız vakıfları* veya *avârız sandıkları* ya bir mahallenin sakinlerinin ya da genel olarak bir grup esnafın sıkça başvurduğu bir dayanışma yöntemiydi. Esnaf loncasının kurduğu avârız sandığından muhtaç durumdaki bir esnafa kredi açılır, dükkân açacak olanlarına da sermaye akçesi tedarik edilirdi. Genellikle mahallenin varlıklı kişileri tarafından kurulan yerel avârız vakıfları ise daha çok mahalle düzeyindeki bir dayanışma yöntemi niteliği taşıyorlardı. Ne var ki, İstanbul'un tüm mahallelerinde bir avârız vakfı yoktu. Mahallenin avârız vakfına bağışlanan gayrımenkullerin kira gelirlerinden ya da nakit varlıklarının nemalarından mahallenin yoksul vergi mükelleflerinin avârız vergisi payları ödenirdi. Bu vakıf veya sandık sayesinde de mahalleler bir bütün olarak paylarına düşen avârız vergisini ödeyemez duruma düşürülmemiş olurdu.

Mahalle tarafından vergi ödenmesi sözkonusu olmadığı durumlarda ise bu vakıfta birikmiş paralardan mahalledeki yoksullara, hastalara, muhtaçlara, âfetzedelere yardım edilirdi. Bu arada aynı vakfın kaynakları gerektiği zaman mahallenin yol, çeşme, kuyu, mektep gibi ortak ihtiyaçlarına katkıda bulunmak için de kullanılabilirdi. Kasap İlyas mahallesinin avârız vakfının mütevellisi, yöneticisi caminin imamıydı.

Hicrî 1186 (1772/73) yılına ait bir vakıf kaydından Kasap İlyas mahallesinin İsmail ağa tarafından tesis edilmiş olan avârız vakfına bir evin, bir kömürcü

6 Avârız vakıflarının amaçları ve hukukî statüleri hakkında bkz. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.215-217.

dükkânının bir de değirmenin bağlı bulunduğu anlaşılıyor[7]. Daha sonra ise 15 Recep 1240 (5 Mart 1825) tarihli aynı vakfa ait bir diğer kayıtta bu vakfa ait sadece bir "kömürcü mağazasının" bulunduğu görülüyor. Vakıf evle değirmen bu iki tarih arasında belki bir yangında yanıp gitmişlerdi.

Kasap İlyas camii imamının mütevellisi bulunduğu bu yerel vakıflara bağlı gayrımenkullerin biri hariç hepsi mahalle içinde bulunuyordu. Mahalle dışında bulunan tek mülk ise Davud Paşa'nın epey uzağında, Boğaziçi'nin Rumeli sahilindeki Yeniköy'de bulunuyordu. Vakıf defterinin ifadesiyle bu gayrımenkul "... Yeniköy'de, Aya Nikola mahallesinde Vangeli'nin şerbethane ve buzhane yeri..." idi.[8] Yani çoğunlukla Rumlarla meskûn ve Bizans dönemindeki adı Nihori olan Boğaziçi'nin bu köyünde bulunan bir meyhanenin ("şerbethane"den kastedilen aslında budur) ve bir soğuk hava mahzeninin gelirleri, bilemediğimiz bir nedenle, Kasap İlyas camiine vakfedilmiş bulunuyordu.

Kasap İlyas'ta onyedi, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda vakfedilmiş mülklerin sekizi mahalle içindeki ev, bahçe, dükkân ve arsalardır. Bir tanesi ise mahalledeki bir vakıf arsadaki kuyuda bulunan bir tatlı su kaynağı ("*mâ-yı leziz*" ya da "*mâ-yı cariye*") ve onun su yollarıdır[9]. Bu on adet yerel vakfa ait toplam sayısı yüzü geçen *intikal ferağ* (devir ya da satış) ve *temessük izni* (gayrımenkulün tasarruf izni veya senedi) kayıtları ve bu kayıtların içerdiği bilgiler Kasap İlyas mahallesindeki yaşam hakkında bazı önemli ipuçları verir.

"Kırk Anahtarlı İmam"

Tanzimat öncesinde, mahalle camilerinin imamları dinî ve idarî görevlerinin yanısıra[10] mütevellisi bulundukları yerel vakıfları yönetmek, sürekliliklerini sağlamak ve bu vakıfların gelirlerinin ilk kuruluş amaçlarına uygun bir biçimde kullanmakla yükümlüydüler. Birçok vakıf senedinde, bu tevliyet görevini yerine getiren imama –bazan da imamla birlikte müezzinine– vakıf gelirlerinden ayrıca bir pay ayrıldığı da görülür. Ayrıca bir gelire sahip olmayan imamların kendilerine meşruta olan evlerin kira gelirlerinden yararlanmaları da olağandı.

Mahalle hayatı ve buradaki sosyal ilişkiler açısından asıl önemli olan, imamın vakıfça kendisine meşruta kılınan bir evde oturması veya vakıf gelirlerinden küçük bir tevliyet ücreti almakta olması değildir. Daha önemli olan, mahalledeki birçok gayrımenkulün gerek tasarrufunun gerekse tüm gelirinin doğrudan doğ-

7 *Vakfiyeler – X.*
8 *Vakfiyeler – VIII.*
9 *Vakfiyeler – IX.*
10 Bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, Hil Yayın, 1985, s. 100-108.

ruya bir tek kişinin, yani mahalle camiinin imamının kontrolünde olmasıdır. Bu durum mahalle imamına, cemaati nezdindeki manevi gücünün yanısıra hiç küçümsenmeyecek bir maddî güç ve nüfuz da veriyordu kuşkusuz.

Örneğin, bir vakıf evin, bahçe, dükkân veya arsanın kiraya verilip verilmeyeceğine, kira bedelinin ne olduğuna ve zaman içinde aynı kalıp kalmayacağına, bu kiranın da nasıl ödeneceğine öncelikle imam karar verirdi. Vakıf evin tamirat masrafları kimin tarafından ödenecekti: ait olduğu vakıf tarafından mı, evin o anki kiracısı tarafından mı? Bir vakıf arsa üzerinde eğer kiracısı bir ev inşa etmek isterse buna izin verilecek miydi? Eğer izin verilecekse bu ev kime ait olacaktı, inşa eden kiracıya mı yoksa arsanın sahibi olan vakfa mı? Bu konuda verilen karar acaba kiracının arsa için ödemekle yükümlü olduğu kira miktarını da etkileyecek miydi? Bu ve bunun gibi konularda vakıf mütevellisi sıfatıyla imam öncelikle söz sahibiydi.

Nitekim, Kasap İlyas vakfiyelerinin birkaç tanesinde bu konuyla ilgili mülkiyet şartları açıkça belirtiliyor. Eğer boş arsanın üzerine kiracının yapacağı inşaatın mülkiyetinin arsa sahibi vakfa ait olması isteniyorsa, ilgili kayıtlarda *"...her ne bina ve ihdas ederse vakf-ı şerife ait olmak üzere..."*, ya da *"...teberru'an li'l vakf olunmak üzere..."* ifadesi kullanılıyordu[11]. İnşaat veya tamirat masrafını kiracının üstlenmesi durumunda bu masraflar onun *"muaccelesine mahsub"* edilebilir, yani kendisinden peşinen alınan kira miktarından (*"icare-i muaccelesinden"*) düşülebilirdi[12]. Birkaç başka kayıtta ise durum böyle olmayabiliyor, yani vakfa ait bir arsa üzerinde yapılan bir ev bu evi inşa eden kiracıya ait olabiliyor ve bu inşaata izin veren vakıf kaydına "*...her ne bina ve ihdas eder ise arsası vakıf, binası mülk olmak üzere...*" şeklinde bir şart da konabiliyordu. Bu durumda da bir vakıf arsanın üzerine bir özel mülk inşa edilmiş oluyordu.

Özetle, bir vakıf gayrımenkulün kullanım biçiminde vuku bulacak her değişiklik imamın onayından geçmek zorundaydı. İlgili vakıf gayrımenkulünün gerektiğinde ifraz yoluyla bölümlere, paylara veya parsellere ayrılmasına ve bu pay ve parsellerin farklı kişilerin tasarrufuna verilmesine de öncelikle vakfın mütevellisi olan imam karar verirdi. Gayrımenkulün kullanımının şu ya da bu biçimde bir başkasına devredilmesi, gayrımenkulü tasarrufunda bulunduranın ölümüyle ya da bağış yoluyla başkasına intikal edebilmesi, gayrımenkulü o sırada elinde bulunduran kişi tarafından ticari nitelikte bir işleme konu edilmesi (örneğin, borç karşılığı ipotek edilmesi veya rehin olarak bırakılması) her zaman

11 *Vakfiyeler – VI.*
12 *Vakfiyeler – VIII.*

ve her koşulda vakfın mütevellisinin, yani mahalle imamının onayına bağlıydı. Bu türden bir işlem yapıldığı zaman işlemden yararlanan kişinin bu işlem dolayısıyla vakfa nakden bir "*teberru*"da bulunduğu da olmuyor değildi. İmamın tasarrufuna verilen bu nakit de vakıf kaydına aynen geçiriliyordu.

Vakıf mütevellisi olan imam bütün bu konularda tamamen denetimsiz ve başına buyruk hareket edemezdi elbette. İmam genel vakıf hukukuna uymak, mütevellisi bulunduğu vakfın uzun vâdeli çıkarını kollamak, vakıf mülkü de amacının dışında kullanmamak durumundaydı. Ayrıca, vakıf bütçeleri zaman zaman evkaf nâzırları tarafından denetlenebilir, bazı keyfî davranışlar da önlenmeye çalışılırdı[13]. Ne var ki, Kasap İlyas mahallesi gibi yerel vakıf sayısının ve bu vakıfların tasarrufundaki gayrımenkullerin çokça olduğu mahallelerde imamın, bu sözünü ettiğimiz yetkilerinden dolayı, yerel gücü ve otoritesi hiç kuşku yok ki daha belirgin bir hal alıyordu.

Örneğin, Kasap İlyas camiinde takriben 1789-1799 yılları arasında imamlık yapmış olan Hâfız Mehmet Efendi'nin, eldeki vakıf belgelerine göre, imametinin ilk yıllarında yedi ayrı yerel vakfın mütevellisi bulunduğu anlaşılıyor. Mahalle dahilindeki dört ev, bir adet "bahçe" (gelir getirmesi sözkonusu olduğundan bu bahçe muhtemelen bir bostandı) ve bir de dükkân bu yedi vakfın kapsadığı mülkler dahilindeydi. Eldeki vakıf belgelerine göre bunlara 1790'lı yılların başında bir bahçe ile bir ev daha ilâve olunmuştu. Kezâ, takriben 1822-1844 yılları arasında Kasap İlyas camii imamı olan Aziz Mahmud Efendi imamlığının ilk yıllarında mahalledeki üç evin, iki "bahçe"nin, bir dükkânın ve bir de kuyunun gelirlerine sahip bulunuyordu[14].

Kasap İlyas mahallesinin pek yoğun bir şekilde iskân edilmiş olmadığını daha önce belirtmiştik. Gerek onaltıncı yüzyıldaki gerek daha sonraki durumuyla mahallemiz kentin idari veya ticari açıdan "merkezî" sayılan alanlarının birinde bulunmuyordu. Aksine, Kasap İlyas'ın Suriçi İstanbulu'nun "periferi"si diyebileceğimiz bir yöresinde olduğunu hep vurguluyoruz. Çok kaba bir tahminle, onaltıncı yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıl başlarına kadar mahallemizdeki evlerin sayısı yüzün üzerinde değildi. Mahalledeki ev sayısı ancak ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru yüz elli rakamını bulacaktı – o da İstanbul'da bir yüzyıldır devam eden nüfus artışının bir sonucu olarak.

13 Bkz. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988; Mehmet İpşirli, "Arşiv belgelerine göre İstanbul Vakıf Evleri – Müştemilat, Tamirat, Kira, Satış", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri – Bildiriler*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989, s.183-196.

14 *Vakfiyeler I – X*.

Demek ki Kasap İlyas mahallesinde doğrudan doğruya imamın tasarrufunda veya kontrolünde bulunan ev, bahçe, dükkân vb. gibi gayrımenkullerin sayısı, mahallenin çapı ve nüfusu gözönüne alındığında, kayda değer bir rakam ve oranlara ulaşabiliyordu. Özetle, bu yerel vakıflara bağlı gayrımenkullerin sayısı ve nitelikleri mahalle imamının cemaat içindeki otoritesinin, nüfuzunun ve yaptırım gücünün ekonomik temellerinin önemli bir göstergesidir. Ondokuzuncu yüzyılda Kasap İlyas camiinin imamlığını yapmış olan Aziz Mahmud Efendi'nin bu yerel nüfuz ve gücünü ne şekilde kullandığına ileride değineceğiz.

İstanbul'da geçmişte birçok camiye "kırk anahtarlı cami" ve bu camilerin imamlarına da "kırk anahtarlı imam" denmiş olması işte bu yerel nüfuzun İstanbul halkının ağzında deyim hâline gelmiş bir başka ifadesidir. Bu abartılı deyime konu olan "kırk anahtar" ise camiye vakfedilmiş bulunan ve mahalle imamının vakıf mütevellisi sıfatıyla tasarrufunda bulundurduğu "kırk" adet gayrımenkulün anahtarıdır elbette. Bu "kırk" gayrımenkule imam cebindeki "anahtarla" her istediği anda girmezdi, giremezdi tabii. Ne var ki, bir tek camiye vakfedilmiş, yani yönetimini bir tek imamın deruhte ettiği gayrımenkullerin çokluğu fakir İstanbul halkına gerçekten çarpıcı gelmiş, halk nezdinde korkuyla karışık kaygılı ve kalıcı bir saygı uyandırmış olmalıdır. Vakıf malın kiracısı veya kullanıcısının gözünde "mal sahibi" durumunda olan imamın karşılarına bir tahliye talebi ya da bir kira artışı ile çıkması, hiç değilse özel alanlarına olası bir müdahaleyi temsil etmekte olması kolayca anlaşılır.

İstanbul'un pek merkezî olmayan bir bölgesinde nüfusça nispeten küçük bir mahallesinin küçük bir mescidi olmasına rağmen Kasap İlyas camiine de, çok yakın tarihlere kadar "kırk anahtarlı cami" deniyordu. Hatta, eski bir mahalle sakininin ifadesine göre, "yetmiş anahtarlı cami" dendiği de olmuştur. İmamın yetki ve yerel gücünü ifade eden bu deyim, yaptığımız çeşitli mülâkatlarda, gerek mahallenin yaşlıları gerekse Kasap İlyas camiinin artık sadece Diyanet İşleri Başkanlığı kadrosundan maaş alan ve idari olarak İstanbul Müftülüğü'ne bağlı bir devlet memurundan başka bir şey olmayan bugünkü imamlar tarafından bile (bundan gerçek bir övünç payı da çıkararak ve neredeyse nostaljiyle) açıkça ve defalarca dile getirilmiştir.

İmamın gelirleri

Vakfedilmiş gayrımenkullerin mütevellisi olan imam için bu mülkler hakkında yapılan her işlem kâh vakıf için, kâh bizzat imamın kendisi için bir gelir

kaynağı teşkil ediyordu. Ayrıca, vakıf mallarının kullanım hakkının para karşılığında el değiştirebildiğini de biliyoruz. Diğer yandan, mahlûl kalmış (yani onu son kullanan kişi ardında yasal varis bırakmadan vefat etmiş) bir vakıf gayrımenkulün imam tarafından yeni birisinin tasarrufuna verilmekte olmasından dolayı zaman zaman ya vakfa bir *teberru'*da bulunulduğu (yani bir bağış yapıldığı) veya doğrudan doğruya imamın bir ücret aldığı vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu bağış veya ücretin nasıl, neye göre tespit edildiğine dair somut bir bilgimiz yok. Muhtemelen devretme yetkisine sahip olan mütevelli ile malı devralan kişi arasında bir tür pazarlık söz konusuydu. Kasap İlyas mahallesi imamları bu tür ödemelerin hepsini kayda geçmiştir.

Olağan devir (*ferağ*) işlemlerinde açıkça söz konusu olan ise bir tür "hava parası"dır. Örneğin 1 Rebiyülâhir 1181 (28 Temmuz 1767) tarihli ve Kasap İlyas camii imam ve müezzininin imzalarını taşıyan bir vakıf kaydında Abdullah kızı Ayşe hatun oturmakta olduğu vakıf evi vakfın mütevellisine (yani imama) ödediği 300 kuruşluk bir "*bedel-i makbuz*" mukabilinde Hasan oğlu Abdurrahman Ağa'ya devretmiştir[15]. Devir işlemleri sırasında bundan daha yüksek ödemelerin yapıldığı da oluyordu. Örneğin, 12 Zilhicce 1194 (28 Kasım 1780) tarihinde Kasap İlyas mahallesinde bulunan bir "bahçe"nin bir mutasarrıftan bir diğerine devir bedeli vakıf kaydına 500 kuruş olarak geçirilmişti. Vakıf belgelerinde sözü geçen bu "bahçe" herhalde bir bostandı ve işletmecisine hatırı sayılır bir gelir getiriyor olmalıydı. Aynı bahçenin işletmesi bundan aşağı yukarı yarım asır kadar sonra, 17 Rebiülevvel 1245 (16 Ekim 1829) tarihinde bir başka kişiye devredilmişti, ama bu kez 500 kuruş değil, tam 1000 kuruş karşılığında[16]. O dönemlerde paranın satın alma gücü göz önüne alındığında, bu ödemeler ve "hava paraları" epey büyük meblâğlar sayılır.

Keza, 25 Safer 1240 (19 Ekim 1824) tarihli bir kayıtta ise daha önce vakfedilmiş bir oduncu/keresteci dükkânının üçte bir hissesinin tasarruf hakkının 325 kuruşluk bir ödeme karşılığında devredildiği belirtilmektedir. Aynı mülkün aynı hissesi yirmi beş yıl kadar sonra ise, 3 Ramazan 1265 tarihinde (23 Temmuz 1849) 450 kuruş karşılığında el değiştiriyordu. Onsekiz ve ondokuzuncu yüzyılda mahallemizde bu gibi durumlara çokça rastlanmaktadır. Bu "hava parası"nın bazan miktarı belirtilmez ama fiilen ödenen bir "*bedel-i makbuz*" bulunduğu her zaman açıkça kayda düşülür. Kasap İlyas mahallesi imamları bunda hiçbir sakınca görmemişlerdir.

Kasap İlyas mahallesi imamlarının, mütevellisi oldukları vakıflardan elde

15 *Vakfiyeler – VIII.*
16 *Vakfiyeler – V.*

ettikleri gelirlere biraz daha yakından bakalım. İmam Hâfız Mehmet Efendi'nin 1790'lı yılların sonlarına doğru, mütevellisi bulunduğu toplam dokuz adet vakıf mülkten gelen aylık geliri aşağı yukarı 300 akçeydi. Bu tarihten elli yıl kadar sonra imam Aziz Mahmud Efendi'nin yönetimi altında bulunan mülklerden topladığı aylık kira miktarı ise 235 akçeydi. Verdiğimiz bu rakamlar sadece imamların yönetimleri altında bulunan vakıflardan gelen düzenli aylık gelirleri kapsamaktadır. Ne var ki, bu vakıfların ve vakıf mütevellilerinin gelirleri bu düzenli aylık ya da yıllık kiralardan ibaret değildi.

Onyedi, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda vakıf mallarının kiraya verilmesi işlemi genellikle *icareteyn* (iki icare, iki kira) adı verilen yönteme göre yapılırdı[17]. Bu kiralama usûlüne göre vakıf mütevellisi o sırada kendi tasarrufunda bulunan, yani "mahlûl" olan bir vakıf mülkü yeni bir kiracının tasarrufuna devredeceği zaman iki ayrı tür kira tespit ediliyordu. Vakıf mütevellisi malı kiralayan kişiden hem bir kereye mahsus olmak üzere yüklüce bir *icare-i muaccele* (acil, öncelikli, peşin kira) isteyebiliyor, hem de dönem dönem (gün, ay ya da yıl hesabıyla) düzenli olarak ödenmesi gereken diğer bir kira bedeli, bir *icare-i müeccele* (tecil edilmiş, ertelenmiş kira) ödenmesini şart koşabiliyordu. Bu uygulamaya Kasap İlyas mahallesinden bir örnek verelim. 3 Şevval 1073 tarihinde (11 Mayıs 1663) mahalledeki bir arsa vakfın mütevellisi olan imam tarafından Mehmet Çelebi ve eşi Amine Hatun'un tasarruflarına verildiği zaman kendilerinden peşin olarak 3300 akçelik bir *icare-i muaccele* alındığı gibi, arsaya bir de bundan sonrası için günde bir akçelik bir *icare-i müeccele* tespit edilmişti. Yani Mehmet Çelebi ile Mine Hatun tarafından ödenen ve mahalle imamı tarafından bir seferde nakden tahsil edilen "peşin kira" miktarı bu vakıf arsanın aşağı yukarı on yıllık *icare-i müeccele*sine *eşitti*[18].

"İcareteyn" yöntemi dışında, özellikle onsekizinci yüzyıl öncesinde, vakıf evlerin kiralanmasında başvurulan yöntem genellikle *icare-i vahide* (tek icare, tek kira) denen yöntemdi. Bu yöntemde kiracıdan bir seferde toplu ve peşin bir kira bedeli alınması söz konusu değildi. Burada sadece yıllık ya da aylık ödenecek bir kira miktarı saptanırdı. İcareteyn uygulamasının yaygınlaşması dolayısıyasıyla ve vakıf mütevellisinin eline bir seferde toplu para geçmesi sayesinde, özellikle enflasyon oranının yüksek olduğu dönemlerde, bu toplu parayla pek

17 Bkz. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988; Mehmet İpşirli, "Arşiv belgelerine göre İstanbul Vakıf Evleri – Müştemilat, Tamirat, Kira, Satış", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri – Bildiriler*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989, s.183-196.

18 *Vakfiyeler – I* .

çok vakıf malının tamir ve bakımının yapılabildiği ve çok sayıda vakfın bu uygulama sayesinde canlılık kazandığı da ileri sürülmüştür[19].

Özellikle ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısı Osmanlı İstanbulu için nispeten yüksek bir enflasyon dönemi sayılır. Hazinenin mübrem nakit ihtiyacını gidermek ve devlete gelir sağlamak için özellikle II. Mahmud döneminde, 1820'li ve 30'lu yıllarda sikke tağşişi (madenî paraların içindeki altın ya da gümüş miktarının azaltılması işlemi) sıkça başvurulan, neredeyse olağan bir işlem hâline gelmişti. Bu da, nereden bakarsak bakalım, yüksek bir enflasyon oranı anlamına gelir. 1844 yılında ise tedavüldeki madenî paraların içerdikleri altın ve gümüş miktarını yeniden saptayan büyük ve kalıcı bir *tashih-i sikke* işlemi yapılmıştır. Bunun sonucu olarak ondokuzuncu yüzyıl ortalarına gelindiğinde yüzyıllardır kullanılan ve neredeyse nakit para ile eşanlamlı olarak anılan, adı atasözlerine bile girmiş olan "akçe" artık anlamlı bir satınalma gücüne sahip olmaktan tamamen çıkmıştı. Yüzyılların akçesi, nominal olarak (1 kuruş = 120 akçe) paritesini muhafaza etmekle birlikte, fiilen alışveriş amacıyla artık kullanılmayıp sadece resmî bir hesap birimi olarak varlığını sürdürmekteydi[20].

Özetleyecek olursak, 300, 500 ya da 1000 kuruş gibi devir bedelleri veya "icare-i muaccele" rakamları onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda anlamlı, satın alma gücü yüksek olan rakamlardı. Bunlarla karşılaştırıldığı zaman Kasap İlyas mahallesindeki vakıf mülkleri kullananların genellikle ödemek durumunda oldukları aylık 20, 30 ya da 50 akçelik kira, ya da "icare-i müeccele" miktarları akçenin satınalma gücü gözönüne alındığında artık sadece sembolik bir anlam taşımaktaydı. Nitekim, ondokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru Kasap İlyas mahallesindeki evlerin satış fiyatı genellikle 2500 ile 5000 kuruş (yani resmî pariteye göre 300.000 ile 600.000 akçe) arasındaydı.

Bir örnek daha verelim: 1835 yılında mahalle imamı Aziz Mahmud Efendi, yönetimi altındaki bir vakıf bahçenin yeni bir kiracıya devri sırasında 200 kuruşluk bir *icare-i muaccele* tahsil etmişti. Bu meblağ, aynı bahçenin neredeyse altmış yıllık kirasına, yani *icare-i müeccele*'sine eşitti. Akçe cinsinden belirtilen bu türden günlük, aylık ya da yıllık kiralar akçenin satınalma gücünü tamamen kaybettiği ondokuzuncu yüzyılda artık sadece vakıf hukukuna tamamen aykırı bir şey yapılmış olmasın ve –basitçe söylersek– âdet yerini bulsun diye kayda

19 Bkz. Mehmet İpşirli, *a.g.e.*

20 Bkz. Şevket Pamuk, "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914", Halil İnalcık & Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s.947-985; Şevket Pamuk, "En Büyük Tağşiş ve 1844 Tarihli Tashih-i Sikke İşlemi", *Toplumsal Tarih*, 13, Ocak 1995, s. 12-15; Şevket Pamuk, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 36, 2004, s. 451-468.

geçiriliyor ve tahsil ediliyorlardı. Bunun gerçekte de böyle olduğunu belirtmek için olsa gerek, bu türden kiralar sık sık *icare-i kadime* (eski kira) olarak da anılıyordu.

Sonuç itibariyle, vakfın (ve onun mütevellisi olan imamın) tevliyet geliri, vakıf gayrımenkullerinin getirdiği aylık kiralardan ziyade, sözkonusu gayrımenkul yeni bir kullanıcıya devredilirken tahsil edilmesi zamanla âdet hâline gelen *icare-i muaccele*'lerden kaynaklanıyordu. Bu özellikle ondokuzuncu yüzyılda böyleydi. Vakıf gayrımenkullerinin akçe cinsinden aşağı yukarı sabitleşmiş olan aylık kiraları ve bu kira bedellerinin satınalma güçleri ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında hızla düşmüştü. Yüksek enflasyon oranlarını sadece gayrımenkul yeni bir kiracıya devredildiğinde tahsil edilen icare-i muaccele takip edebilir hâle gelmişti. Dolayısıyla, vakıf mallarında *icareteyn* usûlünün enflasyonist bir ortamda rağbet bulmuş olması hiç şaşırtıcı değildi. Kasap İlyas mahallesinde onsekiz ve ondokuzuncu yüzyılda yapılmış vakıf işlemlerini ve vakıfların genel gelirlerini bu çerçevede değerlendirmek gerekirdi.

Yerel İktidarın Nimetleri: İmam Aziz Mahmud Efendi Vakası

Elimizdeki vakıf belgelerine göre Hacı Aziz Mahmud Efendi (öl. 1845 civarı) Kasap İlyas camiinde en uzun süre imamlık yapmış kişilerden biridir. İmzasına vakıf kayıtlarında ilk kez 1821-1822 yıllarında rastlıyoruz. Bir çeyrek yüzyıl kadar sürmüş olduğunu tahmin ettiğimiz imametinin ilk yıllarında sadece "Aziz Mahmud" olarak attığı imzası vakıf kayıtlarında 1243 (1827) yılından itibaren "Elhac Aziz Mahmud" olarak geçiyor. Bu da Aziz Mahmud Efendi'nin 1827 yılının hemen öncesinde Hacca gitmiş olduğuna işaret eder. 1830'lu yıllarda mahalleye ilk atanan muhtarın eski imam, yani bizzat Aziz Mahmud Efendi olmuş olması da pek muhtemeldir.

Aziz Mahmud Efendi'nin bu uzun imamet ve vakıf tevliyeti süresince mütevellisi bulunduğu ve Kasap İlyas mahallesinde bulunan vakıf gayrımenkullere ilişkin yapmış veya onaylamış olduğu bazı işlemleri vakıf defterindeki kayıtlardan tek tek izleyebiliyoruz. Bu kayıtlardan bazılarını yakından izleyerek Kasap İlyas mahallesi imamı Aziz Mahmud Efendi'nin mütevellisi bulunduğu bazı vakıf malları nasıl tamamen keyfî bir biçimde, kendi arzusu yönünde kullanabildiğini göreceğiz.

Aziz Mahmud Efendi'nin vakıf gayrımenkulleri üzerinde yaptığı işlem dizi-

lerinden bir tanesi "Hurşide Hatun Vakfı" olarak anılan vakıfla ilgilidir[21]. Hurşide Hatun Vakfından mahalledeki bu gayrımenkul vakfiyesinde şöyle tanımlanır:

> *"...bahçe derûnunda bir bâb oda ve köşk ve zulle ve bi'r-i mâ ve matbah ve kenif ve havz ve eşcâr-ı müsmire ve cevânib-i erbaasında taş dıvar..."*[22] (dört yanı taş duvarla çevrili bahçe içinde bir oda, çardak, sundurma, su kuyusu, mutfak, ayakyolu, havuz ve meyve veren ağaçlar...)

Bu büyükçe bahçenin vakfedilmesi 1184 (1770/1771) yılından öncesine rastlar. 1 Muharrem 1184 (24 Nisan 1770) tarihli bir kayıtta bu bahçenin ölçüleri de verilmekte ve yüzölçümünün "*terbi'an 1140 zira*'" olduğu söyleniyor. Bir zira 75 santimetre ettiğine göre bu bahçenin takriben bir dönümlük bir bahçe olduğunu anlıyoruz. Bir havuz, bir kuyu ve çeşitli meyve ağaçları da içeren bu kadar büyük bir "bahçe" çok büyük bir ihtimalle bostan olarak kullanılmaktaydı. Herhalde işletmecisine hatırı sayılır bir gelir de getiriyordu. Oysa bu bostana tasarruf hakkına sahip olanların eskiden beri vakfa ödemekle yükümlü oldukları "*icare-i kadime*" (eski kira) ayda altmış akçeden (yani resmî pariteye göre yarım kuruştan) ibaretti. Yarım asır boyunca bu vakıf bahçenin tasarruf hakkı birkaç kez el değiştirmiş fakat imamın tahsil ettiği bu aylık kira miktarı değişmemiştir.

Hacı Aziz Mahmud Efendi bu büyük bahçeye ilişkin ilk devir işlemini imametinin yedinci veya sekizinci yılında, 15 Rebiülevvel 1245 (14 Eylül 1829) tarihinde yapar. Bu devir işleminin gerçek içeriği ve yapılış nedenleri pek anlaşılamıyor. Altında Aziz Mahmud Efendi'nin imza ve onayı bulunan bu işlemde bahçeyi tam onsekiz yıldır elinde bulunduran İsmail kızı Hediye Hatun, bu tarihte bahçeyi –kayıtta kullanılan ifadeyle– "müslimin muvacehesinde imam Es-Seyyid Elhac Aziz Mahmud Efendi ile Elhac Mehmet Emin'e" devretmektedir. Hediye Hatun yasal mirasçı bırakmadan vefat etmiş değildi. Öyle olmuş olsaydı, vakıf malın "mahlûl" kalmış olduğunun kayıtta görünmesi gerekirdi. Dolayısıyla bu vakıf bahçenin, vakfiye gereğince zaten onun mütevellisi olan imam Aziz Mahmud Efendi'nin uhdesine rücu etmesine neyin sebep olduğu belirsizdir. Bu ferağ (satış veya devir) işleminde herhangi bir nakdî karşılık veya bedelden de söz edilmiyor. Ayrıca, bu işlemle Aziz Mahmud Efendiyle birlikte bahçeye ortak edilen Mehmet Emin Efendi'nin ise aynı bahçenin daha sonraki devir işlemlerinde adına hiç rastlanmaz.

Bu ilk devir işleminden sadece iki gün sonra, yani 17 Rebiülevvel 1245 (16 Eylül 1829) tarihinde bu bahçe Aziz Mahmud Efendi tarafından bir üçüncü kişi-

21 *Vakfiyeler – I* .
22 *Vakfiyeler – V* .

ye ferağ ediliyor, yani tasarruf hakkı devrediliyor. Bahçeyi iki gün önce üzerine alan Aziz Mahmud Efendi bu sefer bahçenin tasarrufunu Hasan kızı Fatma Hatun'a 1000 kuruş mukabilinde devreder. Daha iki gün önceki kayıtta bahçenin tasarrufuna ortak olduğu söylenen Hacı Mehmet Emin Efendi'den ise şimdi hiç bahis yoktur. Bu devir kaydının metni çok ilginç ayrıntılar içerir:

> *"...beher şehr* [ay] *altmış akçe icareli* [kiralı] *bahçeye mutasarrıf olan Es-Seyyid Aziz Mahmud Efendi mutasarrıf olduğu bahçeyi bin kuruş bedel-i makbuz üzere İsmail ağa'nın zevcesi Fatma Hatun binti Hasan'a ferağ ve kasr-ı yed edip* [elini çekip] *tevliyetim hasebiyle izin verilip defter-i vakfa kayd olundu."*[23]

Normal koşullarda mütevellinin kendi uhdesinde kalan vakıf malını en yüksek kirayı ödeyenin tasarrufuna vermesi gerekirdi. Her hâl ü kârda vakıf malın rayiç bedelin altında bir işleme konu edilmemesi vakıf hukukunun temel prensiplerinden biridir. Bu amaçla da tellâl gezdirmek, müzayede açmak ve bilirkişiye başvurmak da dahil olmak üzere birçok yönteme başvurulabilirdi. İki gün içinde bunun mümkün olması zordu elbette. İki gün önce bahçenin diğer sahibi durumunda olan Mehmet Emin Efendi'nin adının iki gün sonraki kayıtta geçmemesi de pek anlaşılır değildir doğrusu. Aziz Mahmud Efendi'nin Fatma Hatun'dan aldığı "bin kuruş bedel-i makbuz"un tam olarak neyin karşılığı olduğu da belli değildir.

Aziz Mahmud Efendi tarafından bizzat kaleme alınmış bu devir kaydında yazım üslûbuyla ilgili ilginç bir noktaya işaret etmeden geçemiyoruz. Kasap İlyas mahallesinin imamı Aziz Mahmud Efendi, doğrudan şahsını ilgilendiren kayıt ve işlemlerde aslına bakarsak hem taraftır hem de hakem. Yani hem o anda tasarrufunda bulunan bir vakıf malı 1000 kuruş mukabilinde başkasına devreden kişidir hem de bu devir işlemini onaylayan, tasdik eden ve vakıf defterine geçiren vakıf yöneticisi. Birinci tekil şahsı kullanarak "tevliyetim hasebiyle" diyerek işleme onay veren kişi vakıf mütevellisi ve imam Hacı Aziz Mahmud Efendi'dir. Oysa aynı imam Aziz Mahmud Efendi ise, bahçeyi başkasına devretmekte olan "Es-Seyyid Aziz Mahmud Efendi"den aynı kayıt içerisinde bir üçüncü şahıs edasıyla söz edebiliyor. Bu vakıf bahçeyle ilgili dört ayrı devir kaydının dördünde de imam ve mütevelli Aziz Mahmud Efendi'nin hem kişisel girişimcilik hem de yapay resmiyet karışımı bu ifade tarzının aynı olması ilginçtir.

23 *Vakfiyeler – V.*

Bu işlemden sonra aradan bir yıldan az bir süre geçer. 9 Safer 1246 (31 Temmuz 1830) tarihinde bu bahçe hakkında bir üçüncü işlem yapılır. Burada Hasan kızı Fatma Hatun on bir ay önce Aziz Mahmud Efendi'den devraldığı bahçenin tasarrufunu tekrar ilk sahibine iade etmektedir. Kaydın metni şöyledir :

> *"...Fatma Hatun bedel-i makbuzu ahz edip* [alıp] *sahib-i evveli* [ilk sahibi] *Aziz Mahmud Efendiye ferağ ve kasr-ı yed edip tevliyetim hasebiyle tasarrufuna izin verilip defter-i vakfa kaydoldu."*

Bir yıl sonraki bu kayıtta açığa kavuşamamış iki önemli nokta var. Birinci nokta bu son kayıtta sözü edilen fakat miktarı bu sefer belirtilmeyen "bedel-i makbuz"un bir yıl önceki kayıtta bahsi geçen 1000 kuruşa eşit olup olmadığı meselesidir. Yani bu mesele bu iki işlemin aslında Aziz Mahmud Efendi tarafından bir faizle borçlanma operasyonunu gizleyip gizlemediği meselesi. Çünkü ikinci meblağ ilkinden (yani 1000 kuruştan) büyük idiyse, ortada bir vakıf malın devredilip bir yıl bile geçmeden geri alması kisvesine büründürülmüş, böylece bir vakıf malın geçici olarak devredilmesi işleminin arkasına saklanmış, kamufle edilmiş bir faizle borç verme işlemi bulunmuş olabilir.

Bu iki işlemin ardında bir *rib'a* (yani faizle borçlanma) işlemi saklı olmadığını ve iade edilen miktarın yine 1000 kuruş olduğunu farzedelim. O zaman da Aziz Mahmud Efendi'nin Fatma Hatun'dan aldığı yüklü miktardaki bu borcun karşılığında geçici bir süre için onun tasarrufuna bu büyük bostanı devretmesi işleminin ne türden bir ticari işlem oluşturduğu sorusunun cevabı yine karanlıkta kalmaktadır. Vakıf kaydında "sahib-i evvel" olarak anılan Aziz Mahmud Efendi bu bahçeyi niçin ve ne suretle devretmiş ve bir yıl kadar sonra tekrar geri almıştır? Şekil itibariyle bu devir işlemi bir ipotek işlemi miydi, yani vakıf hukukundaki adıyla bir *"vefâen ferağ*" ya da "*ferağ bi'l-vefâ*" mıydı, yoksa bir *rehin*, yani yine vakıf hukukundaki tabiriyle bir "*ferağ bi'l- istiğlâl*" işlemi miydi? Ayrıca, imam Aziz Mahmud Efendi, o dönem için epey büyük bir meblağ (neredeyse bir ev fiyatı) olan 1000 kuruşu niçin borç almak gereğini duymuştur?

Bu soruların kesin cevaplarını bilemiyoruz. Ama her hâlükârda gayet açık olan şudur: Aziz Mahmud Efendi sorumluluğu altında bulunan ve muhtemelen yüksekçe bir gelir getiren bu büyük vakıf bahçeyi kendi belirlediği bir amaç için ve hiç kimseye hesap vermekten çekinmeden dilediği gibi kullanmakta hiçbir sakınca görmemiştir.

Aradan tam on dört yıl geçer. Bu süre zarfında bu vakıf bahçe vakfın mütevellisi olan Aziz Mahmud Efendi'nin tasarrufunda kalmıştır. Bahçeye ilişkin

dördüncü ve son işlem kaydı 23 Safer 1260 (14 mart 1844) tarihini taşıyor. Burada Aziz Mahmud'un keyfî tutumu daha da belirgindir. Kayıt metnindeki ifadeler ilginçtir:

> *"Beher şehr* [ay] *otuz akçe ile mutasarrıf olduğum bahçeyi hüsn-ü rızam ile nısfını* [yarısını] *kerimem* [kızım] *Hatice Huriye Hatun binti Elhac Aziz Mahmud Efendi ve nısf-ı âherini* [diğer yarısını] *dahi damadım Ahmet bey bin Elhac İbrahim efendiye nısfiyet üzere* [ikiye bölerek] *tasarruflarına izin verilip defter-i vakfa kaydolundu."*

İşin özeti şudur: On dört yıldır kendi tasarrufunda tuttuğu ve herhalde işlettiği bu büyük bahçeyi Aziz Mahmud Efendi önce ikiye bölmekte, yani bir ifraz işlemi yapmaktadır. Sonraki aşamada da bahçenin bir yarısını kendi kızı Hatice Huriye Hatunun, diğer yarısını da damadı Hacı İbrahim oğlu Ahmet Bey'in kullanımına sunmaktadır.

Resmî kayıtta Aziz Mahmud Efendi bu tuhaf durumu saklamaya da gerek görmemiştir. Aziz Mahmud Efendi hem vakıf mütevellisidir hem de bahçeyi devrettiği kızının babası. Birinci tekil şahsı kullanarak "mutasarrıf olduğum" demekten çekinmediği bu kıymetli gayrımenkulü Aziz Mahmud Efendi, yine birinci tekil şahsı kullanarak, yani "hüsn-ü rızam ile" diyerek, verdiği kişileri de açıkça "kerimem", "damadım" diye nitelendirerek aynen vakıf defterine kaydetmektedir. Sanki bu konuda bir tereddüt olabilirmiş gibi, gayrımenkulü devralan Hatice Huriye Hatun'un "binti Elhac Aziz Mahmud Efendi" (Hacı Aziz Mahmud Efendi'nin kızı) olduğu da aynen kayda geçilmiştir. Metindeki ifadelerde hep tekil birinci şahsı ve ilgili iyelik zamirlerini kullanan Aziz Mahmud Efendi bütün bu işlemlerde, tekrar hatırlatalım, hem taraftır hem de hakem. Üslûbu da –hiç değilse bu kayıtta– şahsına ait bir mülkü kiralayan bir kişinin üslûbunu hatırlatır. Ayrıca, bu kayıtta gayrımenkulü devralanlar tarafından herhangi bir "*icare-i muaccele*"nin ödenmesinden söz edilmediği gibi, Hurşide Hatun vakfına ait bu bahçenin eskiden beri aylık altmış akçe olan *icare-i müeccele*'si de herhangi bir sebep göstermeksizin otuz akçeye indirilmiştir.

Oysa, daha önce de belirttiğimiz gibi, olağan koşullarda ve vakıf hukukuna göre, vakfın mütevellisi bulunan imam Aziz Mahmud Efendi'nin, kendi tasarrufuna geçmiş olan bir vakıf gayrımenkulü kiraya vereceği zaman önce onu "mahlûl" (boşalmış) ilan etmesi ve bu gayrımenkulle ilgilenebilecek kişileri şu ya da bu şekilde haberdar etmesi gerekiyordu. Bu ilâmı yaptıktan sonra da mütevellinin bu vakıf malı en yüksek kirayı teklif eden kişinin tasarrufuna verme-

si gerekiyordu[24]. Mütevellinin sorumluluğu altındaki vakfın uzun vâdeli çıkarı bunu gerektiriyordu çünkü. Aziz Mahmud Efendi ise tevliyeti altındaki büyük bir bahçeyi hiç kimseye danışmadan ve olağan usûllerin hiçbirine başvurmaksızın doğrudan doğruya kendi kızına ve damadına sunmayı uygun bulmuştu.

Kasap İlyas mahallesinin Aziz Mahmud Efendi'den önceki ve sonraki imamları ve vakıf mütevellileri, benzeri durumlarda "*...talibine arz olunup...*" türünde ifadeler kullanarak bir tür açık arttırmaya gittiklerini açıkça beyan etmiş ve vakıf defterine kaydetmişlerdir. Kasap İlyas mahallesi vakıf kayıtları arasında gördüğümüz "*...daha ziyade bahâ ile tâlib-i âhari zuhur eylemeyip...*" (daha yüksek fiyat veren başka talibi ortaya çıkmayıp) ya da "*...sûk-u sultanide müzayede olunup rağabât-ı nâs bi'l-külliye münkati' olduktan sonra...*" (çarşıda müzayede olunup müşteri rağbeti tamamen kesildikten sonra) ya da "*...sûk-u sultanide ba'de'l mezad...*" (çarşıda mezat edildikten sonra) ve benzeri ifadeler bu anlama gelmektedir[25]. Vakıf gayrımenkulün kirası için doğrudan doğruya mezat işlemine gidilmediği zaman ise kira miktarının tespiti için geçerli rayiçlerden haberdar olan bilirkişilere (*ehl-i vukuf*) başvurulması da makbul yöntemlerden biriydi. Mahallenin vakıf kayıtlarından birinde gördüğümüz "*...ebniye ve sukûfa vukuf ve şuuru olan cemm-i gafir ihbar etmeğin...*" (binalara ve çatılara dair bilgi ve anlayışı olan çok sayıda kişiye haber vermekle) ifadesi bunun yapıldığına işaret eder.

Özetle Aziz Mahmud Efendi'yle aynı yerel vakıfların mütevelliliğini yapmış olan Kasap İlyas mahallesinin daha önceki ve daha sonraki imamları, vakfa ait gayrımenkulleri önce mahlûl ilân ediyor, sonra da onları en yüksek kirayı teklif edenin tasarrufuna veriyorlardı. Mütevelliler, vakfın çıkarına olan bu işlemleri belki her zaman yapıyor değilllerdi, veya yapılmalarına hep aynı gayreti gösteremiyor, aynı zamanı ayıramıyorlardı. Ne var ki, bu mütevelliler, Aziz Mahmud Efendi'nin aksine, hiç değilse şeklen ve usûlen (elbette ki İstanbul kadısının ve kadıya bağlı evkaf nâzırlarının olası bir denetimini de düşünerek) ilgili gayrımenkulün tasarruf hakkının devir işlemini olağan yöntemleri izleyerek, vakıf hukukuna ve vakfın çıkarına tamamen uygun bir biçimde yaptıklarını açıkça ifade etme ve bu durumu vakıf kayıtlarına geçirme gereğini duyuyor, bu zahmete katlanıyorlardı.

Ancak, 1830'da olduğu gibi, 1844 yılında da Aziz Mahmud Efendi olağan yöntemlere uymaya gerek duymamış, mütevellisi bulunduğu vakfa bağlı büyük-

24 Bkz. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 304-322.

25 *Vakfiyeler – I, V, X.*

çe bir bahçenin tasarruf hakkı konusunda re'sen karar verip vakfın malını dilediği fiyata dilediği kişilerin –yani kızıyla damadının– tasarruflarına vermiştir. Bugünün deyimiyle, bu işlemler "şeffaf" bir şekilde yapılmamıştır. Ayrıca, 1844 yılındaki kayıtta Aziz Mahmud Efendi sözkonusu bahçeyi kızıyla damadına devretmesi sırasında herhangi bir peşin kira bedelinin, bir icare-i *muaccele*nin ödenmesini de talebetmemiştir. Aziz Mahmud Efendi muaccele talebetmekle kalmamış, bahçenin *icare-i kadime*sini de aylık altmış akçeden otuz akçeye indirmiştir. Açıkçası, Aziz Mahmud Efendi bu iki değerli vakıf gayrımenkulü kızına ve damadına peşkeş çekmiştir. Gerek şekil gerekse içerik olarak bu işlemleri başka türlü yorumlamak mümkün değil.

Aziz Mahmud Efendi'nin aynı türden ve vakıf hukuku açısından aynı derecede şaibeli bir başka işlem yaptığını da saptadık. Sözkonusu yine onun yönetimi altında bulunan bir diğer vakıf gayrımenkuldür[26]. Yukarıdakiyle aynı tarih ve günde, yani 23 Safer 1260 (14 Mart 1844) günü, tasarrufunda bulunan ikinci bir vakıf bahçeyi de ikiye bölmekte ve yine kızı Hatice Huriye'ye ve damadı Ahmet Bey'e devretmektedir Kasap İlyas camiinin imamı. Bu işlemde de ilk önce vakıf malın mahlûliyet ilâmı, müzayede yapılması ya da alıcılara sunulması, bilirkişiye başvurulması, piyasa rayicinin araştırılması vb. gibi vakıf malların olağan devir yöntemlerinden hiçbiri sözkonusu olmamıştır. Bu işlemle Aziz Mahmud Efendi, aynı pervasızlıkla, bu bahçenin bir yarısını kızına, diğer yarısını da damadına devrederken otuz akçe olan aylık kira bedelini de herhangi bir sebep göstermeksizin on akçeye indirmiştir. Ayrıca, bu mahallî vakfın "mukataalı" bir vakıf olması da arazi üzerinde bina edilecek her şeyin araziyi kiralayanın özel mülkü sayılacağı anlamına gelmektedir[27]. Devir kaydının tam metni şöyledir:

> *"Beher şehr on akçe icareli mukataa-yı zemin olan bahçeyi hüsn-ü rızamla nısfını kerimem Hatice Huriye hanıma ve nısf-ı âharını damadım Ahmet bey bin Elhac İbrahim efendiye feragat ve kasr-ı yed etmemle tasarruflarına izin verilip defter-i vakfa kaydolundu."*[28]

Aziz Mahmud Efendi'nin kızı Hatice Huriye hanım, kendisi ve eşi lehine bu devir işlemlerinin mahalle imamı olan babası tarafından yapıldığı 1840'lı yıllardan

26 *Vakfiyeler – IV.*

27 Bkz. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988, s. 392 ve devamı.

28 *Vakfiyeler – IV.*

sonra daha uzunca bir süre Kasap İlyas mahallesinde ikamet etmeye devam etmiştir. Hatice Huriye hanımın izini kırk yıl sonraki nüfus sayımında buluyoruz. 1885 yılındaki nüfus sayımı sırasında Samatya Caddesi ("Kasap Yolu"nun Tanzimat sonrası yeni adı) 60 numaralı hanede, kendisine ait evde kızı Fatma İsmet hanım, damadı ve torunlarıyla birlikte sicill-i nüfusa kaydedilmişti Aziz Mahmud kızı Hatice Huriye hanım[29]. Hatice Huriye hanımın hâli vakti yerindeydi anlaşılan. Oturduğu evden başka mahallede bir diğer evin ve Kapalıçarşı civarında bir dükkânın da sahibi bulunuyordu.

1885 yılı sicilli nüfus kayıtlarına göre Hatice Huriye hanımın büyük kızı Fatma İsmet hanımın doğum tarihi 1845 yılıdır. Yani dedesi imam Aziz Mahmud Efendi'nin yukarıda sözünü ettiğimiz şaibeli işlemleri yapmasından tam bir yıl sonrası. Büyük kızı Fatma İsmet'i doğurduğunda onsekiz yaşındaydı Hatice Huriye hanım. Ve eşi Ahmet Bey'le muhtemelen kızının doğumundan bir yıl kadar önce, ve dolayısıyla babası Aziz Mahmud Efendi'nin yukarıda sözünü ettiğimiz kuşkulu işlemleri yaptığı yıl olan 1844 yılında evlenmişti.

Anlaşılan, Aziz Mahmud Efendi'nin kızı Hatice Huriye'nin Ahmet Bey'le evlenmesi ile Kasap İlyas camii imamı ve vakıf mütevellisi Aziz Mahmud Efendi'nin kızına ve damadına iki adet vakıf bostanın kullanım haklarını neredeyse meccanen devretmesi işlemi ardarda gelmiştir. Bu iki olayın aynı hicrî yıla rastlamış olması iki olay arasında bir sebep-sonuç ilişkisi bulunabileceği kuşkusunu akla getirmiyor değil. Akla ilk gelen soru şudur: Bu iki bahçeyi Aziz Mahmud Efendi kızıyla damadına, kızının nikâhı dolayısıyla, çeyiz niyetine mi "vermek" istemiştir acaba? Bu sorunun kesin yanıtını bilmek mümkün değil. Ama gerek olayların kronolojik dizinlişi, gerek Aziz Mahmud Efendi'nin yönetimi altındaki vakıf mallarına ilişkin diğer işlem ve tasarrufları hakkında bildiklerimiz, gerekse Hatice Huriye Hanım'a ömrünün sonlarına doğru servet sahibi bir kadın olarak rastlamamız, doğrusu bu ihtimali akla getirmiyor değil. Eğer tahminimiz doğruysa o zaman burada kesinlikle dönemin evkaf nâzırlarının gözünden kaçmış bir emniyeti suiistimal durumu vardır.

Aziz Mahmud Efendi'nin bu şaibeli vakıf işlemleriyle ilgili olarak akla şu sorular da geliyor hemen: Acaba Aziz Mahmud Efendi sorumluluk ve gözetiminde bulundurduğu tüm vakıf mallarını her zaman herkese aynı şekilde bol keseden dağıtıyor muydu? Vakfın uzun vâdeli çıkarlarını her zaman böyle göz ardı mı ediyordu Aziz Mahmud Efendi? Vakıf mallarına kira tespit ederken mahalledeki herkesi aynı şekilde kayırıyor muydu acaba?

29 Kasap İlyas mahallesi 1300 yılı Tahrir ve Sicilli Nüfus Defteri, Fatih Kaymakamlığı, [*Atik Defter* 14, s. 73.]

Hiç sanmıyoruz. Aksine, yönetiminden sorumlu olduğu bir diğer vakıf bahçeyle ilgili birkaç kayıttan Aziz Mahmud Efendi'nin her zaman ve herkese böylesine anlayışlı, cömert, yumuşak, müsamahakâr ve insaflı davranmadığını açıkça görmek mümkün.

23 Zilkâde 1250 (23 Mart 1835) tarihini taşıyan bir işlem Aziz Mahmud Efendi'nin bu konulardaki olağan tavrına iyi bir örnektir. Bu işlemde bir diğer vakıf "bahçe" mahalle sakinlerinden Mehmet Salih Efendi'ye 200 kuruş *icare-i muaccele* ile kiraya verilmektedir[30]. Oysa bu tarihten on sene kadar önce, 15 Safer 1241 tarihinde (29 Eylül 1825) aynı bahçe Aziz Mahmud Efendi tarafından Mehmet Salih Efendi ve zevcesi Şerife Fatma hanımın ortak tasarrufuna verilmiş idi. Ancak Hicrî 1250 yılında Şerife Fatma hanım "bilâ veled müteveffiye olmuş" idi, yani ardında çocuk bırakmadan vefat etmişti.

1835 yılındaki kayıtta söz konusu olan mesele de bahçenin Şerife Fatma hanıma ait ve onun ardında vâris bırakmadan ölümüyle Aziz Mahmud Efendi'ye rücu etmiş olan yarısının da dul eşi Mehmet Salih Efendi'nin tasarrufuna verilmesi meselesiydi. Kasap İlyas camiinin imamı bu noktada vakıf hukukundan doğan normal haklarını hiçbir taviz vermeden kullanmıştır. Şerife Fatma hanımın ölümüyle kendisine rücu eden bu bahçenin yarısının tasarruf hakkını dul eşi Mehmet Salih Efendi'ye devretmek için hiç tereddüt etmeden 200 kuruş *icare-i muaccele* talep etmiş, bu meblâğı almış ve kayda geçmiştir.

İmam ve vakıf mütevellisi Aziz Mahmud Efendi'nin mahalle komşusu Mehmet Salih Efendi aslında on yıldan beri merhum eşiyle birlikte bu bahçenin tümünü zaten fiilen işletiyordu. Büyük bir ihtimalle bu vakıf bahçeye epey emeği ve hakkı da geçmişti. Ancak, bu fiili durumdan doğan özel ilişki Aziz Mahmud Efendi'yi daha anlayışlı davranmaya itmemiştir. Geçmiş on yılın karşılıklı hukuku dul Mehmet Salih Efendi'yi Aziz Mahmud Efendi nezdinde "hatırlı kişi" hâline getirmemiş ve rahmetli Şerife Fatma hanımın tasarruf hakkının dul eşine devri için Mehmet Salih Efendi'den *icare-i muaccele* (peşin kira) adıyla 200 kuruşluk bir "hava parası" istemesine engel teşkil etmemiştir.

Özetle, Kasap İlyas mahallesinde çeyrek asra yakın bir süre imamlık yapmış olan Aziz Mahmud Efendi kendi kızına ve damadına gösterdiği kolaylık ve müsamahayı en az on yıldır yakından tanıdığı mahalle komşusu ve vakıf bahçenin mutasarrıfı Mehmet Salih Efendi'ye göstermemiştir. Vakfın kiracısı Mehmet Salih Efendi'nin bahçeye ve vakfa geçmiş kul hakkını göz önüne almamıştır imam efendi. Açıkçası, burada Aziz Mahmud Efendi'nin ayan beyan bir "çifte standart" uygulamasıyla karşı karşıyayız.

30 *Vakfiyeler - VII* .

Kasap İlyas mahallesi imamı Aziz Mahmud Efendi örneğinde gördüğümüz gibi, İstanbul'da zaman zaman kendi kişisel çıkarlarını cemaatin veya mütevellisi bulundukları vakıfların uzun vâdeli çıkarlarının önüne koyan imamlar olmuştur. İmamın gelirinin büyük ölçüde yerel vakıfların tevliyetinden gelmesi hâlinde de Aziz Mahmud Efendi'ninkine benzer bir durumun ortaya çıkma olasılığı daha yüksekti elbette. Dolayısıyla, ondokuzuncu yüzyıl başlarından itibaren İstanbul'da mahalle imamlarından şikâyetlerin çoğalmasını, birçok imamın keyfî davranışlarının, hakkaniyete riayet etmemelerinin ve yetkilerini kötüye kullanmalarının sözkonusu edilmesine şaşmamak gerek[31].

Tanzimat döneminin reformcu yönetimleri köy ve mahalle düzeyinde muhtarlık kurumunu tesis ettikleri zaman imamların olağan dinî işlevleri ile mahalleyi temsil işlevleri ve bunların siyasi uzantıları birbirlerinden tamamen ayrılmış oldu. Muhtarlar da doğrudan doğruya Şehremanet'inin ve Zaptiye Nezareti'nin denetimi altına girdiler.

İmam ve Muhtar: Barışçıl Bir Geçiş Dönemi

Yerel liderler

Yukarıda yakından incelediğimiz birkaç vakıf kaydında 1820'li, 30'lu ve 40'lı yıllarda Kasap İlyas camii imamı olan Aziz Mahmud Efendi'nin sadece genel vakıf hukukuna ve bu hukukun Osmanlı'daki uygulamalarına aykırı olmakla kalmayıp genel olarak hakkaniyete uygunluğu dahi kuşku götüren bazı girişimleriyle ön plana çıktığını gördük. Onun her zaman ve her işleminde sistematik olarak böyle keyfî bir biçimde davrandığını söyleyemiyoruz elbette. Ne var ki, elindeki nüfuzu, gücü ve yetkileri her zaman âdil bir biçimde kullanmadığına da tanık olduk. İstanbul'da mahalle imamlarının ellerindeki gayrımenkul portföyünü her zaman mahalle halkına sistematik bir eza ve zulüm aracı olarak kullandıklarını ileri sürmek de doğru değildir. Ne var ki, yetkilerini keyfî bir biçimde kullanan imamlara da rastlanmıyor değildi.

Mahalle imamlarının vakıf gayrımenkullerinin yönetim yetkisinden kaynaklanan yerel nüfuzunu, gücünü, iktidarını küçümsememek gerek. Ancak, vakfın uzun vâdeli çıkarıyla, yani vakfı ilk kuranın tespit ettiği amaca hizmet edilmesi beklentisiyle bu vakfın mütevellisi olan mahalle imamının gelirinin

31 Bkz. Musa Çadırcı, "Türkiye'de muhtarlık teşkilâtının kurulması üzerine bir inceleme", *T.T.K. Belleten*, 1970, s. 409-420.

yüksek olmasının çakıştığı durumlar da yok değildi. Çünkü imamın çok miktarda gayrımenkulü tasarrufunda bulundurması ve bunlardan yüksek bir gelir elde etmesi bu vakıf malların zaten bu amaçla vakfedilmiş olmalarından ve uzun vâdede kullanımlarının imamın tercihine bırakılmış olmasından da kaynaklanıyor olabilirdi. Bu bakımdan Kasap İlyas camii imamı Aziz Mahmud Efendi'nin kendi tevliyetine verilmiş olan gayrımenkulleri neredeyse kendi özel mülküymüş gibi yönetmesi de istisnai bir durum teşkil etmemiş olabilir.

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında özellikle İstanbul'da halkın "istişare ile iş görmeye alışık olmayan" mahalle imamlarından ve onların "zulmünden ve istibdadından" şikâyetçi olduğu görülür. Bu yoldaki şikâyetlerin, özellikle İstanbul'da seçimle (ya da hiç değilse yerel halkın konsensüsünü sağlamış olmayı da gözeten bir atama sistemiyle) işbaşına getirilen mahalle muhtar ve ihtiyar heyetlerinin kurulmasındaki en önemli etken olduğu ileri sürülür. Avârız sandıklarının yönetiminden sorumlu olan imamların vergileri mahalle sakinleri arasında hakkaniyete uygun bir biçimde paylaştırmadıkları da sık sık şikâyet konusu olmuştur. Ayrıca, mahalleye gelen ve gidenlerin mürur tezkerelerinin tevzi ve kontrolünde ve dolayısıyla da mahallenin ve şehrin asayişinin sağlanmasında mahalle imamlarının Tanzimat döneminde çeşitli ihmal, rüşvet ve yolsuzluklarının görüldüğü de biliniyor[32].

Tanzimatla birlikte halkın merkezî otoriteyle ilişkilerinin yeni esaslara bağlanması gündeme gelmiş, idari yapıda ve yerel yönetimde çeşitli reformlar yapılmış, bu arada da köy ve mahallelerde muhtarlık teşkilâtı kurulmuştur. 1830'lu yılların sonunda önce taşradaki bazı nahiyelerde (öncelik ve özellikle de bir "pilot bölge" görevi gören Kastamonu'da) oluşturulan muhtarlık teşkilâtı 1840'lı yıllardan itibaren İstanbul mahallelerine yaygınlaştırılmıştır. Zamanla mahalle imamının idare ve asayişe ilişkin görevlerinin çoğu da muhtarlara devredilmiştir. Muhtarların tek başlarına keyfî yönetimlerine engel olmak için, üç ya da beş kişilik ihtiyar heyetinin yanısıra her mahallenin başına bir tane değil, *muhtar-ı evvel* ve *muhtar-ı sânî* adıyla iki muhtar tayin edilmesi uygun görülmüştü.

Böylece mahalle imamlarının yerel yönetimdeki ağırlıkları giderek azaltılmış, bu arada da Tanzimat döneminde İstanbul kadısının hem asayişle ilgili hem de beledî ve idarî fonksiyonları elinden alınmıştır. Mahalle imamları da tedricen yerel yönetici konumundan tamamen çıkmışlar, yerlerini seçimle ya da hiç de-

32 İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, Hil Yayın, 1985, s. 100-102; Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde çıkarılan Men'-i mürur ve Pasaport Nizamnameleri", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, 15/19, 1993, s.169-183.

ğilse yerel halkın zımnî onayı da gözetilerek işbaşına gelen muhtar ve ihtiyar heyetlerine bırakmışlardır.

1830'lu ve 1840'lı yıllarda İstanbul mahallelerine atanan ilk muhtarların seçim ve/veya atanmasında izlenen yöntemin ne olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Bugünkü anlamda demokratik ve özgür bir seçim yapılmış olduğunu sanmıyoruz elbette. Muhtemelen[33] mahallede sevilen, saygı duyulan ileri gelenlerinden biri, herhalde mahalle camiinin imamının da desteğiyle İstanbul'un düzen ve asayişinden sorumlu olan İhtisab Nezareti'nin onayına sunuluyordu. Reformdan sonra İstanbul'un birçok mahallesine ilk kez muhtar olarak bizzat mahalle camii imamının atanmış olması ihtimalini de göz ardı edemeyiz. İmamla muhtar arasındaki yetki devri de her halde mahalleden mahalleye farklılık göstermiştir. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kasap İlyas mahallesi imam ve muhtarlarının bize bıraktıkları defterlerden anladığımız kadarıyla mahallemizde bu yetki devri ve paylaşımı süreci pürüzsüz ve çatışmasız bir şekilde gerçekleşmiştir.

Görev ve yetkiler

Din adamı olmaktan doğan görevleri bir yana bırakırsak, yeni atanan muhtarın normal görevleri onun selefi olan imamınkinden pek de farklı değildi. Bu görevleri kabaca iki kısma ayırabiliriz: mahallenin *güvenliğiyle* ilgili görevler ve mahallenin *temsil edilmesiyle* ilgili olanlar.

Muhtarın güvenlikle ilgili görevleri arasında kuşkusuz en önemlisi mahalle sakinlerinin kaydını tutmak ve gerek mahalleye yeni yerleşmek isteyenleri gerekse mahalleden ayrılanları denetim altında tutmaktı. Osmanlı siyasal iktidarı İstanbul'un düzensiz bir biçimde büyüyüp kalabalıklaşmasından her zaman ve her dönemde kaygı duymuştur. Bu kalabalığın başkentte düzensizliğe, kıtlık ve darlıklara, ayaklanma ve isyanlara sebep olmasından her zaman –haklı olarak– korkulmuştur. Bâb-ı âlî zaman zaman İstanbul'a göçü sınırlamaya çalışmış, kentte "sakıncalı" addedilen kişi ve grupları gerektiğinde zor kullanarak İstanbul dışına çıkarmaya teşebbüs etmiştir. Özellikle kırsal kökenli, bekâr, İstanbul'da bir akrabası veya yakını bulunmayan, şehir içinde ev sahibi ya da sabit bir işyeri olmayan ve kendilerine kefil bulamayan kişiler mahallenin ve şehrin emniyeti açısından kuşkulu kişiler olarak görülmüştür.

Tanzimat sonrasında bir benzeri eski kanunamelerde de bulunan ve İstanbul'a düzensiz göçü önlemeyi amaçlayan birtakım önlemlerin yeniden gündeme geldiğini görürüz. Osmanlı toprakları içinde bir yerden bir yere seyahat eden

33 Bkz. Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *T.T.K. Belleten*, 1970, s. 411.

herkesin bir *mürur tezkeresi* (geçiş belgesi) sahibi olması şartı getirilmiştir örneğin[34]. Mürür tezkeresini bir tür dahilî pasaport olarak görebiliriz. Mahalle muhtarlarının ise elinde mürur tezkeresi olmadan gelenlerin mahallede yerleşmelerine asla izin vermemesi gerekiyordu. Mahalleden ayrılıp başka yere taşınanlara gelince, önce oturdukları köy veya mahallenin muhtarının onlara birer "iyi hâl kâğıdı" vermesi gerekiyordu. İkinci aşamada bu kişilerin muhtardan aldıkları "iyi hâl kâğıdını" İhtisab Nezareti'ne ibraz ederek buradan bir mürur tezkeresi alıyorlardı. Ancak ondan sonra yeni ikamet edecekleri yere gidip yerleşmeleri yasal hâle geliyordu.

Muhtarın mahallenin *temsil*i ile ilgili görevleri ise onu mahalle halkı ile devlet makamları arasında bir arabulucu yapıyordu. Üst makamlar mahalle adına her zaman muhtarı muhatap alırlardı. Örneğin muhtar hem bir bütün olarak mahallenin hem de tek tek mahalle sakinlerinin kefili sıfatıyla mahkemelerde mahalle halkı adına, mahallenin genel kanaatini dile getirecek şekilde tanıklık yapabiliyor, mahallenin "kamuoyunu" dile getiriyordu. Kezâ, mahalle sakinlerinden birini ilgilendiren veya mahalle içindeki bir gayrımenkulle ilgili bir veraset davası söz konusu olduğunda muhtar mutlaka tanık sıfatıyla mahkemeye çağırılıyordu. Ayrıca, mahalle sakinlerinin toplu istek veya şikâyetlerini üst makamlara iletme görevi de onundu.

Bu konudaki tipik bir olay "zaptiye karakolu" olayıdır. 1888 veya 1889 yılında muhtar Osman Efendi Kasap İlyas mahallesinde bir polis karakolu kurulması için resmî bir girişimde bulunur. Bu inisyatifi bizzat muhtarın mı başlattığını yoksa mahalle sakinlerinin isteklerine mi uyduğunu bilemiyoruz. Mahallede zaptiye karakolu bulunmasını gerekli kılacak güvenlik kaygılarının da nereden kaynaklandığı belirsizdir. Ne var ki, mahalle sakinlerinin yazılı onayını aldıktan sonra muhtar Osman Efendi mahalle içinde sahibi belli olmayan ve karakol inşasına uygun bir arsa bulmuştur. Arsa ve arsayla ilgili yapılan işlem Osman Efendi tarafından şöyle tarif ediliyor:

> *"Samatya caddesi 12, çengi arsası, yirmi senedir sahibi zuhur etmediği gibi sahibi malum dahi olmadığından, karakolhane ittihaz olunmasına* [seçilmesine] *mebni* [dayanarak] *nizamen lâzım olan muamelesinin icrası için ahâlinin mühürleriyle beraber ilmühaber verilmiştir. 22 Mart 1305"*[35]

34 Bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, 15/19, 1993, s.169-183.

35 D2/35b.

Demek ki Kasap İlyas mahallesi muhtarı Osman Efendi Rûmî (Mâlî) takvimle 22 Mart 1305 tarihinde (3 Nisan 1889) kendisiyle birlikte mahalle sakinlerinin de mühürlerini bastıkları bir dilekçe kaleme alarak Zaptiye Nezareti'ne başvurmuş, mahallede bir "karakolhane" inşasına müsait boş ve sahipsiz bir arsa bulunduğunu bildirmiş ve bir karakol binası inşa edilmesini talep etmiştir.

Tanzimat öncesi dönemde olduğu gibi, zaman zaman muhtarlardan da vergi toplama konusunda yardımcı olmaları istenmiştir. Sorun eskisi gibi mahalleye kolektif olarak tarh edilen bir verginin ("avârız vergisi" misâli) mahalle halkına bölüştürülmesi değildi. Çünkü artık vergiler kolektif değil kişiseldi. Ama Kasap İlyas mahallesi muhtarından mahallesindeki vergi mükelleflerinin bir listesini yapması ve bu listenin bir nüshasını mahallede tutması istenmiştir. Ayrıca, mahalle sakinlerinin sahip oldukları gayrımenkullerin ve bunlardan elde ettikleri gelirlerin de bir listesi ("*cedveli*") tutulmuştur Osman Efendi tarafından. Kasap İlyas muhtarından tarh ve tahsilinde yardımcı olmasının istendiği vergiler yol vergisi (*tarîk vergisi*) ve emlâk vergisi (*musakkafat vergisi*) idi.

Yetki aşımı ve yetki devri

1885 yılının nüfus sayımından (*Tahrir-i nüfus*) sonra muhtarlara yeni görevler verildi. Nüfus kütüklerinin güncelleştirilmesi amacıyla sayım sonrasında her muhtar mahallesinde vuku bulan tüm doğum, ölüm ve evlenme olaylarını kayda geçirmekle görevlendirildi[36]. Gerçi bu hayatî kayıtları tutma zorunluluğunun Osmanlı döneminde anlamlı bir biçimde uygulamaya geçirildiğini söyleyemeyiz ama hiç değilse Kasap İlyas mahallesinde bunun bazı konularda, ve kısmen de olsa, imamdan muhtara bir yetki devrine neden olduğunu görüyoruz. Bu konulardan belki de en önemlisi mahallede kıyılan nikâhlardır. İleride mahallede kıyılan nikâhlardan uzun uzadıya söz edeceğiz ama burada muhtarın (aslına bakarsak üzerine hiç de vazife olmayan) bu alanda nasıl bir rol üstlendiğinden kısaca söz etmemiz gerek.

İslam hukukunda nikâh basit bir akittir, diğer tek tanrılı dinlerde olduğu gibi mutlaka özel bir ayinle dinen kutsanması şart olan bir olay değildir. İki yetişkin ve idrak sahibi kişi tarafından şahsen veya vekâleten imzalanan ve önemli hukukî ve mâlî sonuçları olan bir akittir[37]. Belli şekil şartlarına uyulduğunda

36 Son Osmanlı nüfus sayımları, bunların kurulmasına vesile oldukları nüfus kütükleri ve bunun sonuçlarıyla ilgili olarak bkz. Cem Behar, "Sources pour la Démographie Historique de l'Empire Ottoman: les Tahrir de 1885 et 1907", *Population* (Paris), 53/1-2, 1998, s. 161-181; Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 sonrası Modernleşmesi", Halil İnalcık & Şevket Pamuk (der.) *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü yayınları, 2000, s. 61-73.

37 İslam/Osmanlı hukukunda ve uygulamada nikâh konusu için bkz. Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, 1974; Mehmet Akif Aydın,

da bu akit geçerlilik kazanır. Herhangi bir dinî otoritenin –mesela Kasap İlyas mahallesi imamının– nikâh sırasındaki işlevi nikâhın bâtıl olmaması için temel şekil şartlarının yerine getirildiğine şehadet etmekten başka bir şey olamaz.

Oysa, 1864 yılından itibaren Kasap İlyas mahallesi muhtarlarının mahallede kılınan tüm nikâhları tek tek deftere geçirmeye başladıklarını görüyoruz. 1864 ile 1906 yılları arasında Kasap İlyas mahallesi muhtarları toplam olarak 679 adet nikâhı defterlerine kaydetmişlerdir. Asıl ilginç olan şey bu basit devlet memuru işgüzarlığı değildir. Kasap İlyas mahallesinin muhtarları bu nikâhları kayda geçerken aslında olağan bir bürokratik kayıt işlemi yapmakla kalmıyorlardı. Göreceğimiz gibi, bir tür yetki gasbı yaparak bunun çok ötesine geçiyorlardı.

Kasap İlyas mahallesi muhtarı bu nikâhlarla ilgili izinnameler vermek ve verilmiş izinnameleri kabul etme işini de, nedense, üstüne almıştı. Oysa nikâh izinnameleri ancak kadı, kadı naibi veya başka bir din adamı tarafından verilebilirdi. Çünkü izinnameler nikâhı kıyılacak şahsın evlenmesine şeriat açısından bir engel bulunmadığını, dolayısıyla da kıyılacak nikâhın İslam hukuku açısından geçerli olacağını belirten belgelerdir[38]. Bu da dinî bir meseledir, muhtarın müdahil olabileceği bir idari mesele değil.

12 Haziran 1889 tarihinde mahallemizin muhtarı defterine şöyle bir kayıt düşer:

> "*...Helvacı 25 – Ömer Raşit bin Hüseyin tehhül edeceğinden* [evleneceğinden] *mani-i şer'isi* [şeriata göre engeli] *yoktur...*"[39]

Yani Kasap İlyas mahallesinde Helvacı sokak 25 numaralı evde oturan Hüseyin oğlu Ömer Raşit evlenmeye niyetlenmiştir ve muhtar Osman Efendi de kendisine evlenmeye İslam hukuku açısından bir engel bulunmadığına, yani bir "mani-i şer'isi" olmadığına dair yazılı bir belge, bir izinname vermiştir. Bizzat izinname vermediği zamanlar ise muhtar sık sık başka bir kişi tarafından verilmiş bir izinnameyi onaylayıp kabul eder ve kıyılan nikâhı geçerli kabul edip defterine not düşer. Bu kişilerin izinname vermeye hukuken yetkili olmamaları ise muhtarı hiç rahatsız etmişe benzemez. İşte 3 Ağustos 1889 tarihli bir başka örnek:

İslam-Osmanlı Aile Hukuku, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985.

38 Nikâhın izinnameyle veya izinnamesiz kılınması hakkında bkz. Mehmet Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985, s. 89-96.

39 D2 /52 D2 /46a.a .

> *"...kerimem* [kızım] *Fatma'nın hiçbir kimseye nişanlı olmayıp ve hiç bir gûnâ* [çeşit] *mani-i şer'isi olmadığı, şayet* [eğer] *bir gûnâ mani-i şer'isi zuhur ederse mes'uliyeti bana ait idüğü* [olduğu] *işbu mahalle şerh ve temhir kılındı* [buraya not düşüldü ve mühür basıldı]. *Adliye hademelerinden İsmail Hakkı..."*[40]

Burada bir baba ("Adliye hademelerinden İsmail Hakkı") kızı Fatma'yı evlendirmek istemekte ve kızının evlenmesine şer'î açıdan bir engel bulunmadığına dair kefil olmaktadır. Kasap İlyas mahallesi muhtarı da –aslında hiçbir yasal veya dinî geçerliliği olmayan– bu kefaleti kabul etmekte hiçbir sakınca görmemektedir. Ne var ki, eğer bu nikâhta herhangi bir usûlsüzlük yapıldıysa veya temel şekil şartlarından biri yerine getirilmediyse, taraflardan birinin başvurusu üzerine şer'iye mahkemesinin –sorumluluğun kime ait olduğuna bakmaksızın ve izinnamenin varlığını ka'le almaksızın– bu nikâhı bâtıl veya fâsıt ilân edeceği de kesindir.

Defterdeki 5 Mart 1895 tarihli bir başka kayıt da şöyledir:

> *"...mezburenin* [adı geçen kadının] *mani-i şer'isi olmadığına dair Rıza bey'in senedi vardır..."*[41]

Yazılı kefaleti ("senedi") kolayca kabul edildiğine bakılırsa, Rıza Bey muhtar nezdinde muteber bir kişi olmalıydı. Defterdeki 15 Haziran 1898 tarihli diğer bir kayıt da şöyledir:

> *"Zevcenin mani-i şer'îsi olmadığı Dizdariye mahallesinden ilmühaber ve mezkûr [adı geçen] Şeyh Halil efendi ve kahveci Hasan ve muhallebici Kadri'nin şehadetleriyle sabittir..."*[42]

Burada da Kasap İlyas mahallesi muhtarı Sultanahmet civarındaki Dizdariye mahallesi muhtarından gelen bir belgeye ve bizzat tanıdığı üç kişinin şahitliğine güvenip onların kefaletini nikâh izinnamesi yerine kabul etmektedir.

Kasap İlyas mahallesi muhtarlarının defterlerine işledikleri toplam 679 adet nikâhın aşağı yukarı dörtte birine izinname yerine geçecek bu tür kefillik beyanları eklenmiş bulunuyor. Oysa mahalle muhtarları din adamı değillerdi. Tan-

40 D2 /46a.
41 D3 /52a.
42 D3 /52b.

zimat'ın yerleştirmeye çalıştığı modern ve seküler idarenin yerel bir uzantısıydılar sadece. Dolayısıyla, köy ve mahalle muhtarları ne bir kişinin evlenmesine şeriat açısından bir engel bulunmadığını belirleyecek bir izinname kaleme alma yetkisine sahiptiler ne de bir başkası tarafından yazılmış bir nikâh izinnamesini geçerli kabul etme yetkisine. Bu yetki ancak ve ancak bir din adamına, örneğin kadıya, onun naibine veya –olsa olsa– imama ait olabilirdi.

Burada kesinlikle bir yetki aşımı vardır ve Tanzimat döneminde Kasap İlyas mahallesinin muhtarı açıkça mahalle imamının geleneksel yetkilerinin bir kısmını üzerine almış bulunuyordu. Bu durumun Osmanlı İstanbulu'nda istisnai bir durum olup olmadığını bilemiyoruz. Kasap İlyas mahallesi bu açıdan İstanbul'u temsil etme kabiliyetini haiz olmayabilir. Başka yöre ve mahalleler için Kasap İlyas mahallesindekilere benzer ayrıntılı belgelerin yokluğunda buna karar vermek güç. Kasap İlyas mahallesi muhtarının bu özel durumuna ileride döneceğiz.

Ayrıca, Kasap İlyas mahallesinde imamdan muhtara bu yetki devri nikâhların tasdiki ve kaydı ile de sınırlı değildi. Yerel vakıfların mütevellisi olan imamın geleneksel görevlerinden biri de vakfın gelirlerinden caminin müezzinine müezzinlik ücretini ödemekti. 1880'li yıllarda Kasap İlyas Camii'nin imamı Mehmet Necati Efendi, müezzini de Ahmet Efendi'ydi. Samatya Caddesi 52 numarada bulunan bir vakıf evde oturan Ahmet Efendi'ye müezzinlik maaşı da imam Mehmet Necati Efendi tarafından vakıf gelirlerinden ödeniyordu. Yerel bir vakfın gelirlerinden cami müezzinine ücret ödenmesi sadece vakıf mütevellisi, yani imam ile caminin müezzini arasında cereyan etmesi gereken bir olaydır. Bu ikisi arasında bir anlaşmazlık vukuunda ise başvuru mercii ya kadıdır ya da ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren vakıfları denetlemek üzere yeni kurulmuş bulunan Evkaf Nezâreti.

Gelin görün ki, Kasap İlyas mahallesinde durum pek de böyle değildi. Mütevelli ile müezzin hesap görüp ödeme yapmak için şer'î mahkeme huzuruna çıkmıyorlar, Evkaf Nezareti'ne başvurma gereğini de duymuyorlardı. Bu işlemleri mahalle muhtarının önünde yapmayı tercih ediyorlardı. Dolayısıyla, Kasap İlyas mahallesi muhtarının, nikâh izinnameleri meselesinin yanısıra vakıf hukukuyla ilgili bu konuda da aslında imama ait olan bir alana müdahil olduğunu görüyoruz. Nitekim, muhtarın defterinde imamın müezzine yaptığı çeşitli ödemelerin izleri vardır. Örneğin, 1889 ve 1892 yıllarına ait iki kayıt şöyledir:

> *"Cami-i şerifin üçyüz dört senesi Martından Şubatına kadar mahiyelerimi* [aylıklarımı] *tamamen aldığımı mübeyyin* [beyan eden] *işbu mahalle temhir eyledim* [mühür bastım], 27 Mart 1304, *müezzin Ahmet (mühür)"* [43]
> *"Üç yüz yedi senesi maaşımı Hoca efendi yedinden* [elinden] *tamamen ahz eyledim* [aldım], *1 Mart 1307."*[44]

Vakıf mütevellisinin vakfın bir aylıklısına yaptığı ödemeler muhtarın defterine kayıtlıdır. Ayrıca, muhtar bu kayıtlarda sözünü ettiği ödemelerin yapıldığı yerin adresini de kayda eklemiştir: "Cami-i şerif Sokağı, numara 3". Bu adres Kasap İlyas caminin kendisinin adresidir. Yani, bir tür "işveren" durumunda olan caminin imamı ile onun sanki "çalışanı" olan müezzin, bu "işyerinde" biraraya gelmişler ve müezzinin maaş ödemeleri bu ödemeyi kayda geçiren mahalle muhtarının huzurunda yapılmıştır. Eğer bu kayıtlar bir vakfın işleyişine ait değil de olağan bir ticari işlemi kapsıyor olsaydı veya ticari bir işletmeyle onun bir ücretli işçisi arasında cereyan eden bir olayı anlatıyor olsaydı, muhtarın burada bir *noter* görevi görmüş olduğunu söyleyebilecektik. Nitekim, muhtar defterlerinde bu türden çok çeşitli ticari işlemler (alacak verecek işlemleri, ticari kefalet, emanet işlemleri vb.) yer alır. Muhtar bu ticari işlemler sırasında şahitlik, kefillik veya noterlik yapmıştır. Bir yerel lider ve mahallenin güvenilir bir kişisi olarak muhtarın bu tür işlemler için taraflarca tercih edilmesi şaşırtıcı değildir elbette. Ne var ki, yukarıdaki ödemelerde muhtarın olağan idari yetkilerini aştığı ve İslam hukuku kurallarının geçerli olduğu bir alana tecavüz ettiği de apaçık ortadadır.

Burada bizce önemli olan, sadece mahalle muhtarının idari yetkilerini fiilen aşmış olması değil, bu yetki aşımının imamdan ya da mahalle sakinlerinden gelen bir direnişle karşılaşmamış olmasıdır. Eldeki belgelere bakarsak, Kasap İlyas mahallesinde gördüğümüz genel resim, eski ve yeni mahalle yönetim biçimleri arasında bir rekabet veya anlaşmazlığın değil, bir işbirliğinin varlığına işaret ediyor gibidir. Tanzimat döneminin modernleştirici ve merkezîleştirici idari reformlarının sonuçlarından biri de birçok geleneksel yetki kaynağının (örneğin imamlar, âyanlar vb.) tedricen devreden çıkarılması olmuştu elbette[45]. Bu reformların uygulanması sırasında da yer yer bazı sorunların ve bu arada yetki kargaşalarının ortaya çıkmış olması doğaldır. Ne var ki, eldeki belgeler Kasap İlyas mahallesinde bu yetki devri sürecinin çatışarak değil barış ve işbirliği içerisinde cereyan ettiğine dair ipuçları içermektedir.

43 D2 /24a.
44 D2 /24a.
45 Bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, Hil Yayın, 1985.

Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Mahalleden Manzaralar

Kasap İlyas mahallesine ait elimizdeki on adet yerel vakfiyedeki ev, arsa ve bahçelerin sınır tanımlarının hemen hepsi onsekizinci yüzyılın ikinci yarısıyla ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısına aittir. O dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz ne kadastro teşkilâtı ne de merkezî tapu kayıtları vardı. Resmî sokak adları ve kapı numaralarıyla birlikte bugünkü "adres" kavramı da mevcut değildi. Bu yerel vakıflara ait gayrımenkullerin konumu ondokuzuncu yüzyılda da, tıpkı onaltıncı yüzyılda olduğu gibi, dört yanını çevreleyen komşu mülklerin türüne ve sahiplerinin adlarına atfen tanımlanıyordu. Henüz resmî adları olmayan yol ve çıkmaz sokaklar, camiler, mektepler, çeşmeler, hamamlar, şehir surları vb. gibi civardaki bazı ana referans noktaları da gayrımenkulün topografik yerleşimini tanımlamakta yardımcı oluyordu. Birkaç örnek verelim. 1792 yılına ait bir vakfiyede vakfedilen arsa şöyle tanımlanıyor:

> *"Mahmiye-i İstanbul'da Davudpaşa iskelesi kurbünde* [yakınında] *Kasap İlyas mahallesinde vaki...bir taraftan imam Mustafa efendi menzili* [evi] *ve bir taraftan Ahmet Efendi menzili ve bir taraftan Atıf efendi vakfından menzil ve bir taraftan tarik-i 'amm ile mahdud* [sınırlı]*...bir bâb arsa..."*[46]

Davudpaşa Şer'iye Mahkemesince, tüm mahkeme sicillerinin yanıp yok olduğu 1782 büyük yangınından sonra kayda geçen gayrımenkul satış akitlerinde ise sık sık sözkonusu arsanın yüzölçümü de veriliyor. İşte 1802 yılına ait bir satış akdinden bir bölüm:

> *"Mahmiye-i İstanbul'da Kasap İlyas mahallesinde...bir taraftan İbrahim ağa menzili ve bir taraftan Halifezâde Mustafa efendi menzili ve bir taraftan helvacı Ahmet arsası ve taraf-ı rab'ii* [dördüncü tarafı] *tarik-i 'amm ile mahdud terbi'an* [dört yanı, çevresi] *iki yüz ondört zira' arsada... 9 Muharrem 1217* [5 Mayıs 1802]*"*[47]

Yeni sokak ve ev örgüsü

Onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllara ait yerel vakıf belgeleri bize şunu gösterir: Tanzimatın idari reformlarıyla birlikte, ve hatta bunların öncesinde, mahalle-

46 *Vakfiyeler – IV.*
47 *İstanbul Şer'iye Sicilleri Arşivi* – Davud Paşa mahkemesi [İSA-DM], 8/40, vr. 11a.

nin sokak ve yerleşim örüntüsü çok önemli değişimlere uğramıştı. Bu değişimleri gerek yerel vakfiyelerden gerekse Davud Paşa Şer'iye Mahkemesi sicillerindeki mahalleyle ilgili gayrımenkul kayıtlarından izlemek mümkündü. Onaltıncı asrın sonuyla onsekizinci yüzyıl arasında Kasap İlyas mahallesinin sokak planında ve gerek evlerin gerekse bahçelerin dağılım ve dizilişinde çok önemli değişiklikler olmuştu.

Örneğin, mahallenin on adet yerel vakfında tanımlanan gayrımenkullerin yedisinin "tarik-i 'amm ile mahdud" olduğu belirtiliyor. Yani bunlar mahallenin normal bir sokağına bakıyorlardı. Sadece bir tanesi "tarik-i hass ile mahdud" idi, yani bir çıkmaz sokakta bulunuyordu. Aynı şekilde 1782 yılı sonrasının Davud Paşa Mahkemesi kayıtlarında da Kasap İlyas mahallesinde bir satış akdine konu olmuş ve ayrıntılı olarak tanımlanan evlerin istisnasız hepsi de "tarik-i 'amm ile mahdud" idiler. Bu durum, iki yüzyıl öncesine oranla Kasap İlyas mahallesinde yarı-özel nitelikteki çıkmaz sokakların sayısının önemli ölçüde azalmış olduğunu gösterir. Oysa onaltıncı yüzyılda mahallede en az normal sokak sayısı kadar çıkmaz sokak vardı ve vakfa konu olan evlerin çoğu da bu çıkmazların ("tarîk-i hass"ların) içinde bulunuyordu.

Ondokuzuncu yüzyıl başlarında artık mahallemizin iki asır öncesinden epey farklı bir sokak düzenine ve sokak anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Göreceğimiz gibi evlerin ve sakinlerinin artık sokakla –ve birbirleriyle– ilişkileri de değişmişti. Mahalledeki evlerin çoğu artık doğrudan sokak üzerinde bulunuyorlar ve sokağa bakıyordu: Yani ne dar ve sapa çıkmazların dibindeydiler ne de bostanımsı büyük "bahçe"lerin ortasında. Bahçeli olsalar bile, bu ondokuzuncu yüzyıl evlerinin bahçelerinin pek azı ticari amaçlı sebze ve meyve yetiştiriciliği yapmaya uygun boyutlara sahipti.

Ayrıca, mahallenin on adet onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıl yerel vakfının ancak bir tanesinde vakfedilen evin dört yanı duvarlarla çevrili bir arazi ya da bahçe içinde bulunduğundan söz edilmektedir. Ancak bir tek vakfiye Kasap İlyas mahallesinde bir bahçe-konut birlikteliği ve bir bostan ya da büyük bahçe ile ortasındaki bir evle ilgilidir. Ve bir tek bu evle birlikte bazı müştemilat da vakfedilmektedir. Vakfedilen diğer evlerde ise müştemilattan hiç bahis yoktur. Oysa onaltıncı yüzyılda vakfedilen evlerin çoğunun dört yanı duvarla ("muhavvata") çevriliydi. Bu evlerin tümünde de evle birlikte bazı eklentiler vakfedilmekteydi.

Dolayısıyla, ondokuzuncu yüzyıl başlarına gelindiğinde artık mahallede sokak üzerinde bulunan konutlarla meyve ve sebze bahçe ve bostanları birbirlerinden hem topografik hem de işlevsel olarak tamamen ayrılmışlardı. Bahçeler

sadece bahçe ya da bostan olarak, evler de sadece konut olarak kullanılıyordu ve çoğunlukla bahçesizdi. "Tek parça hâlinde", yani müştemilatsız olarak vakfedilen bu onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıl Kasap İlyas mahallesinin çoğu evleri artık eskisi gibi tek katlı da değildi. Onaltıncı yüzyıl vakfiyelerinden hareketle mahallede gözlemlediğimiz bu iki işlevin içiçeliği (hem konut hem de bahçe ve bostan işletmeciliği), tamamen yok olmadıysa bile, ondokuzuncu yüzyıl başlarında artık iyice azalmaya yüz tutmuştu. Özetle, mahallemizin onaltıncı yüzyıldaki yarı-kırsal ve şehrin genel idari ve ticari faaliyetlerine oranla tamamen periferik niteliği, ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, ortadan kalkmadıysa bile, iyice törpülenmiş olmalıydı.

Neredeyse tümü sokağa bakan mahallenin evlerinin hemen hepsi de bitişik nizam hâlindeydi. On vakfiyenin beşinde vakfedilen ev tarif edilirken onun bir diğer eve veya bir dükkâna bitişik durumda olduğu belirtiliyor. Hatta, sokağa bakmakta olan bu vakıf evlerden bir tanesinin üç yanının da başka evlerle çevrili olduğunu görüyoruz.[48] Yani evlerin çoğu bahçe ve bostanlarla değil, başka evlerle çevriliydiler. Kasap İlyas mahallesinde iki asır öncesine oranla daha çok sayıda ev vardı ve birçok sokakta iki veya üç katlı olan bu evler artık bitişik nizam hâlindeydi.

Mahallede elbette hâlâ çok sayıda bahçe ve bostan bulunuyordu. Bu büyük çaplı "yeşil alanlar" semte damgasını vurmaya devam ediyordu elbette. 1874 yılında Suriçi İstanbulu'nda aralarında Kasap İlyas'ın da bulunduğu Samatya ile Langa arasındaki mahallelerde dolaşan İtalyan seyyahı Edmondo de Amicis bu yörelerden aldığı izlenimleri şu şekilde dile getirir:

> *"...büyük Langa bostanlarının etrafında dönüyorum... yenilerde olmuş bir yangının izlerini taşıyan geniş sahalar, şehrin köyleştiği yerler, tekkeler... görüyorum"* [49]

Mahallemizin içine kadar uzanan sözkonusu bahçe ve bostanların birkaçı varlığını yirminci yüzyıl sonlarına kadar korumuştur[50]. Ne var ki, şehrin ve mahallemizin ondokuzuncu yüzyıldaki nüfusu muhakkak ki onaltıncı yüzyıldakinden epey büyüktü. İstanbul şehir nüfusunun ondokuzuncu yüzyıl başlarından itiba-

48 *Vakfiyeler – IV.*

49 *Edmondo de Amicis*, İstanbul (1874), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s.281.

50 Suriçi İstanbulu'ndaki bostanlar hakkında ve bu bostanların ondokuzuncu yüzyıl sonlarına ait bir haritası için bkz. Reşat Ekrem Koçu, "Bostan" maddesi, *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, 1963, s. 2971-2973.

ren önce yavaş yavaş, yüzyılın ikinci yarısında ise daha büyük bir hızla artmış olduğunu biliyoruz[51].

Ayrıca, bahçe ve bostanlar büyük, üzerlerinde ev inşa edilmiş arsalar ise çok daha küçüktü. Eğer bu evlerin küçük birer bahçeleri vardıysa bile bunlarda "eşcar-ı müsmire" (meyve veren ağaçlar) veya bir "kerm" (bağ) gibi şeyler bulunması sözkonusu değildi. 1800-1840 yılları arasında mahallede ölçüleri vakıf kayıtlarında verilen iki adet vakıf bahçenin çevre ölçümleri 1140 ve 1200 *zira'* idi. Bunların aşağı yukarı bir dönümlük ve bostan olarak kullanılmaya elverişli araziler oldukları açıktır. Buna karşılık, aynı dönemde üzerlerinde bir tek evin bulunduğunu kesinlikle bilebildiğimiz iki ayrı arsadan birinin çevresi sadece 157 *zira'*, diğerininki ise 300 *zira'* olarak ölçülmüştü.

Davud Paşa şer'iye mahkemesi sicillerindeki onsekizinci yüzyıl sonu ve ondokuzuncu yüzyıl başlarına ait birçok ev ve arsa satış kayıtlarının incelenmesinden de aynı sonuç çıkar. Bu kayıtların çoğunda el değiştirmiş arsanın yüzölçümü de verilmektedir. O dönemde Kasap İlyas mahallesinde el değiştirmiş olan "menzil arsalarının" (yani üzerinde ev inşa etmeye müsait olan arsaların) çevre ölçümleri şöyleydi: örneğin mahalledeki üç arsanın çevreleri 214 *zira'* olarak ölçülmüştü.[52] Bir diğerininki 130 *zira'* idi.[53] Üzerinde bulunduğu arsanın çevresi 136 zira'[54], 430 zira'[55] ve sadece 80 zira'[56] olan evler de bir satış akdine konu olmuştu o dönemde. Bunlar, üzerlerinde ancak bir ev ile tarımsal alan olamayacak ve ticari amaçlarla kullanılamayacak kadar küçük bir bahçenin ya da sadece bir avlunun yer alabileceği boyutlarda arsalardı.

Ondokuzuncu yüzyıl başında evler artık yanyana dizilmiş, hepsi de sokağa –dolayısıyla da birbirlerine– bakıyordu ve mahallenin sokaklarına onaltıncı yüzyılda henüz sahip olmadıkları bir iletişim işlevi de yüklemiş oluyordu. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi onaltıncı yüzyılın Kasap İlyas sokaklarının ne şekil birliği vardı ne de başkaca bir sosyal işlevleri. Basit birer geçit yeriydiler sadece. Oysa, ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde durum artık çok değişmişti. Mahallenin onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllara ait on adet yerel vakfına ait evlerin beşinin

51 İstanbul'un Osmanlı dönemindeki nüfusu hakkında bkz. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İstanbul'un Nüfusu (1500-1927)*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları (Tarihsel İstatistikler Dizisi, Cilt 2), Ankara, 1996, s. 67-85.

52 İstanbul Şer'iye Sicilleri Arşivi – Davud Paşa Mahkemesi [İSA-DM], 8/6, vr. 70b; 8/8 vr. 61b, ve 8/40, vr. 11a.

53 [İSA-DM], 8/1, vr. 75a.

54 [İSA-DM], 8/3, vr. 55b.

55 [İSA-DM], 8/5, vr. 52b.

56 [İSA-DM], 8/6, vr. 82b.

bitişik bir komşusu vardı; yani ya bir ev ya da bir dükkâna bitişik durumdaydı. Bir tanesinin ise üç tarafı evlerle çevriliydi[57].

Kasap İlyas mahallesinde 1785 ve 1825 yılları arasında satışa konu olmuş ve bu satış Davud Paşa Mahkemesi sicillerinde kayda geçmiş evler arasında tesadüfî olarak on evlik bir örnek çekip daha yakından inceledik[58]. Her şeyden önce bu on evin sicillerdeki tariflerinde toplam kırk adet bitişik "komşusu" bulunduğunu görüyoruz. Bu on evin dört yanını çevreleyen kırk adet "komşu"nun on tanesi "*tarîk-i 'amm*" idi, yani sokaktı. Onsekiz tanesi birer ev idi. Kalan on iki tanesi ise birer bahçe veya boş arsa (*"hâlî arâzi"*) idi. İşin ilginç tarafı şu ki onaltıncı yüzyılda gördüğümüz mahallenin çoğunlukla düzensiz, üçgen şeklindeki ya da çokgen bahçe ve arsalarına karşılık onsekizinci yüzyıl sonu ve ondokuzuncu yüzyıl başı Kasap İlyas evlerinin hepsinin de tam dört adet komşusu vardı. Bu dönemin evlerinin hepsi de, artık ya kare ya da dikdörtgen şeklindeki arsaların üzerine oturuyorlardı. Artık her Kasap İlyas evinin ortalama olarak iki adet bitişik komşusu vardı. Yani mahallenin evlerinin dört yanı artık bahçelerle değil başka evlerle çevriliydi. Bu da, elbette ki, mahalledeki ev sayısının iki yüzyıl öncesine göre çok artmış olduğunun bir göstergesiydi.

Ayrıca, mahalledeki evlerin çoğu artık birden fazla katlı idi. Bu da onaltıncı yüzyıl evleriyle önemli bir tezat teşkil ediyordu. Mahkeme kayıtlarından aldığımız 1785-1825 yılları arasında satılan bu on evin altı tanesi iki katlı olarak tanımlanmaktaydı. Alt katta bir sofa, mutfak, ayak yolu, kiler, odunluk veya kömürlük, üst kat(lar)da ise odalar bulunuyordu. O dönemin tipik bir ev tarifi şöyledir örneğin:

> *"Fevkânî* [üstte] *üç bâb oda ve bir sofa ve mağsel* [yıkanma yeri] *ve tahtında* [altında] *bir kenif ve abdesthane ve kömürlük ve bi'r-i mâ* [su kuyusu]*, avlu ve sokak kapısını müştemil* [içeren] *bir bâb menzil..."*[59]

Bu tarifte bahçe yerine avlu teriminin geçmesi, evin önündeki ya da yanındaki arsa parçasının bahçe olarak nitelenemeyecek kadar küçük olduğuna ve/veya zemininin toprak değil taş veya mermer olduğuna işaret eder. Daha geç dönemin satış akitlerinin bazılarında ise, istisnai nitelikte olmakla beraber, sokağa bakan evin zemin katında bir dükkân veya atölyenin varlığından söz edildiği de olur.

57 Vakfiyeler - IV.

58 [İSA-DM],8/4, vr.31b; 8/5, vr. 52b; 8/5, vr. 55a; 8/6, vr. 56b; 8/6, vr. 60a; 8/6, vr. 82b; 8/40, vr.11a, 8/50, vr.56b.

59 [İSA-DM],8/5, vr.55a.

Ondokuzuncu yüzyıl başlarında Kasap İlyas mahallesi iki asır öncesine göre sadece daha çok eve sahip olmakla kalmıyordu demek ki. Her bir evin kat sayısı da daha fazlaydı. Bu da, yüzölçümü itibariyle yüzyıllardan beri fazla değişmemiş olan mahallemizde nüfusun ve nüfus yoğunluğunun artmış olduğuna işaret eder. Ne var ki, onyedi, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda ne Kasap İlyas mahallesi nüfusunu ne de bu nüfusun artış hızını anlamlı bir biçimde ölçmenin maalesef imkânı yok.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, dönemin yerleşim örüntüsü ve arazi kullanım biçimi göz önüne alındığında onaltıncı yüzyılda Kasap İlyas mahallesindeki evlerin sayısı elli ya da altmışı pek geçemezdi. Oysa 1885 yılı Osmanlı *Tahrir-i Nüfus*una göre mahallede küçüklü büyüklü 153 adet konut birimi vardı. Sayım belgelerinde bunlar kâh *hane* kâh *konak* olarak adlandırılıyordu. Bunların yanısıra birkaç da *oda* sayılıyordu belgelerde. Buradaki *konak* tanımı muğlak ve problemlidir elbette. Bir *hane*nin *konak* olarak adlandırılması için acaba ne gerekiyordu? Boyut ve oda sayısı mıydı önemli olan? Evin haremlik ve selamlık olarak iki ayrı birime ayrılacak kadar büyük olması mı? Yoksa mülk sahiplerinin veya orada fiilen oturanların serveti ve sosyal statüsü müydü o konutu büyük de olsa nihayette normal bir *hane* olmaktan çıkarıp *konak* yapan?

Anlaşılan, değerlendirmeyi yapan kişiye göre değişebiliyordu bu durum. Herhalde "büyük ev" ile "konak" arasındaki fark esas itibariyle kişisel bir değerlendirmeye dayanıyordu. 1885 yılı resmî sayım belgelerinde mahalledeki dört adet konut konak olarak nitelenmişti. Oysa aşağı yukarı aynı yıllarda Kasap İlyas mahallesi muhtarı Osman Efendi'nin elinden çıkan bir gayrımenkul listesinde mahallede yalnızca üç tane *konak* bulunduğu görülür. Sayım görevlilerinin *konak* diye nitelediği bir gayrımenkulü mahalle muhtarı nedense basit bir *hane* olarak tasnif etmeyi tercih etmişti demek ki. Konutların sınıflandırma yöntemi ne olursa olsun, son iki yüzyıl zarfında mahalledeki ev sayısının neredeyse üçe katlandığı gerçeği değişmez.

1885 nüfus sayımına göre mahallemizin nüfusu aşağı yukarı 1100 kişiydi. Aynı sayıma göre Suriçi İstanbulu'nun 251 mahallesinin ortalama nüfusu 1550 kişi kadardı[60]. Periferideki Kasap İlyas'ın nüfus yoğunluğunun ondokuzuncu yüzyıl sonunda dahi şehrin daha merkezî kesimlerine göre nispeten düşük olmasında şaşırtıcı bir şey yok. Ondokuzuncu yüzyıl zarfında sürekli artış hâlinde olan İstanbul'un şehir nüfusuna gelince, yüzyıl başında tahminen 400.000 ci-

60 Bkz. Cem Behar, "Fruit Vendors and Civil Servants: A Social and Demographic Portrait of a Neighborhood Community in İntramural İstanbul, the Kasap İlyas mahalle in 1885", *Boğaziçi Journal*, 11/1-2, 1997, s. 5-32.

varında olan bu nüfus 1885 sayımında bu rakamın iki katına çıkmış ve 873.000 kişi olarak ölçülmüştü[61]. Kasap İlyas mahallesinin nüfusu da buna paralel bir seyir izlemiş olmalıydı.

Asırlık bostanların çoğu henüz yerli yerinde duruyordu elbette. Olan mahallenin sokaklarına olmuştu aslında: Sokaklar hem topografik bir kesinlik kazanmış hem de daha önceki yüzyıllarda sahip olmadıkları kentsel bir işlev üstlenmişti. Evler konumlarını güzergâhları belli olan sokaklara göre belirlemek durumundaydılar. Var olan sokaklar evleri tanımlıyorlardı artık. Oysa onaltıncı yüzyılda durum bunun tam tersiydi ve sokaklar ev ve bahçelerin boş bıraktıkları yerlerde oluşmuştu. Onsekizinci yüzyıl sonlarındaki büyük yangınların sebep olduğu yıkımlar da yeni sokak örgüsünün oluşmasına katkıda bulunmuş olmalıydı.

Ondokuzuncu yüzyıl başlarında Kasap İlyas mahallesinin belli başlı sokakların *güzergâh*ları artık oluşmuş bulunuyordu. Bu sokakları 1875 yılında yapılmış olan İstanbul'un ilk ayrıntılı sokak planında aynen buluyoruz[62]. Birkaçının, henüz resmî olmasa bile, halk tarafından konmuş ve herkesçe kabul edilen ve kullanılan adları da vardı. Bunlardan biri 1860'lı yıllardan sonra Samatya Caddesi adını alacak olan ve asırlardır mahallenin "ana caddesi" olarak görülen "Kasap Yolu" idi elbette. Bunun yanısıra bu "cadde"den yamaçtaki Çavuşzâde camiine doğru çıkan Çavuşzâde Yokuşu/Sokağı ve Hamam Odaları sokağı da yerli yerindeydi. Kasap Yolu'ndan Cerrahpaşa'ya doğru çıkan yokuşun ortasındaki yerinde tâ Kanuni Sultan Süleyman zamanından beri duran Yokuş Çeşme de herhalde bulunduğu sokağa adını vermişti. Ondokuzuncu yüzyıl başlarında Ispanakçı Viranesi ve Ispanakçı Viranesi sokağı henüz ortada yoksa bile, yerleri artık belliydi. İskelenin tarihsel önemine ve kentsel işlevlerine bakarak, Kasap Yolu'ndan denize ve iskeleye doğru kıvrılarak uzanan Davud Paşa İskelesi Sokağı'nın da hem adıyla hem de bugünküne yakın bir güzergâhla artık ortaya çıkmış olduğunu ileri sürebiliriz. Samatya Caddesi, de elbette ki mahallenin "ana caddesi" olma durumunu muhafaza ediyor ve "caddede oturmak" Samatya Caddesi bakan bir evde oturmak anlamına geliyordu.

Kasap İlyas camii ile karşısındaki Davud Paşa hamamının hemen etrafındaki dükkân kümelenmesi, yani mahallenin küçük yerel çarşısı ise çeşitli yangınların tahribatına rağmen onaltıncı yüzyıldan bu yana yerini korumuştu. Davud

61 Bkz. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İstanbul'un Nüfusu (1500-1927)*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları (Tarihsel İstatistikler Dizisi, Cilt 2), Ankara, 1996, s. 67-85.

62 Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Ondokuzuncu Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti yayınları, 1978.

Paşa mahkemesi sicillerindeki gayrımenkul satış kayıtlarından anladığımız kadarıyla, ondokuzuncu yüzyıl başlarında Kasap İlyas mahallesinde en azından bir berber dükkânı, bir bozacı, bir terzi, bir de camcı dükkânı bulunuyordu[63].

Mahalle sakinlerinin küçük çaplı günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olan bu dükkânların hepsi, tıpkı onaltıncı yüzyılda olduğu gibi, küçük ve tek katlıydı. Birçok Avrupa kentinde gerek Orta çağlarda gerekse daha sonraki dönemlerde aynı binanın çeşitli katlarının farklı amaçlar gözetilerek inşa edilmesi ve her bir katın dükkân, atölye, konut vb. olarak kullanılması sık rastlanan bir durumdu. Osmanlı İstanbulu'nda ise (tıpkı Bizans'ta olduğu gibi) ticaret ve konut bölgeleri genellikle birbirinden tamamen ayrıydı. Konut ağırlıklı bölgelerde ve özellikle ahşap yapılaşmanın egemen olduğu Suriçi İstanbulu'nda aynı binanın zemin katının dükkân, üst katlarının ise konut olarak kullanılması pek sık rastlanan bir durum değildi. Mahalle içlerinde bulunan dükkânlar genellikle yapı olarak bağımsız ve tek katlıydı. Mahalle aralarında zemin katları dükkân olan evler birer istisnaydı. Kasap İlyas mahallesinde de "menzil (ya da konak) tahtında [altında] dükkân" türü kayıtlara çok az rastlanıyor. Dükkânların büyük çoğunluğu bağımsız yapılardı. Bunları tarif etmek için de genellikle "malûmü'l hudud" [sınırları bilinen] bir bâb berber dükkânı" türünde ifadeler kullanıyordu.

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul sokaklarına resmen ad verilmeye başlandığı zaman Kasap İlyas'taki sokaklara bu resmî adlar herhalde mahalle sakinlerinin zımnî onayıyla veya hiç değilse Şehremaneti tarafından mahalle ileri gelenlerinin fikri alınarak konmuş olmalıydı. Ne var ki, bu resmî adların halk tarafından hemen benimsendiğini de sanmamak gerek. Mahallenin bazı sokaklarının daha önceleri halk ağzında edindikleri "Araplar sokağı", "Gümüş Dede sokağı", "Camcı odaları", "Samancı sokağı", "Kömürcüler sokağı" gibi gayrıresmî adlar daha uzun süre kullanımda kaldı. Mahkemeye başvuranlarca beyan edilen bu gayrıresmî sokak adlarına Davud Paşa Mahkemesi sicillerinde 1890'lı yılların sonlarına dek rastlanıyor. Ayrıca, oturduğu sokağın adını bilmeyip mahkeme başvurusunda "adres" olarak sadece hane numarasını verenler veya "kahvehanenin karşısında" diye, ya da hane numarasını tamamen atlayarak "Ispanakçı viranesinde" şeklinde beyanda bulunanlar da az değildi[64].

Yukarıda belirttiğimiz üzere, mahallenin sokak planı kabaca ondokuzuncu yüzyıl başlarında oluşmuş ve yerine oturmuştu elbette. Ne var ki, bu sokakların kalıcılığının iyice algılanması ve 1850 sonrasında Şehremaneti tarafından ve-

63 [İSA-DM], 8/1, vr. 36b; 8/6, vr. 34b; 8/6, vr. 56b.

64 [İSA-DM], 8/40, vr. 65a; 8/141, vr. 22a; 8/148, vr. 87a; 8/154, vr. 3a; 8/176, vr. 30a.

rilen adlarının mahalle halkı tarafından tamamen benimsenmesi için yüzyılın sonlarını beklemek gerekti.

Özetle, Davud Paşanın ve Kasap İlyas mahallesinin ev ve sokak örgüsü ondokuzuncu yüzyıl başlarında artık bütünüyle yeniden şekillenmişti. Çeşitli yangınların ve herhalde İstanbul'un genel olarak nüfus artışının yarattığı baskının etkisini burada göz ardı etmemek gerek. Mahallenin genel manzarasıyla birlikte konut ve sokak örgüsü onaltıncı yüzyıl vakfiyelerinin işaret ettiği biçimden artık epey farklıydı.

Ahşap elbette ki hâlâ başlıca inşaat malzemesi olmaya devam ediyordu ondokuzuncu yüzyıl İstanbulu'nda. Ancak, şunun da tekrar ısrarla altını çizmek gerekiyor ki her zaman karakteristik bir "geleneksel İstanbul" görüntüsü olarak düşünmeye alıştığımız arnavut kaldırımlı dar, yokuşlu ve eğri büğrü sokaklar boyunca sağlı sollu dizilmiş iki ya da üç katlı, pencereleri kafesli, cumbalı, çatıları geniş saçaklı, çıkmalı ahşap evler imajı bize katiyen onaltıncı yüzyıldan kalmış bir imaj değildir. Gördüğümüz gibi, onaltı ve onyedinci yüzyıllarda İstanbul'un ev ve sokak düzeni bundan çok farklıydı.

Kasap İlyas mahallesi örneğinde açıkça görüldüğü üzere, bugünün "klasikleşmiş" kartpostal resmi aslında onsekizinci yüzyıl sonlarıyla ondokuzuncu yüzyılda oluşmuş koşulların bizlere bıraktığı bir görüntüdür. Yani, bugün çoklukla İstanbul'un "geleneksel kent dokusu" olarak nitelenen şeyi ondokuzuncu yüzyıldan öncesine götürmek pek mümkün değildir.

Mahalleden Portreler

Onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllara ait Kasap İlyas mahallesinin yerel vakfiyeleri, bunlara ait çeşitli devir vb. kayıtları ile Davut Paşa mahkemesi sicilleri mahalleye ve mahalle sakinlerinin kimliğine dair onaltıncı yüzyıl vakfiyelerine oranla biraz daha ayrıntılı bilgiler veriyor.

Her şeyden önce, elimizde belgeleri bulunan on adet yerel vakfın sekizinin kadınlar tarafından kurulmuş olması dikkat çekicidir. Bu hayırsever kadınlar arasında Hurşide Hatun'un adı ön plandadır. İlk vakıf kaydının geçtiği Hicrî 1184 (1770/71) yılından önce vefat etmiş olduğu gerçeği dışında kendisi hakkında pek bir şey bilemediğimiz Hurşide Hatun Kasap İlyas mahallesinde üç ayrı vakfiye tanzim etmiş, bir ev ile iki bahçeyi vakfetmiş ve mahalle camiinin imamını bu vakıflara mütevelli tayin etmişti. Bu vakıf malların âkıbetini aşağı yukarı bir yüzyıl boyunca izleyebiliyoruz. Vakıf kayıtlarında bu hayırsever ka-

dının adının sık sık "Hurşide Hatun binti Abdullah" olarak geçmesi ilk bakışta onun ya ihtida etmiş bir gayrımüslim ya da özgürleştirilmiş bir köle olabileceğini düşündürüyorsa da, bu varsayımı doğrulayacak başkaca bir kanıt yok. Ayrıca, vakıf kurmuş mahalleli kadınlar arasında Sakine hatun (kayıtlarda o da "Sakine binti Abdullah" olarak zikrediliyor), Gülendam Hatun, Hanife Hatun, Hasibe Hatun ve Amine Hatun gibi isimlere de rastlıyoruz.

Mahallenin vakıf kayıtlarında vakıf gayrımenküllerini belli bir dönem için tasarrufu altında bulundurmuş olan toplam yüz kırk kişinin adı geçiyor. Bu yüz kırk kişinin otuz dokuzu (yani yüzde yirmi sekizi) kadındır. Altı adet kayıtta ise bir vakıf malın (çoğu karı koca olan) bir kadın ile bir erkeğin ortak tasarrufuna verildiğine tanık oluyoruz. Vakıf kayıtlarında mahalle sakinlerinin coğrafi kökenine dair ipuçlarına rastlanmıyor. Sadece bir kişi "Kırkkiliseli" (yani Kırklareli'li) olarak niteleniyor.

Bu onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıl vakfiyeleri mahalle sakinlerinin kimlikleri hakkında bazı başka önemli ipuçları veriyor. Örneğin, bu yüz kırk kişinin yirmi kadarının mesleği açıkça belirtilmiştir. Bu meslek dökümünden, beklendiği gibi, mahallede zengin, fakir, esnaf, memur, amele vb. gibi çok çeşitli kesimlere ait insanların birlikte yaşamış olduğunu anlıyoruz. Ancak esnaf ve zanaatkârların adına daha çokça rastladığımızı söyleyebiliriz. Örneğin, Hicrî 1184-1194 (1770-1780) yılları arasında hamamcı esnafından Mustafa Ağa mahalledeki bir bahçeyi, Hicrî 1186-87 (1772/73) yıllarında da *yağlıkçı* Hacı Halil mahalledeki bir dükkânı işletmekteydi. Aynı tarihte *berber* Tahir de mahalle sakiniydi ve Çavuşzâde yokuşundaki bir vakıf evde ikamet etmekteydi. 1807 yılında *aktar* Mustafa ağa da mahalle sakinlerinden biriydi. 1788-1792 yılları arasında mahallede ilmiye sınıfına mensup biri de oturuyordu. Eldeki kayıtlardan müderris mi, kadı mı, naip mi yoksa sadece basit bir medrese öğrencisi mi olduğu belli olmayan fakat *Molla* olarak anılan Mustafa bin Mehmed Efendi'nin bu tarihlerde mahalledeki bir vakıf evin kiracısı olduğunu görüyoruz.

Kayıtlarda adı "Amine Hatun vakfı" olarak geçen vakfa ait bir evin serencamını ve onyıllar boyunca kimler tarafından kullanılmış olduğunu izlemek ilginçtir doğrusu[65]. 1 Muharrem 1212 (26 Temmuz 1797) tarihinde bu eve taşınmış olan *kasap* Ahmet ağa Hicrî 1234 (1818-1819) yılında ölümüne dek burada yirmi iki yıl kadar ikamet eder. Bu süre zarfında Ahmet ağanın kasaplık mesleğini mahalle içinde mi yoksa başka yerde mi icra ettiği bilinemiyor. Öldüğünde ise yirmi iki yıldır oturduğu bu vakıf evinin tasarrufu oğluna intikal eder. Oğul Mustafa bin

65 *Vakfiyeler – I* .

Ahmet ağa ise babasının vefatından kısa bir süre sonra, 6 Muharrem 1235 (25 Ekim 1819) tarihinde bu evi *esirci* Hacı Ahmet bin İbrahim'e devreder. O da aynı evde iki buçuk yıl kadar oturduktan sonra 13 Şaban 1237 (5 Mayıs 1822) tarihinde Kasap İlyas vakfının mütevellisinin onayından geçen bir ferağ işlemiyle evi *mehterbaşı* Seyyid Mehmet Ağa'ya devreder. Aradan beş yıl kadar bir süre geçer. Bu arada Haziran 1826'da *Vaka-yı Hayriye* gerçekleşir ve Yeniçeri Ocağı ortadan kaldırılır. Bu ocağa bağlı tüm mehteran bölükleri de lağvedilmiş olur. Dolayısıyla, Kasap İlyas mahallesindeki bu vakıf evde oturan ve bu bölüklerden birinin başı olan mehterbaşı Mehmet Ağa fiilen işsiz kalır, belki de takibata uğrar. Yeniçeriliğin ilgasından bir yıl kadar sonra, 12 Muharrem 1243 (5 Ağustos 1827) tarihinde "sabık" *mehterbaşı* Mehmet Ağa bu evi kendisinden önceki kiracısı olan *esirci* Hacı Ahmet bin İbrahim ve eşi Fatma Şerife hanıma devreder. Vakıf belgelerindeki bu evle ilgili son işlem 1831 tarihini taşımaktadır. Temmuz 1831'de *esirci* Ahmet bin İbrahim bu evi mesleği *tatar* olan ve görevi resmî daireler arasında ulaklık yaparak evrak taşımak olan Seyyid Mustafa Ağa'ya devretmiştir.

Onsekizinci yüzyıl sonlarında ve ondokuzuncu yüzyıl başlarında bazıları yüksek rütbeli birtakım devlet görevlileri ve bürokratlar da mahalleye taşınıyor, yerleşiyor ya da orada bir gayrımenkule yatırım yapıyorlardı. 15 Cemaziyülevvel 1228'de (16 Mayıs 1813) *Saray Kapıcıbaşılarından* Ali ağa mahalledeki bir vakıf bahçesini tasarrufuna almıştır. Keza, bir diğer *Saray Kapıcıbaşısı* olan Abdülkerim oğlu Ali ağa da 1828-1830 yılları arasında mahalledeki bir diğer bahçeyi işletmiştir. Aynı şekilde, 1802 yılında mahallede Yeniçeri Ocağı'na bağlı "bürokratlardan" sayılan ve görevi ölen yeniçerilerin veraset ve intikal işlerini takip etmek olan *Beytülmal kâtibi* Ahmet Ağa'nın izine rastlıyoruz. Hicrî 1211 yılının başlarında ise (Temmuz 1796) bir resmî dairenin günlük harcama defterini tutmakla yükümlü bir diğer bürokratın, tam adı vakıf kaydında zikredilmeyen bir *rûznamçeci* efendinin de Kasap İlyas mahallesinde bir "bahçe"ye mutasarrıf olduğunu görüyoruz. Bugünkü Maliye Bakanlığı'nın atalarından sayılan ve maliye bürokrasisinin önemli kalemlerinden sayılan Mevkufat Kalemi'nde yüksekçe bir bürokrat, *Mevkufat kalemi hulefâsından* Kethüdazâde Mustafa Efendi ise Hicrî 1222-1237 (1807-1822) yılları arasında onbeş yıl süreyle mahallede oturmuştur. Oturduğu vakıf evi devrettiği zaman ise Mustafa efendi artık Mevkufat Kalemi'nde çalışmıyor, Bâb-ı Alî'de *nâme kâtipliği* görevinde bulunuyordu[66].

1840'lı yıllardan itibaren ise mahallede, gerek görev tanımlarından gerekse Tanzimat döneminde ortaya çıkan "elkâb-ı resmiye"den birinin zikredilmesin-

66 Vakfiyeler – VI.

den anlaşılacağı üzere, yeni oluşmakta olan Tanzimat bürokrasisine mensup birkaç Bâb-ı âlî kalem efendisinin izine de rastlıyoruz. Örneğin, adlarına bu dönemin vakıf kayıtlarında rastladığımız *Meclis-i Vâlâ evrak müdür muavini* "izzetlû Mehmet Esrar Efendi" ve *Hâcegân-ı divân-ı hümâyundan* "fütüvvetlû Mehmet Şevket Bey" mahallemizde ikamet etmişlerdi.

Bu devlet görevlilerinin yanısıra mahallemizde 1809 yılında *helvacı* Ahmet Ağa'nın oturduğunu, 1834'ten itibaren ise *hamal* Veli oğlu Yusuf ve *samancı* Yakup oğlu Mustafa'nın ortak olarak dükkân işlettiklerini görüyoruz. 1855 yılında ise, *kömürcü* Ömer oğlu Seyyit Süleyman'ın mahalledeki bir vakıf bahçesini devraldığı kayda geçmiştir. Ömer oğlu Seyyit Süleyman'la ilgili vakıf kaydında bu kömürcünün "mahalle-i Kasap İlyas ahalisinden" olduğu, yani sadece iş yerinin değil, ikametgâhının da mahallede bulunduğu açıkça belirtiliyor[67]. Aynı kömürcü Seyyit Süleyman 1854 yılında Davud Paşa mahkemesinde görülen bir nafaka davasında şahitlik de etmişti[68]. Zaten ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Kasap İlyas mahallesinden gelen ve çeşitli davalardaki şehadetleri Davud Paşa mahkemesi siciline geçmiş olan kişilerin çoğu esnaftı (kömürcü, tahtacı, keresteci, berber, aktar, saka vb.). Bu esnaflar arasında da en büyük grubu yakacak malzeme satanlar, yani "oduncular", "tahtacılar", "kömürcüler" oluşturuyordu. Bu da Davud Paşa iskelesi yakınındaki odun, kereste ve kömür depolarının mahalledeki rolünün bir yansıması olsa gerektir.

Kasap İlyas camiinin haziresindeki mezar taşları da aynı şekilde bu dönemdeki mahalle sakinlerinin meslek ve statü çeşitliliğini yansıtır. Sayıları kırk kadardır bu mezar taşlarının. Bizzat Kasap İlyas'ın (?) Hicrî 900 tarihini taşıyan mezar taşı hariç, bunların hepsi aşağı yukarı 1780 yılı ile bir emirnameyle bundan böyle cenazelerin şehir içine defnedilmesinin yasaklandığı 1867 yılı arasındaki döneme aittir[69]. Caminin haziresinde medfun olan bu mahalle sakinlerinin mezar taşlarında (ölüm tarihleriyle birlikte) örneğin şu isimleri okuyabiliyoruz:

67 *Vakfiyeler – X*.

68 [İSA-DM], 8/120, vr.3b.

69 İstanbul'da cenazelerin artık bundan böyle sur dışında defnedilmeleri gerektiğini öngören emirname için bkz. Ahmet Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi tarihi*, Cilt XI, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 30; İstanbul'da suriçinde cenaze definleri hakkında bkz. Nicolas Vatin, "L'Inhumation intra-muros à İstanbul à l'époque ottomane", Gilles Veinstein (yay.) *Les Ottomans et la Mort* içinde, Leiden, Brill, 1996, s. 157-175; ayrıca, suriçindeki mezarlıklar hakkında Nicolas Vatin & Stéphane Yerasimos, *Les Cimetières dans la ville – Statut, choix et Organisation des lieux d'inhumation dans İstanbul intra muros*, Paris, Adrien Maisonneuve, 2001. Osmanlı mezar taşlarının bir tarihî kaynak olarak kullanımı hakkında bkz. Hans-Peter Lacqueur, "Grabsteine als Quelle zur osmanischen Geschichte – Möglichkeiten und Probleme", *Osmanlı Araştırmaları*, 3, İstanbul, 1982, s. 21-44.

Kasap İlyas camii müezzinlerinden Hacı Mustafa ağa (öl. 5 Safer 1236/23 Kasım 1819); Çuhadar Hacı Ali ağa'nın zevcesi Rukiye hanım (1219/1804-1805); Sipahi Ocağı çavuşlarından Mustafa Çavuş (1223/1808-1809); Topkapı Sarayı silahdarlarından Ali Bey (1220/1805-1806); simkeş (gümüşçü) Mehmet Sadık Efendi (1265/1849-1850); Hacı İbrahim Efendi'nin kerimesi (kızı) Zeliha hanım (1224/1809-1810); gümrük memurlarından Ahmet Muhtar Efendi (1280/1863-64); kömürcü esnafından Mehmet Cemil Ağa (1281/1864-65).

Hicrî 1276 (1859-60) yılında ölüp Kasap İlyas camii haziresine defnedilmiş olan Ahmet Vehbi Efendi'nin mezar taşında ise rahmetlinin mesleği ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Merhum Şehremaneti'nde, yani İstanbul'un o zamanki belediye teşkilâtında pek yüksek rütbeli olmayan bir memurdu. Ama mesleğinin yanısıra Ahmet Vehbi Efendi'nin Kasap İlyas mahallesine aidiyeti de arkada bıraktıklarının gözünde çok önemli olmalıydı. Çünkü rahmetlinin mahalle sakinlerinden oluşu mezar taşı kitabesinde özellikle vurgulanmış ve adeta kimliğinin bir parçası hâline getirilmişti. Ahmet Vehbi Efendi'nin azizî fesli mezar taşındaki kitabede şu ibare yazılıdır:

> *"Kasap İlyas mahallesi sakinlerinden ve Şehremanetinde mahallât odası mukayyidi* [kayıt memuru] *Ahmet Vehbi efendi, Ruhuna Fatiha, sene 1276".*

Mahalle camii haziresindeki mezarında yatan kişinin mahalle halkından oluşu, mahalleye aidiyeti Ahmet Vehbi efendininkine çok benzer bir şekilde üç mezar taşında daha vurgulanıyor. Bu üç mezar taşından biri de 1819 yılında vefat etmiş olan Kasap İlyas camii müezzinlerinden Hacı Mustafa Ağa'ya aittir.

Onaltıncı yüzyıl vakfiyelerini incelerken Kasap İlyas mahallesinde hiçbir sarayın ya da konağın veya yüksek rütbeli devlet görevlisinin, paşanın vb. izine rastlayamamıştık. Ondokuzuncu yüzyılda da birçok yüksek bürokratın ikamet ettiği komşu Cerrahpaşa semtine oranla Davud Paşa ve Kasap İlyas'ın konaklar açısından pek zengin olmadığını biliyoruz.

Ne var ki, onsekizinci yüzyıl sonlarında Kasap İlyas mahallesinde Samatya yangınında kül olan Ispanakçızâde Mustafa Paşa'nın konağı ve 1782 büyük yangınında yanan Çavuşzâde konağı dışında en az bir adet konak daha bulunduğu anlaşılıyor. Yerel vakfiyelerden birinde 1218 (1803) tarihinde Hulûsi Ahmet Ağa ve oğlu Ubeydullah Efendi'nin mahallemizde bir konakları olduğundan bahis vardır[70]. İzlerine 1819 ve 1824 tarihli başka vakıf kayıtla-

70 *Vakfiyeler – VIII.*

rında da rastladığımız Hulûsi Ahmet Ağa hakkında başkaca bir bilgiye sahip değiliz.

Ayrıca, devlet ekâbirinden bir iki kişinin de mahallemizle yakından ilgilendiği anlaşılıyor. Bunlardan biri I. Mahmud dönemi sadrâzâmlarından Şehlâ Ahmet Paşa'dır (öl. 1753). Ahmet Paşa'nın Kasap İlyas mahallesinde fiilen oturup oturmadığı bilinmiyor. Ne var ki, 1740-1742 yılları arasında sadrâzamlık yapmış olan bu kişinin mahalleye önemli katkıları olmuştur. Bunlardan biri mahallenin üst kısmında, "Kasap Yolu"ndan Davud Paşa camiine doğru çıkan yokuşun (yani bugünkü adıyla Yokuşçeşme sokağının) üst başında yaptırmış olduğu ve bugün dahi "Ahmet Paşa Taşmektebi" olarak anılan sıbyan mektebidir. Yüzyıllar boyunca bu mektebe komşu Kürkçübaşı mahallesi çocuklarıyla birlikte Kasap İlyas mahallesinin çocukları da devam etmiştir. Mektep binası yirminci yüzyılın başlarından sonra bir süre polis karakolu olarak da kullanılmıştır. Taşmektebin kapısının üstünde bulunan kitabenin tarih beyti şöyledir:

"(kırık)...tullâba bu tarih ile bâmüjde salâ
İlme kân oldu bu nev mekteb-i Ahmed Pâşâ" 1153(1740/41)

Şehlâ Ahmet Paşa, ayrıca, künkler döşeterek Kasap İlyas camiinin abdesthanesine su getirtmiş, caminin yanına bir şadırvan yaptırmış ve vakfiyesiyle bu Taşmektebi su yollarına gelir kaynağı olarak göstermiştir[71]. Ahmet Paşa'nın torunlarından biri olduğu anlaşılan Hacı İbrahim Reşat Efendi'nin mezar taşı (kitabesinde "*Sadr-ı esbak Ahmet Paşa sülâlesinden*" ibaresi okunuyor) hâlâ Taşmektep'in arkasındaki boş arsadaki yerinde durmaktadır. Ahmet Paşa'nın, ayrıca, o dönemde inşa ettirdiği Taşmektep'in hemen karşısında bulunan fakat 1782 yangınında yanmış ve bugüne hiçbir izi gelememiş olan Abacızâde mescidine de bir minber yaptırmış olduğu biliniyor[72]. Sadrâzam Ahmet Paşa'nın mahallemize bu yakın ilgisinin nedenini bilemiyoruz.

Kasap İlyas mahallesine yakın ilgisinin sebebini bilemediğimiz bir diğer devlet büyüğü de İkinci Mahmud dönemi sadrâzamlarından Derviş Mehmet Paşa'dır (öl. 1837). II. Mehmet Paşa 1817-1819 yılları arasında iki buçuk yıl kadar sadrâzamlık yapmıştı. Sadâreti sırasında da mahallemizdeki birkaç vakıf kaydı-

71 Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarihi Kurumu, 1988, Cilt IV, Bölüm 2, s.359.

72 Bkz. Erdem Yücel, "Davud Paşa semti", *Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü Belleteni*, 316, 1973, s. 16-20

na adı geçmiştir[73]. Mahalledeki konağının bahçesindeki bir kuyunun, buradaki su kaynağının ve su yollarının kullanımına sahip olan Hulûsi Ahmet Ağa ve kızı Nazife hanım, vakıf kayıtlarının ifadesine göre, 23 Recep 1234 (18 Mayıs 1819) tarihinde bu

> "*... mâ-yı câriyi* [akar su kaynağını]*...âtıfetlû merhametlû sadr-ı âzâm Derviş Mehmet Paşa efendimiz hazretlerine...*"

devrederler. O esnada Sadrâzâmlık makamını işgal etmekte olan Derviş Mehmet Paşa ise, bu işlemden tam beş gün sonra, yani 23 Mayıs 1819 tarihinde, bu ilk devir işlemini iptal eden ikinci bir işlemle sözkonusu malları "sahib-i evveli" [ilk sahibi] olan mahalledeki konağında oturan Hulûsi Ahmet Ağa'ya ve kızı Nazife hanıma aynen iade eder. Bu iki devir işleminin yapılış nedenlerini ve tıpkı bir yüzyıl önce Şehlâ Ahmet Paşa'da olduğu gibi, Sadrâzam Derviş Mehmet Paşa'nın mahallemize bu ilgisinin nereden geldiğini ve kendisinin Kasap İlyas'ta fiilen oturup oturmadığını bilemiyoruz.

Özetleyecek olursak, tıpkı o dönemlerin Suriçi İstanbulu'nun diğer mahalleleri gibi, Kasap İlyas mahallesi hakkında da onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda belirgin bir sosyal homojenliğin ipuçlarını aramak boşunadır. Fetih öncesi Bizans'ında fakir evleri ve ekâbir kâşâneleri yanyanaydı ve bu konuda şehir içinde belirgin bir mahallî farklılaşma bulunmuyordu. Osmanlı döneminde de, tıpkı Bizans'ta olduğu gibi, çok keskin bir zengin-fakir farklılaşması olmamıştı mahalleler arasında. Bunu her dönemde mahallemizde görüyoruz. Yirminci yüzyılın başlarına, hatta Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar, İstanbul'un mahalle ve semtleri sosyal sınıf, meslek, statü ya da servet esasına göre net ve kesin bir şekilde farklılaşmış değildi[74].

Elbette ki "muteber" olan ve olmayan mahalle ve semtler ayrımı her zaman, her dönemde var olmuştur. Örneğin, İstanbul'un gerek şehir merkezinden uzak olan, gerekse şehrin Marmara'ya veya kara surlarına yakın olan mahalleleri hiçbir zaman pek varlıklı, makbul veya kalburüstü mahalleleri sayılmazdı. Buna karşılık, genel olarak şehir merkezine ve Topkapı Sarayı'na yakın mahalleler ya da Koska, Zeyrek, Vefa, Fatih gibi semtler ulemânın, yüksek bürokrat ve devlet görevlilerinin her zaman tercih ettikleri yerlerdi. Mahallemizi daha yakından

73 *Vakfiyeler – IX*.

74 Bkz. Alan Duben & Cem Behar, *İstanbul Households - Marriage, Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991 *İstanbul Haneleri – Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996).

ilgilendiren bir örnek vermek gerekirse, Aksaray'a daha yakın olan, daha "havadar" ve deniz manzaralı Cerrahpaşa semti her zaman Batı komşusu Davud Paşa semtinden ve surlara ve bostanlara yakın Kasap İlyas mahallesinden daha "prestijli" bir mekân olarak görülmüştür. Nitekim, Cerrahpaşa'da ekâbir konakları daha çoktu. Her semt ve mahallenin elbette ki kendine göre ayrı bir niteliği, kişiliği, nâmı ve "statüsü" vardı. Ne var ki, sözkonusu semt veya mahalle hangisi olursa olsun, zengin ya da fakir, memur ya da esnaf, her grup ve meslekten insanlar burada her zaman yanyana yaşayabiliyordu.

Daha önce de vurgulandığı gibi, yirminci yüzyılın başlarından önce Suriçi İstanbulu'nun konut bölgelerindeki mahalleler arasındaki esas ve öncelikli farklılaşma kıstası ne servet ya da sosyal statü ne de meslek grubu ya da sosyal sınıftı. Din, etnik köken, ya da, Tanzimat döneminde bu kelimeye verilen anlamla, "millet" kıstası bu açıdan daima daha ön planda gelirdi. İstanbul'da Rum, Müslüman, Ermeni ya da Yahudi semt ve mahallelerinden elbette söz edilebilir. Ancak semt ve mahallelerinin tümünü nitelemek için bu kıstas da tek başına yeterli değildir. Çünkü İstanbul'un her tarafında din ve etnik köken açılarından karma semt ve mahalleler de az sayıda değildi. Hatta, bu açılardan tamamen mütecanis, yüzde yüz homojen mahalleler hemen hemen hiç yoktu denilebilir.

Ermeni ve Rum nüfusun her dönemde büyük ağırlıkta olduğu doğu komşusu Langa ya da batı yönündeki komşusu Samatya semtlerinin aksine, Davud Paşa semti ve Kasap İlyas mahallesinde, daha önce de belirttiğimiz üzere, gayrımüslim nüfus her zaman nispeten küçük bir azınlıktı. Nitekim, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda Kasap İlyas mahallesinin yerel vakıf kayıtlarında adları geçen yüz kırk kadar kişi arasında bir tek gayrımüslime rastlıyoruz. Bu kişi Hicrî 1222 (1807) yılında kısa bir süreliğine mahalledeki bir vakıf keresteci dükkânını kiralayıp işletmiş olan, ilgili vakıf kaydındaki ifadeyle, "*...Davit ibn-i Kapriyel nâm* [adlı] *zımmî...*"dir.[75] Rum veya Ermeni olması muhtemel olan bu "zımmî"nin hangi cemaate mensup olduğu ise vakıf kaydında belirtilmemiş.

Aynı dönemin Davud Paşa Şer'iye mahkemesi sicillerine gelince, bu sicillerde davalı, dâvacı, şahit, kefil vb. sıfatıyla adları geçen yüzlerce Kasap İlyas mahallesi sakini arasında da sadece üç adet gayrımüslimin adına rastlayabildik. 1807 ve 1823 tarihlerini taşıyan ve mahalledeki bir bahçenin mülkiyeti hakkındaki anlaşmazlıktan söz eden iki ayrı mahkeme kaydında adları geçen bu üç kişinin üçü de Rumdu[76].

Anlaşılan, onaltıncı yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıl başlarına dek Kasap

75 *Vakfiyeler – X.*

76 [İSA-DM], 8/50, vr.43a; 8/80, vr.20a.

İlyas mahallesinin esas itibariyle müslüman olan nüfusunun bu niteliği önemli bir değişikliğe uğramamıştı. Mahallede gayrımüslimler her dönemde nispeten küçük bir azınlık oluşturuyordu sadece. Ancak, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bu durum biraz değişecek ve mahalledeki gayrımüslimlerin toplam nüfus içindeki oranı, 1885 ve 1907 Osmanlı nüfus sayımlarının da gösterdiği gibi, % 10'a kadar yükselecekti.

3. BÖLÜM
KIRSAL GÖÇ VE ŞEHİRLE BÜTÜNLEŞME: ARAPGİR'DEN ZİNCİRLEME GÖÇ

Osmanlı döneminde İstanbul yüzyıllar boyunca çeşitli türden ve çok çeşitli yerlerden gelen göçmenler için gerek ekonomik ve sosyal, gerekse siyasal açıdan bir çekim merkezi olmuştur. Bütün siyasi ve ekonomik başkentlerin ortak kaderi budur zaten. Devlet yetkililerinin yeni gelenleri tüm engelleme veya geri püskürtme gayretlerine ve "eski İstanbulluların" sık sık dile getirdikleri nostaljik itirazlara rağmen şehir bu misafirlerini her zaman kabul etmiş ve onları kendiyle bütünleştirmiştir. Osmanlı toplumunda dikey sosyal hareketliliğin ara duraklarından biri İstanbul'du şüphesiz. Ayrıca, istisnasız her dönemde memleketlerini terkedip iş aramaya çıkanlar şehre akın etmiş, başkent İstanbul da her zaman Osmanlı'da kırsal göçün başta gelen istikameti olagelmişti[1]. Anadolu'nun bazı yörelerinin Osmanlı'nın her döneminde İstanbul için sürekli bir göçmen emeği kaynağı oluşturdukları biliniyordu[2]. Bu kadar büyük bir imparatorluğun siyasi ve ekonomik merkezi olan İstanbul'un nüfusunun da her açıdan son derece heterojen olmasına şaşmamak gerek[3].

İmparatorluk başkentine göç her zaman gönül rızasıyla olmuyordu. Onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda taşralarda devşirilip İstanbul'a gerek yeniçeri gerekse Saray'a hizmetkâr olarak yetiştirilmek üzere getirilen gençler buna örnektir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u yeniden imar etmek amacıyla Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirtip zorunlu iskâna tâbi tuttuğu kişi ve gruplar bu duruma bir diğer örnektir. Ancak, meseleye sayısal açıdan bakacak olursak, savaşlar, sınır değişiklikleri ve Osmanlı'nın toprak kayıpları bu *devşirme* veya *zorunlu is-*

1 Bkz. Halil İnalcık & Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*,1300-1914, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s. 793-795.

2 Aynı eser, s.787.

3 Bkz. Edhem Eldem, Daniel Goffmann and Bruce Masters, *The Ottoman City between East and West – Aleppo, İzmir and İstanbul*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

kân olaylarından çok daha önemli göçlere neden oluyordu. Osmanlı'nın özellikle ondokuzuncu yüzyılda Rumeli'de uğradığı büyük toprak kayıpları ve bağımsızlığını kazanan eski Osmanlı vilâyetleri, önemli miktarda Müslüman nüfusun İstanbul'a ve Anadolu'ya muhacir olarak akın etmelerine neden olmuştu.

Bu ani, yoğun, siyasal ve öngörülmesi zor kitlesel göç hareketlerinin büyük çoğunluğunun ya varış noktası ya da ara durağı her zaman başkent İstanbul'du. Göreceğimiz gibi, bu kitlesel göçlerin yanısıra, İstanbul'a yönelik sosyal ve ekonomik nedenlerden kaynaklanan, daha az yoğun, daha sessiz fakat sürekliliği olan ve zamana yayılmış bir kırsal göçmen akımı da her zaman mevcuttu. Bugünün terminolojisini kullanacak olursak, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı taşrasından başkent İstanbul'a yönelen hem *kitlesel göç* (uluslararası göç literatüründeki terimiyle "mass-migration") hem de *zincirleme göç* ("chain-migration") hareketleri vardı. Nitekim, Kasap İlyas mahallesinde, kaynağını Doğu Anadolu'nun küçük bir kasabasından alan, yüzyıllara sârî ve neredeyse kurumsallaşmış bir göç zincirini yakından izlemek mümkün. Arapgir ve civarından gelen göçmenler Kasap İlyas mahallesine daha önce gelip yerleşmiş "Arapgirliler" tarafından karşılanıyor, İstanbul'da kalışlarının yasallaşması için kendilerine yardımcı olunuyor, barınacak ev ve iş bulunuyordu.

Ne var ki, Osmanlı yönetiminin bu göçleri başkentin düzen ve asayişine yönelik bir tehlike olarak gördüğü de oluyordu. İstanbul'a kontrolsüz göçmen akımı, "korunmuş" imparatorluk başkentinin (*mahmiye-i Konstantiniyye*) siyasal düzeni açısından bir tehlike olarak algılanıyordu. Gerek isyan ve ayaklanmaların gerekse çeşitli türde (gerçek veya hayâlî) ahlaksızlık ve düzensizliklerin nedeni olarak bir yandan genel denetimsizlik, diğer yandan da başkentte bir "erâzil ve esâfil gürûhunun" varlığı, taşradan gelip şehirde başıboş kalan işsiz güçsüz gruplar gösterilirdi.

Yönetim bazan cebrî yöntemlere de başvurarak bu göç akımlarını durdurmaya çalışır, şehre yeni gelenlerin de iyice yerleşip kalıcı hâle gelmelerini engellemeye gayret ederdi. Örneğin, yüzyıllar boyunca Anadolu veya Rumeli'den şehre gelen bekâr erkekler normal bir mahallenin normal bir evinde değil, mutlaka toplu olarak *bekâr odaları* ya da *bekâr hanları* denilen yerlerde ikamete mecbur edilmişlerdi. Şehirdeki bekâr odaları sık sık denetlenir, orada bulunanların sayısı ve kimliği kayda geçilir, şehir içinde muteber bir kefil gösteremeyenlerin hanlara alınmaması emredilir, bu bekâr hanlarının kapılarının gece vakti mutlaka kapanması sıkı sıkıya tenbih edilirdi. Zaman zaman bu bekâr uşaklarından bazılarının cebren şehir dışına götürüldükleri oluyordu.

Tanzimata gelindiğinde ise farklı idari önlemler gündeme geldi[4]. Bir tür dahilî pasaport uygulaması ihdas edilerek Osmanlı toprakları içinde bir yerden bir yere geçici bir süre için seyahat eden veya ikamet yeri değiştiren herkesin bir *mürur tezkeresi* (geçiş belgesi) sahibi olması şartı getirildi. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından hemen sonra güvenlik ve denetim amacıyla kurulan İhtisab Nezareti'nin sorumlu olduğu çeşitli denetim alanları arasında kırsal göçlerin kontrolü de vardı[5]. Daha önceki yüzyıllarda ise üç beş yılda bir şehirde bazı denetim ve aramalar yapılarak ya kendilerini barındıracak ya da kefil olacak kimsesi olmayan işsizlerin saptanıp toplandıkları ve geldikleri yere gönderildikleri veya, hiç değilse, Anadolu yakasında Bostancıbaşı köprüsünün, Rumeli yakasında da Büyükçekmece köprüsünün ötesine götürülüp İstanbul dışına çıkarıldıkları vaki olmuştu.

İşi olmayan yabancıların ve şehir içinde yeri yurdu belli olmayanların İstanbul'a girmesine izin verilmemesi konusunda çıkarılmış ferman ve emirnamelerin çokluğu ve sıklığı İstanbul'a dışarıdan gelen göçleri durdurmaktaki genel politikanın uzun vâdede pek de başarılı olamadığının bir göstergesidir. Nitekim, esasında taşradaki ekonomik ve sosyal koşullara ve gelişmelere bağımlı olan İstanbul'a göç akımını hiçbir önlem hiçbir zaman ne durdurulabilmiş ne de geri çevirebilmiştir. Onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda Kasap İlyas mahallesine yerleşmeye gelenlerin de bu çok sıkı yasakların etrafından nasıl dolandıklarına ileride değineceğiz.

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarından evvel İstanbul'a göçün makul bir rakamsal tahminini yapmak ve demografik olarak İstanbul nüfusunun göçten nasıl etkilendiğini ikna edici bir biçimde kanıtlamak mümkün değil. Bu konudaki kaynak ve belge yetersizliğine basit bir örnek verelim: ondokuzuncu yüzyılın sonlarından önce yapılmış olan *çeşitli* Osmanlı nüfus döküm ve sayımlarının hiçbirinde İstanbul'da ikamet edenlerin doğum yerleri belirtilmez. Dolayısıyla şehirdeki "yerli" ve "muhacir" nüfusu ayrıştırmak mümkün değildir. Ne var ki, rakamlara dökememekle birlikte ondokuzuncu yüzyılda başkente yavaş fakat sürekliliği olan bir göçmen akımı olduğunu ve bir yüzyıl zarfında İstanbul nüfusunun ikiye katlandığını biliyoruz.

Şehir nüfusunun demografik bileşimi ve sakinlerinin coğrafi kökeni hakkındaki ilk güvenilir rakamsal verilere ancak 1885 tahrir-i nüfus sayımında ulaşılı-

4 bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995, Cilt I, s.317-347.

5 Bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, Cilt XV, sayı 19, 1993, s. 169-183.

yor[6]. Bu nüfus sayımı verileri içinden çektiğimiz % 5'lik bir örneklem, bu tarihte İstanbul'un Müslüman nüfusunun % 52'sinin İstanbul doğumlu olmadığını gösteriyor. Şehrin Müslüman nüfusunun yarıdan biraz fazlası İstanbul dışında doğmuştu demek ki[7]. Kasap İlyas mahallesine gelince, yine aynı tarihteki nüfus sayımına göre mahallenin Müslüman nüfusunun yarısına yakınının (% 49'unun) doğum yeri İstanbul değildi.

"93 harbi" diye de adlandırılan 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra İmparatorluk, geniş çapta toprak kaybının olmadığı, dolayısıyla da kaybedilen topraklardan İstanbul'a ve Anadolu'ya doğru yoğun bir Müslüman muhacir akınının yaşanmadığı aşağı yukarı bir çeyrek asır süren bir nisbî barış dönemi yaşadı. Bu istikrar döneminin bir sonucu olarak da İstanbul'da yaşayan İstanbul doğumluların oranı yükseldi. 1907 yılında yapılan son Osmanlı Nüfus sayımında İstanbul sakinleri arasında İstanbul doğumlu olanların oranı % 48'den % 57'ye yükselmişti. Buna paralel olarak, Kasap İlyas mahallesinde ise, İstanbul doğumlu olmayanların oranı 1885 ile 1907 yılları arasında biraz azalmış, % 49'dan % 47'ye düşmüştü[8].

Kasap İlyas Mahallesinde Bir Göçmen Barınağı: *Ispanakçı Viranesi* ve *"Arapgirliler"*

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Kasap İlyas mahallesinin İstanbul doğumlu olmayan sakinleri başkente geniş İmparatorluk coğrafyasının çok çeşitli yerlerinden göç etmişlerdi. Ancak, 1885 nüfus sayımı belgelerine göre mahalledeki en kalabalık göçmen grubunu Arapgir ve civarından gelenler oluşturuyordu. Bu "Arapgirli" grubuna merkez Arapgir kasabasının etrafında çizilecek yarıçapı 50 km'lik bir daire içinde yer alan Arguvan, Keban, Ağın, Divriği, Akçadağ ve Malatya gibi kasabalardan ve bunlara bağlı köylerden gelenleri de eklemek gerek. Bu kasaba ve köylerin hepsi de idari merkezi Harput olan ve günümüz Türkiyesi'nin Sivas, Malatya, Elâzığ ve Erzincan illerinin bir kısmını kapsayan Mâmuretü'l-Aziz vilâyetinin bir parçası idiler. Kasap İlyas mahallesinde onsekizinci yüzyıl sonlarından itibaren Arapgir ve civarından gelen kişilerin ikamet

6 Bkz. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İstanbul'un Nüfusu (1500-1927)*, Ankara, Devlet istatistik Enstitüsü (Tarihsel İstatistikler Dizisi, Cilt 2), Ankara, 1996.

7 Alan Duben & Cem Behar, *İstanbul Households - Marriage, Family and Fertility, 1880-1940,* Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 20-24.

8 Kasap İlyas mahallesinin 1885 ve 1907 Nüfus sayımı defterleri: Fatih Kaymakamlığı, Nüfus Müdürlüğü arşivi, [*Atik Defter* 14] ve [*Eski Esas* 23].

ettiklerini belgelemek mümkün.

Burada bu kırsal göçmen grubunun yapısını ve bu göç zincirinin halkalarının onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda şehre entegrasyon sürecinin ayrıntılarını inceleyeceğiz. Arapgir ve civarındaki kasaba ve köylerden gelenlerin hepsine "Arapgirli" diyecek, fakat gerektiğinde de tek tek kişilerin doğum yerlerini belirteceğiz.

Kasap İlyas mahallesinin Arapgir doğumlu sakinleri sayesinde, küçük ölçekte de olsa, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı İstanbulu'na bir kırsal göç sürecini ayrıntılı bir şekilde inceleme fırsatı buluyoruz. Mahallemize gelen Arapgir göçmenlerinin tek tek İstanbul'a gelişleri ve şehirle bütünleşmeleri belgeleriyle izlenebiliyor: Kırdan göç eden kişilerin şehre takribi geliş tarihleri, evlilikleri, aile ve hanehalkı yapıları, şehirde yasal ikamet belgelerini elde edişleri ve resmen şehir sakini hâline gelmeleri, Kasap İlyas mahallesinin "yerlileriyle" ilişkileri, gelir ve meslek sahibi olmaları ve sosyal hareketlilikleri... Bunların hepsi belgeleriyle ve kişi bazında izlenebiliyor. Kasap İlyas mahallesine Arapgirlilerin zincirleme göçünü ve şehre entegrasyonlarını nevi şahsına münhasır bir süreç olarak görmek için bir neden yok. Bu Arapgirlilerin mahallemizdeki serencâmını onsekiz ve ondokuzuncu yüzyılda Anadolu'dan İstanbul'a kırsal göç mekanizmalarının bir temsilcisi olarak görmek de mümkün.

Ispanakçı Viranesi ve aile bağlantıları

İlk önce Kasap İlyas mahallesi içinde bulunan çok özel nitelikleri olan bir bölgenin tarihsel arkaplanına daha yakından bakmamız gerekiyor. Çünkü mahallenin içindeki belli bir bölge ondokuzuncu yüzyıl sonlarında yoğun bir biçimde "Arapgirliler" tarafından iskân edilmişti. Esasında mahallenin bu bölgesi onsekizinci yüzyılın sonlarından itibaren Arapgir ve civarından gelen kırsal göçmenlerce bir sığınma bölgesi olarak kullanılmaktaydı.

Kasap İlyas mahallesinin Arapgir ve civarı göçmenlerinin yoğun bir biçimde yaşadıkları bölgesi *Ispanakçı Viranesi* adıyla biliniyordu. Bu isim ondokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren resmî belgelerde geçiyor, 1885 yılı Nüfus sayımında mahallenin sokak listesinde yer alıyor ve bir açık adres olarak zikrediliyordu. Mahallenin yaşlı sakinleri bugün bu adı hâlâ kullanır ve bölgede yaşayan Arapgirli göçmenlerle yakın ilişkisini hatırlarlar. Ispanakçı Viranesi denen bölge bir sokak, sokak grubu veya meydan değildi. Mahallenin kuzeybatı ucunda yer alan ve üzerinde bir miktar eski ve yarı harap evin bulunduğu bir arazi parçasıydı Ispanakçı Viranesi. Dar ve kısa bir sokak olan Ispanakçı Viranesi sokağıyla da Yokuşçeşme sokağına bağlanıyordu. 1875 yılı civarında yapılmış ayrıntılı bir

İstanbul haritasında yer alan[9] ve o tarihte artık tamamen oluşmuş görülen Ispanakçı Viranesi'nin hikâyesinden kısaca söz etmek gerekiyor.

1885 nüfus sayımına göre Ispanakçı Viranesi ve Ispanakçı Viranesi sokağında otuz beş ev vardı ve bu evlerde toplam 272 kişi, yani mahallenin Müslüman nüfusunun aşağı yukarı üçte biri yaşamaktaydı. Bu Ispanakçı Viranesi sakinlerinin de yarıdan fazlası Arapgir ve civarında doğmuştu. O tarihte Kasap İlyas mahallesinde yaşayan Arapgir ve civarı doğumlularının üçte ikisi Ispanakçı Viranesi'nde oturmaktaydılar[10]. Demek ki Osmanlı coğrafyasının belli bir bölgesinden göç etmiş olanlar mahallenin bir bölümünde kümelenmiş bulunuyorlardı. O tarihte de mahallede artık ne aşağıda sözünü edeceğimiz Ispanakçızâde Mustafa Paşa ne de onun ailesinin ya da konağının izi kalmıştı.

Virane kelimesi Osmanlı İstanbulu'nda genellikle üzerinde yangının veya başka bir felâketin kısmen veya tamamen harap ettiği bir evin bulunduğu bir arsayı kastederdi. Virane sıfatı bazan da yangın yeri ile eşanlamlı olarak kullanılırdı. Sözkonusu arazinin viraneliğe dönüşmesine ve halk tarafından böyle algılanmasına bu yanık ev ve arsanın zaman içinde yasal sahipleri tarafından tamamen terk veya ihmal edilmesi sebep olurdu. Zaman içinde de bu arsa ve içindeki yıkıntılar pekâlâ yasa dışı işgale ve bugünün deyimiyle bir tür "gecekondulaşma"ya uğrayabilirdi.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gerek Malatya ve Arapgir civarından göç etmiş (ve çoğu Alevî olan) sakinleri, gerekse özel sosyal yapısıyla Kasap İlyas mahallesine damgasını vurmuş olan *Ispanakçı Viranesi,* adını daha önceleri burada bulunan Ispanakçızâde ailesine ait bir konaktan almıştı.

Ispanakçı Konağı'nın ilk sahibi olan Ispanakçızâde Hâfız Mustafa Paşa Erzurumlu'ydu. Doğum tarihi bilinemiyor. *Sicill-i Osmani*'ye göre, önce Topkapı Sarayı'ndaki hizmetiyle sivrilmiş ve önemli Saray görevlerinden biri olan Kapıcıbaşılığa getirilmişti. Daha sonra kendisine paşalık rütbesi verilerek Ergani ve Keban'daki gümüş madenlerine Maden Emini olarak tayin edilmişti. Buradaki madenlerin işletilmesinde yararlığı görülmüş olacak ki, 1768'de kendisine vezirlik pâyesi verilmişti. 1769 yılının Aralık ayında Erzurum'a vali olmuş, 1773'te Şam valiliğine, 1774 yılında da Konya valiliğine tayin edilmişti. Aynı yıl, Küçük Kaynarca Anlaşması'nın imzalanmasından hemen önce Rusya ile yapılan Şum-

9 Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Ondokuzuncu Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1978, Pafta D-3.

10 Bkz. Cem Behar, "Fruit Vendors and Civil Servants – A Social and Demographic Portrait of a Neighborhood Community in Intra-mural İstanbul: The Kasap İlyas mahalle", *Boğaziçi Journal*, 1997, Yıl 11, sayı 1-2, s. 16.

nu muharebelerine askerleriyle birlikte katılmakta biraz geciktiği için valilikten azledilmişti. Ispanakçızâde Mustafa Paşa 18 Ekim 1776'da Bağdat'a vali tayin edilmiş, ancak aradan bir yıl bile geçmeden geri çağırılıp Diyarbakır'da ikamete memur edilmiş ve bilemediğimiz bir nedenle Hicrî 1192 (1778/79) yılında idam edilmişti.

Onsekizinci yüzyılın pek az tanınan bu Osmanlı paşasının serencâmının bizim açımızdan ilginç yanı, idamının ardından Ispanakçızâde Mustafa Paşa'nın cenazesinin İstanbul'a getirilerek Kasap İlyas mahallesinin hemen bitişiğinde toprağa verilmiş olmasıdır. Mustafa Paşa'nın defnedildiği yer Kasap İlyas mahallesindeki Yokuşçeşme sokağının üst başında yer alan ve onyedinci yüzyıl sonlarında inşa edildiği sanılan Abacızâde mescidinin haziresidir[11]. Mahallenin hemen kuzeyinde ve ondokuzuncu yüzyılda Bekâr Bey Tekkesi (diğer adıyla Kâmil Efendi Tekkesi) olarak bilinen Rufâî tekkesinin bitişiğinde yer alan gerek bu mescidin gerekse onun etrafında oluşmuş küçük Abacızâde mahallesinin maalesef bugüne hiçbir izi gelememiştir. Her ikisi de 1782 tarihli büyük yangında kül olup gitmiştir[12].

Ispanakçızâde Mustafa Paşa'nın 1779 yılında bu mescidin haziresine gömülmüş olması kendisinin veya ailesinin daha o zaman bu mescidin bulunduğu yere olsa olsa 100 metre kadar mesafedeki Ispanakçı Viranesi'nde ikamet etmekte olabileceğini düşündürüyor. Yani Ispanakçızâde ailesinin konağı, onsekizinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde büyük bir ihtimalle orada bulunuyordu. Bunu destekleyen bir diğer kanıt da şudur: Ayvansarayî Hâfız Hüseyin Efendi'nin tam da Ispanakçızâde Mustafa Paşa'nın Diyarbakır'da idam edildiği yıl olan 1779 yılında kaleme aldığı ve dönemin İstanbul cami, mescit ve türbelerini incelediği *Hadikat'ül-Cevâmi* adlı çok değerli eserinde Abacızâde mescidinin yeri "Ispanakçı Konağının ittisalinde [bitişiğinde]" şeklinde tarif ediliyor. Bu konak, demek ki, daha o tarihte İstanbul'da bu adla biliniyor ve sahibi olan ailenin adıyla anılıyordu. Dahası, Ispanakçızâde konağının şehir içindeki yeri, küçük bir mescidin konumunu tarif etmek için referans noktası olarak kullanılabilecek kadar İstanbul'lularca tanınıyor, biliniyordu. Konağın 1779 yılındaki bu şöhreti de onun en gecinden 1760'lı yıllardan beri Ispanakçızâdeler tarafından iskân edilmekte olduğunun bir diğer işaretidir. Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi de

11 Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani, yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniye*, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1893, Cilt IV, s. 446-447.

12 Bkz. Ayvansarayî Hâfız Hüseyin, *Hadikat'ül-Cevâmi*, İstanbul, Matbaa-yı Amire 1281(1864); Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962; Erdem Yücel, "Davud Paşa Semti", *Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü Belleteni*, 1973, sayı 316, s. 16-20.

Abacı mescidinin Ispanakçı konağının hemen bitişiğinde bulunduğunu –Ayvansarayî'den naklen– aynen aktarırlar[13].

Ne var ki, Ispanakçızâde Mustafa Paşa'nın ölümünden birkaç yıl sonra çıkan 1782 büyük İstanbul yangınında mahallemizin çok büyük bir bölümüyle birlikte bu konağın da tamamen yanmış olduğu muhakkaktır. Nitekim, Davud Paşa mahkemesinin 19 Şevval 1223 (27 Kasım 1809) tarihini taşıyan bir hükmünde Kasap İlyas mahallesinde bulunan "Ispanakçıbaşı veresesi arsası" zikredilmektedir[14]. 1782'de yanan konağın yerine yenisi inşa edilmemiş olmalıydı, ama arsa sahipliydi ve Mustafa Paşa'nın varislerine ait olduğu herkesçe biliniyordu. Bu arsa hem sahipsizliği hem de yangın ya da yıkıntı yeri olma durumunu ifade eden "virane" adını ancak Samatya yangınından sonra alacaktır. Ispanakçızâde Mustafa Paşa'nın oğlunun ve onun da oğullarının hiç değilse ikinci yangına kadar aile evinde veya ona yakın bir yerde yaşadıklarına dair ipuçları mevcuttur. Örneğin, Paşa'nın küçük oğlu Tahir Mehmet Efendi ilmiye sınıfına mensuptu ve çeşitli kadılık ve müderrisliklerden sonra İstanbul'da 1843'te vefat etmişti[15].

Onsekizinci yüzyıl ortalarına doğru Kasap İlyas mahallesindeki Ispanakçızâde konağı ile o tarihlerden bir yüzyıl sonra konağın bulunduğu arsada teşekkül edecek olan Arapgir ve civarından göç edenlere bir sığınma mekânı hâline gelen Ispanakçı Viranesi arasındaki bağlantıyı Ispanakçızâde Mustafa Paşa'nın bizzat kendisinde buluyoruz.

Her şeyden evvel Mustafa Paşa'nın 1760'lı yıllarda Ergani ve Keban gümüş madenlerinin Maden Emini iken Ergani veya Keban'da değil, Arapgir'de ikamet etmeyi seçtiğini belirtelim. Bu noktada da Ispanakçızâde Mustafa Paşa ile Kasap İlyas mahallesindeki Ispanakçı Viranesi'nin oluşması arasındaki ilşkiyi açıklamak üzere akla birkaç olası senaryo geliyor. Arapgir'deki ikameti sırasında Mustafa Paşa gümüş madenleri eminliğinden elde ettiği gelirin bir bölümünü ikamet ettiği yörede iktidarından bir iz bırakmak için kullanmayı düşünmüş olmalıdır. Maden eminliği sahibine her zaman hatırı sayılır bir gelir getiren bir görevdi. Nitekim, Mustafa Paşa Arapgir'deki ikameti sırasında bu kasabada kendi adıyla anılan bir kütüphane yaptırmış, geliri bu kütüphanenin bakım ve onarımına hasredilmek üzere bir de vakıf kurmuştur. Kasaba merkezindeki bu kütüpha-

13 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546)*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti yayını, 1970, s. 351.

14 [İSA-DM], 8/50, vr. 56b.

15 Tahir Mehmet Efendi, onun oğulları ve Ispanakçızâde ailesinin diğer fertleri hakkında bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani, yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniye*, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1893, Cilt III, s. 246; Cilt I, s. 152; Cilt II, s. 85; Cilt IV, s.479.

nenin ondokuzuncu yüzyılda bir süre mescit olarak kullanıldığı da biliniyor[16]. Mustafa Paşa'nın o sıralarda İstanbul'da da bir konağı vardı. O ana kadarki görevleri ve Saray'daki kapıcıbaşılığı herhalde onun taşraya göreve çıkmadan önce bu konağı satın almasına veya yaptırmasına imkân vermişti.

Ispanakçızâde Mustafa Paşa Arapgir'de ikamet ederken İstanbul'daki konağında çalıştırmak üzere Arapgir ve civarından kâhya, uşak, arabacı, seyis, bahçıvan vb. getirtmeyi düşünmüş olabilir. Bunu yapmış olması da pekâlâ ihtimal dahilindedir. Onsekizinci yüzyılda yörenin en nüfuzlu kişilerinden biri olan Mustafa Paşa'nın etrafında toplananlardan bazılarının bu münasebetle Kasap İlyas mahallesine gelmiş veya getirilmiş olanları da daha sonraları gördüğümüz yoğun Arapgirli nüfusun ilk nüvelerini meydana getirmiş olabilirler.

Ayrıca, Arapgir ve hemen civarındaki köy ve kasabaların (Arguvan, Keban, Ağın, Divriği vb.) ondokuzuncu yüzyıl boyunca dışarıya ve özellikle İstanbul başta olmak üzere tüm büyük kentlere çokça göç veren yöreler olduğu biliniyor. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun ekonomik ve beşerî coğrafyası konusunda en yetkin kaynaklardan biri sayılan Vital Cuinet bu gerçeği belirtirken "Osmanlı İmparatorluğu'nun her büyük kentinde çok sayıda Arapgirli bulmak mümkündür" diye yazar[17].

Nüfuzlu bir kişinin, bir paşanın, yüksek bir bürokratın hanehalkına intisap etmek, onun doğrudan veya dolaylı olarak hizmetine girmek önemliydi Osmanlı'da. Esas itibariyle toprağa dayalı ve kuşaktan kuşağa gerek ailenin gerekse servet ve mülkiyetin sürekliliğe sahip olduğu Avrupa benzeri bir asilzâde sınıfının hiçbir zaman mevcut olmadığı Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfuzlu bir kişiye, bir valiye, bir paşaya, bir devlet büyüğüne "kapılanmak" hem dikey sosyal hareketliliğin hem de taşradaki merkezlerden başkent İstanbul'a göçün önemli nedenlerinden veya vesilelerinden biriydi her zaman. Bu nüfuzlu kişiler burada İmparatorluğu'n en yüce siyasi otoritesinin, yani padişahın yerleştirdiği bir modeli, padişahın "kapı kulluğunu", daha küçük bir ölçekte taklit etmekten başka bir şey yapmıyorlardı aslında.

Mustafa Paşa'nın da durum ve davranışlarının bundan pek farklı olmuş olması için görünürde hiçbir neden yok. Arapgir'e bağlılığını ya da vefa borcunu, vakıf kurup bu kasabaya bir kütüphane inşa ettirerek belirtmiş olan

16 Bkz. Abdüsselâm Uluçam, "Arapgir'deki Mimari Anıtların Bugünkü Durumu", I. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu, Malatya, İnönü Üniversitesi Yayını, 1986, s. 140-147.

17 Bkz. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie – Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie mineure,* Paris, Ernest Leroux, 1892, Cilt II, s. 361.

Ispanakçızâde Mustafa Paşa'nın Arapgir'de himaye ettiği "kapı halkı" içinden İstanbul'a göç etmek isteyenleri teşvik etmesi, onlara aracılık, kefâlet veya koruyuculuk etmiş olması çok uzak bir ihtimal sayılamaz. Her nüfuzlu devlet büyüğünün etrafında, ikamet ettiği konağında ona hem özel işlerinde hem de kamu görevinde yardımcı olan bir kapı halkı kitlesi mevcuttu. Kendi "kapı halkının" hem işvereni hem de koruyucusu ve hamisiydi bu devlet büyükleri. Nitekim, Mustafa Paşa'nın da, Arapgir'de bulunduğu sıralarda etrafındaki ve maiyetindeki kişilere başkent İstanbul'a ulaşma ve orada istihdam olanakları sağlamış, konağında hizmetine almış, İstanbul'daki kapı halkına dahil etmiş olması veya buna benzer bir şekilde yardımcı olmuş olması güçlü bir ihtimaldir. Arapgir ve civarından bu suretle gelenlerin de, eğer doğrudan doğruya nüfuzlu koruyucularının konağına yerleşmiyorlarsa, onun hemen civarına yerleşmeyi düşünmüş olmaları doğaldır.

Özetleyecek olursak, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında bir Paşa'nın "kapı halkı", bir yüzyıl sonra aynı mahallede ikamet eden bir Arapgirli göçmen grubunun ilk nüvesini oluşturmuştur. Bu göçün ilk müşevviki (veya vesilesi) olan Ispanakçızâde ailesinin zamanla ortadan kalkmasıyla Kasap İlyas mahallesine Arapgirli göçü durmamış, aksine hızlanarak yirminci yüzyıla kadar sürmüştür. Yani doğu Anadolu'da küçük bir kaza olan Arapgir'den İstanbul'un küçük bir mahallesi olan Kasap İlyas'a bir buçuk yüzyıldan fazla sürmüş bir zincirleme göç akını söz konusudur burada.

Arapgirliler: Ondokuzuncu yüzyılda bir göç geleneği

Onsekizinci yüzyılın sonlarından itibaren Kasap İlyas mahallesinin Arapgir kökenli sakinlerinin izlerine belgelerde rastlıyoruz. Arapgirlilerin mahalledeki Ispanakçı Viranesi'nde yoğunlaşmalarını ancak 1885 nüfus sayımıyla belgelemek mümkün. Yine, ondokuzuncu yüzyılda Davud Paşa mahkemesi kayıtlarında mahallede oturan çok sayıda Arapgirliyle karşılaşıyoruz.

Bu Arapgir kökenli mahalle sakinleriyle ilgili şer'iye sicili kayıtlarının ilki 1785 yılına aittir. 1782 yılındaki büyük yangında Davud Paşa mahkemesinin bulunduğu binanın üç asırlık arşiv ve sicilleriyle birlikte tamamen yandığını unutmamak gerek. Yangının ertesinde ve sicillerin tekrar tutulmaya başlamasından üç yıl sonra Ağın doğumlu bir Kasap İlyas mahallesi sakininin terekesi vârisleri arasında dava konusu olmuştu. Mahkeme hükmünde bu kişinin kayda geçiş biçimi ilginçtir:

> *"...vilâyet-i Anadoluda Ağın kazâsına tâbî Pezenka (?) nâm* [adlı] *kary* [köy] *ahalisinden olup Kasap İlyas mahallesinde sakin iken bundan akdem* [önce] *vefat eden kömürcü Hüseyin beşe bin Abdullah nâm kimesnenin verâseti..."*[18]

Birkaç yıl sonra, 1792 yılında mahkeme sicillerinde bir tarlanın satış akdi tescil edilmiştir. Arapgir'e bağlı Bostancık adlı köydeki bu tarla kırk sekiz kuruş bedelle satışa konu olmuştu. Tarlanın hem alıcısı hem de satıcısı o sırada Kasap İlyas mahallesinde ikamet ediyordu ve her ikisi de Arapgir doğumluydu. Bu iki kişinin mahkeme sicilindeki kayıtlarında hem Arapgir kökenli olmaları hem Kasap İlyas mahallesinde ikamet etmekte olmaları hem de el değiştiren tarlanın Arapgir'in Bostancık köyünde bulunması eşit şekilde vurgulanır:

> "*...vilâyet-i Anadolu'da Arapgir kasabasına tâbî* [bağlı, bağımlı] *Bostancık nâm* [adlı] *karye* [köy] *ahâlisinden olup Davud Paşa iskelesinde Kasap İlyas mahallesinde sakin* [oturan] *Kara Ahmet bin Mehmet..yine karye-i mezbure* [adı geçen köy] *ahâlisinden İbrahim beşe bin Abdurrahman...karye-i mezbure toprağında vaki...bir kıt'a tarla...*"[19]

Bütün ondokuzuncu yüzyıl boyunca Davud Paşa mahkemesi sicillerinde gerek davacının veya davalının, gerekse mahkeme sürecine dahil olan kefil veya şahitlerden birinin hem Kasap İlyas mahallesi sakini hem de Arapgirli olarak açıkça nitelendirildiği çok sayıda kayıt bulunuyor. Bu kayıtların ilki, yukarıda belirttiğimiz gibi, 1785 yılına, sonuncusu ise 1924 yılına aittir[20]. Arapgir kökenli Kasap ilyas mahallesi sakinlerinin taraf olduğu ve Davud Paşa şer'iye mahkemesi sicilinde kayıtlı davalar arasında talâk beyanları, muhalâa davaları, nafaka davaları, vekâlet beyanları ve veraset davalarının yanısıra mahkemeye tescil için getirilen Arapgir ve civarında çok sayıda gayrımenkulün satış akitleri yer alıyor.

Fransız müsteşriki ve coğrafyacısı Vital Cuinet'nin 1890'lı yıllarda yayınladığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya kıtasındaki vilâyetlerinin beşerî, sosyal ve ekonomik coğrafyasını konu alan dört ciltlik anıtsal eserinin uzunca bir bölümü Arapgir'in de içinde bulunduğu Mamuretü'l Aziz vilâyetine hasredilmiştir.

18 [İSA-DM] 8/6, vr. 71a.

19 [İSA-DM] 8/20, vr. 3b.

20 Hüküm örnekleri için bkz. [İSA-DM] 8/6, vr. 71a; 8/20, vr. 3b; 8/40, vr. 44b; 8/90, vr. 7a; 8/120, vr. 48b; 8/140, vr. 53a; 8/148, vr. 87a; 8/154, vr.3a; 8/170, vr. 27a; 8/183, vr. 69a; 8/192, vr. 129a.

Cuinet'nin bu vilâyetin Arapgir kazası hakkındaki bazı yorumları Kasap İlyas mahallesindeki gözlemlerimizi teyit ediyor:

> "*Göç: Arapgir'in kırsal bölgelerinde oturanlar, gerek ücretlerinin düşük olması gerekse yüksek işsizlik dolayısıyla, ya da başka meslekler icra etmek istedikleri için sık sık İstanbul'a ve diğer büyük kentlere göç ederler. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun her büyük kentinde çok sayıda Arapgirli bulmak mümkündür.*"[21]

Arapgir ve civarının gerçek ve uzun süreli bir göç geleneğinin başlangıç noktasını teşkil ettiğine hiç kuşku yok. Arapgir ve civarından İstanbul'a göçüp gerek siyaset alanında gerekse sanat ve edebiyatta İstanbul'da kalıcı izler bırakmış olan çok sayıda isim zikretmek mümkün. 1862'de Sadrazam olan Yusuf Kâmil Paşa (1808-1876) Arapgir doğumluydu mesela. İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucularından Doktor Abdullah Cevdet (1869-1932) de öyle. Cumhuriyet döneminin önemli siyasilerinden ve T.B.M.M. başkanlarından Refik Koraltan (1889-1974) Divriği doğumluydu, Eski Başbakanlardan Şemsettin Günaltay (1883-1961) da Ağınlı.

Osman Nuri Ergin (1883-1961), İsmail Saib Sencer (1873-1940) ve Sedat Çetintaş (1889-1965) gibi Arapgirliler ise İstanbul'un sanatsal ve entellektüel birikimine önemli katkılarda bulunmuş kişilerdir. Malatya doğumlu olan ve on yaşındayken İstanbul'a gelen Osman Nuri Ergin neticede birçok İstanbul doğumludan daha İstanbullu hâle gelmiştir. Yirmi iki yıl süreyle İstanbul Şehremaneti'nde, yani belediyesinde "mektupçu"luk, yani Genel Sekreterlik yapmış, İstanbul'da ve Türkiye'de belediyeciliğin tarihiyle, şehrin tarihi ve sorunlarıyla ilgili ve birçoğu okumakta olduğunuz bu kitabın kaynakçasında da yer alan çok kıymetli ve kalıcı eserler kaleme almıştır. İstanbul'da Kocamustafapaşa semtinde Arapgir kökenli bir ailenin çocuğu olarak doğan, yani "ikinci kuşak" Arapgirli olan İsmail Saib Sencer ise önce İstanbul Üniversitesi'nin atası olan Darülfünun'da Arapça müderrisi olmuş, sonra da ölümüne dek tam yirmi iki yıl boyunca İstanbul'un en önemli Umumi Kütüphanesi olan Beyazıt Kütüphanesi'nin müdürlüğünü yapmıştır. Arapgir doğumlu olan ve 1918 yılında Sanayi'-i Nefise Mektebi'nin (Güzel Sanatlar Akademisi'nin) mimarlık şubesinin ilk mezunlarından olan mimar Sedat Çetintaş'a (1889-1965) gelince, bu Arapgirli de İstanbul'un cami ve eski eserlerinin birçoğunun rölövesini çıkartmış, koruma ve onarımlarına katkıda bulunmuş ve 1933'ten itibaren bugünün Anıtlar Kurulu'nun

21 Vital Cuinet, a.g.e., s.361.

atası sayılan Eski Eserleri ve Anıtları Koruma Heyeti'nin kurulmasına önayak olmuş ve bu heyetin üyeliğini yapmıştır[22].

Bu sözünü ettiğimiz eski Arapgirli yeni İstanbullu meşhurların hiçbirinin fiilen Kasap İlyas mahallesinde veya Davud Paşa semtinde yaşamış olduklarına dair elimizde somut bir belge yok ne yazık ki (İsmail Saib Sencer ömrünün son yıllarında Cerrahpaşa'da oturmuştur). Arapgir ve civarından şehre göç edenlerin İstanbul içinde kümelendikleri tek mahallenin Kasap İlyas olduğunu da iddia edecek değiliz. Ne var ki, Arapgir ve civarından göç edip İstanbul'a –yukarıdaki birkaç örnekteki kadar görkemli bir biçimde olmasa bile– gayet başarılı bir biçimde entegre olmanın birçok başka örneğini Kasap İlyas mahallesinde de göreceğiz.

Onsekizinci ve özellikle ondokuzuncu yüzyılda Mamuretü'l'aziz vilâyetinin Arapgir kazasının kırsal yöreleri herhalde pek zengin değildi. Arapgir kaza merkezinin nüfusunu Vital Cuinet 1892 yılında 20.000 kişi olarak tahmin eder[23]. Pamuklu dokuma sanayiinin kaydettiği gelişmelere rağmen Arapgir'in nüfusu ondokuzuncu yüzyıl zarfında pek artmamıştır. 1830'lu yıllarda şehrin nüfusu 15.000 olarak tahmin edilmişti[24]. 1930 yılından itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin Malatya ilinin bir ilçesi hâline gelen Arapgir'in nüfusu Cumhuriyet döneminin 1927 yılındaki ilk nüfus sayımına göre 8.000 kişiye düşmüştü.

Ondokuzuncu yüzyılda Arapgir şehri *manusa* ve *kezi* adı verilen iki tür kalın pamuklu kumaş cinsinin üretimiyle meşhurdu. Yüzyıl başından itibaren gelişen Arapgir'deki pamuklu dokuma tezgâhlarında daha çok İngiliz veya Hint malı ithal pamuk ipliği kullanılıyordu[25]. Cuinet'ye bakılırsa Arapgir'de büyük çaplı veya "manüfaktür" tipi dokuma fabrikaları yoktu. Arapgirli tüccar, ithal ettiği pamuk ipliğini kasabanın evlerine dağılmış ve aile fertlerinin çalıştığı yüzlerce küçük kumaş boyama ve dokuma atölyesine dağıtır, boyanan ve evlerdeki tezgâhlarda dokunmuş olan kumaşı da toplar ve o zaman hepsi Osmanlı toprağı olan Irak'a, Suriye'ye, Lübnan'a ulaştırırdı. Bu kumaşlar oralardan da İskenderun ve Beyrut limanları yoluyla Doğu Akdeniz'in diğer kentlerine ihraç edilirdi. Ondokuzuncu yüzyıl sonunda Arapgir'de bine yakın dokuma tezgâhı bulunduğu

22 İbrahim Alâeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, Yedigün Matbaası, 1945-46; Ahnet Nezih Galitekin, "İsmail Saib Sencer", *Müteferrika*, Sayı 4, 1994, s. 137-144.

23 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s.361.

24 Bkz. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago, Chicago University Press, 1980, s. 35.

25 Bkz. Donald Quataert, "The Age of Reforms", Halil İnalcık ve Donald Quataert (yay.) *An Economic and Social History of the Ottoman* Empire içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s. 759-947.

ileri sürülmüştür. Cuinet'ye göre ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Arapgir'in yıllık pamuklu *manusa* üretimi 75.000 metre kadardı[26]. Cuinet'den kırk yıl kadar sonra 1930'lu yıllarda Malatyalı bir yerel tarihçi, Arapgir nüfusunun 10.000 civarında olduğunu belirttikten sonra şöyle yazar:

> *"Kazanın ekseri* [çoğu] *erkek halkı harice* [dışarıya] *gidip kazanmakla memleketlerinde oturttukları efrad-ı ailesinin* [aile fertlerinin] *maişetini* [geçimini] *temin yolunu tutarlar Mamulat-ı sınaiyesi* [sanayi üretimi] *başlıca Kesi ve Manosadan ve diğer bazı mensucattan* [dokumalardan] *ibarettir."*[27]

Arapgir Tarihi adlı kitabında Fikri Yücel Cumhuriyet döneminde de dokuma ve basma fabrikalarının Devlet tarafından kurulmasıyla Arapgir tezgâhlarının işsiz kaldığını yazmakta ve

> *"50 bin nüfuslu Arapgir şehri... 6900 veya 7000 nüfuslu bir kasaba hâline geldi"*[28]

demektedir. Arada Birinci Dünya Savaşı olmuş, bunun ardından gelen sınır değişiklikleri ise Arapgir'in tekstil ürünlerini geleneksel pazarlarından koparmıştı. Aynı nedenden dolayı zaten İngiliz pamuk ipliği ithalatı durmuş, bu da üretimi önemli ölçüde azaltmıştı.

Onsekizinci yüzyılda Ispanakçızâde Mustafa Paşa'nın oradaki gümüş madenlerine Maden Emini tayin edildiği Keban'a gelince (bu kasabanın adı bazı kaynaklarda "Keban maden" olarak geçer), onun da ondokuzuncu yüzyıldan sonraki akibeti pek parlak olmadı. Gümüş madenleri 1870'li yıllardan sonra artık işletilmedi, varlığı ona bağımlı olan kasaba da tedricen boşaldı ve, Cuinet'nin ifadesine göre, 1892 yılında "bir zamanlar 3000 haneli olan bu şehirde bugün olsa olsa 300 hane vardı"[29].

Özetlersek, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında Arapgir'de ikamet etmekte olan bir Osmanlı paşasının kapı halkı ve İstanbul'daki konağında istihdam ettiği Arapgir ve civarından gelen kişiler, ondan bir yüzyıl sonra 1885 yılı nüfus sayımında Kasap İlyas mahallesinde ikamet etmekte olan "Arapgirlilerin" atala-

26 Vital Cuinet, La Turquie d'Asie, s.345.

27 Bkz. Ekrem Yalçınkaya, *Muhtasar Malatya Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1940, s. 38. Arapgir'deki pamuklu kumaş dokumacılığının gerileme süreci hakkında bkz. Fikri Yücel, *Arapgir Tarihi*, Arapgir, Arapgir Matbaası, 1967, s. 46-48.

28 *A.g.e,* s. 47.

29 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 332.

rıydılar ve bu topluluğun ilk nüvesini teşkil etmişlerdi. Doğu Anadolu'nun küçük bir kasabasından İstanbul'un küçük bir mahallesine ve bu mahallenin Ispanakçı Viranesi adlı bölümüne uzanan göç zinciri, bilebildiğimiz kadarıyla, neredeyse iki yüzyıl boyunca kesintisiz bir biçimde devam etmişti.

İstanbul'un kent yaşamına çok başarılı entegrasyon süreçlerine rağmen "Arapgirlilik" kimliği bu kırsal göçmenleri hiç terketmedi. Kasap İlyas mahallesindeki yaşamlarına gelince, bu göçmen Arapgirlilerin mahalledeki yerleşik İstanbullulardan tepki görüp görmedikleri ve şu ya da bu biçimde dışlanıp dışlanmadıklarını bilmeye eldeki belgeler imkân vermiyor. Ne var ki, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyılların İstanbul'unda kırsal kökenli kişilerin sistematik olarak "ötekileştirildiklerine" dair bir bilgimiz de yok. Kaldı ki, İstanbul'da dönemin "kentsel sorunları" bir kır/kent karşıtlığı etrafında oluşmuyor, daha çok güvenlik, siyasal düzensizlik ve ahlâkî çöküntü gibi sorunlar üzerinden tartışılıyordu. Bu hassas noktalarda da Arapgir kökenlilerin kusurlu olduklarına dair herhangi bir belirti yok.

Manav Küfecileri ve Devlet Memurları: 1885'te Taşralılar ve Arapgirliler

1885 yılı Osmanlı nüfus sayımı Kasap İlyas mahallesindeki Arapgirlilerin meslekleri ve yerleşim yerleri hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Bu Arapgirlilerin çoğu kazâ merkezinden gelmiyorlardı, esasen kırsal kökenliydiler. Gerek sayım belgelerinde, gerek şer'iye sicili kayıtlarında, gerekse mahalle muhtarının defterlerinde sık sık Bostancık, Saldak, Mutmur, Arakel, Ömeran, Alıçlı, Hasdek vb. gibi o dönemin Arapgir ve Arguvan civarındaki (bazıları Ermenice kökenli olan) nahiye ve köy adlarına rastlanıyor[30]. Köyünden gelen bu Arapgirlilerin birçoğu şehre yerleştikten sonra kendilerinden önce gelmiş hemşehrilerinin kurdukları ilişki ağları sayesinde yarı-kırsal nitelikteki bir işe giriyorlar ve seyyar manav küfecisi oluyorlardı. Sırtlarında küfeyle mahalle mahalle dolaşarak sattıkları sebze ve meyvenin bolca yetiştiği büyük Langa bostanları zaten yerleştikleri Kasap İlyas mahallesinin hemen yanıbaşındaydı.

30 Örneğin, Arapgir'e bağlı Mutmur köyünün adı daha sonra Taşdelen olarak, Arguvan'a bağlı Arakel köyünün adı Çayırlı olarak, Hasdek köyünün adı da Yeniyapan olarak değiştirilmiştir. Bkz. Sevan Nişanyan, *Adını Unutan Ülke – Türkiye'de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü*, İstanbul, Everest Yayınları, 2010.

Bir zincirleme göç modeli

Her şeyden evvel onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda İstanbul'a Arapgirli göçünün önemli bir niteliğine işaret etmek gerekiyor. İstanbul'a gelen Arapgir kökenliler mevsimlik işçi olarak veya kısa ya da sınırlı bir süre için gelmiyorlardı. Geliş amaçları İstanbul'da bir süre çalıştıktan sonra birikimleriyle birlikte köylerine dönmek değildi. Buna bazı ciddî maddî engeller vardı. Bir kere onsekizinci yüzyılda Arapgir'den kalkıp İstanbul'a gelmek kolay iş değildi. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarına dek en kısa yol önce dağlık arazide ve bozuk yollarda uzun bir karayolu yolculuğu yapıp Karadeniz limanlarından birine ulaştıktan sonra başkente gemiyle gelmeyi gerektiriyordu. Günümüzde otobüsle ancak on ya da on iki saat süren Malatya-İstanbul yolculuğu ondokuzuncu yüzyılda herhalde onbeş günden az sürmüyordu. Yöreye en yakın büyükçe şehirlerden olan Adana'ya demiryolunun Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, Sivas'a da ancak 1930 yılında geldiğini unutmayalım.

Bu ulaşım zorluğunun sonucu olan bir örnek verelim. 1833 yılında Kasap İlyas mahallesi sakinlerinden ve aslen Arapgir'in Ömeran köyünden olan Yusuf bin Hüseyin köydeki ailesini ziyarete gitmeyi düşündüğü zaman bu seyahatin mahalleden uzunca bir süre için ayrılmasını gerektireceğinin farkındaydı. Bu yüzden, mahalleden ayrılırken ardında Davud Paşa şer'iye mahkemesi siciline de kaydettirmeyi ihmal etmediği ve İstanbul'da bulunmadığı süre için vekil tayin ettiği Kasap İlyas camii imamı Aziz Mahmud Efendi'ye her türlü resmî işlerinin yürütülmesinde çok geniş yetkiler veren bir vekâletname bırakmak gereğini duymuştu[31]. İstanbul'dan Arapgir'e bu uzun yolculuğu kısa bir süre için –örneğin birkaç günlüğüne veya haftalığına– göze almak düşünülemezdi elbette.

Ondokuzuncu yüzyılda savaşların ve giderek küçülüp Anadolu'ya doğru çekilmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun sebep olduğu *kitlesel göçlerin* aksine, Arapgirlilerin İstanbul'a göçü tipik bir *zincirleme göç* olayıydı ve, göreceğimiz gibi, bu göç modelinin bütün niteliklerine sahipti.

Kabaca özetleyecek olursak, bir zincirleme göç sürecine girecek olan olası göçmenler önce varış noktalarındaki koşullar hakkında bilgi edinirler; oraya vardıklarında ise daha önce şehre ulaşmış olan hısım ve akrabaları ya da hemşehrileri tarafından karşılanırlar, destek görürler. Bu da varış noktasında akraba ve/veya hemşehrilerin kümelenmesi sonucunu doğurur. Ayrıca, bu göç modelinde göç eden kişinin çıkış noktasıyla, yani "memleketiyle" ilişkisi göç et-

31 [İSA-DM], 8/90, vr. 7a.

tikten hemen sonra kesilmez. Eğer varış noktasındaki imkânlar beklentiye cevap vermezse göçmen için –özellikle köydeki toprak ve/veya tarım araçları mülkiyeti devam ediyorsa– her zaman geri dönüş yolu açıktır. Eğer şehirdeki imkânlar elverişliyse, o zaman göç eden kişi şehirde kalır ve böylece göç zincirine bir halka daha eklenmiş olur. Yeni göç eden kişi de bundan sonra göç edecek olanların entegrasyon olanaklarını genişletir. Bu göç zinciri göç olayını gerek çıkış gerekse varış noktasındaki ekonomik ve sosyal koşullara daha duyarlı hâle getirdiği için kır ve kenti birbirine daha bağımlı kılar.

Kitlesel göçün aksine, zincirleme göç modeli şehirde benzer sosyal ve meslekî konumlardaki göçmenler arasında daha yoğun ilişkiler doğurur. Tamamen hemşehrilik veya akrabalık ilişkileri üzerine kurulu olan bu zincir şehrin göçmenlere sağlayamadığı yasal veya formel desteklerin yerini alır ve kısa sürede bir dizi enformel ilişki ağına dönüşür. Zincirleme göçün neticesi olarak göçmenlerin birbirine yakın meslek gruplarında yoğunlaşmaları da şaşırtıcı değildir elbette. Bir yüzyıl sonra olduğu gibi, ondokuzuncu yüzyıl sonlarında da İstanbul'da enformel, marjinal sektördeki iş ve ticaret ilişkileri ağlarının en önemli belirleyicisi kişinin "memleketi" idi[32].

Yirminci yüzyılda "gecekondu araştırmaları" literatürünün ana konularından biri olan İstanbul'a kırsal göçün sosyal mekanizmaları ve buna bağlı şehre uyum süreçleri anlaşılan iki asırdır çok fazla değişmiş değildir aslında. Onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda İstanbul'a gelen her Arapgirli bu hemşehrilik ağlarının bir halkası sıfatıyla geliyor, çok da yabancılık hissetmeden şehre yerleşebiliyor, daha önce gelmiş Arapgirli "hâmileri" de onu İstanbullulardan görebileceği rekabet ve dirence karşı koruyorlardı. Arapgir ve civarından İstanbul'a gelen göçmenlerin en önemli sermayeleri işte bu ilişkiler ağıydı.

Arapgirlilerin beraberlerinde getirdikleri ilişkiler ağı içerisinde hemşehrilik ve akrabalık ilişkileri dışında birçok göçmeni birbirine bağlayan dinsel/cemaat temelli ilişkilerin de rol oynamış olduğunu tahmin edebiliyoruz. Ancak, birçoğunun Alevî olduklarını anladığımız bu grup için Alevîlik inancının yirminci yüzyıl öncesinde göç zinciri içerisinde oynadığı rolü tam olarak bilmemiz mümkün değil. Örneğin, mahallemize diğer Alevîler için çekim merkezi rolü oynayabilecek bir Alevî dedesinin göç edip etmediğini bilemiyoruz.

32 Yirminci yüzyılın İstanbul'unda çokça incelenmiş olan bu türden hemşehriliğe dayalı şehre entegrasyon mekanizmaları hakkında iki önemli ve anlamlı araştırma örneği için bkz. Sema Erder, *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996; Sema Erder, "Where do you hail from? – Localism and Networks in İstanbul", Ç.Keyder (haz.) *İstanbul between the Local and the Global* içinde, London, Rowman & Littlefield, 2000, s. 161-173.

Kitlesel göçün aksine, zincirleme göç her zaman seçicidir. Dolayısıyla da çoğu kez aile yapıları ve akrabalık ilişkileri köyden kente değişmeksizin gelemezler. Nitekim, göreceğimiz gibi, Kasap İlyas mahallesine yerleşik Arapgirlilerin aile yapıları geleneksel köy ortamındakine göre faklılık gösterir. Mahalledeki Arapgir kökenli ailelerin hem boyutları hem de yapıları çok özeldir. Ne yerleşik İstanbulluların aile yapısına ne de mahalleye başka yerlerden göçmüş olanlarınkine benzer.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Kasap İlyas mahallesinin Arapgir kökenli sakinleri "memleketleriyle" bağlarını kolay kolay koparmıyorlardı. Mahallede yerleşik hemşehrilerinden gördükleri desteğin yanısıra yeni gelenler esas memleketleriyle yoğun bağlarını uzun süre korumayı da sürdürüyorlardı. Köylerinde arazi alıp satmaya devam ediyorlardı örneğin. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Davud Paşa şer'iye mahkemesi sicillerinde en az dört adet bu türde tarla satışı kayda geçmiştir. Arapgirlilerin bazıları kendi köy veya kasabalarından bir kızla nikâh kıydırıyor ve eşlerini İstanbul'a yanlarına getirtiyorlardı. İleride göreceğimiz gibi, ondokuzuncu yüzyıl sonlarında mahalledeki bu Arapgirliler grubu içinde şaşırtıcı derecede yüksek bir yerel endogami oranı vardı. Bir ya da iki kez köyde kalmış olan aile efradını ziyarete gittikleri de olmuyor değildi. Üstelik bu birbirlerine sıkıca bağlı Arapgirli grubu mahallenin aynı kesiminde ikamet ediyorlardı.

Kasap İlyas mahallesinde ikamet eden Arapgir kökenlilerin şehre iyice yerleştikten sonra dahi bir yandan "memleketleriyle" ilişkilerini korurken bir yandan da kendi aralarında evlenmeye devam etmeleri durumuna 1907 yılı nüfus sayımı kayıtlarından alınan iki örnek vermekle yetineceğiz[33].

İlk örneğimiz sayımda Ispanakçı Viranesi 32 numarada ikamet eden hanehalkıdır. Sayım belgelerine bu evin hane reisi olarak 18 yaşındaki "küfeci Mustafa ağa" kaydedilmiştir. Onunla birlikte aynı hanede ikisi de Arapgir doğumlu olan 42 yaşındaki annesi ve 60 yaşındaki anneannesi yaşamaktadır. Ancak Mustafa Ağa İstanbul doğumludur. Demek ki Mustafa Ağa'nın vefat etmiş olduğunu bildiğimiz babası ve sayım sırasında berhayat olan annesi sayımdan en az 18 yıl önce, yani 1889 yılından önce Arapgir'den İstanbul'a göçmüş olmalıydılar. Mustafa Ağa Arapgir göçmeni bir ailenin İstanbul doğumlu –tabiri caizse- "ikinci kuşak göçmen" çocuğudur. 1907 sayımının hemen ardından iki önemli değişiklik oluyor bu hanehalkının künyesinde. Önce sayım defterine bir derkenar olarak Mustafa Ağa'nın mesleğinin değiştiği kaydediliyor. "Küfeci Mustafa Ağa" gitmiş,

33 Fatih Nüfus Müdürlüğü, [Eski Esas 23].

yerine "Şehremaneti Eminönü kaza memuru Mustafa Efendi" gelmiştir artık. Sırtındaki küfesiyle yıllardır yük taşıyan Arapgirli küfeci Mustafa Ağa belediyede bir iş bulmuş ve Mustafa Efendi olarak memuriyet hayatına girmiştir. Bunun hemen ardından Arapgirli göçmen bir anne babanın çocuğu olarak İstanbul'da doğmuş olan Mustafa Efendi aynı sayım yılında (1907) Havva hanımla evlenir. Havva hanım nerede doğmuştur? Arapgir'de.

İkinci örnek Ispanakçı Viranesi 17 numaralı evde oturmakta olan ailedir. 1907 nüfus sayımı belgelerinde hane reisi olarak 74 yaşındaki Arapgir doğumlu Hüseyin ağa görünüyordu. Sayım belgelerinde mesleği belirtilmemiş olan Hüseyin ağa duldu. Eşi Fatma sayımdan önce vefat etmişti. 41 yaşındaki oğlu "küfeci" Nasuh ve aynı yaştaki gelini Hatice'nin ikisi de babaları gibi Arapgir doğumluydular. Sayım sırasında Nasuh ve Hatice'nin dört çocukları vardı. Bunların en büyüğü Mehmet 1887 Arapgir doğumluydu. İkinci oğlu Hüseyin ise 1890 yılında İstanbul'da doğmuştu. Demek ki Nasuh ve Hatice çifti İstanbul'a 1887 ve 1890 yılları arasında göçmüştü. Ailenin üçüncü oğlu Hasan da 1895 yılında İstanbul'da doğmuştu. Ne var ki, ailenin dördüncü ve son çocuğu Ayşe 1903'de Arapgir'de doğmuştu. Demek ki sayım sırasında en az onbeş yıldır İstanbul'da Kasap İlyas mahallesinde yerleşik olduğu görülen Arapgir kökenli bir aile –veya bu ailenin hiç değilse bazı fertleri– zaman zaman Arapgire gidip, bir süre kalıp tekrar İstanbula dönebiliyorlardı. Her ne kadar kalıcı göçmen de olsalar, mesafeye ve iletişim zorluklarına rağmen göç dolayısıyla köyleri veya kasabalarıyla ilişkilerini tamamen ve kısa sürede koparmıyorlardı. Ya da, ilk örnekte olduğu gibi, İstanbul'da tamamen kalıcı hâle geldikten sonra bile eşlerini yeni yerleşim yerlerinden değil memleketlerinden seçiyorlardı.

Mahallede yerleşim

Yukarıdaki iki örnekte de görüldüğü gibi Osmanlı başkentine gelen kırsal kökenli çok çeşitli başka grupların aksine Arapgirliler geçici olarak veya mevsimlik gelmiyorlardı İstanbul'a[34]. Orta ve uzun vâdede ailelerini de birlikte getiriyor, yerleşmek amacıyla göçüyorlardı.

1885 nüfus sayımına göre Kasap İlyas mahallesinin Müslüman nüfusunun ve hane reislerinin doğum yerleri aşağıdaki tabloda verilmektedir.

34 Örnekler için bkz. Donald Quataert, *Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire*, New York, 1983.

	NÜFUS		HANE REİSLERİ	
Doğum yeri	Sayı	%	Sayı	%
İstanbul	470	50.8	88	36.4
Rumeli	104	11.2	26	10.7
Arapgir	140	15.1	56	23.1
Malatya, Arguvan, Eğin, Keban vb.	31	3.4	14	5.8
Diğer Anadolu	50	5.4	29	12.0
"Çerkes"	36	3.9	4	1.7
"Arabistan", "Sudan", "Habeş"	50	5.4	11	4.5
Diğer	18	1.9	7	2.9
Bilinmeyen	26	2.8	7	2.9
TOPLAM	925	100.0	242	100.0

Tablo 1 1885 Nüfus sayımına göre Kasap İlyas mahallesinin Müslüman nüfusunun ve hane reislerinin doğum yerleri.

1885 yılı Osmanlı nüfus sayımının Kasap İlyas mahallesi verilerini kullanarak Arapgirli ailelerin çeşitli fertlerinin doğum yer ve tarihlerini inceledik ve mahallede yaşamakta olan Arapgirlilerin İstanbul'a geliş tarihlerini saptamaya çalıştık. Tahmin edebileceğimiz gibi, nüfus sayımının verdiği portreden Arapgirlilerin İstanbul'da kalış sürelerinin epey uzun olduğu ortaya çıktı. 1885 yılında Kasap İlyas mahallesi sakini olan toplam yetmiş iki Arapgir doğumlu kişinin İstanbul'a takribî geliş tarihlerini saptayabildik. Bu yetmiş iki kişinin yirmi yedi tanesi (oran olarak % 37.5) İstanbul'a 1875 yılından önce gelmişlerdi. Yani sayım anında en az on yıldır İstanbul'da bulunuyorlardı.

Arapgir ve civarından İstanbul'a zincirleme göç akımı ondokuzuncu yüzyıl sonunda da durmadı elbette. 1907 yılında yapılan son Osmanlı nüfus sayımının İstanbul verilerinden hareketle o tarihte Kasap İlyas mahallesinde ikamet

etmekte olan sadece on üç adet Arapgirli hane reisinin İstanbul'a geliş tarihlerini saptayabiliyoruz. Yine de bunlardan on tanesi en az sekiz yıldır İstanbul'da bulunuyordu.

1885 yılında Kasap İlyas mahallesinin 925 Müslüman sakininden 470 tanesi (yani % 50.8'i) İstanbul doğumluydu. Bu oran (büyük çoğunluğu erkek) aile reisleri için daha düşüktür. Mahallede yaşayan ailelerin reislerinin % 61'i İstanbul dışında doğmuştu (Bkz. Tablo 1). 1885 yılında Kasap İlyas mahallesi tüm sakinlerinin aşağı yukarı beşte biri ve hane reislerinin % 30 kadarı Arapgir ve civarından İstanbul'a göçmüşlerdi. 1907 yılındaki son Osmanlı nüfus sayımında bu oranlar % 14.7 ve 22.2 idi.

Bu büyük Arapgirli göçmen grubu Kasap İlyas mahallesinde yankıları günümüze kadar gelmiş olan derin ve kalıcı izler bırakmıştır. Bu derin izler mahallenin yaşlı sakinleriyle yaptığımız mülâkatların hepsine şu ya da bu biçimde yansımıştır. Bir somut örnek vernek gerekirse, ikinci kuşak Arapgir göçmeni ve Kasap İlyas mahallesi (daha doğrusu Ispanakçı Viranesi) doğumlu olan Hüseyin Gidener (mahalledeki lâkabı: Karakaş Hüseyin) 1944 yılında mahalle muhtarı seçilmiş ve çeyrek asır süreyle muhtarlık yapmıştır. Mahallenin yaşlı sakinleri de hâlâ onu mahallesini en iyi tanımış olan, Kasap İlyas mahallesinin gelmiş geçmiş en iyi muhtarı olarak hatırlıyorlar.

Gerek Arapgir göçmenlerinin çocuklarının ve torunlarının gerekse yirminci yüzyılın ilk yarısında mahallede yaşamış olan yaşlı kişilerin sözlü beyanlarına bakarsak, mahalleye göç etmiş olan birinci kuşak Arapgirlilerin büyük çoğunluğu Alevî idi. Vital Cuinet'nin yaptığı tahminlere göre ondokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru Alevîler gerek Arapgir kazâ merkezinin gerekse Eğin, Keban ve Malatya gibi komşu kazâların nüfusunun aşağı yukarı üçte birini teşkil ediyorlardı[35].

Ancak, bilebildiğimiz kadarıyla, bu Arapgir göçmenleri ne dinsel inançları ne de kırsal kökenli olmaları dolayısıyla Kasap İlyas mahallesinde bir ayrımcılıkla karşılaşmadılar. Örneğin, yukarıda sözünü ettiğimiz Arapgir kökenli ve Kasap İlyas mahallesinde Ispanakçı Viranesi doğumlu mahalle muhtarı Hüseyin Gidener Alevî idi ve onun babasi Arapgir'den muhtemelen 1880 veya 90'lı yıllarda göç etmişti. Kasap İlyas'ın doğu yönündeki komşusu Kürkçübaşı mahallesinin 1970'li ve 80'li yıllarda baba-oğul iki muhtarı da Arapgir kökenli ve Alevî idi. Kasap İlyas muhtarının eşiyle yaptığımız mülâkatta:

35 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, Ernest Leroux, 1892, Cilt II, s.359, 361, 363, 367, 372. Cuinet'ye göre bu kazaların nüfusunun % 10'u da Kürt'tü. Cuinet Doğu Anadolu'da Kürtleri Sünnî ve Alevîlerden ayrı tasnif eder.

> *"Hem Arapgirliler hem de eşimin ailesi üçyüz yıldır mahallede ve Ispanakçı Viranesi'nde yaşıyorlardı. Kendilerini buranın yerlisi olarak görürlerdi."*

şeklindeki beyanda ise rahmetli eşinin taşralılığıyla güçlü bir İstanbul mahallî aidiyet duygusu ilginç bir şekilde ve kronolojiyi ezercesine ("üçyüz yıl"!) birarayа getiriliyor[36]. Mahallenin bir diğer yaşlı kişisi ile yaptığımız mülâkatte de şu ifadelerle karşılaşıyoruz:

> *"..af buyurun Kızılbaş diye tabir edilen Alevi vatandaşlarla fevkalâde bir imtizaç* [uyum] *içinde yaşayan bir mahalle idik. Bilhassa Ispanakçı Viranesi tabir edilen yer... biz bunlara hiçbir zaman Kızılbaş diye hitap etmemişizdir. Münasebetler çok iyiydi... bir yere gittiğimiz zaman annem evimizi onlara teslim ederdi... erkekler ise daha çok atla ve arabayla kavun karpuz, meyve sebze satarlardı... son zamanlarda şoförlüğe meylettiler..."*[37]

Açıkçası, bu beyanda İstanbul'daki hayat tarzının ve mahalleli tarafından kendilerine gösterilen hoşgörünün ve aradaki iyi ilişkilerin sanki bu Arapgirlilerin hem taşralı ve köylü niteliklerini hem de Alevilîklerini bir şekilde unutturduğu ve "affettirdiği" duygusu da ifade edilmiyor değil. Buna benzer bir şekilde, bir diğer mülâkatta da şu ifadelere rastlıyoruz:

> *"...onların doğu kökenlilikleri kalkmış, artık oraya tamamen entegre olmuş insanlardı. Bunlar tamamen manav, sebzeci, seyyar satıcıydılar. Bir de bostanlar vardı. Sahil yolu henüz açılmamıştı... oradaki bostanlarda çalışan ve bostanların mallarını satan insanlardı onlar. Biz de onların mallarını satın alıyorduk"*[38]

Mahalledeki Arapgirliler hakkındaki bu değerlendirme ve tanıklıkların tümü çocukluk ve ilk gençlik dönemlerini 1930'lu ve 40'lı yıllarda Kasap İlyas mahallesinde geçirmiş kişilere aittir. Ancak, naklettikleri bilgiler arasında kendilerinden bir önceki kuşaklardan duydukları ve onların yaşadıklarının izleri de vardır.

1885'te Kasap İlyas mahallesinde yaşayan Arapgirli nüfus, cinsiyete göre aşağı yukarı dengeli bir dağılım sergiliyordu (72 erkek, 68 kadın). Bu da Arapgirden İstanbul'a göçün türü ve yapısının bir diğer göstergesi olsa gerektir. Göç edenler sadece çalışma yaşında genç bekâr erkekler değildi. Ayrıca, mahalledeki

36 12 Ağustos 1994 tarihinde yapılan mülâkat.
37 29 Temmuz 1995 tarihinde yapılan mülâkat.
38 2 Aralık 1994 tarihinde yapılan mülâkat.

Arapgir kökenli grup içindeki gerçekten yüksek yöresel endogami oranı, İstanbul'a yerleşmek amacıyla yapılmış ailesel göç türünün her zaman baskın tür olmuş olduğunun bir diğer işaretidir. Evli Arapgirli erkeğin önce kendi göçüp ardından da eşini ve varsa çocuklarını İstanbul'a getirttiği durumlar olduğu gibi, bekâr erkeğin şehre göçtükten sonra hemşehrisi veya köylüsü bir kızla evlenip onu İstanbul'a aldırdığı durumlar da yok değildi.

1885 yılında mahallede Arapgir doğumlu ve evli olan 62 adet hanehalkı reisi mevcuttu. Bunların 46'sı (oran olarak % 74.2) aynı kasaba veya köyde doğmuş kadınlarla evliydi. Geri kalan onaltısının eşleri ise İstanbul doğumluydu. Bu çiftlerin çocuklarına baktığımızda ise durum bunun tersidir. Aynı kasaba veya köyde doğmuş olan bu kırk altı evli çiftin otuz beşinin çocukları vardı. Ancak, bu çocukların büyük çoğunluğu İstanbul doğumluydular. Çocuk sahibi bu otuz beş Arapgirli çiftin sadece dokuzunun en az bir çocuğu Arapgir doğumluydu. Geri kalan yirmi altı evli çiftin ise çocuklarının hepsi İstanbul'da doğmuştu. Kasap İlyas mahallesindeki Arapgir göçmenlerinin aile yapılarını ileride daha yakından inceleyeceğiz. Her halükârda ilk ve ikinci kuşak Arapgir göçmenleri arasında doğduğu yöre dışından biriyle evlenmeler azdı.

Daha önce de işaret ettiğimiz üzere mahalledeki bu Arapgirli grubunun çok önemli bir niteliği daha vardı: birbirlerine çok yakın, neredeyse içiçe ikamet ediyorlardı. 1885 yılı dökümlerine göre mahallede toplam olarak on dört sokak vardı. Ama mahallede yaşayan 140 adet Arapgir doğumlu kişinin (Bkz. Tablo 1) 117'si yani oran olarak yüzde 83.5i mahallenin aynı bölümünde, yani Ispanakçı Viranesi'nde ve onu Yokuşçeşme Sokağına bağlayan Ispanakçı Viranesi Sokağında oturuyorlardı. Mahalledeki 31 adet Arapgir civarı (Eğin, Keban vb.) doğumlu kişinin 10 adedi de aynı yerdeydiler. Özetle, 1885 yılında Kasap İlyas mahallesinde ikamet etmekte olan Arapgir kökenli göçmenlerin dörtte üçü bu tarihten bir asır önce Ispanakçızâde Mustafa Paşa'nın 1782 büyük yangınında yanıp enkaz hâline gelen konağının bulunduğu mekânda oturuyorlardı.

Mahalle sakinlerinin basitçe Virane dedikleri bu alan aslında epey kalabalıktı. 1885 yılında Ispanakçı Viranesi'nde 272 kişi, yani mahalle toplam nüfusunun neredeyse yüzde otuzu yaşıyordu. Virane sakinlerinin yarıdan fazlası da Arapgir doğumluydu. Kasap İlyas mahallesinin, bildiğimiz kadarıyla, buna benzer yani aynı yöre kökenli göçmenlerin hep birlikte oturdukları başka bir köşesi yoktu. Arapgir'de doğmuş olan 56 hanehalkı resinin (Bkz. Tablo 1) 47'si burada oturuyordu. Ayrıca Arapgir civarından gelmiş dört hane reisi de bulunuyordu Virane sakinleri arasında. Virane'de topu topu 75 hanehalkı reisi saydık. Dolayısıyla bu mekânda ikamet eden hanelerin üçte ikisinin reisi "Arapgirli" idi.

Ayrıca, görünüşe bakılırsa Ispanakçı Viranesi'ndeki bazı evler Arapgir ve civarından mahalleye yeni gelmiş kişiler için bir tür geçici barınak görevi de görüyor. Örneğin, 1885 sayımının dökümlerine göre Ispanakçı Viranesi'ndeki 3 numaralı evde tam tamına onbeş kişi yaşamaktaydı. İstisnasız hepsi Arapgir ve civarında doğmuş olan bu onbeş kişi içinde birkaç bekâr erkek ve az sayıda çekirdek aile vardı, fakat hiç çocuklu aile yoktu. 1885 yılında bu evde yaşamakta olanlardan bazıları bu eve İstanbul'a gelir gelmez yerleşmiş ve muhtarın defterlerine bakarsak, nispeten kısa bir süre sonra bu evden ayrılmışlardı. Bu da bu evin mahalleye yeni gelen fakir Arapgirlilere geçici bir sığınak görevi gördüğünü gösteriyordu.

Ispanakçı Viranesi'nde kırsal göçmenlere geçici barınak görevi gören başka evler de vardı. Viranede on ayrı evin sahibi olan Yeşilin Mehmet Efendi örneği de doğrudan doğruya bu tür bir işleve işaret eder[39]. "Yeşilin" lâkaplı Mehmet Efendi mahallede ikamet etmiyordu. Nitekim, ne 1885 ne de 1907 yılı nüfus sayımlarının Kasap İlyas mahallesi belgelerinde bu kişinin adına rastlıyoruz. Ne var ki, mahalle muhtarının defterlerindeki gayrımenkul dökümüne bakarsak, Yeşilin Mehmet Efendi mahallede büyüklü küçüklü on evin sahibiydi. Tamamı Ispanakçı Viranesi'nde yer alan bu evlerde istisnasız hepsi de Arapgir kökenli olan toplam 45 kişi yaşıyordu. Demek ki 1885'te Virane'de ikamet eden neredeyse üç Arapgirliden biri Yeşilin Mehmet bey'in kiracısı durumundaydı.

"Yeşilin" lâkaplı bu Mehmet Efendi'nin kim olduğu, kendisinin de kiracıları gibi Arapgirli olup olmadığı ve yasal olarak hâlâ Ispanakçızâde ailesinin varislerine ait olması gereken eski bir konağın yangın yeri arsasında bu on adet evi nasıl inşa etmeyi becerip kiraya verebildiği gibi konularda eldeki belgeler maalesef hiçbir şey söyleyemiyor. Her ne ise, Ispanakçı Viranesi'ndeki gecekonduvari bu gayrıresmî mesken piyasasının Cerrahpaşa Hastanesi'nin sözkonusu araziyi kamulaştırdığı 1950'li yıllara kadar devam ettiğini biliyoruz.

Ispanakçı Viranesi'nde yaşayan Arapgirli grubu içinde çok yüksek bir yöresel endogami oranının görülmesi de şaşırtıcı değil. Virane'deki aile reislerinin % 85'inin (47 aile reisinden 40 tanesi) eşi de Arapgir doğumluydu. Oysa aynı sırada mahallede ikamet etmekte olan ve İstanbul doğumlu olmayan diğer aile resisleri için bu oran sadece % 59'du.

Birçok mülâkatta da işaret edildiği gibi, Ispanakçı Viranesi'ne mahalle içinde "fakir ve taşralı" kimliğini veren işte bu kalabalık Arapgirli göçmen grubuydu. Daha önce de belirtildiği gibi, 1885 yılında Kasap İlyas mahallesi sakinlerinin

39 D2, s. 2-8.

% 49'u İstanbul doğumlu değildi. Oysa İstanbul dışında doğmuş olanların oranı Virane'de % 61.5'tu. Sadece Ispanakçı Viranesi'nde ikamet eden aile reislerini alırsak İstanbul dışında doğanların oranı % 80'in üzerindeydi (mahallenin tümü için % 63). Ispanakçı Viranesi'nde İstanbul doğumlular çok küçük bir azınlıktı, ve zaten bu İstanbul doğumlu azınlığın büyük bir bölümü Arapgirli çiftlerin çocuklarıydı. Yani sayım belgelerinde İstanbul doğumlu olarak kayda geçenler de aslında "ikinci kuşak" Arapgirliydiler. Mülâkat yaptığımız yaşlı Kasap İlyas'lılardan biri işte böyle bir Ispanakçı Viranesi'nin ondokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl başlarında ne ifade ettiğini çok veciz bir biçimde dile getirmiş:

> *"...Bunlar fakirdiler...zerzevat satarlar, şurada burada hamal olarak çalışırlardı, veya sırtlarında iskeleden kum ve mıcır taşırlardı... yalnız bekârlar değil, aileler de vardı Ispanakçı Viranesi'nde, orada on ya da yirmi yıldır yaşayan aileler... Viranedeki evler hep küçük ve köhneydiler... oradakilerin çoğu da Doğu'dan, Malatya, Arapgir gibi yerlerden gelmişlerdi..."*[40]

Meslek ve şehre entegrasyon

Kasap ilyas mahallesinin 1885 yılı nüfus sayımı verilerine göre mahallede 259 kişi bir meslek sahibi olduğunu beyan etmişti (Bkz. Tablo 2). Bu meslek sahiplerinin 254 tanesi erkekti. Meslekleri açıkça belirtilen beş kadından dördü mahalledeki çeşitli evlerde "hizmetçi" veya "hizmetkâr" olarak çalışıyorlardı. Hamam Odaları sokağında 15 numaralı evde yaşamakta olan Fatma Şerife hanıma gelince, o bir *kabile,* yani ebe idi.

Tablo 2'de görüldüğü gibi Kasap İlyas mahallesinde esas ağırlığı esnaf ve zanaatkârlar grubu teşkil ediyordu (beyan edilen mesleklerin % 52.9'u). Esnaf ve zanaatkârdan sonraki en büyük meslek grubu ise devlet memurlarıydı. Bu memurların çoğunun sayım defterine *kâtip* veya *ketebeden* şeklinde geçtiklerine bakılırsa, bunların pek yüksek dereceli memurlar olmadığı anlaşılır. Ancak, yüksek askerî ve sivil bürokrasiye mensup birkaç kişi de vardı mahallede. Bunlar Samatya Caddesi'nde (eski adıyla "Kasap Yolu") bulunan konaklarında ikamet etmekteydiler. Örneğin, Samatya Caddesi 64 numarada ailesiyle birlikte Şeyhülharem Şevket Paşa (1824-1890) yaşıyordu. Sayım sırasında yetmiş beş yaşında olan Ahmet Faik Paşa ise Samatya Caddesi 5 numaradaki konağında oturuyordu. Şevket Paşa konağının hemen yanındaki konakta, yani 62 numarada Seraskerlikte görevli Miralay (Albay) Sadettin bey ve ailesi vardı.

40 2 Ağustos 1994 tarihinde yapılan mülâkat.

Asker	10
Devlet memuru	49
Yüksek bürokrat	3
Din adamı	3
Ücretli	15
Esnaf/Zanaatkâr	137
Tüccar	1
Emekli	10
Diğer	31
TOPLAM	259

Tablo 2 Kasap İlyas mahallesi sakinlerinin meslekleri (1885).

Yukarıdaki tabloda "ücretliler" kategorisinde ücret karşılığı çalışan fakat devlet memuru olmayanlar bulunuyor. "Diğer" kategorisinde ise nüfus sayımının meslek hanesinde mesleğinin niteliği pek belirgin olmayanlar, örneğin "şu ya da bu kişinin tebasından" veya "mensubatından" diye kayda geçenler, ya da *çavuş* olduklarını belirtmiş olanlar var. Mahallede on kişi ise *sa'il*, *se'eleden* veya *fukara* olarak sayım defterine geçmiştir. Anlaşılan, bunların belli başlı geçim vasıtaları topladıkları sadakaydı. Bu dilenci ve fukaranın hepsi de ya Ispanakçı Viranesi'nde ya da Samatya Caddesi ile Davud Paşa iskelesi arasındaki küçük sokaklarda oturmaktaydı. Bunlar tabloda "diğer" kategorisine dahil edildi.

Geniş ve heterojen "esnaf/zanaatkâr" meslek grubu içinde en kalabalık alt grup *küfeci* ve *manav küfecileri* grubudur. 1885 yılında mahallede tam 51 adet küfeci ve manav küfecisi vardı (toplam esnaf/zanaatkâr grubunun % 37.2'si). *Küfeci* olarak nitelenen kişilerin ilk bakışta aslında hamallık yaptıklarını düşünmek mümkün. Ne var ki, Kasap İlyas mahallesinde asıl meslekleri küfeyle mal satmak değil küfeyle mal taşımak, yani düpedüz hamallık olduğu açıkça belirtilen birkaç *hamal küfecisi* de bulunuyordu. *Küfeci* veya *manav küfecisi* olarak nitelenen kişiler ise birer düz hamal değil mahallenin hemen yakınındaki Langa bostanlarından satın aldıkları meyve ve sebzeyi sırtlarındaki küfeyle dolaştırıp satan birer sokak satıcısı idiler. Netice itibariyle, Kasap İlyas mahallesinde 1885 yılında mesleği belirtilmiş olan 259 kişiden 51 tanesi, yani neredeyse her beş kişiden biri hayatını seyyar meyve ve sebze satıcılığı yaparak kazanmaktaydı.

Bu kalabalık seyyar meyve ve sebze satıcıları grubuna karşılık mahallede sebze meyve satan fakat yeri sabit olan bir tek *manav* ve aynı malların toptan ticaretini yapan bir tane de *kabzımal* vardı. Langa bostanlarının yanıbaşında yer alan Kasap İlyas mahallesinde 1885 yılında sabit bir manav dükkânı bulunmaması şaşırtıcı değildi. Dolayısıyla, Arapgir doğumlu olan mahalle sakini bu manavın işyeri mahalle içinde değildi. Kabzımala gelince, onun da deposu ya da mağazası İstanbul'a getirilen meyve ve sebzenin genellikle karaya çıkarıldığı iskele olan Haliç kıyısındaki Yemiş İskelesi yakınlarındaydı.

Manav küfecileri dışında mahallede iki önemlice sokak satıcısı grubu daha vardı. Bunların ilki hamallardı. *Hamal* veya *hamal küfecisi* olarak kayda geçmiş 10 kişi yaşıyordu mahallede. İkinci alt grup ise eskiciler grubuydu. Bunlar eski elbise, ayakkabı vb. alıp satıyorlardı. Kayda *koltukçu* olarak geçen bu kişilerden mahallede dokuz tanesi oturuyordu. Demek ki manav küfecileri (51 adet), hamallar (10 adet) ve eskiciler (9 adet) birlikte mahallenin en büyük meslek grubunun, esnaf ve zanaatkârların yarısından fazlasını oluşturuyorlardı. 1885 yılı Kasap İlyas mahallesinin omurgasını teşkil eden bu grubun pek varlıklı ya da pek eğitimli olmadığını söylemeye gerek bile yok.

Bir "kayıt dışı" faaliyet alanı: manav küfeciliği

Ondokuzuncu yüzyılda gerek şehirlerarası gerekse şehir içi ulaşım nispeten zor, pahalı ve bugüne göre çok yavaştı. Taze meyve ve sebzenin tazeliğini uzun süre korumasını sağlayabilecek teknik donanım ve imkânlar da henüz mevcut değildi. Dolayısıyla, İstanbul şehrinin tükettiği taze meyve ve sebzenin aşağı yukarı tümünün şehrin içindeki veya hemen yakınlardaki bostanlardan tedarik edilmesi bir zorunluluktu.[41] Suriçindeki en büyük bostanlardan biri ise Kasap İlyas mahallesinin hemen doğusunda bulunan ve yüzyıllar boyunca Marmara Denizi'ne dökülen Bayrampaşa deresinin sürüklediği alüvyonlu ve verimli topraklar üzerinde kurulu olan Büyük Langa ve Küçük Langa bostanlarıydı. Suriçi İstanbulu'nda sabit manav dükkânlarının sayısı nispeten azdı ve bunlar daha çok şehrin ticarî merkezine yakın yerdeydiler. Buna karşılık, seyyar taze meyve ve sebze satıcıları sayesinde bu yiyecek maddeleri şehrin bostanı olmayan semtlerine ve büyük bostanlara yakın olmayan bölgelerine taze olarak ulaştırılırdı.

Ayrıca, şunun da kuvvetle altını çizmek gerekir ki, İstanbul'da seyyar meyve ve sebze satıcılığı mevsimlik bir iş değildi. Her ne kadar bazı bostanlar sadece

41 İstanbul'daki suriçi ve sur dibi bostanlar hakkında ve bu bostanların ondokuzuncu yüzyıl sonlarına ait takribî bir haritası için bkz. Reşat Ekrem Koçu, "Bostan" maddesi, *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, 1963, s. 2971-2973.

birkaç meyve ve sebze türünde uzmanlaşmış olsalar da, büyük İstanbul bostanlarının çoğunda hem birçok ağaç türü bulunur hem de her mevsimde o mevsimin sebzesi ekilir ve toplanırdı. Dolayısıyla sebze ve meyve dağıtım ve satış işi yıl boyu devam eden bir işti.

Seyyar sebze ve meyve satıcılığı (Kasap İlyas mahallesi kayıtlarında geçen adıyla *manav küfeciliği*) mesleğine biraz daha yakından bakalım. Bu iş kendince zor olan, özel bir eğitim veya uzmanlık gerektiren bir iş değildi. Birçok esnaf ve zanaatkârın faaliyet gösterebilmesi için şart olan belli bir çıraklık dönemi gerektirmiyordu. Bu perakende seyyar ticaretin icrası için alınması gereken bir resmî onay, izin veya ruhsat da yoktu. Yani bir küfeyle (bazan da at ya da merkep sırtında) taşınan taze yemiş ve sebzeyi İstanbul sokaklarında dolaşarak satmaya çalışmak her kırsal göçmenin şehre yerleşir yerleşmez kolayca yapabileceği bir işti. Biraz kısmet, biraz da ticari ilişki meselesiydi bu. İyi bilinen ve çokça tüketilen bir malın seyyar olarak, mesela el arabası, sırtta taşınan küfe ve hatta küçük bir tezgâhın yardımıyla umuma açık yerlerde satılması bugün olduğu gibi (buna bugün bazan "işporta" da deniyor) ondokuzuncu yüzyılda da, daha öncesinde de çok kısıtlı imkânlarla dahi yapılabilecek bir küçük ticaret türüydü. Yirmi birinci yüzyılın gelişmekte olan ülkelerinin birçoğunda bu şekildeki bir sokak satıcılığı kırsal göçmenlerin şehre ekonomik entegrasyonunun önde gelen yöntemlerinden biri olmaya devam ediyor, zaman zaman en yoksul kesimler için hayat boyu sürecek bir faaliyete de dönüşebiliyor. Buna yirminci yüzyılın ekonomi literatüründe "enformel sektör" veya "kayıt dışı sektör" de deniyor[42].

Sabit manav dükkânı sahiplerinin aksine, seyyar sebze ve meyve satıcılarının hiçbir zaman bir esnaf örgütü, loncası olmadı. Bu ekonomik faaliyet alanı, bildiğimiz kadarıyle (bizzat bostanlar hariç[43]) vakfa da hiç konu olmadı. Dolayısıyla da bu satıcıların gerek sayısı gerekse hukukî statüleri ve sorumlulukları hiçbir zaman ne herhangi bir beledî kararla ne de zaman içinde oluşmuş bir gedik uygulamasıyla hak ve yetkileri tanımlandı veya uygulaması sınırlandırıldı[44]. Özellikle onsekizinci yüzyılın ikinci yarısıyla ondokuzuncu yüzyılın başlarında yaygınlaşan *gedik* uygulaması, hukukî temeli açısından epey karmaşık olmakla

42 "Kayıt dışı" ekonomi için bkz. Harold Lubell, *The Informal Sector in the 1980s and 1990s*, Paris, OECD Development Studies, 1991.

43 Ondokuzuncu yüzyılda Langa bostanlarının bir bölümünün işletmecisine kiraya verilmiş vakıf bostanlar olduğu biliniyor.

44 Onyedinci yüzyıldaki durum için bkz. Robert Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIeme siècle – Essai d'Histoire institutionnelle, economique et sociale*, Paris, Librairie Adrien Maisonneuve, 1962 (*17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul – Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih denemesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990).

birlikte, sonuç itibariyle belli bir şehirde (özellikle de İstanbul'da) belirli bir iş kolunda açılabilecek dükkân veya işyeri sayısına fiilî bir sınırlama getiriyordu[45].

Diğer yandan, seyyar manav küfeciliği yapmak büyük çapta bir yatırım yapmayı, hatırı sayılır bir sermaye sahibi olmayı da gerektirmiyordu. Sırtında küfeyle mahalle mahalle dolaşıp zerzevat satabilmenin önünde aşılması imkânsız teknolojik engeller de yoktu elbette. Ayrıca, Kasap İlyas mahallesinin manav küfecileri mal tedarik ettikleri bostanların yanıbaşında ikamet ediyorlardı. Küfeciler satacakları malları bostandan bedelleri satıştan sonra ödenmek üzere veresiye alabilecekleri gibi, ilişkide oldukları meslektaş grubundan aynı koşulla "kredi" alma olanağına da herhalde sahiptiler.

Özetle, neresinden bakarsak bakalım, İstanbul'da seyyar manav küfeciliği mesleğine girmenin, bu işi yapmanın önünde aşılmaz ekonomik veya teknolojik engeller yoktu. Ne var ki, ondokuzuncu yüzyılda –ve hiç değilse Kasap İlyas mahallesinde ikamet eden kırsal göçmenler açısından baktığımızda– seyyar manav küfeciliği yapabilmenin olmazsa olmaz bir koşulu, mutlaka sahip olunması gereken temel bir "sermaye" vardı. Bu "beşerî sermaye" de yaygın ve sağlam bir ilişkiler ağından başka bir şey değildi. Bu mesleği her isteyenin her istediği zaman, her yerde ve her şekilde gelişigüzel yapabilmesini engellemenin ve bu iş alanını "yabancılara" kapamanın bir yolu olmalıydı çünkü. Faaliyet alanını belli bir grubun tekeli altında tutma yol ve yönteminin, işin doğası gereği, yazılı, resmî, kayıtlı olması da beklenemezdi. İstanbul içinde seyyar olarak meyve ve sebze satışının örgütlenmesinin temelinde birtakım zımnî anlaşmalar, ortaklık ağları, meyve ve sebze "piyasasının", yani küfecinin geçeceği semt, yol ve mahallelerin çeşitli satıcı grupları arasında paylaşılmasına dayanan çeşitli pazarlıklar ve sözleşmeler vardı mutlaka. Ayrıca üreticiler (yani bostan sahipleri veya işletmecileri) ile ürünün perakende satıcıları (yani manav küfecileri) arasında da fiyatlandırma, peşin ya da veresiye ödeme koşulları gibi konularla ilgili olarak mesleğe yeni gireceklere emsâl teşkil eden yerleşmiş ve kabul görmüş teamüller olmalıydı. Diğer yandan, bu seyyar manav küfecilerinin pazarladıkları malları kira, maaş, vergi vb. gibi birtakım işletme giderleri olan dükkân sahibi sabit manavlardan biraz daha ucuza sattıkları da düşünülebilir.

45 Gedikler hakkında bkz. Gabriel Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Turkish Studies*, 1970, 1, s. 28-50; Engin Deniz Akarlı, "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct and Monopoly among İstanbul Artisans, 1750-1850", Wissenschaftskolleg Jahrbuch, Berlin, 1986, s. 225-231; Engin Deniz Akarlı, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for İstanbul Artisans and Traders, 1750-1840", Alain Pottage and Martha Mundy (eds.) *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social - Making Persons and Things* içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, s. 166-200.

Demek istediğimiz şu ki, her ne kadar ilk bakışta erişimi kolay, masrafsız ve basit gibi de görünse, ondokuzuncu asırda İstanbul'da seyyar manav küfeciliği gibi bir mesleğin her zaman herkese açık olan ve modern anlamda rekabetçi esaslara dayanan bir uğraş olduğunu düşünmek yanıltıcı olur. Bu mesleğe giriş ve ticaretin gerektirdiği asgarî kaynaklara erişim için her şeyden önce sağlam fakat kesinlikle profesyonel ve resmî olmayan, öncelikle akrabalık ve/veya hemşehrilik esasına dayanan bir ilişki ve dayanışma ağının üyesi olmak gerekiyordu. Bu türden bir meslekî dayanışma ağının da, eğer özellikle hemşehrilik ilişkileri üzerine kuruluysa, uzun vadede aynı köy veya kasabadan gelenlerin şehre göçünü teşvik edici ve gelenlerin şehre yerleşip şehrin ekonomik hayatına eklemlenmesini kolaylaştırıcı bir işlev de yükleneceği apaçık ortadadır. Bir zincirleme göç süreci zaten böyle işlemez mi?

1885 yılında Kasap İlyas mahallesinde ikamet etmekte olan Arapgir ve civarı kökenlilerin içinde yer aldıkları ilişkiler yumağı işte böyleydi. 1885 yılı sayım belgelerinde meslekleri açıkça belirtilmiş olan elli sekiz adet Arapgir doğumlu kişinin kırk beşi (yüzde olarak 77.5) *küfeci* veya *manav küfecisi* idi. Kasap İlyas mahallesinde oturan toplam elli bir adet küfecinin kırk beş tanesi Arapgir doğumluydu demek ki. Bu kırk beş kişiye Arapgir'e komşu Arguvan kasabasında doğmuş olan iki küfeciyi daha eklemek gerek. Ayrıca, bu "Arapgirli" manav küfecilerinin hemen hepsi Ispanakçı Viranesi'nde oturuyordu. 1885 yılında mahallede yaşayan Arapgirliler arasında beş ailede hem babanın hem oğulun mesleğinin sayım sırasında *küfeci* olarak belirtildiğini görüyoruz. Bu beş Arapgirli aileden bir tanesinde ise –hepsi de Arapgir doğumlu olan– hem 44 yaşındaki baba hem de sırasıyla 19, 17 ve 11 yaşlarındaki üç oğlu birer *küfeci* olarak kayda geçmişlerdi.

Bu durumun bir benzerini 1907 yılında yapılmış son Osmanlı nüfus sayımı sonuçlarında da aynen görmek mümkün. Aradan geçen yirmi yılda Arapgirli göçü durmuş değildi. 1907'de Kasap İlyas mahallesinde ikamet eden ve sayım kayıtlarında meslekleri açıkça belirtilmiş olan 67 adet Arapgir doğumlu aile reisinin 38'inin mesleği *küfeci* veya *manav küfecisi* olarak kayda geçmişti. Mahalledeki toplam 57 adet küfeci'nin 38'i Arapgir doğumluydu. Diğerlerinin hemen hepsi ise Hasköy (bugünkü Bulgaristan'ın Haskovo şehri) doğumluydular ve *kıptî-i Müslim* olarak kayda geçmişlerdi). Bu 38 adet Arapgir kökenli küfecinin 28'inin Ispanakçı Viranesi'nde oturmakta olması da şaşırtıcı değildi elbette.

Bütün bu niteliklerin, biraraya gelmiş olması basit bir tesadüf eseri olmasa gerektir. Açıkçası, Arapgir'den gelen fakir ve birçoğu Alevî kırsal göçmenler

açısından hem mahallenin belli bir kesiminde yanyana yaşamak hem de daha önce gelmiş olan "tecrübeli" hemşehrileriyle aynı mesleği icra etmek şehir hayatına entegre olmanın olağan yöntemi hâline gelmişti. Birkaç kuşaktır devam etmekte olan bu destekli ve dayanışmalı zincirleme göç süreci elbette ki yeni değildi. Ne var ki, 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının ayrıntılı verileri en az bir asırdır devam etmekte olan bu göç ve entegrasyon sürecini tarihçi için açık seçik bir şekilde görünür kılıyor. Kasap İlyas mahallesinde ikamet etmekte olan Arapgirlilerin yeni gelenlere verdiği destekler sonucunda büyük şehire gelindiğinde sağlanan "yumuşak iniş" yapma olanağı Arapgirlileri ya ailelerini de şehre getirmeye ya da İstanbul'da aile kurmaya teşvik etmiştir. İstanbul'a göçler ve şehre yerleşim biçimleri gerek yöresel gerekse etnik destek ve dayanışmaların izini takip ediyordu. Hemşehrilik ve akrabalık büyük şehre yerleşmenin esas sosyal dayanaklarıydı. Anlaşılan, bugün olduğu gibi iki yüzyıl önce de bu böyleydi.

Kasap İlyas mahallesinde yerleşik Arapgirli manav küfecilerinin ekonomik faaliyetlerine yakından bakarsak, bu ve benzerlerinin yirminci yüzyılın sonlarının az gelişmiş ülkelerinde "enformel sektör" ya da "marjinal sektör" adı verilen faaliyetler grubunun bir tür atası olduğunu görürüz. Günümüzün ekonomik gelişme literatüründe enformel veya marjinal sektör kapsamına alınan faaliyetlerin ortak nitelikleri arasında şunlar önde gelir: Mesleğe giriş kolaylığı, öncelikle kişisel ya da ailevî emek ve sermaye kaynaklarının kullanılması, ekonomik faaliyetin genellikle küçük çaplı olması, her zaman emek-yoğun teknolojilere bağımlı olunması, örgün eğitim kurumları dışında elde edilmiş becerilerin mesleğin icrasında ön planda olması ve ilgili faaliyetin rekabet koşulları yasal olarak düzenlenmiş olan bir piyasada cereyan etmemesi[46]. Ayrıca, çoğu kez bu marjinal sektör faaliyetlerinin esas amacı katılımcılar için sektörde mümkün olduğu kadar çok istihdam yaratabilmektir, düz kapitalist mantığa uygun olarak her zaman azami kâr elde etmek değil.

İstanbul'da ondokuzuncu yüzyılda seyyar manav küfeciliğinin sosyal ve hukukî statüsü en az iki yüzyıldan beri pek de değişmemişti aslında. Bunu Robert Mantran'ın onyedinci yüzyıl İstanbul'unun sosyal dokusunu konu alan eserinde kolayca görebiliyoruz[47]. Geç Osmanlı döneminde bu faaliyet

46 Bkz. Harold Lubell, *The Informal Sector in the 1980s and 1990s*, Paris, OECD Development Studies, 1991, s. 17.

47 Robert Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIeme siècle – Essai d'Histoire institutionnelle, economique et sociale*, Paris, Librairie Adrien Maisonneuve, 1962 (*17. Yüzyılın İkinci*

alanında gözlemlediğimiz "marjinallik" durumu en az iki asırdır yerli yerinde duruyordu aslında. Onyedinci yüzyılın ikinci yarısında Mantran'ın tespitlerine göre Yeniçeri ocağına mensup birçok kişi, kendi akraba veya hemşehrilerinin İstanbul'da seyyar sokak satıcılığı (özellikle sakalık, yoğurtçuluk ve seyyar manavlık) yapmalarına yardımcı oluyorlardı. Bu Yeniçeriler hemşehrilerinin bu mesleğe girmelerine yardımcı olmakla kalmıyor, başka "arzu edilmeyen" kişilerin de bu faaliyet alanlarına girip gereksiz rekabet yaratmalarını engellemekten de geri durmuyorlardı. İlk bakışta mesleğe girmenin önünde hiçbir yasal engel yoktu. Ne var ki, tıpkı onyedinci yüzyılda olduğu gibi ondokuzuncu yüzyılda da en az yasal engeller kadar etkili ve anlamlı fakat bambaşka kıstaslara dayanan seçim ve eleme mekanizmaları devredeydi.

Her ne kadar büyük çoğunlukla kırsal kökenli de olsalar, 1885 yılında Kasap İlyas mahallesinde ikamet etmekte olan Arapgirlilerin bir tanesinin bile sayım belgelerinde *rençber* olarak kayda geçmemiş olması ilginçtir. Gerçi o sırada mahallede mesleği *rençber* olarak belirtilen iki kişi vardı ve ikisi de muhtemelen komşu Langa bostanlarında sebze ve meyve yetiştiriciliğinde çalışıyorlardı. Ama bunların hiçbiri Arapgirli değildi. Bu durumu Arapgir kökenlilerin şehrin ekonomik çarklarının bildik, olağan bir dişlisi hâline süratle gelmelerinin bir göstergesi olarak da kabul edebiliriz. İstanbul mahallelerine sebze ve meyve dağıtan manav küfecilerinin yerleşik ticari ağları ve ilişkileri şehre yeni gelen Arapgirliyi çabucak şehir ekonomisinin bir parçası hâline getiriveriyordu. Arapgir kırsalından gelen bu kişilerin çoğu aslen birer rençber, yani *çiftçiydi.* Ayrıca, İstanbul içinde bostanlar ile tüketici arasında sebze ve meyve dağıtımı ve satışı faaliyetinin de bu kişilerin ilk meslekleri olan ziraatçilikle çok yakın ilgisi vardı. Ama gelin görün ki manav küfeciliği yaparak tarımsal bir ürünü pazarlayan bu Arapgirliler tamamen "şehrî" olarak algılanan bir ticari faaliyet ağının parçası olmuşlardı artık. Resmî olarak bile Arapgirliler öncelikle yeni ve şehirli meslekî statüleri ile teşhis ediliyorlardı aslen çiftçi olmalarıyla değil. Şehirdeki meslekleri ön plana çıkınca taşralı, kırsal kökenli, ziraatçi ve esas itibariyle köylü oluşları bu sayede unutuluyor veya ikinci plana atılıyordu.

Bir kere şehre gelip yerleştikten sonra Arapgirliler zamanla başka mesleklere de yönelebiliyorlardı elbette. İstanbul'a göçen her Arapgirlinin mutlak kaderinin ilelebet manav küfecisi kalmak olmadığını Kasap İlyas mahallesinde de görmek mümkün. 1885 yılında birçok "eski göçmen" Arapgirli artık meslek

Yarısında İstanbul – Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990).

değiştirmişti bile ve belki Kasap İlyas mahallesinden de taşınmıştı.

Meslek değiştirmiş olmalarına rağmen Kasap İlyas mahallesinde ikamet etmeye devam eden beş tane Arapgir doğumlu aile reisi tespit ettik mahallenin 1885 yılı sayım belgelerinde. Bu Arapgir doğumluların iki tanesi devlet memuru olmuşlardı. Esnaf olan diğer iki tanesi ise mesleklerinde yükselmişlerdi ve mensubu oldukları esnaf örgütünün artık *kethüda*sı idiler. Beşinci Arapgirliye gelince, sayım belgelerinde artık *manav küfecisi* değil, düpedüz *manav* olarak görünüyordu. Seyyar manavlıktan ayrılmış ama aynı iş kolunda kalıp sabit bir dükkân açmış, böylece "marjinal" sektörden çıkıp genel kabul gören "normal" esnaflığa (tabiri caizse) terfi etmişti.

1885 yılından önce memuriyete girmiş Arapgirlilerden biri olan Abdullah beyin görevi, sayım belgelerine göre, "*gümrük ketebesinden*" olarak kayda geçmişti. Abdullah bey herhalde bu sayımdan yirmi beş yıl kadar önce İstanbul'a göçmüştü. Çünkü sayım sırasında 21 yaşında olan Abdullah beyin oğlu Mustafa İstanbul doğumluydu. Oğul da babası gibi devlet memuriyetine girmişti ve posta idaresinde kâtiplik yapıyordu. Sayım defterindeki tanıma göre "*telgrafhane ketebesinden*" idi. Devlet hizmetine girmiş olan diğer Arapgirli kişi ise Mahmutpaşa şer'iye mahkemesinde *muhzır*dı. Mensubu oldukları esnaf örgütünün 1885 sayımı verilerine göre kethüdalığına yükselmiş olan iki Arapgirliye gelince, bunların ikisi de büyük bir ihtimalle şehre yeni gelmiş kimseler değildi. Bu kişiler Kasap İlyas mahallesi sakinleri arasında da sıkça rastlanan iki meslek örgütünün kethüdası olmuşlardı. Bu Arapgirlilerden biri *hamallar kethüdası* olmuştu, diğeri ise *kömürcüler kethüdası*.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un geleneksel esnaf ve zanaatkâr loncalarının çoğu meslekteki tekelci konumlarını ve onunla birlikte eski güç ve önemlerini büyük ölçüde kaybetmişlerdi[48]. Kasap İlyas mahallesinin seyyar manav küfecileri gibi İstanbul'da lonca ve benzeri meslek örgütleri dışında faaliyet gösteren emekçi grupları genellikle tarihî kayıt ve belgelerde pek görünmezler. Bu kırsal kökenli marjinal grupların İstanbul'un işgücü piyasasındaki önemi özellikle ondokuzuncu yüzyıl öncesi dönemler için genellikle ihmal edilmiştir. İhmal edilmediği zaman ise bu göçmen ve örgütsüz işçi kitlesi sadece bir "güvenlik" sorunu yarattığı ölçüde ve bunun siyasi yansımaları dolayısıyla dikkati çekmiştir (Bkz. "Patrona Halil ayaklanması", "Kabakçı Mustafa isyanı" vb). Ayrıca, Osmanlı'da işçi sınıfı ve sanayileşmenin başlangıç evreleri hakkındaki tarih araştırmaları da ço-

48 Örneğin bkz. Donald Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914", Halil İnalcık & Donald Quataert (yay.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire (1300-1914)* içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s. 897-899.

ğunlukla esnaf örgütlerinin yapısı, bu örgütlerin işgücü piyasasında oynadıkları sınırlayıcı ve tekelci rol ve zamanla bu loncaların ortadan kalkması gibi konularda yoğunlaşmıştır. Oysa İstanbul'da işgücü piyasası çok büyük bir ihtimalle lonca ve esnaf örgütleri hakkındaki araştırmaların göstermeye çalıştığı kadar katı kurallı ve düzenli değildi. Muhtemelen aynı iş sahasının "örgütlü" ve "örgüt dışı" kesimleri arasında sanıldığından daha büyük bir geçirgenlik vardı.

Sonuç itibariyle İstanbul'un işgücü piyasası içinde taşıdığı öneme rağmen bu "örgütlenmemiş" işçi kitlesinin gerek statüsü gerekse ekonomik ve sosyal işlevlerinin araştırılması ikinci planda kalmıştır. Oysa, örneklerini Kasap İlyas mahallesinde de gördüğümüz gibi, İstanbul'da örgütlenmemiş geniş işçi grubunun oluşturduğu "marjinal" sektör İstanbul'da her zaman önemli bir rol oynadı. Bu grup bir yandan sürekli olarak yenilenen niteliksiz ve ucuz bir emek havuzu teşkil ederken, diğer yandan da kırsal göçmenlerin şehrin ekonomik yaşamına tam entegrasyonunun ve belki de sabit esnaf veya memur statüsüne geçiş süreçlerinin ilk basamağıydı.

Kasap İlyas mahallesinin Arapgir kökenli manav küfecilerinin izlediği toplumsal güzergâh bu entegrasyon süreçlerin tipik bir örneğini teşkil ediyor. Çeşmelerden evlere su taşıyan sakaları bir yana bırakırsak, Osmanlı İstanbulu'nda seyyar satıcıların bir meslek örgütü, loncası yoktu, olmamıştı. Oysa sabit manav ve zerzevatçıların başında bir kethüdanın bulunduğu bir meslek örgütleri vardı İstanbul'da[49]. Gerçi bu sabit manavların sayısı çok kalabalık değildi Bunların birçoğu da gedikliydiler.

Ne var ki, işe salt ticari açıdan bakarsak, bu sabit manavların kendileriyle aşağı yukarı aynı malları tüketicinin ayağına götürerek satan fakat hiçbir ortak kurala uymak zorunda olmayan, sabit giderleri de bulunmayan bu seyyar manav küfecilerinin "haksız rekabetinden" şikâyetçi olmaları beklenebilir. Eğer bu türden şikâyetler vuku bulduysa bile, anlaşılan pek etkili olmamış ve seyyar manav küfecilerinin yüzyıllar boyu devam eden rekabetine engel olamamıştır. Ayrıca, taze sebze ve meyve satıcılığı faaliyetinin İstanbul'un iaşesi açısından stratejik bir öneme sahip olmadığı için de dükkân sahiplerinin "haksız rekabet" şikâyetleri yankı bulamamış olabilir. Zaten İstanbul esnaf örgütlerinin birçoğu nispeten "gevşek" örgütlerdi, yani ne üyelerini her zaman etkili bir biçimde denetleyebiliyor ne de onları koruyup büyük yararlar sağlayabiliyordu. Sonuç itibariyle de bu esnaf örgütünün bir baskı grubu olarak sosyal ve ekonomik etkinliği nispeten düşüktü.

49 Bkz. Suraiya Faroqhi, "Crisis and Change, 1590-1699", Halil İnalcık & Donald Quataert (yay.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire (1300-1914)* içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s. 595-598.

İstanbul'un sabit manav ve zerzevatçıları da genel çizgileriyle işte böyle bir durumdaydılar. Bu manavların esnaf örgütü ne üyelerini "haksız rekabetten" koruyabilecek kadar güçlü ve dayanışmacı ne de dışa tamamen kapalıydı. Bu da nasıl yüzyıllar boyunca "marjinal sektör" mensubu bu fakir ve taşralı seyyar manav küfecilerinin herhangi bir engel veya örgütlü muhalefetle karşılaşmaksızın perakende ticaretlerine devam ettiklerini anlamamıza, kısmen de olsa, yardımcı olabilir. Somut bir örneğini Kasap İlyas mahallesinde de gördüğümüz gibi, bu "enformel" sektör çalışanlarının aradaki sınırı geçerek aynı ticari alanda "formel" sektöre sıçrayıp sabit manav dükkânı açtıkları da oluyordu.

Her ne kadar bu konuda herhangi bir somut kanıt yoksa da, Osmanlı İstanbulu'nda seyyar manav küfecileriyle sabit manavlar arasında rekabet durumunu ortadan kaldırıp kalıcı ticari işbirlikleri kurulabildiğini dahi düşünmek mümkün. Satış güzergâhlarını, pazarları ve satış noktalarını paylaşma anlaşmalarından tutun da malların nakliye ve dağıtımında küfecinin sabit manavın yanında ücretli olarak çalışmasına kadar çok çeşitli ticari işbirliği türleri kurgulamak da mümkün. Aynı iş kolunun "resmî" ve "gayrıresmî" bölümleri arasında var olan paralellik, hareketlilik ve geçirgenliğin bir örneğini de Kasap İlyas mahallesinde yaşayan Arapgir kökenli seyyar manav küfecilerinde görmekteyiz.

İstanbul'da Yasal İkamet ve Yöresel Kayırmacılık

Ondokuzuncu yüzyılda Kasap İlyas mahallesine göç eden Arapgirliler varış noktasında İstanbul'a bir "yumuşak iniş" yapacaklarını ve iyi karşılanacaklarını biliyorlardı. Her şeyden önce, konut bulmakta zorlanmayacakları kesindi. Mahallenin çoğunlukla hemşehrilerinin yaşadığı özel bir bölümünde, Ispanakçı Viranesi'nde, geçici de olsa, barınacak yer bulabileceklerdi. Gördüğümüz gibi, mülkiyetinin kime ait olduğu belirsiz olan bu arazi parçasındaki evler, tıpkı yirminci yüzyılın ikinci yarısının İstanbul gecekondu bölgeleri gibi, Arapgir göçmenlerine geçici barınak görevi görüyorlardı.

Ayrıca, bu göçmen Arapgirlilier işsiz kalma tehlikesiyle de karşı karşıya değidiler. Kısa süre içinde şehirdeki seyyar manav küfecilerinin oluşturduğu ticari ağlardan birine girebiliyorlardı. Konut ve işin yanısıra kente yeni gelen bir kırsal göçmenin elde etmeyi beklediği üçüncü şey yasal statüdür, yani yasal ikamet iznidir. 1880'li ve 90'lı yıllarda Kasap İlyas mahallesinin muhtarlığını yapmış olan Osman Efendi'nin tuttuğu defterler Arapgirli göçmenlerin İstanbul'da yasal ika-

met hakkını elde etme süreci konusunda önemli ipuçları sağlıyor. Bu yasal süreci ve sürecin boşluklarını yakından incelemek gerekiyor. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Arapgir ve civarından mahallemize gelen kırsal göçmenlerin Tanzimat döneminde güvenlik ve denetim gerekçeleriyle getirilen ve İstanbul'da yerleşmeyi çok zorlaştırıcı bazı sıkı kuralların etrafından nasıl dolandıklarını bu kayıtlardan hareketle inceleyeceğiz.

Göç kayıtları

Kasap İlyas mahallesi muhtarının defterlerinde 1885-1895 yıllarına ait üç yüzden fazla mahalleye giriş ve mahalleden çıkış kaydı vardır. Bunların yüz on adedi mahalleye gelen kişilere, kalan yüz doksan kadarı da Kasap İlyas'tan ayrılıp başka yerlere gidenlere aittir.

Buna karşılık aynı on yıllık süre zarfında muhtar defterine sadece kırk adet doğum ve yirmi beş kadar da ölüm olayı kaydedilmişti. Mahallede vukubulmuş gerçek doğum ve ölüm olaylarının kayda geçme oranı aşağı yukarı ancak % 10 civarında olmalıydı. Dolayısıyla bu yerel doğum ve ölüm kayıtlarını ciddî bir demografik analiz için kullanmak sözkonusu olamaz. Ölüm, doğum vb. gibi hayatî olayların kaydı henüz tam olarak tutulamıyordu İstanbul'da o dönemde. Bu kayıtların kapsama alanının genişlemesi ancak zamanla olacak bir şeydi[50]. Çünkü böyle bir gelenek yoktu ve o zamana kadar Osmanlı'nın Müslüman veya gayrımüslim nüfusunun içinde yaygın, sürekli ve güvenilir bir şekilde nüfus kayıtları hiçbir zaman tutulmamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ne demografik bilgi toplama amacına yönelik merkezî bir idari örgüt vardı ne de genel olarak insanların doğum ve ölüm olaylarını bir devlet yetkilisine bildirmeleri için herhangi bir zorlayıcı sebep. Osmanlı İmparatorluğu'nda doğum, ölüm ve evlenmeler gibi temel demografik olayların kaydını zorunlu hâle getiren ilk yasal düzenleme ise ancak 1883 yılında yapılmıştır[51]. Bu ilk Sicill-i Nüfus Nizamnamesi de arzu edilen neticeye ulaşamamış, düzenli doğum ve ölüm kayıtları tutulmasını genele yaymakta başarısız olmuştur. Nüfus kütükleri ancak 1907 sayımından ve onun getirdiği kayıt sisteminden sonra düzenli bir biçimde tutulabilecektir. Gerçi –ileride de göreceğimiz gibi, ve hiç

50 Geç Osmanlı döneminde doğumlar, ölümler gibi temel demografik olayların kaydı hakkında bkz.. Alan Duben & Cem Behar, *İstanbul Households - Marriage, Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 15-20 (*İstanbul Haneleri – Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, 2000); Cem Behar, "Sources pour la Démographie Historique de l'Empire Ottoman: les Tahrir de 1885 et 1907" *Population*, 53, 1-2, 1998, s. 161-181; Cem Behar, "Qui compte? Recensements et statistiques démographiques dans l'Empire Ottoman, du XVIe au XXe siècle", *Histoire et Mesure*, 13, 1998, 135-146.

51 "Sicill-i nüfus nizamnamesi", Düstur- Zeyl-II, 1883, s. 3-8, 15-24.

değilse Kasap İlyas mahallesinde– ondokuzuncu yüzyılın sonlarında evlilik kayıtları nispeten düzgün bir şekilde tutulmuştu. Ne var ki, burada gösterilen özenin nedeni bir demografik olayı kayda geçirme dürtüsü değildi. Evlilikler çok önemli hukuki ve sosyal sonuçları olan ve geçerli sayılmaları için de belli şekil şartlarına uyması gereken birer sözleşmedir çünkü. Resmen tescil edilmelerine duyulan ihtiyaç da esas olarak bu hukukî statüden kaynaklanıyordu.

Doğum ve ölüm kayıtlarının yukarıda belirttiğimiz durumuna karşılık, yer değiştirmeler ve göçlerle ilgili ayrıntılı ve herkesçe iyi bilinen bir yasal mevzuat mevcuttu ve 1885 nüfus sayımı yapıldığı zaman bu mevzuat en az elli yıldır yürürlükteydi. Osmanlı mülkü dahilinde bir yerden bir yere gitmenin veya ikamet yeri değiştirmenin nasıl olacağı 1826 ve 1841 yıllarında çıkarılmış olan iki adet nizamnameyle belirlenmişti[52].

Bu nizamnamelere göre Osmanlı İmparatorluğu'nun bir yerinden diğer bir yerine gerek geçici olarak gerekse devamlı kalmak amacıyla gidenlerin mutlaka bir *mürur tezkeresi* (geçiş belgesi) almaları gerekiyordu. Bu tezkere bir tür "dahilî pasaport"tan başka bir şey değildi. Bu mürur tezkeresine bağlı olarak, Osmanlı toprakları içerisinde seyahat eden kişiyi hem çıkış hem de varış noktasında denetlemek amacıyla bir kontrol sistemi de kurulmuştu. Çıkış noktasında mürur tezkeresini mülkî âmir (kaymakam, nahiye müdürü vb.) veriyordu. Ne var ki, bu tezkerenin seyahat edecek olan kişinin oturduğu köy veya mahalle muhtarından alınacak *ilmühaber* karşılığında verilmesi şartı vardı. Bu ilmühaber (veya *pusula*) aslında bir iyi hâl kâğıdıydı ve muhtarlar tarafından ancak iyi hâli bilinen kişilere verilmeliydi. Aynı zamanda bir kimlik belgesi niteliği de taşıyan bu mürur tezkeresinin yolculuk sırasında denetim yapan her görevliye ibraz edilmesi gerekiyordu.

Nizamnamelere göre yolculuk veya göç edenin varış noktasında o yerin muhtarına tezkeresini ibraz etmesi ve muhtarların da mürur tezkeresine sahip olmayan kişilerin köy veya mahallelerine yerleşmelerine izin vermemesi gerekiyordu. Ayrıca, tezkeresiz gelen kişilerin muhtar tarafından mahalle nüfus defterine kesinlikle kaydedilmemeleri, mahalleden ayrıldıkları zaman da kendilerine yeni bir mürur tezkeresi verilmemesi gerekiyordu. Muhtarların aslî görevlerinden biri de buydu ve bu görev kentlerin ve özellikle de başkentin güvenliği için çok önemli addediliyordu.

Bu kuralların, bu hususta herhangi bir güvenlik kaygısı bulunmamasına rağmen, aynı şehir içinde mahalleden mahalleye taşınanlara dahi sıkı bir şekilde

52 Bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, 15/19, 1993, s.169-183.

uygulanması gerekiyordu. Aynı şehir içinde yer değiştirenlerden çıkış noktalarındaki muhtardan aldıkları mühürlü ve imzalı *ilmühaber*i varış noktalarındaki muhtara vermeleri isteniyordu. İlmühabersiz gelenlerin ise yeni mahallelerine yerleşmelerine izin verilmeyecekti.

Seyahat özgürlüğünü iyice kısıtlayan bu "dahilî pasaport" sistemi ondokuzuncu yüzyılın bütününde yürürlükte kalacak ve ancak II. Meşrutiyet'ten sonra tamamen kaldırılacaktı. İlgili nizamnamenin adı bile anlamlıdır: "Men'-i mürur nizamnamesi", yani "Geçip gitmeyi yasaklayan yönetmelik". Doğum ve ölüm olaylarını kayda geçirmeyi gerektiren herhangi bir yasal düzenleme bulunmamasına karşılık, göç ve yer değiştirmelerle ilgili herkesçe bilinen bu son derece zorlayıcı ve katı kurallar 1885 nüfus sayımı yapıldığında en az yarım asırdır yürürlükteydi. Dolayısıyla Kasap İlyas mahallesi muhtarının defterlerinde 1880'li ve 90'lı yıllara ait doğum ve ölüm kayıtlarının beş katı kadar mahalleye giriş ve mahalleden çıkış kaydı bulunması hiç şaşırtıcı değildir.

Bu göç ve yer değiştirme sıkı denetim sistemi seyyah veya göçmenlerin çıkış ve varış noktalarında kontrol mekanizmaları getirdiği gibi, nizamnamelere uymayanlar için para cezaları da öngörüyordu. Çok katı kurallar getiren bu nizamnameler sayesinde tam ve kesin bir göç kontrolü sağlamış olduğu zannedilebilir. Oysa yasakların birçoğu sonuçta kâğıt üzerinde kalmış, durum hiç de ilk bakışta sanıldığı gibi olmamıştır.

Örneğin, Kasap İlyas mahallesi gibi küçük ve çok hareketli olmayan bir mahallede dahi gayretli ve vazifeşinas bir muhtarın mahalleye yerleşen herkesin izini sürememiş, herkesi kayıt altına alamamış olduğunu görüyoruz. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında mahallenin neredeyse bir çeyrek asır süreyle muhtarlığını yapmış olan Osman Efendi bile, defterlerinden anlaşıldığı gibi, çok sayıda mahalle sakinine "mürur tezkeresi kayıptır" ibaresini içeren pusulalar vermek durumunda kalmıştır. Mürur tezkerelerini "kaybettiklerini" beyan eden kişilerin sayısı zamanla epey artmış olacak ki, Osman Efendi mahallede vukubulan demografik olayları kaydettiği deftere "deftere kaydolmayıp başka yerlere gidenler" şeklinde ayrı bir bölüm başlığı açmak zorunda kalmıştır. Yürürlükteki nizamnameye tamamen aykırıdır bu başlık, çünkü o kişilerin değil "başka yere gitmeleri", mahalleye yerleşmeleri bile yasa dışıydı. Bu başlık altında muhtar Osman Efendi mahalleye mürur tezkeresi olmadan gelenlere mahalleden ayrıldıkları zaman verdiği yazılı pusulaları ve bu pusulaları verdiği kişiye kefil olanların adını kaydetmiştir[53].

53 D1, s. 106-108.

Bu durumda şu soruyu sormamız gerekiyor: ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kasap İlyas mahallesine yerleşmek için kimler yasanın öngördüğü gibi ellerinde bir mürur tezkeresi ile ve kimler bu tezkere olmaksızın geliyordu? Bu tanımların ikisine uyan ve birbirinden tamamen farklı iki grup göçmen vardı, göreceğimiz gibi.

Kasap İlyas mahallesi muhtar defterlerinde açıkça görüldüğü gibi mahalleye tamamen yasaya uygun bir şekilde yani ellerinde birer *mürur tezkeresi* veya *muhtar ilmühaberi* ile gelenlerin başında İstanbul'un diğer mahallelerinden Kasap İlyas'a taşınanlar geliyordu. Yani yürürlükteki kurallara tam olarak uyarak Kasap İlyas mahallesine gelmeden önce kendi mahalle muhtarlarından bir iyi hâl kâğıdı almaya özen gösterenlerin başında İstanbul'luların bizzat kendileri vardı. Mahalleye yasal koşulları yerine getirerek gelenlerin deftere geçirildiği bölümdeki (kuyudat bölümü) yüz on adet kayıttan seksen yedi adedi (oran olarak toplamın % 80'i) İstanbul içinde ikamet yeri değiştirmiş olan kişilere aittir. Kasap İlyas mahallesinin muhtarı bu kişileri kayda geçerken nereden, hangi semt veya mahalleden geldiklerini de not etmiştir. Gelenlerin taşıdığı nakil ilmühaberleri zaten haliyle geldikleri mahallenin muhtarının mührünü taşıyordu. Ne var ki, Kasap İlyas muhtarının düştüğü bu notlar bazan biraz daha ayrıntılı da olabiliyordu. İşte birkaç örnek: "*...Kasımpaşa'da Sahhaf Muhiddin mahallesinden nakil...*", "*...Molla Gürani kurbünde* [yakınında] *Seyyid Ömer mahallesinde bir numaradan nakil...*", "*...Yedi nüfus Kürkçübaşı mahallesi Langa caddesi 156 numaradan nakil...*" veya "*...Cumartesi pazarı kurbünde Hacı Piri mahallesinin 22 numarasından nakil...*".

Netice itibariyle, düzensiz kırsal göçü denetlemek amacıyla kaleme alınmış olan katı nizamnamelere en çok uyanlar kırsal yörelerden şehre göç edenler olmamıştır. Nizamnamelerin gereğini yerine getirenler öncelikle şehrin eski *sakinleri,* yani güvenlik açısından en "risksiz" kişiler, resmî makamlar tarafından en az "tehlikeli" addedilen gruplar, kent güvenliğini en az tehlikeye atanlar, yani bizzat İstanbul'luların kendileri olmuştur. Yasalara asıl uyması istenenler uymamış, yasaya zaten uymakta olanlar ise uymaya devam etmiştir. Muhtarlara verilen denetim yetkileri ve bu yetkilerin kent güvenliğine sağlayacağı düşünülen katkılar sonuçta ne kırsal göçü durdurmaya yetmiş ne de "arzu edilmeyen" kişilerin gelip şehre yerleşmesine engel olabilmiştir. Kasap İlyas mahallesinin penceresinden baktığımızda, eldeki rakamlar bu kontrol sisteminin tamamen etkisiz kaldığına işaret ediyor.

Gerçekten de 1880'li ve 1890'lı yıllarda Kasap İlyas mahallesine İstanbul dışından göç edenlerin büyük çoğunluğu ellerinde yasanın öngördüğü belge-

ler olmaksızın gelmişlerdi. Dolayısıyla, bu kişiler gerek ilk önce mahalle defterine kaydolmak, gerekse mahalleden ayrılıp başka yere giderken Kasap İlyas muhtarından bir nakil ilmühaberi almak için bir kefil göstermek zorundaydılar. Muhtarın bildiği, iyi tanıdığı, makbul birinin onlara kefil olması gerekiyordu. Oysa, İstanbul'un başka mahallelerinden ellerinde usûlüne uygun bir nakil ilmühaberiyle gelip Kasap İlyas'a yerleşenlerin ne mahalleye kaydolurken ne de mahalleden ayrılırken böyle bir kefâlete ihtiyaçları yoktu. Demek istediğimiz şudur: kişinin mahallede (ve İstanbul'da) kalışını resmîleştirmek amacıyla mutlaka bir kefilin desteğine veya beyanına ihtiyaç duyması için mahalleye ilk gelişinde yasal koşullara uymadan gelmiş olması gerekiyordu. Ancak mürur tezkeresi olmadan gelenler bir diğer mahalle sakininin kendilerine kefil olmasına ihtiyaç duyabilirlerdi.

Bütün bunlar sadece Kasap İlyas mahallesi için geçerli olan şeyler değildi elbette. İstanbul'da ondokuzuncu yüzyıl sonlarında mevcut olduğunu bildiğimiz iki yüz elli bir mahallenin hepsinde de benzer şeylerin cereyan etmiş olmaması için hiçbir neden yoktur.[54] Nitekim, 1880'li ve 90'lı yıllarda Kasap İlyas mahallesine İstanbul'un diğer mahallelerinden ellerinde gerekli yasal evrakla gelen ve yukarıda sözünü ettiğimiz 87 kişinin aşağı yukarı yarısı aslında İstanbul doğumlu da değildi. İstanbul'un başka mahallelerinden Kasap İlyas'a gelen bu kişilerin kendileri de bir süre önce İstanbul'a göç etmişlerdi. Ama Kasap İlyas mahallesi onların İstanbul'da ilk ikamet ettikleri mahalle değil, ikinci (belki de üçüncü veya dördüncü) mahalleleriydi. Ne var ki, bu kişiler İstanbul'a ilk geldikleri mahalleye yerleştikten sonra "İstanbul'lu" sayılmak için gerekli yasal prosedürü yerine getirmeyi başarmış, sonra da Kasap İlyas'a taşınmışlardı.

Özetle, yukarıda saydığımız bütün katı kurallara ve aşılmaz gibi görünen yasal engellere rağmen ondokuzuncu yüzyılda bir kırsal göçmenin gelip İstanbul'da yasal bir şekilde yerleşmesi sanıldığı kadar zor değildi. Siyasal nedenlerle İstanbul'a doğru yoğun ve ani bir göçmen/sığınmacı akınının olduğu dönemlerde yasaların koyduğu sıkı kurallara pek uyulmamış olmasını anlamak mümkündür elbette. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından ("93 harbi") sonra veya 1912-13 yıllarındaki Balkan Savaşları'ndan hemen sonra Osmanlı'nın kaybettiği topraklardaki Müslüman nüfusun kitleler hâlinde İstanbul'a

54 Bu iki yüz elli bir adet mahallenin tam listesi 1877 yılında yapılmış olan seçimlerde kullanılmak üzere düzenlenen bir belgede veriliyor. Bkz. "Esami-i mahallât", *İşbu 1294 senesi Saferinin yirmi ikisinde ve Mart ibtidasında.... mebusların suret-i intihabına dair beyannamedir* içinde, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1293 (1876).

ve Anadolu'ya sığındığı dönemlerde bu kuralların geçici bir süre için tamamen devre dışı kalmış olmaları pekâlâ anlaşılabilir bir durumdur. Ne var ki, 1880'li ve 90'lı yıllarda böyle bir şey yoktu, "93 muhacirleri" artık iskân edilmişlerdi ve bu yıllar Osmanlı İmparatorluğu için nispeten bir sükûnet ve barış yıllarıydı. Buna rağmen Kasap İlyas mahallesi örneği bu dönemde bile "men'-i–mürur" kurallarının uygulanmasında başarı oranının pek büyük olmadığını bize gösteriyor.

1885 yılında Kasap İlyas mahallesinin nüfusu bin kişi kadardı. 1885 ve 1895 yılları arasında mahalle muhtarı üç yüz kadar kişinin mahalleye giriş ve mahalleden çıkış kaydını defterine işlemiştir. Bu üç yüz giriş ve çıkış rakamını mahallede yer değiştirmelerin, yani bu küçük topluluğun yatay hareketliliğinin kaba bir göstergesi olarak görebiliriz. 1000 kişilik bir nüfusta on yıl boyunca üç yüz adet yer değiştirme olayı demek, o nüfusta yıllık ortalama % 3'lük [(300:10)/1000] bir nüfus sirkülasyonu oranı demektir. Her yıl mahalle nüfusunun bileşimi yüzde üç oranında değişiyordu demek ki. Bu da epey yüksek bir devir oranı sayılır. Bu oran aynı kaldığı takdirde otuz yıl içerisinde mahallenin nüfusu tamamen yenileniyor olmalıydı. Kaldı ki, yer değiştiren kişi sayısı kayıt sayısından herhalde fazlaydı ve kayda geçirilememiş hareketler de vardı. Ayrıca, muhtar defterindeki bir tek giriş ya da çıkış kaydının karşılığında aslında mahalleye bütün bir aile giriyor veya birkaç kişi birden çıkıyor da olabiliyordu.

Toplam demografik değişime ulaşmak için ise bu yıllık % 3'lük yatay coğrafî hareketlilik endeksine bir de maalesef muhtar defterine çok eksik kaydedilmiş olan mahalledeki doğum ve ölüm olaylarını da eklemek gerek tabii. Netice itibariyle mahalle nüfusunda yüksek bir sirkülasyon, epey hızlı bir değişim vardı. Nitekim, yirmi yıl kadar sonra 1907 yılında yapılmış son Osmanlı nüfus sayımında mahallede 1885 yılında sayılıp kayda geçmiş olan kişilerin hemen hiçbirini artık bulmanın imkânı yok. Bu durum da ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İstanbul nüfusunun belki genellikle sanıldığından çok daha hareketli olduğunun bir diğer işareti olarak görülebilir.

Hemşehriler ve kefiller: Arapgirliler mahalleye yasal olarak yerleşiyor

1880'li ve 90'lı yıllarda Kasap İlyas mahallesinde yerleşmeye İstanbul dışından gelenlerin çoğu ellerinde gerekli yasal belgeler olmadan geliyorlardı. Oysa, yukarıda belirttiğimiz üzere, şehirden şehire gitmek için bir *mürur tezkeresi*, şehirde yer değiştirmek için ise bir muhtar *ilmühaberi* gerekiyordu. Dolayısıyla, bu kişilerin gerek mahalle nüfusuna kaydedilmek için gerekse mahalleden ellerinde

resmî bir belgeyle çıkabilmek için mutlaka bir *hâmi*ye ya da *kefil*e ihtiyaçları vardı. Yani muhtarın iyi tanıdığı bir mahalle sakini tarafından o kişinin kimliğinin tasdik edilmesi ve iyi hâline şehadet edilmesi gerekiyordu. Diğer bir deyişle, bu kişiler İstanbul'da yasal ikamet izni elde etmek için bir *kefil* bulmak zorundaydılar. Demek ki son derce katı *men'-i mürur* kurallarının etrafından dolanmanın bir yolu da İstanbul'a geldikten sonra bir *kefil* bularak yasal ikamet izni elde etmek idi.

Dolayısıyla muhtarın defterine kefil sıfatıyla kimlerin imza attığı ve bu kişilerin kimlere kefil olduklarının izlenmesi bize Kasap İlyas'ta mahalleye yeni gelenlerle mahallenin daha eski sakinleri arasındaki himaye, patronaj ve dayanışma ağları hakkında bize iyi bir fikir verecektir. Kasap İlyas mahallesine yerleşmeye gelen Arapgirliler kendilerine hem kalacak yer (çoğunlukla Ispanakçı Viranesi'nde) hem de iş (çoğunlukla manav küfeciliği) tedarik edecek ve hemşehriliğe dayalı bir ilişkiler ağı sayesinde şehre yerleştiklerini belirtmiştik. Ama önemli bir eksikleri vardı: resmî seyahat belgeleri (*mürur tezkeresi*), dolayısıyla da yasal statü ve İstanbul'da ikamet izni.

Ama uzun vâdede bu da pek büyük bir sorun teşkil etmiyordu anlaşılan. Çünkü Kasap İlyas mahallesine tezkeresiz gelip yerleşmek isteyen her Arapgirliye kefillik edip onu "İstanbullu" yapacak bir diğer Arapgirli her zaman bulunuyordu. Bu Arapgirliye daha sonra mahalleden ayrıldığı zaman da bu kefiller sayesinde eline bir muhtar *ilmühaberi* verilmiş oluyor, bu sayede de İstanbul'un başka bir yerine kolayca yerleşebiliyordu. Ona iş ve ev temin eden hemşehrilik ve akrabalığa dayalı ilişkiler ağının aynı zamanda bir kefâlet ağı olarak işlemekte olması hiç şaşırtıcı değildi. Ondokuzuncu yüzyılda Kasap İlyas mahallesinde gördüğümüz bu üç ayaklı (iş + konut + yasal ikamet) hemşehrilik ve akrabalık destek-dayanışma örüntüsünün Cumhuriyet döneminde işleyen ve İstanbul'a gelen kırsal göçmenlerin bu metropole entegre olmalarını kolaylaştıran ilişki ağları ve yöntemlerden pek bir farkı yoktu aslında[55].

Kasap İlyas mahallesinin muhtarı mahalleden ayrılacak olan bir Arapgirliye nakil ilmühaberi verdiğinde, ona kefil olan kişiden muhtar defterine mührünü basmasını istiyordu. 1885 ve 1895 yılları arasında mahalleden ayrılan 190 kişinin adları deftere kaydedilmiştir. Bunların aşağı yukarı üçte ikisinde (125 kişi) mahalleden ayrılan kişinin adının yanısıra ona kefil olanın mührü bulunuyordu.

55 Yirminci yüzyıl İstanbul'unda tam da bu türden bir ilişkiler ağına anlamlı birkaç örnek için bkz. Sema Erder, *İstanbul'a bir Kent Kondu: Ümraniye*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996; Sema Erder, "Where do you hail from? – Localism and Networks in İstanbul", Ç. Keyder (haz.) *İstanbul between the Local and the Global* içinde, London, Rowman & Littlefield, 1999, s. 161-173.

Ne var ki, muhtar defterinin genel durumu ve mühürlerin zamanla silikleşmiş olması dolayısıyla bunların yalnızca 79 adedini açıkça okumak mümkün olabildi. Kendileri de mahalle sakini olan bu mühür sahiplerinin kimliklerine daha yakından bakmamız gerekiyor.

Her şeyden önce, Kasap İlyas mahallesi muhtarının bu kefillerin bazılarını yakından tanıdığı anlaşılıyor. Deftere basılan mühürlerin üstüne muhtar yer yer mühür sahipleriyle yakın ve samimi ilişkisini belirten ibareler yazmıştır: "Kefili Ali'dir", ya da "Kefili kahveci Yusuf" şeklinde. Muhtar bu kefillerin kimlikleri, meslekleri ya da mahalle içindeki konum veya adresleri hakkında ayrıntılı bilgi vermez. Çünkü onları şahsen iyi tanıyordu. Muhtarın bir bakıma bu kefillere kefil olduğu da söylenebilir.

Okunabilen 79 adet mühür içinde bazı adlara çok sık rastlıyoruz. Öyle ki, muhtar defterine kefil mührü basma olasılığının Kasap İlyas mahallesi sakinleri arasında eşit ve tesadüfî bir şekilde paylaşılmış olması imkânsız görünüyor. Birkaç örnek verelim. Kahveci İbrahim'in adı kefil olarak on üç kez kayda geçmiştir. Kahveci Arapgirli Yusuf ise on iki kez mühür basmıştır kefîl olarak. Süleyman Kâhya altı kez, Halil Kâhya dört kez, Bekir de üç kez kefil olmuştur. İkisi de kahvehane sahibi veya işletmecisi olan İbrahim ve Yusuf kefâlet kayıtlarının üçte birine imza atmışlardı. Kefâlet kayıtlarının neredeyse yarısı da beş kişiye aitti. Kalan kırk bir adet mühür arasında ise hiçbir mühür sahibinin adı iki kereden fazla geçmiyor.

Bu kefillerin bazılarının mahallede izini sürmek zor olmadı. 1885 yılı nüfus sayımında mahalle sakinleri arasındaydılar çünkü. 1885 yılında Kasap İlyas mahallesinde üç tane kahvehane vardı[56]. O zamanın İstanbul'unun çoğu kahveleri gibi bunlar da basit, tek katlı, ahşap binalardı. Sadece erkeklerin girdiği bu kahvehaneler pek konforlu da sayılmazlardı. Özellikle küçük mahalle kahveleri şehrin daha merkezî yerlerindeki büyük ve tanınmış kahvehane ve kıraathanelerle bu açıdan kıyas kabul etmezdi. Toprak veya ahşap bir zemin, orta yerde bir soba, bir köşede kahve ocağı ve kahvecinin mutfak malzemeleri ile (varsa) nargileler, belki birkaç alçak masa ve etrafında çoğu arkalıksız alçak sandalyeler, duvar boyunca da birkaç peyke ve minder... çoğu mahalle kahvesinin mefruşattan nasibi bundan ibaretti[57]. 1885'te Kasap İlyas mahallesinde bulunan üç kah-

56 D3, s. 7-23.

57 Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında İstanbul'da kahvehane türleri ve bunların sosyal ve kültürel işlevleri hakkında bkz. François Georgeon, "Les cafés à İstanbul à la fin de l'Empire Ottoman", Helene Desmet-Grégoire & François Georgeon, *Cafés d'Orient Revisités* içinde, Paris, Editions du CNRS, 1997, s. 39-79. Yirminci yüzyılda İstanbul'un gecekondu bölgelerinde mahalle kahvelerinin çeşitli sosyal işlevleri hakkında ise bkz. Sema Erder, "Where do you hail from? – Localism and

vehanenin iki tanesi mahallenin "ana caddesi" olan Samatya caddesinin (eski adıyla "Kasap Yolu") 29 ve 40 kapı numaralı binalarıydı. İskele Kahvesi olarak bilinen üçüncüsü ise Davudpaşa İskelesine yakın bir yerdeydi.

Samatya Caddesi 29 numaradaki kahvehanenin sahibi Hayri Ağa idi. Hayri Ağa kahvehanenin hemen bitişiğindeki (veya üst katındaki) 29B kapı numaralı hanede ikamet ediyordu. Ne var ki, 1843 İstanbul doğumlu olan Hayri Ağa'nın adına muhtar defterlerinde kefil sıfatıyla ancak bir kez rastlıyoruz. Samatya caddesi 40 kapı numaralı kahvehanenin sahibi (veya işletmecisi) ise İbrahim Ağa'ydı, adına muhtar defterinde en çok rastladığımız, adı kefil sıfatıyla on üç kez kayda geçen Kahveci İbrahim Ağa 1840 Divriği doğumluydu. Eşi ve kızıyla birlikte Samatya caddesinden iskeleye doğru uzanan dar sokaklardan biri olan Horasancı sokağında 6 numaralı evde oturuyordu. Adı muhtar defterinde kefil olarak altı kez geçen Süleyman Kâhya'ya gelince, o da Davud Paşa İskelesi sokağı 23 numaralı evde iki eşi ve bir oğluyla birlikte oturmaktaydı. Mesleği hammallar kethüdası olan Süleyman Kâhya 1844 yılında Arapgir'de doğmuştu. Muhtar defterinde kefil sıfatıyla adı on iki kez geçen Kahveci Arapgirli Yusuf'a gelince, 1885 mahalle sayım defterinde bu kişinin adına rastlamıyoruz. Arapgirli Yusuf'un mahalledeki kahvehanelerin birinde ücretli olarak çalışmakta olması ve komşu mahallelerden birinde oturuyor olması mümkündür.

1885 yılında bu üç Arapgir kökenli Kasap İlyas mahallesi sakini (Kahveci İbrahim, Kahveci Yusuf ve Süleyman Kâhya) 1885 ve 1895 yılları arasında toplam otuz bir kişiye kefil olmuşlardı. Bu otuz bir kişinin istisnasız hepsi Arapgirliydi. Açıkçası, bu üç Arapgirli İstanbul'a ellerinde gerekli resmî evrakları olmadan gelmiş otuz bir adet hemşehriye kefil olmuşlardı.

Kasap İlyas mahallesinde 1885 yılında sadece Arapgir ve civarından gelmiş göçmenler yoktu elbette (Bkz. yukarıda Tablo 1). *Mürur tezkeresi* sahibi olmadan İstanbul'a gelip daha sonra kendisine mutlaka bir kefil bulması gereken çok kişi vardı mahallede. Bu kişiler de Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok başka yerlerinden geliyorlardı. Ne var ki, mahalleye daha önce gelip yerleşmiş hemşehrilerinin himaye ve kefaletine sistematik bir şekilde güvenip sığınabilen bir tek Arapgir kökenlileri görebiliyoruz. Mahalledeki başka hiçbir grup için buna benzer bir ilişki ağının varlığından söz edilemez. Örneğin, 1885'te mahalle nüfusunun aşağı yukarı % 10'u Rumeli kökenliydi (Bkz. Tablo 1) ve Rumeli kökenliler Arapgirlilerden sonra mahalledeki en kalabalık göçmen grubunu oluşturuyorlardı. Ancak, Rumeli kökenliler arasında konut ve iş bulmaya ve yasal ikamet edinmeye

Networks in İstanbul", Ç. Keyder (haz.) *İstanbul Between the Local and the Global* içinde, Londra Rowman & Littlefield, 1999, s. 161-173.

yönelik, himaye ve dayanışma esaslı Arapgirlilerinkine benzeyen yöresel temele dayanan bir ilişkiler ağının izine rastlanmıyor.

Kasap İlyas mahallesinin Arapgir kökenli sakinleri "memleketten" yeni gelenlere kefil oluyor ve onların İstanbul'da yasal ikamet izni almalarına yardımcı oluyorlardı. Bildiğimiz gibi, bu dayanışma zinciri yeni değildi. 1885 yılı nüfus sayımı verileriyle ve muhtarın mahalle defteri sayesinde daha yakından izleyebildiğimiz bu zincir en az bir yüzyıldır vardı ve kuşaktan kuşağa tekrar edilegelmişti. Bu Arapgirli göç geleneği hem göç edecek olanlar için kuşaklar boyu sürecek bir çekim merkezi oluşturmuş hem de kendi içinde şehre yeni gelenlerin entegrasyonunu sağlamaya yönelik kalıcı mekanizmalar yaratmıştı. Bu göç zincirinin 1760'lı yıllarda Doğu Anadolu'da valilik yapmış bir Osmanlı paşasına kapılanan bazı Arapgirlilerin Ispanakçızâde Mustafa Paşa'nın İstanbul'da Kasap İlyas mahallesindeki konağına gelmeleriyle başladığına daha önce değindik. Tanzimat sonrasında ise bu göç zinciri yeni gelenlere iş ve konut bulmakla kalmamış, yürürlükteki mevzuatın etrafından dolanarak onlara İstanbul'da yasal olarak ikamet etmeyi sağlayacak resmî belgeleri de üretmeye başlamıştı.

Kasap İlyas mahallesindeki Arapgirli iki kahveci İbrahim ile Yusuf ve hamallar kethüdası Süleyman epeydir mahallede oturuyorlar ve iyi tanınıyorlardı. Ama İstanbul'a ilk geldiklerinde onlar da daha önce gelmiş hemşehrilerinin kefilliğine ihtiyaç duymuşlardı mutlaka. İbrahim ile Yusuf'un mahallede işlettikleri kahveler ise Arapgirli hemşehrileri için sadece basit birer eğlence veya dinlenme mekânı olmakla kalmıyordu herhalde. Mahallenin Arapgir kökenli sakinlerinin (daha doğrusu, erkeklerin) iş ve konut olanakları hakkında bilgi alışverişinde bulundukları, her türlü haberi paylaştıkları, hemşehrilik dayanışmasının mahallede yoğunluk kazandığı alanlardan biriydi bu kahvehaneler.

Ayrıca, Kasap İlyas mahallesi muhtarının mahallesinde en az bir asırdır devam edgelen bu hemşehrilik temelli dayanışma ağından ve bunun sonuçlarından habersiz olduğu kesinlikle düşünülmemeli. Mahalle muhtarı *men'-i mürur nizamnamesi*nin getirdiği son derece katı kuralların uygulama zorluklarının pekâlâ farkında olmalıydı. Ancak, ileride mahalledeki nikâhlar konusunda da göreceğimiz gibi, muhtarın her koşulda önde gelen kaygısı mahalledeki sosyal barışı ve istikrarı korumaktı. Birbirine hep kefil olan ve artık mahallenin sosyal dokusunun bir parçası hâline gelmiş olan bu Arapgirliler zincirinin çeşitli halkalarına yasal ikamet sağlayan asırlık süreci onaylamaktan başka ne yapabilirdi?

Osman Efendi ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yirmi beş yıl süreyle Kasap İlyas mahallesinin muhtarlığını yapmıştı. Nedensellik ilişkisini tersine

çevirerek şunu da ileri sürmek mümkün: Osman Efendi belki de Arapgir kökenlilerin bu dayanışma mekanizmasının pekâlâ farkında olduğu ve yürürlükteki nizamnamenin tam olartak uygulanmasının imkânsızlığını bildiği içindir ki nizamnameyi yok sayarcasına mahalleden ayrılan kişilere ilmühaber vermiş ve verirken onlara kefil olanların adını çok dikkatli bir biçimde tek tek defterine kaydetme ihtiyacı hissetmişti.

Örneğin, 30 Nisan 1888 tarihinde Divriği doğumlu Sadullah oğlu Ali'ye bir muhtar ilmühaberi verdiği zaman defterine *"...mürur tezkeresinin zayi' olduğunu..."* açıkça yazmayı ihmal etmemişti[58]. Kezâ, ertesi yıl Arapgir doğumlu ve mesleği odunculuk olan Ali oğlu İsmail mahalleden ayrıldığında defterine bu kişinin "*...iki sene mukaddem* [önce] *memleketinden gelip yine memleketine...*" gittiğini kayda geçmişti[59]. Ali oğlu İsmail'in iki yıl önce memleketinden elinde mürur tezkeresi olmadan geldiği anlaşılıyor.

Aynı yıl Kasap İlyas mahallesi muhtarı Osman Efendi, Arguvan doğumlu Mehmet oğlu Sadık hakkında defterine şöyle bir not düşmüştü: "*...altı sene evvel memleketinden gelmiş bilâ kayd* [kayıt yaptırmadan] *İzmire...*".[60] Elinde mürur tezkeresi olmadan gelen Mehmet oğlu Sadık'ın mahallede "bilâkayd" olması yasa gereğiydi elbette. Yani elinde mürur tezkeresi olmaksızın muhtara kaydını yaptırıp mahallede yasal olarak ikamet ediyor olamazdı. Ama yine de mahallede tam altı yıl fiilen ikamet ettikten sonra İzmir'e gitmek üzere mahalleden ayrılırken eline bir ikamet ilmühaberi vererek durumunu yasal hâle getirmek onu ilk geldiğinde mahalle defterine kaydedemeyen Kasap İlyas mahallesi muhtarına düşmüştür.

Bir diğer Arapgir kökenli kişiye ilmühaber verdiğinde ise muhtar şöyle bir not düşmüştür: "*...üç sene akdem [önce] gelip tezkire-i mecidisi zayi olup...*"[61]. Bu nottan muhtar Osman Efendi'nin değil kırsal göçmenlerden istenen mürur tezkeresine, herhangi bir kimlik belgesine dahi sahip olmayan bir kişiye başka bir yere taşınacağı zaman yasal bir ikamet ilmühaberi verdiğini anlıyoruz. Muhtar mahalleye gelmiş "Arapgirlilerin" yaşamını kolaylaştırıcı –ve hepsi de tam anlamıyla yasal sayılamayacak– birçok işlem yapmıştır anlaşılan. Bütün bu işlemleri de muhtar ancak durumları yasal hâle getirilen bu kişilere mahalleden birinin kefil olması sayesinde yapabilmiştir. Bu işlemlere kefil olanların ise (üçü de aslen Arapgirli olan) kahveci İbrahim, kahveci Yusuf ve hammallar kethüdası Süleyman olması hiç şaşırtıcı değil.

58 D2, s.53b.
59 D2, s.54a.
60 D2, s. 55b.
61 D2, s. 57a.

Bu hemşehrilik dayanışma ağının içinde hemşehriliğin yanısıra akrabalığın da özgün bir rol oynayıp oynamadığını maalesef bilemiyoruz. Muhtar kayıtlarında ilgili kişilerin doğum yerleri ve mahalledeki son adreslerinden başka bir bilgi bulunmuyor. Kefil olanın bir tek kişiye değil bütün bir aileye kefil olduğu durumlar yok değil. Ne var ki, kefil olan ile kefil olunan arasındaki ilişkinin akrabalığa dayanıp dayanmadığı konusunda kesin bir bilgi yok. Diğer yandan, Arapgir ve civarında doğan kişilerin doğum yerleri sık sık köy adına varıncaya dek belirtiliyor defterlerde. Kahveci İbrahim, kahveci Yusuf ve Süleyman kâhyanın mühürlerini taşıyan otuz bir adet kefâlet kaydının onbeş tanesinde göçmenin geldiği köy adı belirtilmektedir. Arapgir kazası köylerinden olan Saldak ve Bostancık'ın adlarına burada da sıkça rastlanıyor.

Son olarak, mahalleden ayrılırken muhtardan ikamet ilmühaberi almak için başvuran Arapgir kökenlilerin mahalle içindeki yerleşim örüntüsünün özelliğinden de kısaca söz etmek gerekiyor. Bu başvuru sahiplerinin yarısından fazlasının Ispanakçı Viranesi sakinlerinden olmaları pek şaşırtıcı değil. Diğer yarısı ise Samatya caddesiyle Davudpaşa İskelesi arasındaki küçük ve dar iki sokak olan Helvacı ve Davudpaşa İskelesi sokaklarında ikamet etmekteydiler. Bu Arapgirlilerin bir tek tanesi bile mahallenin "ana caddesi" olan Samatya caddesinde veya Samatya caddesinden kuzey yönüne doğru çıkan ve mahallenin daha prestijli "yukarı mahalle" kısmının bir parçası olan Çavuşzâde sokağında veya Yokuşçeşme sokağında oturmuyordu.

4. BÖLÜM
"İMPARATORLUĞUN SONU" ONDOKUZUNCU YÜZYIL SONLARINDA BİR İSTANBUL MAHALLESİNİN PORTRESİ

Şükürler olsun ki korkunç deprem sona ermişti. Kasap İlyas camiinin haziresindeki küçük mezar taşının önünde durmuş, muhtar Osman Efendi caminin bânisi ve mahallenin kurucusu Kasap İlyas'ın ruhuna bir fâtiha okuyordu. Her sabah olduğu gibi caminin arkasındaki evinden çıkmış, Kapalıçarşıdaki astarcı dükkânına gitmek üzere yola koyulmuştu. Depremde "çarşû-yı kebir" de önemli ölçüde zarar görmüştü. 10 Temmuz 1894'te İstanbul'u vuran bu büyük depremin Kasap İlyas'ın ölümünden tam dört asır sonra vuku bulmuş olması da garip bir tesadüf değil miydi?

Zengin veya fakir, mahallede herkesin yaşadığı ahşap evler depremden büyük hasar görmemişti. Buna karşılık mahallenin kârgir binaları, ki bunların hepsi kamu binalarıydı, ağır yaralar almıştı. Dört asırlık Kasap İlyas camiinin kubbesi göçmüş, ayakta kalabilen duvarlar da çatlamıştı. Minarenin şerefesi dahil üst bölümü yerle bir olmuştu. Cami namaza kapanmış, mahalleli vakit namazları için tâ Yokuşçeşme sokağının üst başındaki Davud Paşa camiine çıkmak zorunda kalmıştı. Mahallenin diğer büyük kârgir yapısıolan Davud Paşa hamamı da ağır zarar görmüştü ve tamire muhtaçtı. Bütün bunlar muhtar Osman Efendiyi ciddî bir biçimde kaygılandırıyordu.

Kasap İlyas camii imamı ve camiye bağlı vakıfların mütevellisi Ahmet Necati Efendiyle görüşmesinden sonra muhtar Osman Efendinin kaygıları daha da artmıştı. Kasap İlyas camiine bağlı vakıfların mal varlıklarıyla bunların gelirlerinin deprem hasarlarının gerektirdiği tamir masraflarını karşılamak için çok yetersiz kalacağını açıkça belirtmişti Ahmet Necati Efendi. Osman Efendi aslında bunu bilmiyor değildi. Yıllardan beri vakıf hesaplarını tutma-

ya yardımcı oluyordu Osman Efendi ve vakıf gelirlerinin müezzinin maaşıyla gündelik harcamalara ancak yettiğinin farkındaydı.

Ne yapacaktı şimdi? Cami ve hamamın tamiri için gerekli maddî imkân nasıl bulunacaktı? Mahallenin varlıklı sakinlerinden yardım istemekten başka çare yok gibiydi. Bunu da muhtar olarak ancak o yapabilirdi. Bu konuda hem mahalle imamlığına yeni atanmış olan Merzifon doğumlu ve genç imam Ahmet Necati Efendi'den katkı bekleyemezdi. Kaldı ki bizzat Ahmet Necati Efendi sık sık muhtarın yardımına başvurmak durumunda kalmıştı. Bu yardımlaşma sırasında ise Ahmet Necati Efendi ister istemez imamlık yetkilerinin birçoğunu muhtar Osman Efendiye fiilen devretmek zorunda kalıyordu. Örneğin, imamın kıydığı nikâhların kaydını Osman Efendi tutuyordu. Dolayısıyla da, kesinlikle vazifesi olmamasına rağmen bu nikâhların İslam hukukuna uygunluğunu da Osman Efendi denetlemek zorunda kalıyordu. Bir yıl kadar önce ise imam Ahmet Necati Efendi ile müezzin Mehmet Efendi arasındaki bir parasal anlaşmazlığı da muhtar Osman Efendi halletmişti. Mesele vakıf hukuku ile ilgili olduğu için çözüm için imamla müezzinin şer'i mahkemeye başvurması gerekirdi ama neticede kendisini arabulucu tayin etmeyi uygun görmüşlerdi. Mahalle sakinlerinin kendisine duyduğu güvenin bir diğer göstergesiydi bu. Aslında imamın geleneksel yerel yetki ve sorumluluklarının kısmen de olsa Tanzimat döneminin yeni yerel yöneticisi olan muhtara devri sözkonusu olmuştu.

Sonuç itibariyle muhtar Osman Efendi mahalle içindeki konum ve sosyal statüsünün ve mahallelinin ona duyduğu sarsılmaz güvenin tamiratlar için gerekli mâlî kaynağın elde edilmesi için önemli bir koz teşkil ettiğine tekrar kanaat getirdi. Kasap İlyas mahallesinin muhtarlığını on yılı aşkın bir süredir bizzat yürütmüyor muydu? Daha öncesinde de selefi İsmail efendi'nin üç yıl boyunca muavinliğini yapmış değil miydi? Ayrıca, zengin ya da fakir, mahallenin tüm sakinlerini şahsen tanıyordu. Ve herkese kolayca ulaşabilirdi. Ailesiyle birlikte Samatya caddesindeki kocaman konağında oturan eski nâzırlardan Şevket Paşa'dan tutun da daha geçen yıl memleketi Arapgir'den gelip de Ispanakçı viranesindeki harap evlerden birinde birkaç hemşehrisiyle birlikte barınmaya çalışan manav küfecisi Abdullah'a gelinceye kadar mahallenin istisnasız bütün sakinlerine ulaşması son derece kolaydı.

Önce Şevket Paşa'nın kapısını çalacaktı. Vaktiyle Şeyhülharemlik de yapmış olan Şevket Paşa mahalleliye iyi bir örnek olabilirdi. Şevket Paşa'dan sonra sıra mahalledeki diğer ekâbire gelecekti. Emekli asker Ahmet Faik Paşa'ya, Hariciye Nezâretinde görevli olan Nebil beye, Erkân-ı Harbiye miralaylarından Sadettin beye de başvuracaktı elbette. Bunların hepsi Samatya caddesinde oturuyorlardı. Davranışları örnek teşkil eden bu zevata diğer mahalle sakinlerinin de uya-

caklarına şüphe yoktu. Ne var ki, bu işin kolay olmayacağının da farkındaydı Osman Efendi. Birçok kapıyı birçok kez çalması gerekecekti.

İmam Necati Efendi'den de Cuma hutbelerinde cemaati bu tamirat işine maddî katkıda bulunmaya teşvik etmesini isteyebilirdi elbette. Ancak, bunun etkili olup olamayacağı pek kuşkuluydu. Bir kere, Kasap İlyas mahallesi sakinleri genellikle pek varlıklı kişiler değildi. Kasap İlyas mahallesi İstanbul'un en eski ve en şanlı mahallelerinden biriydi tabii. Ne var ki, konumu itibariyle başkentin ekonomik ve siyasi iktidar merkezine pek yakın değildi ve dolayısıyla suriçi şehrin müreffeh mahallelerinden biri sayılmazdı. Şehrin deniz surları ve bostanlarla çevrili bu yarı-kırsal periferik mahallede nispeten varlıklı kişi sayısı gerçekten de azdı. Sakinlerinin çoğu esnaf ve zanaatkâr olan Kasap İlyas mahallesinde ikamet eden birkaç devlet memuru da pek yüksek düzeyli sayılmazdı. Sonuçta cemaatin imam Ahmet Necati Efendi'nin telkinlerine rağmen gerekli tamirata büyük çapta maddî katkıda bulunabilmesi maalesef pek mümkün görünmüyordu. Olsa olsa Necati Efendi cemaatten aynî yardım isteyebilirdi. Mahalle sakinleri de onun çağrısına uyarak bilfiil tamirat işlerinde çalışır ve sevap kazanabilirlerdi.

Ayrıca, mahallede çok sayıda Arapgir ve civarından gelmiş fakir kırsal göçmen vardı. Çoğu Alevî olan bu Arapgirliler mahalle içinde ayrı bir cemaat gibiydiler. Namuslu ve çalışkandılar, kendilerini de mahalleye kabul ettirmişlerdi ama düzenli olarak camiye gidip hocanın va'zını dinledikleri de söylenemezdi. Kasap İlyas imamı Necati Efendi onları nasıl ikna edecekti o zaman?

Osman Efendi'nin aklına o anda parlak bir fikir geldi. Arapgirlileri bu cami ve hamam tamiri işine nasıl dahil edeceğini bulmuştu. Muhtar sıfatıyla bu Arapgirlilerin hepsine geçmişte küçük ya da büyük iyilikleri dokunmuştu. Mesela birçoğunun yasal olarak İstanbula yerleşmesini kolaylaştırmıştı Osman Efendi. Bunu yaparken de kendisine mahallenin iki kahvecisi yardım etmişlerdi. İkisi de aslen Arapgirli olan Yusuf ve İbrahim uzun yıllar önce İstanbul'a gelmişlerdi ve mahallede kahvehane işletiyorlardı. Arapgirlilerden biri resmî bir belgeye ihtiyacı olduğu zaman bu kahvecilerden biri mutlaka ya kefil ya da şahit olarak İstanbul'a yeni göçmüş hemşehrilerine yardımcı olurdu. Şimdi artık bu dayanışma zincirinin ters yönde çalışmasının zamanı gelmişti. Mahalledeki Arapgirli hemşehrilerinden yardım toplama işini bu iki kahveciye havale edecekti Osman Efendi. Mahalle onları korumuş, refahlarına da küçümsenemez bir katkıda bulunmuş değil miydi? Şimdi sıra onlarındı. Kahvecilerin ikisi de Osman Efendi'nin ricalarını geri çeviremeyecek ve mahalledeki Arapgirliler nezdinde yardım toplamakta hiç kuşkusuz imam Ahmet Necati Efendi'den çok daha başarılı olacaktı... Osman Efendi'nin içine su serpilmişti...Bu işi mutlaka başaracaktı. Kasap İlyas'ın ruhuna bir fatiha daha okuyup dükkânına gitmek üzere yola koyuldu.

1885 yılı sayımının Kasap İlyas mahallesinin Müslüman nüfusa ait defterinde 498'i kadın, 427'si de erkek olmak üzere toplam 925 kişi kayıtlıydı[1]. Mahallenin 1885 yılı gayrımüslim nüfusunu ihtiva eden diğer defter maalesef kayıptır. Mahalledeki gayrımüslim nüfusun toplam nüfusa oranının 1885 ile 1907 yılları arasında pek değişmediğini (1907 sayımında bu oran % 10.2 idi) varsaymak tamamen yanlış olmaz. Bu hesaba göre de 1885 yılında Kasap İlyas mahallesinin toplam nüfusu 1100 kişi civarında olmalıydı. Burada özellikle kadın ve çocukların nüfusa eksik beyan edildikleri gerçeğini de gözönünde bulundurmak gerekiyor elbette. Geç Osmanlı dönemi nüfus sayımlarında çocuklarda % 15 oranında bir eksik beyan bulunduğunu daha önce hesap etmiştik[2].

Gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra dahi mahalle nüfusunun yaş piramidinde 20 ile 40 yaşları arasında belirgin bir düzensizlik bulunduğu ortadadır (Bkz. Tablo 3). Her ne kadar örneklemimiz nispeten küçük de olsa, bu düzensizliği mahalledeki genç göçmen nüfusun varlığına bağlayabiliriz. Ayrıca, yaş beyanlarında önemli ölçüde yuvarlama eğilimi olması da şaşırtıcı değil.

Yaş Grubu	Nüfus
0-4	88
5-9	92
10-19	152
20-29	163
30-39	154
40-49	117
50-59	65
60-69	62
70+	31
Belirsiz	1
TOPLAM	925

Tablo 3 Kasap İlyas mahallesi Müslüman nüfusunun yaşa göre dağılımı (1885)

Daha önceki dönemlerde merkezden uzak ve surlara yakın Kasap İlyas mahallesinin yüzölçümü olarak değilse bile nüfus olarak nispeten küçük ve tenha bir mahalle olduğunu vurgulamıştık. 1885 yılı nüfus sayımı sonuçları da bu duru-

1 Fatih Nüfus Müdürlüğü, [Atik Defter 14].

2 Bkz. Alan Duben & Cem Behar, *İstanbul Households - Marriage, Family and Fertility, 1880-1940,* Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s.189-193.

mun en az üç asırdır pek değişmemiş olduğunu teyit ediyor. 1885'te Suriçi İstanbulu'nun toplam nüfusu 389.945 kişiydi[3]. Bu tarihten birkaç yıl önce Meclis-i Mebusân seçimleri münasebetiyle 1876'da yapılmış resmî bir mahalleler listesinde Suriçi İstanbulu'nda 251 adet mahalle sayılmıştı. Her mahalledeki hane sayısının da verildiği bu listede mahalle başına ortalama hane (iskân birimi) sayısı 163'tü[4]. Ne var ki, ortalama böyle olmakla birlikte mahallelerdeki hane sayısının varyansı çok yüksekti ve en "büyük" mahallede tam 477 hane sayılmışken, listedeki en "küçük" mahallede sadece sekiz hane bulunuyordu. Suriçi İstanbulu mahallelerinin ortalama nüfusu ise 1550 kişi kadardı, yani 149 hanenin bulunduğu Kasap İlyas mahallesinden yüzde elli daha fazla. Bu da mahalledeki nüfus yoğunluğunun İstanbul'a oranla daha düşük olduğunu gösteriyor.

1885 yılında Kasap İlyas mahallesi nüfusunun ortanca yaşı, yani nüfusun yüzde ellisinin altında, diğer yüzde ellisinin de üstünde olduğu yaş 27.2 idi. Ortalama yaş ise 29 düzeyindeydi5. 2012 yılında Türkiye Cumhuriyeti nüfusunun ortanca yaşının aşağı yukarı 29 olduğunu hatırlarsak ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Kasap İlyas mahallesinin pek de "genç" sayılabilecek bir nüfusa sahip olmadığını açıkça görürüz.

Aileler, Haneler, Hanehalkları

1885 yılında Kasap İlyas mahallesinde toplam 242 adet Müslüman hanehalkı sayılmıştı. Ortalama hanehalkı büyüklüğünü 3.82 olarak hesaplayabiliriz. O sırada İstanbul'un bütününde ise ortalama hanehalkı büyüklüğü 4.1 idi. Keza, 1907 yılında yapılan son Osmanlı nüfus sayımında da İstanbul'da ortalama hanehalkı büyüklüğü 4.2 düzeyinde iken Kasap İlyas mahallesinde sadece 3.68 idi[6]. Ortalama hanehalkı büyüklüğünde İstanbul ile Kasap İlyas mahallesi arasındaki bu fark sadece örneklem farkına bağlanabilecek ve küçümsenecek bir fark değildir.

3 Bkz. Stanford Shaw, "The Population of İstanbul in the 19th Century, International Journal of Middle Eastern Studies, 10, 1979, s. 265-277. Osmanlı dönemiyle erken Cumhuriyet dönemi İstanbul nüfusunun çeşitli tahminleri için bkz. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları (Tarihsel İstatistikler Dizisi, Cilt 2), Ankara, 1996.

4 Bkz. "Esami-i mahallât", *İşbu 1294 senesi Saferinin yirmi ikisinde ve Mart ibtidasında....mebusların suret-i intihabına dair beyannamedir* içinde, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1293 (1876). Bu listede Kasap İlyas mahallesi "Mahalle-i Kasap İlyas kurb-ü iskele-i Davud Paşa [Davud paşa iskelesi yakınında]" olarak adlandırılmıştı.

5 Bu ortalama ve ortanca yaşları hesaplamadan önce sayım sırasında zaman zaman hicrî yıl (yani ay yılı) cinsinden belirtilmiş olan tüm yaşları güneş yılı bazında yeniden hesapladık.

6 Bkz. Alan Duben & Cem Behar, *İstanbul Households - Marriage, Family and Fertility, 1880-1940,* Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s.49-50.

Aşağıda Tablo 4'te de görüldüğü üzere, bu durum Kasap İlyas mahallesinde çok sayıda göçmen ailesinin varlığıyla doğrudan doğruya ilişkilidir. 1881 tarihli *Sicill-i Nüfus Nizamnamesi* mucebince yapılmış olan 1885 nüfus sayımı defterlerinde aynı hane içindeki kişiler listelenirken her zaman liste başı olan kişi hanehalkı reisidir. Aksi belirtilmedikçe biz de bunu kabul ettik.

İstanbul doğumlu olan kişilerin başında bulunduğu hanehalklarının ortalama boyutu ile hane reisi genel olarak taşra doğumlu olan hanelerin boyutları arasındaki fark gerçekten büyüktür. Göçmen ailelerin yerleşik İstanbullu hanelerden hatırı sayılır ölçüde küçük oluşu Kasap İlyas mahallesine özgü değildi elbette. Küçük bir karşılaştırma yapacak olursak, 1990 yılı nüfus sayımı verilerine göre Türkiye'de ortalama hanehalkı büyüklüğü 4.9 kişi idi. İstanbul metropoliten alanına gelince, onyıllardır devam etmekte olan doğurganlıktaki sürekli azalmaya, üç kuşağın birlikte yaşadığı geleneksel aile tiplerinin sayısındaki düşüşe ve "çekirdek aile" denen aile tipinin oranının sürekli artmakta olmasına rağmen ortalama hanehalkı büyüklüğü 4.1 düzeyindeydi.

1885'te Kasap İlyas mahallesindeki en kalabalık hanehalkı Ahmet Faik Paşa'nın (doğumu İstanbul 1815) ev halkıydı. Şimendifer sokağı 19 numarada bulunan Ahmet Faik Paşa'nın konağında sayım sırasında tam tamına 20 kişi yaşıyordu. Bunların yarıya yakını aile efradı değildi. Mahallede en az on kişi içeren birkaç başka hanehalkı daha vardı ve hepsinin de hane reisi İstanbul doğumluydu. İkinci en kalabalık hanehalkı ise Hariciye Nezâreti'nde görevli Nebil Bey'inki idi. Nebil Bey'in Samatya caddesi 5 numaradaki konağında tam 12 kişi ikamet etmekteydi.

Hanehalkı reisinin doğum yeri	Ortalama hanehalkı büyüklüğü	Sayı
İstanbul	4.88	88
Arapgir (1)	3.70	67
Rumeli (2)	3.28	25
Diğer (3)	3.27	59
İstanbul dışı (1+2+3)	3.46	151

Tablo 4 Kasap İlyas mahallesinde hanehalkı reisinin doğum yerine göre hanehalkı büyüklüğü (1885)

Tek kişilik hanehalkı sayısı, yani yalnız yaşayanların sayısı azdı mahallede. Bu tür hanelerden sadece 12 tane bulunuyordu 1885 nüfus sayımında. Bu tek kişilik hanehalklarından biri de Kasap İlyas camiinin müezzini Mehmet Efendi'ydi. Yalnız yaşayan Mehmet Efendi caminin hemen yakınında, Samatya caddesi 52

numarada bulunan ve mütevellisi Kasap İlyas imam Ahmet Necati Efendi olan vakıf evinde oturuyordu.

Hanehalkı yapılarının demografik analizi

Mahalledeki bu hanehalkları ne türdendi? Demografik ve sosyal yapıları hakkında neler söyleyebiliriz? Sayım verilerinin bize mahallenin sayım tarihinde çekilmiş bir fotoğrafını, anlık bir enstantanesini verdiklerini, mahalledeki ailelerin ve nüfusun zaman içindeki dinamikleri hakkında yeterli ipucu içermediklerini unutmamak gerek. Dolayısıyla bu konuda çok ayrıntılı ve süreye yayılmış dinamik analizlere girmek maalesef mümkün değil. Ayrıca, İstanbul'un bir tek mahallesinin verilerine dayalı bir demografik analizin ne kadar anlamlı olabileceği, küçük bir mahallenin kendine mahsus ve incelenmeye değer özgün ve anlamlı demografik nitelikleri olabileceği de pek kuşkuludur.

Dolayısıyla, İstanbul'un başka mahallelerine ait benzer verilerin yokluğunda 1885 nüfus sayımında Kasap İlyas mahallesinde kayda geçmiş olan 242 adet hanehalkının önde gelen bazı niteliklerine değinmekle yetinmek gerekiyor. Yersiz genelleştirmeler yaparak mahallemizin İstanbul'un tümünü temsil edebileceğini de iddia edecek değiliz elbette. İstanbul'un tümünü kapsayan analizler daha önce başka yerde yapılmıştı[7].

Bu 242 hanehalkının 15'inin reisi kadındı Kasap İlyas mahallesinde. Diğer bir deyişle, oran olarak hanelerin % 6.2'sı resisi kadındı; oysa aynı sayım sonuçlarına göre İstanbul'un bütününde bu oran % 15 civarındaydı. Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere tek kişilik hanehalkı oranı mahallemizde sadece % 5 (12 adet) idi. Bu oranı İstanbul'un bütünü için geçerli olan % 18'lik tek kişilik hanehalkı oranıyla karşılaştırmak gerek[8]. Mahallemizdeki 242 hanehalkının 121 tanesi, yani tam olarak yarısı, bir "çekirdek aile" (bir karı-koca ve eğer varsa çocukları) içeriyorlardı. Oysa aynı tarihte İstanbul'un tümü gözönüne alındığında "çekirdek aile" oranı sadece % 25 dolayındaydı[9]. Kasap İlyas hanehalklarının bu çarpıcı özellikleri mahallenin uzun süredir aldığı kırsal göçmen sayısına ve göçenlerin aile yapısına yakından bağlıydı.

Mahalledeki toplam 242 hanehalkının 164 tanesi (yani hanehalklarının % 67.8'lik bir oranı) aynı ailenin iki kuşaktan mensuplarını içeriyorlardı. Hanehalklarının 33 tanesine (toplamın % 13.6'sı) ise "üç kuşaklı hanehalkı" denebilir. Bunlar aynı aileden üç kuşağa mensup akraba ve aile fertleri içeriyorlardı,

7 Bkz. Alan Duben & Cem Behar, *İstanbul Households - Marriage, Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s.48 ve devamı.

8 *A.g.e,* s. 59.

9 Aynı yer.

yani bu hanehalkı içinde en az bir "dede" ve/veya "nine" ile bir veya daha fazla sayıda torun vardı. Buna karşılık birbirleriyle hiçbir şekilde akraba olmayan kişiler içeren hanehalkları küçük bir azınlıktılar. Bu tür hanehalklarından mahallede yalnızca 10 tane mevcuttu. Kasap İlyas mahallesi hanehalklarının bu yapısal niteliklerini hanehalkı reisinin doğum yerine göre tasnif ederek incelemekte yarar var (bkz. Tablo 4 ve Tablo 7).

1885 yılında Kasap İlyas mahallesinde yaşamakta olan tam 200 adet evli erkek vardı. Bunların sadece dört tanesi (toplamın % 2'si) çokeşli evlilikler yapmıştı. Bu dört erkeğin dördünün de sayım sırasında iki eşi vardı. Genellikle sanıldığının aksine, o dönemde İstanbul'da evli Müslüman erkekler arasında çokeşli evlilik yapmış olanların oranı pek yüksek değildi. İstanbul'un tümünde bu oran % 2.5 kadardı[10]. Yani her yüz evli erkekten sadece 2.5'i birden fazla kadınla evliydi. Demek ki Kasap İlyas mahallesindeki çokeşlilik oranı İstanbul'un tümündeki orandan biraz daha düşüktü. İstanbul'da erkeklerin çokeşli evliliklerine dair eldeki veriler çokeşli evliliğin servetle veya dinsel nitelikte bir meslek icra etmekle ilişkili olduğuna dair kesin olmamakla beraber önemli ipuçları içermektedir. Oysa Kasap İlyas mahallesi ne özellikle varlıklı kişilerin oturduğu bir mahalleydi ne de Fatih camii civarındaki bazı mahalleler gibi yoğun bir biçimde medrese talebeleri veya ilmiye sınıfına mensup kişilerce mesken tutulmuş bir mahalle.

Ayrıca, İstanbul'un 1885 nüfus sayımının tümüne baktığımızda, veriler İstanbul doğumlu erkeklerin taşra doğumlulara göre çok daha düşük oranlarda çoğul evliliklere girdiklerine işaret eder. Çokeşli evlilikler taşrada, hiç değilse ondokuzuncu yüzyılda, başkente oranla daha yaygındı. İstanbul'un genelindeki şablonu aynen mahallemizde de bulabiliyoruz.

Kasap İlyas mahallesindeki dört çokeşli erkekten üçünün, onlarla evli bulunan sekiz kadından da altı tanesinin taşra doğumlu olmaları pek şaşırtıcı değil. Bu çokeşli kocalardan biri olan Gümüşhane doğumlu Hasan efendi meslek olarak kantar memurluğu yapıyordu ve sayım sırasında 42 yaşındaydı. Mahallede iki adet de Arapgir doğumlu çokeşli erkek vardı. Bunlardan Ispanakçı Viranesi 38 numarada oturan Hüseyin efendi 40 yaşındaydı ve "küfecilik" yapıyordu, 35 yaşındaki Ömer efendi ise sayım kayıtlarına göre "beygirci" idi, yani hamallık mesleğini Hüseyin efendi gibi küfeyle değil sahibi olduğu bir beygirle yapmaktaydı. Bu iki Arapgirlinin dört eşinin dördü de Arapgir doğumluydu. Mahalledeki diğer çokeşli erkek olan emekli memur Abdülkadir efendi ise 61 yaşındaydı, İstanbul doğumluydu ve Samatya caddesinde 54 numaradaki evinde oturuyordu.

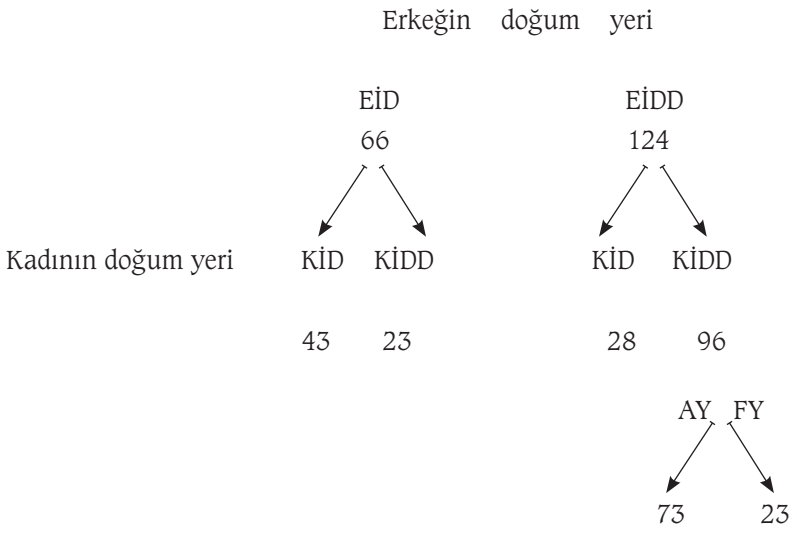
10 Bkz. Cem Behar, "Polygyny in İstanbul (1885-1926)", *Middle Eastern Studies*, 1991, 27/3, s. 477-486.

Eşlerinin ilki olan Nefise hanım 70 yaşında, ikincisi Sıdıka hanım da sayım sırasında 35 yaşındaydı. Mahallenin nüfus sayımı defterinde bu eşlerin ikisinin de doğum yeri "Çerkes" olarak kayda geçmişti. İkisinin de birer azatlı cariye olmuş olması ihtimal dahilindedir.

Kasap İlyas mahallesinin 1885 sayımında mevcut erkek ve kadın nüfusunu yaşa ve medenî duruma göre tasnif ettikten sonra bu tasnife dayanarak bir ortalama evlilik yaşı endeksi (SMAM) hesaplayabiliriz. SMAM endeksi ("Singulate Mean Age at Marriage") sayım veya anket verilerinden hareketle hesap edilen bir ortalama evlilik yaşı endeksidir. Kadın ve erkeklerin evlilik yaşları hakkında bütün bir kadın ya da erkek kuşağını zaman içinde izlemek olanaksız ise veya evlilik yaşıyla ilgili güvenilir kayıtlara ve zaman serilerine sahip olunmadığı zaman başvurulan dolaylı bir hesap yöntemidir bu. Belli bir zaman kesiti için elde edilen sonuç da sadece sayım veya anketin yapıldığı yıl ya da dönem için anlam taşır elbette. 1885 yılı sayım verilerine göre Kasap İlyas mahallesinde erkeklerin ortalama evlilik yaşı 30.4, kadınlarınki ise 20 idi. Mahalledeki erkeklerin ortalama evlilik yaşı İstanbul ortalamasına çok yakındı. Kadınlarınki ise 19.1 olan İstanbul ortalamasının biraz üstünde[11]. Ancak bu farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğunu söyleyemiyoruz.

Bu noktada en önemli ve anlamlı fark İstanbul doğumlu evli çiftler ve İstanbul doğumlu olmayanlar arasındaki farktır. 1885 yılında Kasap İlyas mahallesi sakini evli çiftlerde kadının İstanbul doğumlu olduğu durumlarda karı-koca arasındaki yaş farkı 11.5 yıl iken, kadının taşra doğumlu olduğu evliliklerde bu yaş farkı sadece 7.4 yıldı. Geleneksel evlenme modelleri ve aile yapıları açısından bu fark önemlidir. İstanbul doğumluların evlenme örüntüleri daha çok aile antropolojisi literatüründe "Akdeniz modeli" adı verilen bir evlilik tipine uygun düşüyordu. Kadının nispeten erken bir yaşta, erkeğin ise ancak bağımsız bir şekilde ailesini geçindirebilecek bir duruma geldiği daha geççe bir yaşta evlendikleri, sonuç olarak da çiftler arasındaki ortalama yaş farkının daha büyükçe olduğu bir evlenme modelidir bu. Dolayısıyla, İstanbul'luların evliliklerinde karı-koca arasındaki ortalama yaş farkı ondokuzuncu yüzyılın Anadolu'su için de geçerli olan ve erkeğin de kadın gibi erken evlendirildiği geleneksel kırsal evlilik modeline göre çok daha büyüktü. Küçük Kasap İlyas mahallesinde gördüklerimiz geç Osmanlı döneminde İstanbul evlilikleri ile geleneksel kırsal model arasındaki bilinen farkları teyit eder niteliktedir.

11 Bkz. Alan Duben & Cem Behar, *a.g.e.,* s.126.

Tablo 5 1885 yılında Kasap İlyas mahallesinde evli erkek ve kadınların doğum yerlerine göre dağılımları.

[Not: EİD/KİD = erkek/kadın İstanbul doğumlu; EİDD/KİDD = erkek/kadın İstanbul dışı doğumlu; AY/FY = aynı yerde/farklı yerde.]

Kasap İlyas mahallesinde 1885'te hem karının hem de kocanın doğum yerleri sayım belgelerinde açıkça belirtilmiş bulunan 190 adet evli çift yaşıyordu[12]. Yukarıdaki Tablo 5'te bu 380 kişinin (190 erkek + 190 kadın) doğum yerlerine göre dağılımı veriliyor. Bu dağılıma göre bu evli çiftlerin % 61'inde [(43+73)/(66+124)] eşler aynı yerde doğmuşlardı. İstanbul doğumlu kocalar için bu oran % 65 (43/66), taşrada doğmuş kocalar için ise % 59 idi (73/124). Evli kadınlar arasında taşrada doğmuş olanların oranı [(96+23)/190] evli erkeklerinden biraz daha düşüktü (124/190). Bu da şu demektir: çok az sayıda (sadece 5 adet, yani 124 eksi 119) taşra doğumlu erkek İstanbul doğumlu bir kadınla evlenmişti. Bunun yanısıra, mahallemize gelen kırsal göçmenlerin (ve özellikle Arapgir kökenlilerin) evlilik tercihlerinde çok yüksek bir yöresel endogami oranının geçerli olduğunu da biliyoruz. Arapgirlilerin mahallemize geçici olarak, bir süreliğine veya mevsimlik olarak göçmediklerinin bir diğer kanıtıdır bu. Ağırlıklı olarak kalıcı bir ailesel göç sözkonusuydu.

12 Birden fazla kadınla evli olan erkekler için her evliliği bir "çift" olarak telâkki ederek hesaba dahil ettik.

Göç ve aile Yapıları

"93 Harbi" olarak da bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra gerek Kafkaslar'dan gerekse Rumeli'nin çeşitli yörelerinden İstanbul'a kalabalık bir muhacir akınının olduğunu biliyoruz. Bunun sonucu olarak şehir nüfusunda ani bir artış olmuştu[13]. Bu mültecilerin arasında tek ebeveynli veya parçalanmış ailelerin de çokça bulunmuş olması muhtemeldir. Ne var ki, mahallemizdeki bu zorunlu "93 muhacirlerinin" sayısı nispeten azdı. Bunu Kasap İlyas mahallesine yerleşmiş tüm göçmenlerin İstanbul'a takribî geliş tarihlerini dolaylı yöntemlerle saptadıktan sonra açıkça görmek mümkün oldu. Bu amaçla da 1885 sayım belgelerindeki hanehalkı reislerinin, eş ve çocuklarının doğum tarih ve yerlerini kullandık. 1885 yılında Kasap İlyas mahallesinde ikamet eden İstanbul dışı doğumlu kişilerin yarısından fazlası 1877-78 savaşı başlamadan önce İstanbul'a gelip yerleşmişlerdi. Muhacirlerin bazıları geçici olarak mahallemiz sınırları dahilinde barınmış olsalar bile, sonradan başka yerlere iskân edilmişlerdi. Sonuç olarak, 1885 sayımına göre Kasap İlyas mahallesi sakinleri arasında İmparatorluğu'n "93 harbi"' tarafından doğrudan etkilenen ve savaş neticesi elden çıkan bölgelerinden gelen göçmenler sadece küçük bir azınlıktı.

1885 yılında Kasap İlyas mahallesi sakinlerinin aşağı yukarı yarısının İstanbul dışında doğmuş olduklarına daha önce işaret etmiştik. On yaşından küçük çocuklar arasında bu oran çok daha düşüktü. Bu yaşlardaki çocukların ise sadece % 16'sı İstanbul dışında doğmuştu. Oranlar arasındaki bu büyük farkı da bu çocukların ebeveyninin şehre ne kadar zaman önce geldiklerinin bir diğer göstergesi olarak kabul edebiliriz. Arapgir kökenli olsunlar veya olmasınlar, Kasap İlyas mahallesinde gördüğümüz taşra doğumlu kişilerin çok büyük çoğunluğu ne zorunlu savaş muhaciriydiler ne de mevsimlik işçi. Onlar esas itibariyle İstanbul'a iş bulup yerleşmeye geliyorlardı ve beraberlerinde belli bir aile yapısı ve akrabalık ilişkileri ağı getiriyorlardı.

Mahalledeki birinci ve ikinci kuşak Arapgirliler bu duruma bir diğer örnektir. Sayım sırasında mahallede 5 yaş ve altındaki 88 çocuktan sadece 6 tanesi (ve, tabii, o çocukların babaları) Arapgir doğumluydular. Bu 88 küçük çocuğun 78 tanesi İstanbul doğumluydu. Ne var ki, bu çocukların üçte birinin babası Arapgir'de doğmuştu. Bu kalıbı mahalledeki Arapgir doğumlu aile reisleriyle çocuklarının doğum yerlerinin ilişkisinde de görüyoruz. Aşağıdaki Tablo 6'da Kasap İlyas'ta ikamet eden Arapgirlilerin ve mahalleye başka yerlerden gelmiş olanların her yaştaki çocuklarının doğum yerleri karşılaştırılıyor.

13 Bkz. Stanford Shaw, "The Population of İstanbul in the 19th century", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 10, 1979, s. 265-277.

	Babanın doğum yeri	
Çocuğun doğum yeri	Arapgir	Diğer taşra
Babasınınkiyle aynı	9	9
İstanbul	42	27
Çocuksuz/belirtilmemiş	11	24
TOPLAM	62	60

Tablo 6 1885 Kasap İlyas mahallesinde göçmen babalarla çocuklarının doğum yerleri

Bu tablonun bize açıkça gösterdiği şudur: Arapgirli erkek göçmenlerin çocuklarının üçte ikisi İstanbul'da doğmuştu. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nun başka yerlerinden Kasap İlyas mahallesine göçmüş olan aile reislerinin çocuklarının yarısından da az bir oranı İstanbul doğumluydu. Zincirleme göçün bir halkası hâline gelmiş olan Arapgirliler ailelerini artık şehirde kuruyor ve genişletiyorlardı. Hem göç kalıpları farklıydı hem de şehre kalıcı olarak göçüyorlardı.

Mahallemizdeki Arapgirli hanehalklarının temel aile yapısı da onları diğer göçmen gruplarından ayıran önemli bir özellikti. Arapgirlilerin aile yapısı hem aile reisi İstanbul doğumlu olan ailelerinkinden hem de Kasap İlyas mahallesine İmparatorluğu'n başka yerlerinden göçmüş olanlarınkinden farklıydı (Bkz. Tablo 7). Aşağıdaki tabloya 1885 sayım belgelerinde sayım sırasında hanehalkı içinde mevcut her ferdin hane reisine akrabalık derecesi açıkça belirtilmiş olan hanehalkları alınmış ve tek kişilik haneler tablo dışı bırakılmıştır.

	Aile reisinin doğum yeri (sayı ve yüzde)		
Kuşak adedi	İstanbul	Arapgir	Diğer
1	6 (8.4)	11 (16.2)	20 (26.3)
2	37 (52.1)	50 (73.5)	53 (69.7)
3	28 (39.5)	7 (10.3)	3 (4.0)
Toplam	71 (100.0)	68 (100.0)	76 (100.0)

Tablo 7 1885'te Kasap İlyas mahallesinde aile reisinin doğum yerine göre bir, iki ve üç kuşaktan akraba içeren hanehalkları (sayı ve yüzde).

Bir evli çift, onların çocukları ve en az bir büyükanne veya büyükbaba içeren üç kuşaklı ailelerin oranı İstanbul doğumlu aile reislerinde diğerlerine göre çok daha yüksekti. Buna karşılık, bir karı kocadan veya iki kardeşten oluşan tek kuşaklı aileler ile iki kuşaktan oluşan "çekirdek" tipi aileler, aile reisi taşradan göçmüş hanelerin ezici çoğunluğunu oluşturuyordu Kasap İlyas mahallesinde.

Geleneksel toplumlarda akrabalık bağıyla birbirine bağlı ve ikiden fazla kuşağa mensup kişilerin birlikte ikamet etmekte olmaları –çok kabaca da olsa– bu akraba grubunun zaman içindeki istikrarının sonucu (veya göstergesi) olarak kabul edilebilir. Eğer aile reisinin doğum yerine göre aile mensuplarının ölüm oranlarında anlamlı bir fark yoksa –ki ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu ve Rumeli arasında ya da Arapgir ile Anadolu'nun başka yerlerindeki ölüm oranları arasında anlamlı farklar olduğunu gösterecek hiçbir demografik veya tarihsel veri yoktur– o zaman Tablo 7'deki aile yapılarındaki önemli farklılıkları açıklayacak bir tek faktör kalıyor: 1885 yılı sayımından önceki dönemlerdeki coğrafi hareketlilik, yani göç olgusu. Kırsal göç olayı, neticede var olan bir aileyi bölmüş ve/veya göç edilen yerde yeni bir yerleşik aile düzeninin oluşmasına olanak tanımamıştır. Birkaç kuşağın birarada yaşadığı geleneksel bir aile düzeninin yeniden oluşturulmasına da henüz izin vermemiştir.

Tablo 7'de ilginç olan bir nokta da şudur: Arapgirlilerin aile yapısı İstanbul kökenlilerle diğer yerlerden gelen göçmenlerinkinin arasında bir yerde duruyor. Bu taşralıların aile yapısının imparatorluğun diğer yerlerinden gelenlerinkine daha yakın olması beklenirken, durum hiç de öyle değildi. Bu Arapgir kökenli ailelerde çekirdek aile tipi ağırlıklı olmakla birlikte, tek kuşaklı ve üç kuşaklı ailelerin oranları onları mahalledeki diğer taşra kökenli ailelere değil, daha ziyade yerleşik İstanbullu ailelerin yapısına yaklaştırıyordu.

Örneğin, 1885 yılında Kasap İlyas mahallesinin 60 yaşın üzerindeki sakinlerini ele alalım. Bu yaşlı kişiler arasında İstanbul doğumlu olanların % 77'si üç kuşaklı aileler içinde yaşıyorlardı. Yerleşikliğin sonucuydu bu. Arapgir doğumlularda bu oran % 32, taşra doğumlu diğer 60 yaşın üzerindeki kişilerde ise sadece % 11 idi. Kasap İlyas mahallesinin Arapgirlileri göçmendiler elbette. Ama kalıcı göçmendiler. Yanlarında ailelerini getiriyor veya şehre gelince nispeten kısa sürede ailelerini yeniden oluşturuyorlardı, İstanbul'a gelince yerleşikliğe doğru önemli bir adım atıyorlardı.

Arapgir ve civarından İstanbul'da Kasap İlyas mahallesine göçenlerin hanehalkı yapılarında onları hem diğer kırsal göçmenlerden hem de yerleşik İstanbullulardan ayıran özellikler yok değildi. 1885 nüfus sayımında aile reisinin doğum yerine göre listelediğimiz aileleri Tablo 7'de olduğu gibi bu ailelerin içerdikleri akraba kuşağı adedine göre değil, bu sefer Cambridge hanehalkı tipolojisine göre yeniden tasnif ettik[14]. *Cambridge Group for the History of Population and Social*

14 Bu tipolojinin ayrıntıları için bkz. Peter Laslett, "Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared", Richard Wall, Jean Robin & Peter Laslett (haz.) *Family Forms in Historic Europe* içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, s. 513-

Structure bünyesinde öncelikle tarihsel demografi araştırmalarının gerekleri gözönünde bulundurularak oluşturulmuş olan bu hanehalkı tipolojisidir bu.

Tablo 8'deki düzenlemede görüleceği üzere mahalledeki Arapgirli ailelerin çoğunluğu bir evli çift ve varsa çocuklarından oluşan hanehalkları içinde yaşamaktaydı (tip 3).

Hanehalkı reisinin doğum yeri (sayı ve yüzde)

Hanehalkı tipi	İstanbul	Arapgir	Diğer yerler	Toplam
1	7 (8.3)	2 (2.9)	5 (6.0)	14 (6.0)
2	10 (11.9)	2 (2.9)	15 (17.9)	27 (11.4)
3	21 (25.0)	52 (75.4)	48 (57.1)	121 (51.0)
4	36 (42.9)	12 (17.4)	13 (15.5)	61 (25.7)
5	10 (11.9)	1 (1.4)	3 (3.5)	14 (5.9)
Toplam	84 (100.0)	69 (100.0)	84 (100.0)	237 (100.0)

Tablo 8 1885'te Kasap İlyas mahallesinde reisinin doğum yerine göre hanehalkı tipleri (sayı ve yüzde)

NOT: tip 1 = yalnız yaşayanlar, tek kişilik haneler; tip 2 = evli bir çift içermeyen haneler; tip 3 = basit çekirdek aileler; tip 4 = yatay veya dikey genişlemiş çekirdek aileler; tip 5 = birden fazla evli çift içeren çoklu aileler.

Tabloda açıkça görüldüğü gibi, Arapgirli aile reislerinin dörtte üçünden fazlası İstanbul'da basit çekirdek tipi aileler oluşturmuşlardı. Kasap İlyas mahallesinde ikamet eden Arapgir kökenli hanehalkları arasında ne tek kişilik haneler (tip 1), ne bir karı-koca içeren haneler (tip 2) ne de birden fazla evli çift içeren haneler (tip 5) kayda değer bir yer tutuyorlardı. Bu noktada hane reisi İstanbul doğumlu olan ailelerle önemli bir tezat göze çarpıyor. Bu İstanbullu hanelerde çok daha büyük bir çeşitlilik vardır. Yerleşik ve daha istikrarlı İstanbullular daha sıkça yatay veya dikey olarak genişlemiş, bazan da üç kuşaktan müteşekkil hanelerde (tip 4) ve birden fazla evli çift içeren hanelerde (tip 5) yaşıyorlardı.

Arapgirlilerde ise bu çeşitlilik yoktu. Ancak onsekizinci yüzyılın ortalarından beri Arapgir ve civarından Kasap İlyas mahallesine düzenli bir göç zincirinin işlemekte olduğunu biliyoruz. İşte mahallenin 1885 yılı sayımı dolayısıyla çekilmiş bulunan demografik ve sosyal fotoğrafı, çok yüksek bölgesel endogami

563. 1885 yılında İstanbul'un tümünde bu tasnife göre aile tipleri için bkz. Alan Duben & Cem Behar, *İstanbul Households - Marriage, Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s.48-69.

oranlarının da yardımıyla (bkz. Tablo 5) Arapgirlilerin belirli bir standart aile düzenine mahalleye diğer yerlerden göç etmiş kişilere göre nispeten kısa sürede ulaşabildiklerini bize gösteriyor.

Arapgirliler İstanbul'a ve Kasap İlyas mahallesine iş bulmaya, yerleşmeye, aile kurmaya geliyorlardı. Buna karşılık, Tablo 8'de de görüldüğü gibi, imparatorluğun diğer bölgelerinden İstanbul'a göçenler arasında çok sayıda "parçalanmış aile", evli çift içermeyen aile (tip 1 ve tip 2) vardı. "93 harbi"nden çok etkilenen Rumeli'den muhacir olarak İstanbul'a gelenler buna örnektir. Bu göçmenlerin aşağı yukarı dörtte biri bu tipte ailelerden oluşuyordu. Oysa Arapgir kökenlilerde bu tip ailelerin oranı % 5'i geçmiyordu. En büyük hanehalkı boyutu yerleşik İstanbullu ailelerde görünüyordu elbette (bkz. Tablo 4). Yine de, taşra doğumlular arasında yerleşik İstanbullu hanehalklarının boyutuna en çok yaklaşan da Arapgir kökenlilerdi. Bu durumun bir yerleşiklik, kalıcılık ve istikrar göstergesi olduğunun tekrar altını çizmek gerek.

Kasap İlyas mahallesinde yaşayan Arapgir kökenli aile ve hanehalklarının yapısı hakkındaki tespitlerimiz elbette ki bu bölümde mercek altına aldığımız tarihsel dönem, yani çok kabaca ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı için geçerlidir. Karşılaştırma yapmamızı sağlayabilecek türden ve İstanbul'un başka mahallelerine ait benzer veriler elde yok ne yazık ki. Dolayısıyla, Arapgirli göçmenlerin İstanbul'a geldikten sonra zaman içinde izledikleri coğrafi ve mesleki güzergâhları saptayabilmek de maalesef mümkün değil. Yani uzun vâdede kırsal göçle oluşan "büyük resmi" göremiyoruz. Ayrıca, Kasap İlyas mahallesi ve Ispanakçı Viranesi'nin şehre gelen Arapgir kökenli aileler tarafından daha yerleşik bir konuma doğru giderken geçici bir konaklama mekânı olarak kullanılmakta olabileceği ihtimalini de göz ardı edemeyiz. Bu takdirde de Kasap İlyas mahallesinde 1885 yılında gözlemlediğimiz durum, pekâlâ Arapgir göçmenlerinin yüzyıllardır devam etmekte olan zincirleme göç ve şehre entegrasyon süreçlerinde kısa bir geçiş dönemini temsil ediyor da olabilir.

Mahalledeki çeşitlilik: paşalar, köleler ve dilenciler

İstanbul'un bu küçük mahallesinde yaşayan tek kayda değer topluluk bu göçmen Arapgirliler değildi. Onlar mahalledeki tek göçmen topluluk da değildiler zaten. Kasap İlyas mahallesi İmparatorluk başkenti İstanbul'un nüfus çeşitliliğinin küçük bir nümunesiydi birçok bakımdan. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında mahallede daha başka hayli ilginç küçük topluluklar da yaşamaktaydı.

Mahalledeki belki de en dikkat çekici grup sayım defterine adlarının önüne *arap*, *zenci* veya *zenciye* nitelemesi konarak kaydedilmiş olan siyahî sakinler grubuydu. 1885 sayımında Kasap İlyas mahallesinde bu şekilde kayda geçmiş tam 38 kişi vardı. Bunların 32 tanesi kadın, sadece 6'sı erkekti. Bu kişilerin doğum yerleri ya "Arabistan", ya "Sudan" ya da "Habeş" olarak kayda geçmişti ve pek azının açıkça belirtilmiş bir mesleği vardı. Hepsi de ya azat edilmiş köleler (*müttekâ*) ya da onların çocuklarıydı. Sultan Abdülmecid'in 1857 tarihli bir fermanıyla kesin bir şekilde yasaklanmış olan Afrika kökenli köle ticareti, gittikçe azalarak da olsa, 1860 ve 1870'lere kadar devam etmişti aslında[15].

1885 yılında Kasap İlyas mahallesinin bu otuz sekiz adet siyahî sakini bağımsız hanehalkları içinde yaşıyorlardı. Birkaçı da evli ve çocukluydu. Dört tanesi ise kendi ayrı hanelerinde değil, başkalarının hanehalkları içinde –sayım belgelerinde sık sık göründüğü gibi– "hizmetkâr" sıfatıyla bulunuyorlardı. Bunlardan biri de Kasap İlyas camii müezzini Ahmet Efendi'nin evinde çalışıyordu. Sayım belgeleri bu kişilerin statüleri hakkında bazan daha da açık seçiktir. Örneğin, siyahî kadınların iki tanesinin kayıtlarda "...[aile reisinin].. *kölesi*" olarak, bir diğerinin ise *cariyesi* şeklinde nitelendiğini görüyoruz.

Bu kadar çok sayıda azatlı siyahî kölenin İstanbul'un bu küçük mahallesinde kümelenmiş olmasının birkaç nedeni vardı. Her şeyden önce, Kasap İlyas mahallesinin kentin merkezî bir bölgesinde yer almayan, periferik ve nispeten mütevazı bir mahalle olması, haliyle pek varlıklı olmayan bu azat edilmiş köle topluluğunun buraya yerleşmesinde etken olmuş olmalıdır. Ama daha da önemlisi, dönemin İstanbul'unda *kolbaşı* adı verilen azatlı köle grubu önderlerinden biri Kasap İlyas mahallesini mesken seçmişti.

1885 yılında elli yaşında olan Neş'et Kadın, kendi oğlu ve hepsi de kendisi gibi "Arabistan" doğumlu yedi kadınla birlikte Hamam Odaları sokağındaki 22 numaralı evde ikamet etmekteydi. Sayım defterine kaydı "Kolbaşı Neş'et kadın" olarak geçmiştir. Neş'et kadınla aynı evde oturan ve en genci onbeş, en yaşlısı ise seksen yaşında olan diğer yedi kadının birbirleriyle herhangi bir akrabalık ilişkisi olup olmadığı ise sayım defterinde belirtilmemiş. Aynı sokaktaki bir diğer evde ise "Arabistan" doğumlu iki kadın birlikte oturmaktaydı. Neş'et kadının evine en fazla yüz metre mesafedeki üç evde ise toplam dokuz siyahî kadın yaşıyordu.

15 Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik ve köle ticareti hakkında bkz. Ehud Toledano, *The Ottoman Slave Trade and its Suppression*, Princeton, Princeton University Press, 1982; Hakan Erdem, *Slavery and its Demise in the Ottoman Empire, 1800-1909*, Londra, Macmillan, 1996. Hakan Erdem'in bu kitabında geç Osmanlı döneminin İstanbul'unda kölelerin ve azatlı kölelerin sosyal statüsü ve yaşamı hakkında ilginç yorum ve değerlendirmeler vardır.

Geç Osmanlı dönemi İstanbul'unda azat edilmiş (çoğunlukla kadın) kölelerin oluşturduğu bu türden birçok destek ve dayanışma grubu vardı ve her birinin başında bir *kolbaşı* bulunurdu. Bu enformel dayanışma ağlarının öncelikli amacı şu ya da bu sebeple "evsiz" kalmış olan eski kölelere yaşam olanağı ve barınak sağlamaktı. Dolayısıyla, "sahiplerinden" zulüm görenlere veya hastalara da sığınma yeri sağlanmış olurdu. Ondokuzuncu yüzyıl öncesinde kolbaşıların sahipleriyle araları kötü olan kölelerin özgürlüklerini satın almak için müdahale ettikleri ve para temin ettikleri de biliniyor. Kolbaşılar işsiz kalmış azatlı kölelere geçici barınak sağlarlar, varlıklı ailelere, konaklara aşçı, dadı ve hizmetkâr bulmak için aracılık ederek bir tür "iş ve işçi bulma ofisi" işlevi de yerine getirirlerdi.

Bütün bunların yanısıra bazan kolbaşının ve ikamet ettiği evin bambaşka işlevler üstlendiği de oluyordu. Esas itibariyle dinsel/ritüel fonksiyonlardı bunlar. Bu Afrika kökenli siyahîlerin kendileriyle birlikte getirdikleri yerel dinî inaçların gerektirdiği törenlerin yapıldığı mekândı kolbaşının evi. Bu Afrika kökenlilerin çoğu esasında Müslümanlığı kabul etmişlerdi, ama yine de, her zaman ve açıktan açığa olmasa bile, bir biçimde eski pagan dinlerinin tören ve ritüellerini yerine getirmeye devam ediyorlardı. Sadece kadınların katıldığı, cezbeli bir biçimde devam ettiği anlaşılan ve halk ağzında *Arap düğünü* olarak da adlandırılan bu dinsel törenlerde *kolbaşı* bazan cezbeye giren ve ilâh ile insan arasında ilişkiyi sağlayan rahibe rolünü oynardı. Gürültülü geçtiği anlaşılan bu pagan ritüeller İstanbul'da zaman zaman şikâyet konusu da olmuşlardı[16].

İşte Kasap İlyas mahallesindeki Neş'et kadın da işte böyle bir enformel siyahî kadın topluluğunun başındaydı ve bu topluluğun hem bir tür "sendika temsilcisi" hem de pagan tapınma rahibesi rolünü oynayan *kolbaşı*sı idi. Neş'et kadın mahallede bir tanesi kirada olan iki evin sahibesiydi. Bu evlerden birinin yarı hissesini 1885 yılında komşu Etyemez semtinde oturan bir diğer azatlı köle kadına satmıştı. Neş'et kadının herhalde bu topluluğun en varlıklı kişisi olması onu yardıma muhtaç veya daha mütevazı olan diğerleri için bir çekim merkezi hâline getirmiş olmalıydı. Hakan Erdem bu toplulukların her birini bir "yerel tekke" olarak adlandırır ama hem bu grupların bir merkezden örgütlenmiş formel bir yaplanmaya sahip olup olmadıkları hem de her bir yerel grubun zaman içinde sürekliliğe kavuşup kavuşamadığı pek kuşkuludur. 1885 yılında Kasap İlyas mahallesinde toplam olarak beş ev bu gruba mensup kadınlara aitti. Bunlardan biri olan Şirin kadın 1883 yılında Horasancı sokağı 8 numaradaki evini satmıştı.

16 Ondokuzuncu yüzyılda İstanbul'daki bu Afrika kökenli ve azat edilmiş köle grupları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hakan Erdem, *a.g.e.*

Satış akdinde ise Şirin Kadın'ın sosyal statüsü, yani azatlı köle oluşu eski sahibinin adı da verilerek açıkça belirtilmişti: "*Çorlulu Eyüp ağa'nın müttekâsı Şirin kadın*".

1907 yılında yapılmış son Osmanlı nüfus sayımında Kasap İlyas mahallesinde artık yirmi iki yıl önceki sayımda olduğu gibi 38 adet değil, sadece 25 azat edilmiş köle yaşıyordu. Nitekim 1880'li yıllarda köle ticareti tamamen durmuş, dolayısıyla da İstanbul'un siyahî nüfusu hem azalmış hem de yaşlanmıştı. 1907'de artık Neş'et Kadın diye biri yoktu Kasap İlyas mahallesinde. Mahalledeki "Arabistan", "Sudan" veya "Habeşistan" doğumlu ve sayım belgelerinde *zenci* diye nitelenen kişiler ise artık mahallenin her tarafına dağılmışlardı ve yirmi yıl önce olduğu gibi birkaç evde hep birlikte oturmuyorlardı.

1885 sayımında mahalledeki otuz altı kişinin doğum yeri "Çerkes" olarak kayda geçirilmişti. Aslında Kuzey Kafkasya'daki bir etnik ve dil grubuna verilen bu kolektif isim Osmanlı döneminde çok daha geniş bir alanı kapsamaktaydı ve gerek Kafkasya'da gerekse Kafkas ötesinde yaşayan tüm Müslümanlar bu adla anılıyorlardı. Geleneksel köle ticaretiyle bu yöreden de İstanbul'a büyük çoğunluğu kadın çok sayıda köle/cariye getiriliyordu[17]. Gerçi 1850'li ve 60'lı yıllarda Şeyh Şamil isyanı ve sonucunda Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'yı bütünüyle ele geçirmesinin sonrasında bu bölgeden Osmanlı'ya ve İstanbul'a yoğun bir zorunlu göç akımı da yaşanmıştı. Dolayısıyla mahallemizdeki "Çerkes" doğumluların azatlı köle mi Kafkas muhaciri mi oduklarını bilmeye imkân yok. 1885 yılında mahallemizde yaşayan otuz altı adet "Çerkes" doğumlu kişinin otuzu kadındı. Bunlar arasında Kasap İlyas mahallesi muhtarı Osman Efendi'nin eşi Fatma Şöhret hanım da vardı. Altı adet "Çerkes" doğumlu kadın ise mahalledeki çeşitli evlerde "hizmetkâr" olarak bulunuyorlardı. Mahalledeki toplam 242 adet hanehalkının da sadece dört tanesinin resinin doğum yeri "Çerkes" olarak kaydedilmişti.

Ondokuzuncu yüzyıl Kasap İlyas mahallesinin çok çeşitlilik içeren fakat pek de varlıklı sayılmayacak bir mahalle olduğunun birkaç kez altını çizdik. Mahalledeki en yoksul topluluk ne Arapgirli kırsal göçmenlerdi ne de az önce sözünü ettiğimiz siyâhî azatlı köleler grubu. Bu iki topluluğun varlıklı olduğunu iddia etmek zor; ama bu iki grubun hiç değilse evsizlere, hastalara ve aralarındaki en yoksullara barınak sağlayan, gerektiğinde iş ve konut bulan epey etkin bir örgütlenme modeli, bir destek ve dayanışma ağı vardı.

17 Bkz. Ehud Toledano, *The Ottoman Slave Trade and its Suppression*, Princeton, Princeton University Press, 1982.

Oysa mahallede bu tür bir ilişki ağından yararlanamayacak kadar fakir, geçimlerini sadece ve sadece dilencilik yaparak, sadaka toplayarak sağlamak zorunda kalmış olan kişiler de vardı. Bu kişilerin başka bir geçim kaynakları bulunmadığı o kadar âşikârdı ki sayım belgelerinde meslekleri *sa'il* (dilenci) veya *se'eleden* (dilencilerden biri) olarak geçiyordu. 1885 yılı nüfus sayımında Kasap İlyas mahallesinde yaşayan on kişinin kaydının meslek hanesine *sa'il* veya *se'eleden*, bir kişininkine de *fukara* yazılmış bulunuyordu. Bunlar arasında hepsi de *sa'il* olan iki evli çift vardı. Genel olarak nispeten yaşlı kişiler olmaları dışında bu dilenci kitlesinde başka açılardan (cinsiyet, doğum yeri, aile yapısı vb.) bir homojenlik görülmüyor. Bu kişilerin dilencilik "mesleğini" nerede icra ettikleri veya geçimlerinin hangi hayırseverlerin sadakasıyla temin edildiği konusunda bilgi sahibi değiliz.

1885 yılında Kasap İlyas mahallesinin gayrımüslim nüfusunun kaydedildiği defterin kayıp olduğunu, dolayısıyla da 1885 yılında gayrımüslim oranının 1907 nüfüs sayımıyle aynı (% 10.2) olduğunu varsaymak durumunda kaldığımızı daha önce belirtmiştik. Ne var ki, mahallenin sekenesi için geçerli sayabileceğimiz bu oran, mahallede gayrımenkul sahipliği için kesinlikle geçerli değildir. Kasap İlyas muhtarı Osman Efendi'nin nüfus sayımıyla aynı yıl yaptığı bir gayrımenkul dökümüne göre mahallede 1885 yılında ev, konak dükkân, arsa vb. gibi her türden 250 adet gayrımenkul vardı. Bunların da % 10'luk bir oranı değil, sadece sekiz tanesinin sahibi gayrımüslimdi. İsimlerinden anlayabildiğimiz kadarıyla da bu gayrımüslim mülk sahiplerinin hepsi de Rumdu[18]. Mahallede oturan gayrımüslim nüfusunun büyük kısmı, demek ki, ev sahibi değil, kiracıydı. Her hâlükârda Kasap İlyas mahallesinin bir miktar gayrımüslim nüfus içeren, fakat esas itibariyle Müslüman mahallesi olduğu ortadaydı ve bu durum onaltıncı yüzyılda da böyleydi, ondokuzuncu yüzyılda da.

Sokaklar, Evler, Depolar ve Dükkânlar: Mahallede Ticari Bölgeler ve Meskenler

1885 yılında mahallede 242 adet Müslüman hanehalkı vardı. Ne var ki, mahalledeki mesken sayısı bundan azdı. Sayım belgelerine göre mahallede sadece 149 *hane* bulunuyordu (Bkz. Tablo 9). Bu *hane*ler dışında mahallede mesken olarak kullanılmakta olan *oda, konak, dükkân* vb. gibi birkaç gayrımenkul daha bulunduğunu düşünürsek mahalledeki toplam konut sayısının 160'ı bulduğunu

18 D3, s. 1-23.

varsayabiliriz. Her hâlükârda sayım sırasında listelenen birçok *hane*nin birden fazla hanehalkı veya aile barındırmakta olduğu açık. Belgelerde bunu teyit eden önemli bir ayrıntı da var: Sayım belgelerinde hanehalkları bulundukları sokağa ve bu sokaktaki konutlarının kapı numarasına göre sıralanmışlardı ve bu şekilde belirtilen birçok hanehalkı adresinde kapı numarasından sonra *mükerrer* ifadesi eklenmişti. Bu da aynı kapı numarasını taşıyan evde birden fazla hanehalkının ikamet etmekte olduğu anlamına geliyordu.

Aileler ve meskenler

Mahallede sadece 149 *hane*ye karşılık 242 adet hanehalkı mevcut olması bu *hane*lerin yarısından fazlasında bir değil en az iki aile/hanehalkı yaşamakta olduğuna işaret eder. Diğer bir deyişle, mahallede en azından 150 aile/hanehalkı oturdukları mekânı başka bir aileyle paylaşmak durumundaydılar. Yani her ailenin bağımsız bir evi, *hane*si yoktu. Dolayısıyla, mesken başına ortalama olarak birden fazla aile/hanehalkı düşüyordu, aynı meskende birden fazla konut birimi vardı. Aynı meskeni paylaşmakta olan ailelerin bazıları ev sahibi ise de, muhtemelen birçokları da kiracıydı. Kiracılık da herhalde mahalleye gelmiş kırsal göçmenler arasında daha sıkça rastlanır bir durumdu.

Hane	149	Fırın	2
Konak	4	*Çeşme*	2
Dükkân	24	Tekke	2
Mağaza (depo)	24	Hamam	1
Oda	4	Karakol	1
Arsa	29	Kayıkhane	1
Cami	2	Türbe	1
Bostan	1	*Şadırvan*	1
Bahçe	7	Tabutluk	1
Kahvehane	2	Ahır	2
Belirsiz	11		

Tablo 9 1885 yılında Kasap ilyas mahallesinde mevcut gayrımenkullerin mahalle muhtarı tarafından kaleme alınmış listesi[19]

1885 yılı nüfus sayımı dolayısıyla muhtar Osman Efendi Kasap İlyas mahallesinde mevcut tüm gayrımenkullerin bir listesini çıkarmıştı. Meskûn olsun ya da olmasın, ister kamuya, ister özel kişilere veya bir vakfa ait olsun, gerçek bir bina

19 D3, s. 1-26.

olsun ya da olmasın, bir sokak numarası taşıyan her gayrımenkulü bu listeye almıştı Osman Efendi.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, 1885 yılında Kasap İlyas mahallesinde ortalama hanehalkı büyüklüğü 3.82 idi. Eğer her meskende bir tek hanehalkı yaşıyor olsaydı *hane* başına düşen kişi sayısı da aynı olurdu. Oysa mahalle nüfusunu mahalledeki meskûn *hane* adedine böldüğümüzde elde ettiğimiz rakam çok daha yüksekti: 5.53. Bu rakam ortalama hanehalkı büyüklüğünden % 50 daha yüksektir. Arapgir kökenli kırsal göçmen nüfusun kümelendiğini gördüğümüz Ispanakçı Viranesi'nde ise ev başına düşen kişi sayısı mahalle ortalamasından daha yüksektir. Burada hane başına düşen kişi sayısı 6.32'dir. Ispanakçı Viranesi'ndeki bildiğimiz eski püskü evlerin büyük çoğunluğunda birden fazla hanehalkı yaşıyordu demek ki.

Eldeki bu veriler ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Kasap İlyas mahallesinde gerçek bir "konut sorunu" olduğunu ileri sürmemize izin verir mi acaba? Eldeki verilerden hareketle mahallede aşırı bir nüfus yoğunluğu bulunduğunu iddia etmek caiz midir? Bu sorulara kesin bir cevap vermek zor. Mahalleye yeni göçenlerin (örneğin Arapgirlilerin) ve özellikle bekâr uşaklarının mahallenin belli bir bölümünde hiç değilse bir süre için eski, küçük ve "konforsuz" evlerde sıkışık bir biçimde yaşadıklarını biliyoruz. Ama bundan fazlasını söylemek mümkün görünmüyor.

Ayrıca, ne o dönemin İstanbul'u için anlamlı ve güvenilir bir "konut standartına" sahibiz ne de elimizde karşılaştırma yapabilmemize olanak sağlayacak Suriçi İstanbulu'nun başka bir mahallesine ait benzer demografik veriler var. Diğer yandan, bu döneme ait mahallemizi içeren ayrıntılı kadastro haritaları mevcut değildir: Ondokuzuncu yüzyıl sonlarıyla yirminci yüzyıl başlarında Charles Edward Goad ve Jacques Pervititch gibi topograf ve mimarlar tarafından sigorta amacıyla yapılmış olan ve her evin ve bahçesinin ölçülerini ve evsafını da belirten çok ayrıntılı İstanbul haritalarının maalesef Kasap İlyas mahallesini kapsayan paftaları bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Kasap İlyas mahallesi içindeki ev ve diğer gayrımenkullerin nitelikleri hakkında Tablo 9'daki listede görünenlerin dışında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz: Mahallenin bu evleri kaç katlıydılar? Yüzölçümleri neydi? Kaçı ahşap, kaçı kârgirdi? Kaç odaları vardı, odalar dışında evler hangi unsurları içeriyordu? Eğer varsa bahçeleri nasıldı? vb. Bu soruların kesin cevabı yok.

Ancak, mahalle sakinlerinin kökenlerine, mesleklerine, sosyal statülerine bakarak, Kasap İlyas mahallesinin ondokuzuncu yüzyılda da, tıpkı onaltıncı

yüzyılda olduğu gibi, pek de varlıklı bir mahalle sayılamayacağını ve mahallede mevcut olduğunu bildiğimiz birkaç konağa rağmen genel olarak evlerin dönemin genelgeçer konut standartlarına göre pek büyük, pahalı, mükellef ya da konforlu olmadıklarını el yordamıyla tahmin edebiliyoruz. Davud Paşa Şer'iye Mahkemesi kayıtlarına göre Kasap İlyas mahallesinde 1840'lı yılların ortalarında el değiştiren bir konak şöyle tarif ediliyor:

> *"...tabaka-yı ulyâda* [en üst katta] *üç bab oda ve bir kiler ve bir abdesthane ve kenif ve bir sofa ve vüstada* [orta katta] *üç bab oda ve bir abdesthane ve kenif ve bir sofa ve süflâda* [alt katta] *bir matbah ve bir kenif ve bir kömürlük ve selâmlık tâbir olunan mahâlde* [adı verilen yerde] *ulyâda bir bab oda ve abdesthane ve vüstada bir bab oda ve abdesthane ve bir kenif ve bir ahır ve bir-i ma* [su kuyusu] *ve bir mikdar bahçe ve sokak kapılarını müştemil* [içeren] *bir bab mülk* [özel mülk] *konak..."*[20]

Harem ve selâmlık bölümleri olan, bahçesi ve kendi su kuyusu bulunan sekiz odalı koskoca bir konaktı bu. Ancak, 1885 yılında mahallemizde yüz kırk dokuz eve karşılık sadece dört adet konak bulunuyordu (bkz. Tablo 9). Mahalledeki daha mütevazı evlerden biri 1850'li yıllara ait bir satış akdinde şöyle tanımlanıyordu örneğin:

> *"...fevkânî* [üstte] *iki bab oda ve sofa ve tahtânî* [altta] *iki bab oda ve hamam ve berber ma' dükkân..."*[21]

Alt katında bir berber dükkânı bulunduğu anlaşılan bu mütevazı konutun dört odası vardı. Kasap İlyas'taki çoğu konutların bundan çok daha büyük olduğu sanılmamalı. Davud Paşa mahkemesindeki ondokuzuncu yüzyıla ait birçok satış akdinde mahallede bundan daha da küçük evler bulunduğunu görmekteyiz. Örneğin, bir oda, bir sofa ve bir avludan ibaret evler de satışa konu oluyordu. Küçük evler hakkında kullanılan "bakla sofa nohut oda" deyimi boşuna değildir elbette.

Ayrıca, mahallede birçok kişi sayımda *hane* olarak nitelenen mekânlarda değil, kahvehane, dükkân, ahır, mağaza gibi esas itibariyle konut niteliği taşımayan mekânlarda yaşıyorlardı. İki kişi birer *oda*da, bir kişi ise *kahvehane*de

20 [İSA-DM], 8/110, vr. 2a; 1 Cemaziyülevvel 1261 (7 Haziran 1845) tarihli kayıt.
21 [İSA-DM], 8/120, vr. 3a; 6 Şaban 1270 (4 Mayıs 1854) tarihli kayıt.

ikamet etmekteydi 1885'te. Üç kişinin ise (karı, koca ve erkek çocuk) Helvacı sokağındaki bir *mağaza*ta ikamet ettikleri kayda geçmişti.

1907 yılında yapılan son Osmanlı nüfus sayımında ise mahallede esas itibariyle ev niteliği taşımayan mekânlarda oturanların sayısının çok artmış olduğunu görürüz. Bu sayım sırasında mahallede on iki kişinin sayımda *dükkân* olarak nitelenen mekânlarda, sekiz kişinin ise *kahvehane*lerde sürekli olarak ikamet ettiği kayda geçmişti. Yirmi altı kişinin ise (bunların çoğu Arapgir kökenli bekârlardı) mahalledeki altı ayrı *mağaza*ta (yani depoda) oturdukları sayım belgelerinde kaydedilmişti.

1885 yılında caminin hemen yakınlarında Kasap İlyas camii vakfına ait üç ev bulunuyordu. Yokuşçeşme sokağı 11 numaralı evde eşi ve kayınvalidesiyle birlikte imam Ahmet Necati Efendi oturmaktaydı. Samatya caddesi 52 numaralı evde ise eşi ve kızıyla birlikte müezzin Mehmet Efendi ikamet ediyordu.

1885 yılında caminin hemen arkasında bulunan Cami-i Şerif sokağındaki 8 numaralı evde ise Kasap İlyas mahallesi muhtarı Osman Efendi (1837-1904) ailesiyle birlikte oturmaktaydı. O sıralarda birkaç yıldır muhtarlık görevini yapmakta olan Osman Efendi İstanbul doğumluydu. Osman Efendi'nin reisi bulunduğu hanehalkında toplam olarak altı kişi vardı. Kendisiyle birlikte sayım sırasında 40 yaşında olan eşi Fatma Şöhret hanım, yedi ve dört yaşlarındaki iki kızı ve bir kadın hizmetkâr yaşıyorlardı. Daha sonra, 1895 yılında ilk torunu Osman dünyaya gelecekti. Osman Efendi ve ailesinin başka bir hanehalkıyla paylaşmadan oturdukları ev kendilerine aitti ve resmen Fatma Şöhret hanım adına kayıtlıydı. Osman Efendi'nin mesleği astarcılıktı. Ancak, mahallede bir astarcı dükkânı, yani terzi malzemelerinin ve dikiş gereçlerinin satıldığı dükkân yoktu. Osman Efendi'nin dükkânı şehrin daha merkezî alışveriş bölgelerinden birinde olmalıydı. Belki de Kapalıçarşıda'ydı. Uzun yıllar boyunca, neredeyse bir çeyrek asır süreyle muhtarlık yapan Osman Efendi, daha önce de belirttiğimiz üzere, resmî görevlerini büyük bir özenle yerine getiriyordu.

Mevcut hanehalkları açısından Kasap İlyas mahallesinin İstanbul'un daha merkezî bölgelerindeki mahallelerinden farklı bir özelliğinden de söz etmek gerek. Bu mahallede hiçbir zaman insanların sosyal statüleri, amaçları, kültürel veya dinî inançları, hayat tarzları ya da mesleklerinden dolayı topluca yaşamak durumunda oldukları büyük ortak mekânlar, toplu meskenler, kalabalık hanehalkları pek olmamıştır.

Osmanlı İstanbulu'nda insanların topluca ikamet ettikleri kuruluşlar arasında çeşitli tarikatlara mensup *tekkeler* önde gelmiştir. Kasap İlyas mahallesinde iki tekke vardı. Bunlardan biri Samatya caddesinde 53 numarada,

diğeri de Yokuşçeşme sokağında Cerrahpaşa'ya doğru çıkarken sol kolda 19 numaradaydı. İlki Kadiriye'ye mensup Gümüş Baba tekkesi (namı diğer Taşçı tekkesi), ikincisi ise Rufaiye tarikatına bağlı Bekâr Bey (ya da Kâmil Efendi) tekkesi idi[22]. Bu tekkelerin şeyhleri sayım sırasında aileleriyle birlikte tekke binasında oturuyorlardı. Örneğin, 1885'te Bekâr Bey tekkesinin şeyhi İhsan Efendi Maliye Nezareti'nde memurdu ve mesleği sayım kayıtlarına *maliye ketebesinden* olarak geçmişti. Tekkede kendisiyle birlikte erkek kardeşi, kız kardeşi ve kayıtlara *derviş* olarak geçmiş biri, yani toplam dört kişi ikamet ediyordu. Gümüş Baba tekkesi şeyhi İbrahim efendi bin Sadullah'a gelince, tekkede hepsi de aile efradı veya hizmetkâr olan altı kişiyle birlikte ikamet etmekteydi.

Gümüş Baba ve Bekâr Bey tekkelerinin hiçbiri pek büyük çaplı kuruluşlar sayılamaz. İkisi de onsekizinci yüzyılın sonları veya ondokuzuncu yüzyılın başlarında oluşmuş dergâhlardı. Bekâr Bey tekkesinin zikir günü Cumartesi, Gümüş Baba tekkesininki de Salı günü idi. Ne var ki, bu tekkelerin hiçbiri bir *Asitâne* niteliği taşıyan, mensup olduğu tarikatin temel eğitiminin de verilip derviş yetiştirildiği, prestijli ve çekim gücü yüksek olan bir tasavvuf merkezi değildi. Ayrıca, mahallemizdeki bu iki tekke tarikat mensubu çok sayıda dervişin sürekli olarak barınabileceği kadar büyük yapılar olmadıkları gibi, mesela İstanbul'daki bazı Mevlevîhaneler gibi dinî ve kültürel faaliyetleri dolayısıyla bir çekim alanı oluşturacak denli önemli kuruluşlar da değildi.

Osmanlı İstanbulu'nda insanların topluca oturdukları meskenler, büyük ve kolektif hanehalkları arasında *medreseler* de önemli yer tutuyordu. Ne var ki, mahallemizin sınırları içinde hiçbir medrese yoktu. Büyüklü küçüklü medreselerin çokça bulunduğu Fatih ve Süleymaniye gibi ulemâ semtleri ise mahallemize nispeten uzaktı. Kasap İlyas'a en yakın medrese Davud Paşa külliyesine ait olan Davud Paşa medresesiydi. Kocamustafapaşa istikametinde Esekapısı'ndaki İbrahim Efendi ve batı yönündeki komşu semt olan Etyemez'deki Şah Sultan medreseleriyle Cerrahpaşa camiinin hemen karşısında bulunan Gevherhan Sultan medresesi de mahalleye birkaç yüz metre mesafedeydiler.

Ne var ki, mahallemize yakın bu dört medresenin dördü de Fatih veya Süleymaniye'deki medreselere oranla çok küçük çapta kuruluşlardı. Bunların pek prestijli oldukları da söylenemez. Faal İstanbul medreselerinin tümünün dökümünü içeren ve 1869 yılında yapılmış bir listeye göre Kasap İlyas'a komşu

22 Bu iki tekkenin tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Baha Tanman, "Bekâr Bey Tekkesi" ve "Taşçı Tekkesi" maddeleri, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedis*i, İstanbul, Tarih Vakfı yayınları, 1995, Cilt 4, s. 403-404 ve Cilt 7, s. 220-221.

sayabileceğimiz bu dört medresenin hiçbiri devamlı olarak bir hoca/müderris bulundurulacak kadar önemli kuruluşlar değildi. Bu medreselerde ikamet eden talebenin sayısı da çok azdı. Anlaşılan talebeler orada yaşıyor fakat ders için başka medreseye gidiyorlardı. Davud Paşa medresesinin hücrelerinde yirmi beş, İbrahim Efendi medresesinde on iki, Şah Sultan medresesinde altı ve bu civardaki medreselerin en önemlisi olan Gevherhan Sultan medresesinmde de sadece yirmi yedi talebe yaşamaktaydı o tarihte[23].

Şehir merkezinden ve şehrin ticari bölgelerinden nispeten uzak olan mahallemizde, ayrıca, genellikle İstanbul'a çalışmaya gelen bekâr uşaklarının topluca barındıkları *bekâr odaları* bulunmuyordu, bulunmuş olması da beklenmemeli. 1885 sayımında mahallede "oda" olarak nitelenen yalnızca dört tane konut vardı. Bunların da sadece bir tanesi meskûndu ve o "oda"da iki kişi kalmaktaydı. 1907 sayımında ise işgal ettikleri mesken türü "oda" olarak tanımlanan sadece dört kişi vardı mahallede. Aynı nedenlerle, esnaf ya da zanaatkârların toplu olarak bulundukları ve mesleklerini icra ettikleri *han*lardan veya *bedesten*lerden de hiç olmamıştı Kasap İlyas'ta.

Mahallemizde İstanbul çapında kalıcı bir önemi haiz ve çekim merkezi niteliğini taşıyan başkaca bir kültür kurumu da yoktu. Davud Paşa, Cerrah Mehmed Paşa ve külliyesinde önemlice bir kütüphanesi de bulunan Hekimoğlu Ali Paşa gibi vüzerâ camileri topografik olarak daha "yukarıda"ydı. Kasap İlyas mahallesi ise bu külliyelerle deniz arasında, İstanbul'un yedinci tepesinin eteklerinde, yani topografik olarak daha "aşağıda" kalıyordu.

Eğitim kurumları içinde, mahallemizde sürekliliği olan yalnızca ilkokullar, yani "sıbyan mektepleri"ydi. Bunlardan Şerif Paşa mekteb-i inası (Şerif Paşa kız ilkokulu) olarak bilinen okul ilginçtir. Bu kız okulu 1885 yılında Yokuşçeşme sokağı 11 numaralı evde faaliyet gösteriyordu24. Oysa bu ev aslında Kasap İlyas camii vakfına aitti ve o sırada orada oturmakta olan mahalle imamı Ahmet Necati Efendi'ye meşruta idi. Dolayısıyla, Ahmet Necati Efendi'nin imametinin gereği olarak oturduğu evin aynı zamanda düzenli bir şekilde mahallenin ilkokul çağındaki kızlarına mektep vazifesi de gördüğü anlaşılıyor. Mahallelinin güvenip çocuklarını teslim ettiği anlaşılan Ahmet Necati Efendi ilkokul yaşındaki

23 Bkz. Mustafa Kara, *Din, San'at, Hayat açısından Tekkelr ve Zaviyeler*, İstanbul, Dergâh yayınları, 1977; Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7-8, 1977, s. 277-393; Klaus Kreiser, "Medresen und Derwischkonvente in İstanbul: Quantitative Aspekte", *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman* içinde, Paris, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1983, s. 109-127.

24 Bkz. Sedat Kumbaracılar, "İlk Kız Okullarımız nasıl kuruldu?", *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 4, Mayıs 1969, s.77- 83.

kızlara muhtemelen esas itibariyle okumayı, yazmayı, *Kur'an* okumayı, belki de biraz aritmetik öğretiyordu.

Bu kız mektebinde başka öğretmen bulunup bulunmadığını bilemiyoruz. Ancak, bu okulun Tanzimat döneminin eğitimdeki reform girişimlerinden pek etkilenmediğini ve mahalle mekteplerinde eskiden beri uygulanagelen geleneksel usûllerle eğitim yaptığı dönemin resmî kayıtlarına geçmişti. 1895 yılında yayınlanan İstanbul'a ait resmî eğitim istatistiklerine göre o sıralarda bu küçük mahalle mektebinde onsekizi kız ve ikisi erkek toplam yirmi öğrenci eğitim görmekteydi ve uygulanan tedrisat yöntemi modern yöntem ("*usûl-i cedid*") değil, eski yöntemdi ("*usûl-i kadîm*").[25]

"Yukarı mahalle" ve "aşağı mahalle"

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında mahalledeki yerleşim düzeni İstanbul'un bu yedinci tepesinin eteklerinin topografyasıyla genel olarak uyum hâlindeydi. Denize paralel olarak ve aşağı yukarı deniz seviyesinde doğu-batı istikametinde uzanan Samatya caddesi (eski adıyla "Kasap Yolu") mahallenin birçok bakımdan "ana caddesiydi". Mahalledeki dükkânların istisnasız hepsi ve cami, hamam, polis karakolu ve çeşme gibi kamu binalarıyla beraber iki adet kahvehane ve mahalledeki tüm ekâbir konakları bu cadde üzerinde bulunuyorlardı.

Bu "ana caddeden" bir de tramvay hattı geçiyordu o dönemde. Aksaray-Yedikule hattı 1870'li yıllarda hizmete açılmış olan ilk atlı tramvay hatlarından biriydi. İstanbul'un tramvay hatları ancak 1900'lü yıllardan itibaren elektrikli hâle gelecekti. Tramvayın geçişi dolayısıyla parke taşlarıyla döşenmiş olan Samatya caddesinin zemini her gün Kazlıçeşme mezbahalarından Aksaray'daki Yeniçeri odalarına et taşıyan kasapların geçip "Kasap Yolu" olarak adlandırıldığı dönemlerdeki gibi toprak değildi artık. Bu yolun bazı bölümleri iki tramvay arabasının birlikte gecebileceği kadar geniş olmadığı için tramvay hattı açılmadan önce bazı ev ve dükkânların kamulaştırılıp yıkılmaları gerekmişti. Mahalleyi şehrin merkezî bölgelerine bağlayan bu tramvay hattının işletmeye açılmasının sonuçlarından biri de herhalde Davud Paşa iskelesinin o tarihten önce kısmen de olsa sahip olduğu şehir içi yolcu taşıma işlevinin tamamen ortadan kalkması olmuştur.

Kasap İlyas mahallesi ve civarındaki sokakların genişlik ve uzunluklarının ilk kesin ve ayrıntılı ölçümleri bir Alman topografya şirketi tarafından Birin-

25 Bkz. Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimattan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları (Tarihsel İstatistikler Dizisi, Cilt 6), 2000, sayfa 55.

ci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde yapıldı[26]. Bu ölçümler tramvay hattının geçişinden kırk yıl sonra dahi mahallemizin yeni parke taşı döşenmiş ve en geniş yolu olan "ana cadde"sinin tam olarak "modern" bir cadde düzenine henüz geçemediğini gösteriyor. Yaya kaldırımları dahil Samatya caddesinin genişliği en geniş yerinde 10,8 metre, en dar yerinde de 8,4 metreydi. Tramvay hattının açılışından kırk yıl sonra bile caddenin bazı bölümleri karşı yönlerden gelen iki tramvayın yanyana geçebileceği kadar genişletilmemişti ve bu bölümlerde hâlâ bir tek tramvay hattı bulunuyordu. Mahallenin diğer sokaklarına gelince, örneğin Yokuşçeşme ve Çavuşzade gibi mahallenin üst yanındaki iki önemli sokağının genişliği hiçbir noktada dört veya dört buçuk metreyi geçmiyordu. Üstelik, bu ölçülerde ne olası kaldırımlar ne de evin çıkmaları gözönüne alınmıştı. Ölçüler karşılıklı iki evin ev duvarları arasında alınmışlardı. Dolayısıyla bu sokaklar bazı yerlerde bundan daha da dardı. Topu topu dört metre genişliğindeki bir sokakta karşılıklı iki evin üst kat çıkma ve cumbalarının birbirine neredeyse değmekte olması beklenebilir. Mahallede bundan daha dar sokaklar da vardı elbette. Yokuşçeşme sokağından Ispanakçı Viranesi'ne giden dar sokağın ve Samatya caddesi ile deniz surları arasındaki sokakların bundan daha geniş olduğu sanılmamalı.

Samatya caddesinin güneyinden şehrin deniz surlarına paralel olarak İstanbul'u Viyana, Paris, Londra ve daha başka Avrupa şehirlerin bağlayan ve "Şark Ekspresi" diye tanınan seferlerin işletildiği demiryolu geçiyordu. 1874 yılında hizmete açılmış olan bu demiryolu hattından Sirkeci tren istasyonunu Küçükçekmece'ye bağlıyan banliyö trenleri de geçiyordu[27]. Banliyö tren hattının mahalleye en yakın istasyonları ise ikisi de aşağı yukarı bir kilometre mesafede bulunan batı yönündeki Samatya ve doğu yönündeki Yenikapı istasyonlarıydı. Ancak mahalle sakinleri, yürümeyi tercih etmedikleri zaman, şehrin merkezî bölgelerine ulaşmak için herhalde çoğunlukla banliyö trenini değil daha ucuz ve kullanışlı olan tramvayı tercih ediyorlardı.

İstanbul'un yedinci tepesinden eteğindeki Samatya caddesine doğru kabaca kuzey-güney istikametini izleyerek yumuşak bir meyille inen Çavuşzâde ve Yokuşçeşme sokakları mahallenin belli başlı konut alanlarının sınırlarını belirliyordu. Buna Yokuşçeşme sokağının üst kısmıyla aslında bir tür genişçe çıkmaz

26 Bu şirketin yaptığı yol ve şehir altyapısı haritalarının paftaları için bkz. *Deutsches Syndikat für Stadtebauliche Arbeiten in der Türkei – Konstantinopel*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, haritalar bölümü [912-563 IST, L/5, 1913-1914].

27 Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti - Değişen İstanbul*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

sokaktan başka bir şey olmayan Ispanakçı Viranesi'ni bağlayan daracık Ispanakçı Viranesi sokağını da eklemek gerek. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında bu iki sokakta hiç dükkân yoktu. 1885 yılında mahalle nüfusunun neredeyse dörtte üçü ya Samatya caddesinde veya kuzeyindeki bu sokaklarda oturuyordu. Yirmi yıl sonraki durum da bundan pek farklı değildi. 1907 sayımına göre mahalle sekenesinin ancak % 24'ü Samatya caddesinin güneyinde oturuyordu. Mahallenin Samatya caddesinin güneyinde, yani iskele yakınında kalan ve Davudpaşa iskelesine getirilen odun, kömür, kum vb. gibi malların depolarının ("mağaza") bulunduğu bu kısmında nüfus nispeten seyrekti.

Dolayısıyla, mahallenin çoğu sakinleri günlük işlerini görmek için "aşağıya" inmek zorundaydılar. Fırından ekmek almak, günlük alışverişini yapmak, hamamda yıkanmak, çeşmeden su almak, kahvehanede oturmak veya bir vasıtaya binip şehrin başka bölgelerine gitmek... bunların hepsi de çoğu mahalleli için önce Samatya caddesine "inmeyi" gerektiriyordu. Mahallenin merkezindeki küçücük "alışveriş merkezi" ile konut alanları arasındaki işlevsel farklılaşma açık seçik görülüyordu. Mahalle ekâbirinin oturduğu dört konak da Samatya caddesi üzerindeydi. Buna karşılık caddenin güneyinde iskeleye doğru olan bölgedeki dar ve kavisli üç sokakta (Helvacı, Horasancı ve Davud Paşa iskelesi sokakları) mahalle nüfusunun ancak beşte biri ikamet etmekteydi. Mağazaların da geniş yer tuttuğu bu üç sokağın üçünde de tıpkı Ispanakçi Viranesi gibi mahallenin nispeten yoksul kesimi oturuyordu.

> *"Mahallenin nüfusu bin kişiyi geçmezdi... mahallenin zenginleri daha çok Çavuşzâde'de, fakirler Ispanakçı'da ve Odalar içinde... Çavuşzâde sokağı tepeden tırnağa yerliydi, İstanbulluydu..."*[28]

Mahallenin yaşlı bir eski sakininin 1920'li ve 30'lu yıllarda çocukluğunun ve gençliğinin geçtiği Kasap İlyas mahallesinin sosyal topografyasını tasavvuru böyledir. Bu da pek yanlış bir kurgu değildir herhalde, çünkü 1907 nüfus sayımının sonuçlarına bakarsak, o tarihte Çavuşzâde sokağında bir tek Arapgirlinin bile oturmadığını görürüz.

1885 nüfus sayımı belgeleri Samatya caddesinde cami ve hamam etrafında kümelenmiş bulunan mahallenin küçük "alışveriş merkezi" hakkında pek bilgi vermez. Samatya caddesindeki dükkânların özelliklerini muhtar Osman Efendi'nin defterlerinden, kendi yaptığı gayrımenkul dökümlerinden öğreniyoruz[29].

28 29 Temmuz 1995 tarihinde yapılan mülâkat.
29 D3, s. 1-26.

1885 yılı civarında mahallede iki berber dükkânı, bir kasap, bir çilingir (ve aynı zamanda tenekeci) dükkânı, bir aktar, iki bakkal, bir bozacı, bir helvacı bir de muhallebici dükkânı bulunuyordu. İkisi de Samatya caddesinde olan mahalle fırınlarının biri ekmek fırını, diğeri de simit fırınıydı.

Yakınlardaki Langa sebze ve meyve bostanlarının varlığını da hesaba katarsak, bu dükkânlar mahallelinin günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yetiyor olmalıydı. Ne var ki, mahallede kumaş, giysi, ayakkabı, mutfak eşyası veya başka "dayanıklı tüketim malı" satan hiçbir dükkân bulunmadığı gibi herhangi bir zanaatkâr atölyesi de yoktu. Gündelik olmayan alışverişler için mahallelinin pazara gitmesi gerekiyordu. En yakın açık pazarlar Cerrahpaşa civarına kurulan Avratpazarı ile daha uzaktaki Aksaray pazarıydı.

Mahallede erkek çocuklarına mahsus bir ilkokul da yoktu ondokuzuncu yüzyılda. En yakın sıbyan mektebi Yokuşçeşme sokağının tepesine doğru ve o zamanki Hûbyâr mahallesi sınırları içinde yer alan Ahmet Paşa Taş Mektebi'ydi. 1895 yılında yayınlanan İstanbul'a ait resmî eğitim istatistiklerine göre o sıralarda bu mahalle mektebinde otuz biri kız ve kırk beşi erkek toplam yetmiş altı öğrenci eğitim görmekteydi ve burada uygulanan tedrisat yöntemi, çok daha küçük kapsamlı olan Şerif Paşa Kız Mktebi'nin aksine yeni yöntemdi ("*usûl-i cedîd*"), eski yöntem ("*usûl-i kadîm*") değil[30].

Mahalledeki dükkânların toplam sayısı odun, kömür vb. depolarının sayısından büyük değildi (Bkz. Tablo 9). Ayrıca, 1885 sayımının da gösterdiği gibi (Bkz. Tablo 2) mahallede ikamet eden esnaf ve zanaatkâr sayısı (137) da mahalledeki toplam dükkân sayısından (24) çok büyüktü. Diğer yandan, mahallede oturan esnaf ve zanaatkârın meslek dağılımı da mahalledeki dükkânların gerektirdiği mesleklere hiç uymuyordu. Örneğin, mahallenin en eski ve en büyük ticari girişimlerinden biri olan Davud Paşa hamamının ne sahibi ya da müsteciri ne de bu hamamda fiilen çalışan herhangi bir kişi (tellâk, natır, meydancı, külhâncı vb.) mahallede oturuyordu. Gayrımenkul dökümlerine göre mahallede iki fırın ve iki de bakkal dükkânı vardı. Ama sayımda hiçbir mahalle sakininin mesleği fırıncı, hamurkâr veya bakkal olarak kayda geçmemişti. Mahalle muhtarı Osman Efendi'nin durumu da başka bir örnektir. Sayım sırasında mesleği *astarcı* olarak beyan edilmişti. Ama mahallede astarcı veya ona benzer bir dükkân bulunmuyordu. Osman Efendi demek ki gündüzlerini mahalle dışında bulunan işyerinde geçiriyordu. Mahallede 1885 yılında yirmi dört adet malzeme deposu

30 Bkz. Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimattan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları (Tarihsel İstatistikler Dizisi, Cilt 6), 2000, sayfa 56.

vardı ama bunların hiçbirinin sahibi ya da yöneticisi mahalle içinde ikamet etmiyordu. Mahallede kunduracı dükkânı yoktu. Buna karşılık 1885 sayımında mahallede mesleği kunduracılık olarak kayda geçmiş olan (fakat dükkânı mutlaka başka bir mahallede bulunan) bir kişi ikamet ediyordu.

Özetle, Kasap İlyas mahallesinde ikamet eden esnaf ve zanaatkâr kesiminin işyerleri mahalle içinde değildi ve mahallede bulunan esnaf dükkânlarının sahip veya işletmecileri de Kasap İlyas'ta oturmuyorlardı. Sonuç itibariyle her gün ya mahalleden çıkıp başka yerlere çalışmaya veya okumaya giden, ya da başka yerlerden kalkıp mahalledeki işyerlerine gelen ve her gün hareket hâlinde olan epey kalabalık bir insan grubu vardı Kasap İlyas'ta. Bunların bir kısmı ondokuzuncu yüzyıl sonlarında şehir merkezine gidip gelmek için artık "toplu taşıma aracına" (yani tramvaya) biniyor olsa da, çoğunluğun tıpkı geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi bu her günkü yolculuğu yayan yapmayı tercih ettiklerini tahmin etmek zor değil.

Davud Paşa İskelesi ve depolar: "aşağı mahalle"

Onaltıncı yüzyıldan itibaren mahallemizde birtakım odun, kereste, kömür, kum, mıcır ve saman depoları (o dönemdeki adıyla "mağazaları") bulunduğunu biliyoruz. Davud Paşa iskelesinin kentsel ticari işlevlerine bağlı olan bu depolar her zaman mahallenin Samatya caddesi ile deniz arasında kalan bölgesinde bulunuyordu. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında mahallede vakfedilmiş mülkler arasında iki tane oduncu ve keresteci dükkânı vardı[31]. Onaltıncı yüzyılın bu *dükkân-ı haşşâb*'ları üç asır sonra birer oduncu/keresteci ya da kömürcü dükkânı olarak tekrar karşımıza çıkar. Onaltı ve ondokuzuncu yüzyıllar arasındaki dönemlerde de mahallede bu türden çok sayıda dükkân ve depo bulunduğunu ve bu konuda üç asrı geçen bir devamlılık bulunduğunu belgeleyen çeşitli tarihî kayıtlar mevcuttur.

Örneğin, onyedinci yüzyılın sonlarına doğru, 1682 (Hicrî 1093) yılında yapılmış İstanbul'a ait bir ihtisab defterinde şehirde ihtisab vergisine tâbî olan tüm dükkânların ihtisab kollarına (yani şehir esnafının denetim bölgelerine) göre düzenlenmiş bir listesi veriliyordu[32]. Bu belgede listelenen her türden yüzlerce dükkân arasında kırk dokuz adet oduncu ve kömürcü dükkânının adı geçiyordu. Bu kırk dokuz dükkândan kırk bir tanesi Haliç kıyılarında Cibali ihtisab kolunda ve herhalde zaten bu malzemelerin geleneksel olarak şehre giriş noktası

31 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) tarihli*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, 1970, s.353-354.

32 Bkz. Ziya Kazıcı, "1093 (1682) yılında çeşitlerine göre İstanbul'daki dükkânlar", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri – Bildiriler* içinde, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını, 1989, s. 239-279.

olan Oduniskelesi mevkiinde bulunuyordu. Kalan sekiz adet oduncu ve kömürcü dükkânının ise mahallemizin de dahil olduğu Langa ihtisab koluna bağlı olduğu belirtiliyordu. Bunların çoğunun Kasap İlyas mahallesi sınırları dahilinde bulunmuş olması pek muhtemeldir.

Davud Paşa şer'î mahkemesi sicillerindeki 1784 yılına ait bir gayrımenkul satış akdi mahalledeki bir kömür deposuyla bir ahıra komşu olan bir saman deposunun hisselerinin devriyle ilgilidir. Satışa konu olan gayrımenkul mahkeme hüccetinde şöyle tarif edilir :

> *"...bir taraftan beygir hanı, bir taraftan Hacı Ahmed'in kömürcü mahzeni, cidar-ı hısn* [kale duvarı] *ve tarik-i 'amm* [genel yol] *ile mahdud* [sınırlanmış] *samanhane..."*[33]

Bu tariften anlaşıldığı üzere hem kömürcü mahzeni hem de saman deposu kale duvarına, yani İstanbul'un deniz surlarına bitişikti, yani o dönemin "Kasap Yolu" ile şehrin Marmara Denizi, surları arasında, o dokuzuncu yüzyılın "aşağı mahalle"sinde bulunuyordu.

Onyedi, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllara ait eldeki on adet yerel vakıftan bir tanesi bir keresteci dükkânını konu alıyordu. Bu vakıf keresteci dükkânının kaderini ve geçirdiği değişimleri aşağı yukarı yetmiş beş yıl süreyle izleyebiliyoruz. Bu dükkânla ilgili ilk kayıt hicrî 1186 (1772/73) yılına aitti. Vakfiye metninde

> *"...bir bab menzil* [ev] *ve tahtında* [altında] *bir bab keresteci dükkânı..."*

vakfedildiği belirtiliyor[34]. Bu vakfedilen dükkânın sınırları tanımlanırkan, ona komşu fakat özel kişilerin mülkiyetinde olan iki keresteci dükkânının daha bulunduğu belgeleniyor. Buna göre, 1773 yılında mahallemizde en az üç adet keresteci dükkânı mevcuttu. Sözünü ettiğimiz vakıf ev ve altında bulunan keresteci dükkânı ayda 25 akçelik bir "icare-i müeccele" karşılığında kiralanmıştı 1773 yılında. Bu tarihten sonra bu vakıf mülk birçok kez el değiştirmişti. Ne var ki, 1779 yılından itibaren vakıf kayıtlarında artık dükkânın üzerindeki evden bahis yoktur, devredilmekte olan sadece bir keresteci dükkânıydı. İlk elli yıl zarfında bu vakıf mülk yedi kez müstecir değiştirir. Her seferinde de vakıf mütevellisi sıfatıyla imam tarafından "el fakir imam-ı mahalle-yi Kassab İlyas" şeklinde imzalanan devir ("feragat") kayıtlarının çoğu dükkânın bir babadan oğluna dev-

33 İSA-DM, 8/5, vr. 27a.
34 *Vakfiyeler – X.*

redildiğini belirtir. Yarım asır kadar sonra, 15 recep 1240 (5 Mart 1825) tarihini taşıyan bir kayıttan ise bu vakıf dükkânın artık durumunun tamamen değişmiş olduğunu anlıyoruz. Bu keresteci dükkânı bir saman deposuna dönüşmüştür. Vakıf kaydında dükkân artık şöyle tanımlanıyor:

> *"..fi'l-asl keresteci dükkânı elyevm ifrazdan baki saman mağazası"* [aslında keresteci dükkânı, bugün ayırımdan sonra kalan saman mağazası]

Bu kayıttan vakıf mülkün kiracısının talebi ve vakfın mütevellisi olan Kasap İlyas mahallesi imamının da onayıyla burada bir "ifraz" işlemi yapılmış olduğunu ve vakıf keresteci dükkânının bir parçasının ayrılıp asıl mülkün iki bölüme ayrılmış olduğunu anlıyoruz. Osmanlı vakıf hukuku uygulamalarında mütevellinin onayıyla bu tür işlemler pekâlâ mümkündü[35]. Yapılan bu ifraz işleminden dolayı da 1825 yılında bu saman mağazasının sınırlarının yeniden tanımlanması gerekmiştir. Sokağa ("tarîk-i 'amm") bakan bu saman mağazasının bir yanında bir diğer saman mağazası (yani bütünüyle saman mağazasına dönüştürülen asıl vakıf keresteci dükkânının ifrazdan sonra kalan diğer bölümü), diğer yanında da bir kömürcü dükkânı bulunuyordu.

Saman mağazamız bu ifraz işleminden altı yıl sonra, 1 Zilkade 1246 (13 Nisan 1831) tarihinde mesleği "Kömürcü" olarak belirtilen Hüseyin Nuri beye ve zevcesi Emine hanıma müştereken devredilir. Bu devir yapılırken hâlâ bir saman deposu niteliği taşıdığı açıkça belirtilen bu dükkânın yeni sahipleri tarafından kısa sürede tekrar bir kömür deposuna dönüştürüldüğü anlaşılıyor. Nitekim bundan aşağı yukarı sekiz yıl sonra, 1 Muharrem 1255 (17 Mart 1839) tarihini taşıyan ve bu dükkâna ilişkin en son devir kaydı olan ferağ işleminde bu mekânın geçmişteki farklı ve vakfa konu olmuş "asıl" niteliğinden artık hiç bahis yoktur. Dükkândan sadece bir "kömür mağazası" olarak söz edilmektedir. Bu en son devir işlemi de zaten bir kömürcü esnafı lehine yapılmakta ve dükkân "Kömürcü Ali bin İsmail'e" devredilmektedir. Aslen 1772 yılında vakfedilmiş olan ev ve altındaki kertesteci dükkânı ve onun varisleri olan iki adet samancı mağazası tamamen unutulmuş, yerlerine bir kömür mağazası gelmiştir. Bu vakıf dükkâna ait son devir kaydının kısacık metni şöyledir[36]:

35 Bkz. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

36 *Vakfiyeler – X*.

> "*...Derûn-u temessükte mestur* [kullanım senedinde yazılı] *beher şehr* [ay] *yirmi beş akçe icareli* [kiralı] *kömür mağazası sahipleri Hüseyin Nuri bey ve zevcesi Emine hanım hüsn-ü rızalarıyla kömürcü Ali bin İsmail'e feragat şüdde* [feragat edildi]. *Fi gurre-i Muharrem'ül haram* [1 Muharrem] *sene 1255.*"

Bu vakıf keresteci dükkânının üç çeyrek asır boyunca geçirdiği değişimlerin önemli bir ortak yanı vardı. Bu süre zarfında dükkânın tasarrufunu elinde bulunduran kişiler hem dükkânın içeriğini ve ticareti yapılan malın cinsini değiştirmişlerdi. Fakat bu ticaretin özü hep aynı kalmıştı. Üç çeyrek asır boyunca hep kereste, odun, saman ve kömür gibi dökme malların depolanması ve toptan alım ve satımı yapılmıştı bu dükkânda.

Mahalledeki kereste, saman ve kömür depolarının her dönemdeki bu bolluğu elbette ki mahallenin bu toptan malların nakliye ve dağıtımında kilit rol oynayan Davud Paşa iskelesine yakınlığıyla doğrudan ilgiliydi. İskelenin bu temel ihtiyaç malzemelerinin şehir içi nakliyat ve ticaretindeki önemi büyüktü. Onaltıncı yüzyılda olduğu gibi, ondokuzuncu yüzyılda da bu iskelenin kentsel ticari fonksiyonları sadece küçük Kasap İlyas mahallesinin veya Davud Paşa semtinin temel ihtiyaçlarının giderilmesiyle sınırlı değildi. Mahallemizde 1885 sayımında mevcut olduğunu gördüğümüz yirmi dört adet "mağaza"nın tümünün münhasıran mahalleye ve semte hizmet ettiğini sanmak yanlış olur. Bazı "mağazalarda" ne tür malların depolandığını da belirten muhtar Osman Efendi'nin 1885 yılı mahalle gayrımenkul dökümüne göre bunların ikisi kereste, üç tanesi kömür, üç tanesi de saman mağazasıydı.

İstanbul'a daha çok Karadeniz sahillerinden deniz yoluyla gelen odun, kereste, saman ve kömür gibi malların esas şehre giriş noktaları ve depolanma yerlerinin çoğu Haliç kıyılarındaydı. Unkapanı, Cibali, Odunkapısı, Ayakapı, Balat gibi semtlerde her dönemde çok sayıda iskele ve malzeme deposu mevcuttu. Ancak bu temel ihtiyaç malzemelerinin şehrin çeşitli bölgelerine ve bu arada Haliç iskelelerine uzak olan Marmara sahilindeki semtlerine de nakledilip dağıtılması gerekiyordu. Bu ağır ve hacimli malların kara yoluyla, şehrin merkezinden geçmek suretiyle ve buradaki dar, inişli çıkışlı ve düzensiz yollardan uzun mesafeler katederek şehrin Haliç'e uzak semtlerine ulaştırılması ise imkânsız değilse bile çok zor ve maliyetliydi. Dolayısıyla saman, odun ve kömürün (herhalde taş, mıcır, kum ve kereste gibi diğer inşaat malzemeleriyle birlikte) şehir içi dağıtım ve perakende satış süreci büyük ölçüde deniz yoluyla yapılıyordu. Bildiğimiz kadarıyla da kentin Marmara sahilinde Kadırga limanının batısında Samatya ve Davud Paşa iskeleleri dışında bu malların boşaltılmasına uygun iskele yoktu.

Dolayısıyla Davud Paşa İskelesi bu malzemelerin İstanbul'un Marmara sahilinde Davud Paşa'nın batısında kalan Suriçi İstanbulu'nun genişçe bir bölgesine dağıtımında her dönemde önemli bir rol oynadığı anlaşılıyor.

Sonuç itibariyle, bu temel ihtiyaç mallarıyla inşaat ve nakliye malzemelerinin şehrin doğusundaki ve denizden nispeten uzak mahalle ve semtlerine ulaştırılması, dağıtılması ve perakende satışı süreçlerinin önemli bir ara durağı da Davud Paşa iskelesi ve onun civarındaki depolardı. Bu yakıt ve inşaat malzemesi depoları iskelenin işlevsel bir uzantısı olarak mahallemizin içinde bulunuyorlardı. Ondokuzuncu yüzyıldaki durum onaltıncı yüzyıldakinden bu açıdan pek de farklı değildi.

Davud Paşa mahkemesi tarafından 6 Rebiülevvel 1272 (27 Kasım 1854) tarihinde verilmiş bir hüküm iskelenin oynadığı bu role iyi bir örnektir. Bu hüküm o tarihte mahalle sakinlerinden olduğu açıkça belirtilen Mehmet Ağa tarafından finansmanı sağlanmış olan ve Hüseyin Reis yönetiminde Davud Paşa iskelesine yanaştırılan kereste ("*hatab*") dolu bir çektirmeden elde edilen gelirin paylaşımıyla ilgilidir[37]. Ayrıca, ondokuzuncu yüzyıla ait Davud Paşa mahkemesi kayıtları arasında Kasap İlyas mahallesini ilgilendiren hüküm ve ilâmlarda gerek davalı veya davacı olarak gerekse şahit sıfatıyla sayıları yüzleri bulan "samancı", "kömürcü" ve "tahtacı"nın adına rastlanır[38].

Bu mağaza ve depoların varlığı bulundukları sokaklara verilen adlardan da anlaşılabilmektedir. Nitekim, 1883 yılında verilmiş iki mahkeme hükmünde davaya konu olan iki adet gayrımenkulün konumu "Kömürcüler sokağında" şeklinde tarif edilir[39]. Kezâ, 1898 yılında bir diğer gayrımenkul ise "Samancılar sokağında" diye tanımlanır[40]. O tarihlerde mahallenin tüm resmî sokak adları henüz tamamen sabitleşmiş ve genel kabul görmüş değildi ve gerek mahallenin somut durumu gerekse bazı sokakların sakinleri veya oradaki dükkânların türü bunlara gayrıresmî adlar verilmesine neden olmuştu.

Mahalledeki bu "mağazalar" istihdam da sağlıyorlardı elbette. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında mahallede yaşayan ve yaşamını hamallık yaparak kazananların birçoğunun depolardaki bu malların nakliye ve dağıtımıyla ilgili işlerde çalıştıklarını düşünebiliriz. Bu mağazalar, yukarıda da belirttiğimiz üzere, orada çalışanlara konut vazifesi de görüyordu. Örneğin,

37 İSA-DM, 8/130, vr. 50b.

38 Örneğin İSA-DM, 8/1, vr. 34a; 8/6, vr. 36b; 8/6 vr. 56b; 8/10, vr. 54b; 8/70, vr. 8b; 8/80, vr.20a; 8/90, vr. 43a; 8/100, vr. 4b; 8/110, vr. 2a; 8/110, vr. 29b; 8/120, vr. 3a; 8/140, vr. 25b; 8/154, vr. 3a vb. vb.

39 İSA-DM, 8/141, vr. 23a ve 128a.

40 İSA-DM, 8/154, vr.23a.

1907 nüfus sayımı belgelerine göre Davud Paşa İskelesi sokağı 6 numaradaki mağazata tam on kişi yaşamaktaydı. Bunların üçünün mesleği "samancı", ikisinin mesleği "manav küfecisi" olarak veriliyor sayım belgelerinde. Ayrıca, aynı yerde ikamet etmekte olan üç "beygirci", bir "kömürcü" bir de "koltukçu" (yani eski giysileri alıp satan kişi) vardı. Bunların hepsi de Arapgir veya Divriği doğumluydu. Keza, Helvacı sokağı 42 numaradaki mağazata da 1907 yılında toplam dokuz kişi ikamet ediyordu. Aralarında üç hamal ve bir küfecinin de bulunduğu bu kişilerin hepsi de ya Eğin ya da Arapgir doğumluydu[41]. Aynı Helvacı sokağında aşağı yukarı hepsinin mesleği hamallık olan ve hepsi de Divriği doğumlu bekâr uşaklarının ikamet ettiği üç mağaza daha bulunuyordu (13, 15 ve 17 numarada).

Kasap İlyas mahallesinin Samatya caddesiyle deniz arasında kalan kısmının üst taraftaki "yukarı mahalleye" oranla nispeten kötü bir şöhrete sahip olmasının nedeni buralarda pek az sayıda yerleşik ailenin ikamet etmekte olması ve sakinleri arasında teknelerden mağazalara ve mağazalardan gün boyu odun, kömür vb. taşıyan bekâr hamalların çokça bulunmasıyla ilgili olsa gerektir. 1930'lu ve 40'lı yıllarda Kasap İlyas mahallesindeki çocukluk ve delikanlılık döneminden söz eden mahallenin yaşlı bir eski sakini şöyle diyordu:

> *"Biz Çavuşzade'de otururduk ailece... Ben Davudpaşa İskelesinden kum çekildiğini bilirim, babamın anlatttığına göre daha önceleri kömür de çekilirmiş. Aşağı muhitler bize yasaktı. Birkaç hadise olmuştu, tecavüz falan gibi.... Bize ailemiz tarafından oralara inmeye müsaade verilmiyordu..."*[42]

Bir diğer yaşlı mahalle sakini de aynı bölgeyi şöyle nitelendiriyordu,

> *"...tek katlı, iki katlı kulübeler, kondular da vardı orada... hep fakir fukara otururdu... sahil yolu inşa edildiğinde hepsi yıkıldı..."*[43]

Bir diğerine göreyse orada anbarların ardında bir tür gecekondu mahallesi vardı. Halbuki mahallenin bir diğer yoksul bölümü olan ve çoklukla Arapgirli göçmenlerce meskûn olan Ispanakçı Viranesi'nin hiç de bu türden olumsuz bir şöhreti yoktu. Ispanakçı Viranesi sakinleri arasında bekâr uşaklarından ziyade aileler bulunmuş olması bunda etken olabilir.

41 1907 nüfus sayımı Kasap İlyas mahallesine ait defter, Fatih Nüfus Müdürlüğü, [Eski Esas 23].
42 29.07.1995 tarihinde yapılmış mülâkat.
43 02.12.1994 tarihinde yapılmış mülâkat.

Mahallemizdeki bu depolar ve gecekonduvârî barınaklar, ancak 1950'li yıllarda Sirkeci-Florya sahil yolu inşa edilirken kısmen kamulaştırılarak ve deniz surları ve Davud Paşa iskelesinin kendisiyle birlikte yıkılarak tamamen ortadan kalkmıştır.

Davud Paşa İskelesi ve hemen etrafının epey olumsuz şöhreti ondokuzuncu yüzyılda yeni ortaya çıkmış değildi elbette. Onsekizinci yüzyıl başlarında kaleme alınmış ve İstanbul'un çeşitli semtlerinden, halkın âdetlerinden ve meslek gruplarından alaycı ve hatta sıkça küfürbaz bir dille söz eden anonim bir risalede Davud Paşa İskelesi sakinlerinden "Davud Paşa iskelesinde eksik çeki taşıyla odun satan gidiler..."[44] şeklinde söz ediliyor örneğin. Bu ifadeler hem daha o tarihlerde Davud Paşa İskelesi civarında odun satıldığını ve iskelenin İstanbul'da daha çok bu sıfatla tanındığını, hem de ne iskele civarının ne de sakinlerinin pek tekin olarak görülmediklerinin bir işareti sayılmalıdır.

Ondokuzuncu yüzyılda ise mahallenin denize, deniz surlarına ve iskeleye yakın bu bölümünün kötü bir şöhrete sahip olmasının, tehlikeli addedilmesinin tek nedeni orada bulunan malzeme depoları ve bu mağazaların fakir fukara sakinleri değildi. Bu bölgeyi mekân edinmiş çok daha tekinsiz gruplar da vardı. İskele önündeki kayıkhanede ve kulübelerde barınan ve sürekli olarak orada yaşayan birkaç fakir balıkçı vardı örneğin. Bunların 1930'lu ve 40'lı yıllara kadar varlıklarını devam ettirdikleri biliniyor. Ayrıca, Marmara surlarını barınak ve taşlarını inşaat malzemesi olarak kullanan İstanbul'un evsiz barksız takımından kişiler de mesken edinmişti buraları. Suriçi İstanbulu'nun Marmara sahili boyunca özellikle kış ve bahar aylarında bir aşağı bir yukarı dolanıp en son lodos fırtınasının kıyıya getirdiklerini ganimet bilip toplamayı meslek edinmiş ve "Lodosçular" olarak bilinen grup da Davud Paşa sahilinden eksik olmazdı elbette. Sahilde, mahallelinin gözünden uzak bir yerde ayyaşlarla uyuşturucu kullananların sık sık biraraya gelip âlem yaptıkları da iskele hakkında anlatılan rivayetler arasındadır.

Mahallenin bu denize yakın kesiminin Langa bostanlarına komşu olduğunu da unutmayalım. Bir ucu Kasap İlyas mahallesinde diğer ucu Yenikapı sahilinde olan koskoca Langa bostanlarının içindeki labirent misali yol ve patikalar yumağı mekânın yabancısı olanlar için içinden çıkılmaz bir tuzak, bostanları iyi tanıyanlar içinse kolayca kaçıp kurtulmanın gayet iyi bir yoluydu. Sonuç itibariyle, Kasap İlyas mahallesinin Davud Paşa iskelesi civarındaki bu alt kısımları-

44 Hayati Develi (haz.), *İstanbul'a Dair Risale-i Garibe*, İstanbul, Kitabevi, 1998, s.23.

nın, yani "aşağı mahalle"nin birçoklarınca tekinsiz ve tehlikeli addedilmiş olmasına, çocuk ve gençlerine de yasak bölge ilan edilmiş olmasına şaşmamak gerek.

Bu odun ve kömür depoları mahalleye sadece ekonomik faaliyet ve istihdam değil, zaman zaman bazı küçük çaplı felâketleri de beraberlerinde getiriyordu. Örneğin, 1864 yılında Davud Paşa iskelesi mevkiinde bir yangın çıkmış ve Kasap İlyas mahallesinin sur dışındaki bölümünde yirmi iki binayı kül etmiştir. Bu orta çaplı yangın Osman Nuri Ergin tarafından İstanbul yangınları arasında "Davud Paşa İskelesinde kömürcüler yangını" olarak kayda geçirilmiştir[45]. Bu isimlendirme hem, bildiğimiz üzere, 1860'lı yıllarda bu türden depoların buralarda çokça bulunduğuna hem de bu yangına belki de doğrudan doğruya bu depoların sebebiyet vermiş olduğuna işaret eder.

Özetle, kentsel ticari fonksiyonları açısından Kasap İlyas mahallesinin iskeleye bağımlı olması, onun bir tür "hinterlandı" telâkki edilmesi, şehrin bütününe bakıldığında durumun böyle görülmesi ve tarihî belgelerde mahallenin her zaman tepedeki Davud Paşa camiine değil İskeleye yakınlığıyla tanımlanmış olması ("Davud Paşa kurbünde Kasap İlyas mahallesi") hiç de şaşırtıcı değildir. Asırlar boyunca Davud Paşa şer'iye mahkemesi kayıtlarında mahallemiz her zaman ya "Davud Paşa iskelesi kurbünde" ya da "Davud Paşa iskelesi dahilinde" şeklinde tarif edilir.

Şehrin iktisadî ve ticari hayatında Davud paşa iskelesinin fonksiyonları, onaltıncı yüzyıldan bu yana, Davud Paşa camii veya külliyesinin dinî rolünden çok daha önemli olarak algılanmıştı İstanbul halkı tarafından. Atıf her zaman sahildeki iskeleyedir, tepedeki cami ve külliyesine değil. Cami ve iskele arasında bulunan yerleşim alanı da hep iskeleye atfen tanımlanmıştır. 1876 ve 1913 yıllarında kırk yıl arayla yapılmış iki ayrı resmî İstanbul mahalleleri listesinin ikisinde de mahallemizin adı "Mahalle-i Kasap İlyas kurb-ü Davud Paşa iskelesi" olarak geçer[46]. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kasap İlyas mahallesi muhtarlarının kullandıkları resmî muhtarlık mühründe şu ibareler okunur: *Davud Paşa İskelesi kurbünde Kasap İlyas mahallesi muhtarı.*

Davud Paşa iskelesinin Kasap İlyas mahallesinin bütünü için temel topografik referans noktası teşkil etmesi durumu dört asır boyunca değişmemiştir.

45 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-u Belediye,* İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995, Cilt II, s. 1228.

46 Bkz. *Esami-i Mahallât – İşbu 1294 Seferinin 22sinde... mebusların suret-i intihabına dair beyannamedir* içinde, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1876; *Mahallât Esamisi – Şehremaneti hududu dahilinde bulunan mahallât ve kurrânın hurûf-u hecâ tertibi üzere mürettep esamisiyle semt-i meşhurlarını ve devâir-i belediyenin...*, İstanbul Arşak Garoyan matbaası, 1329 (1913).

1950'li yıllarının ortalarında Sirkeci-Florya sahil yolu inşası için deniz doldurulduğu zaman Davud Paşa iskelesi ortadan kaldırılmıştır. Yıkılan iskelenin yerine yenisi inşa edilmemiş, dolayısıyla da dört asırdır Kasap İlyas mahallesinin önemli alâmeti farikalarından olan odun, kömür, saman depoları varlık nedenlerini ve ekonomik işlevlerini kaybetmiş ve tamamen ortadan kalkmıştı. Bu bir teselli midir bilinmez ama Davud Paşa iskelesi şehir tarihçileri için mahallenin temel nirengi noktasını teşkil etmeye devam etmiştir. Mahallemiz eski bakış açısına sadık kalan yirminci yüzyılın çok önemli İstanbul şehir tarihçileri tarafından yine "Davud Paşa İskelesinden yukarılara doğru"[47] veya "Davud Paşa İskelesi mevkiinde"[48] olarak tarif edilmiştir.

Muhtar'ın Mahallesi: Hakimiyet, Temsil ve Aracılık

Muhtar Osman Efendi'nin yönetmek ve denetlemekle sorumlu olduğu Kasap İlyas mahallesi işte böyle bir mahalleydi. Osman Efendi neredeyse bir çeyrek asır süreyle (takriben 1880-1904 yılları arasında) Kasap İlyas muhtarlığı yapmıştır. Görevi gereği Osman Efendi'nin hem mahalle sakinlerini tek tek tanıması hem de birçok resmî makamla ilişkide olması gerekiyordu. O dönemde (ve çok yakın tarihlere kadar) mahalle muhtarlarının ayrı bir işyeri, dairesi, ofisi, makamı yoktu. Dolayısıyla, muhtara işi düşen mahalle sakinlerinin Osman Efendi'nin Kasap İlyas camiinin hemen arkasında, Cami-i Şerif sokağı 8 numaradaki evine bizzat gelmeleri gerekiyordu. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında mahalle içi ilişkilerin çeşitliliğine farklı bir perspektiften bakabilmek için Osman Efendi'nin ardında bıraktığı ve resmî kayıtların yanısıra birçok kişisel not da içeren üç adet kalın muhtarlık defterine[49] göz atmak gerekiyor.

Yasal olarak muhtarın yapmak ve mührünü basıp defterine kaydetmek mecburiyetinde olduğu kayıtların çoğu demografik nitelikte kayıtlardı. 1883 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesi tüm muhtarları mahalle veya köylerinde vuku bulmuş tüm demografik olayları (doğumlar, ölümler, evlilikler, göçler) kayda geçirip en kısa zamanda bulundukları yerin mülkî âmirine bildirmekle görevlendirmişti. Bu zorunlu bildirim sistemi sayesinde de 1885 yılı nü-

47 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri – 953 (1546) tarihli*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, 1970. S.331.

48 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu, Ankara*, Vakıflar Umum Müdürlüğü neşriyatı, 1958, s.29.

49 D1, D2 ve D3.

fus sayımının sonuçlarının her yıl güncelleştirileceği umuluyordu50. Ne var ki, uygulamada bu sistem başarılı olamadı. Pek az demografik olay kayda geçirilebildi. 1902 yılında yayınlanan ve eksik kayıtlara cezaî müeyyideler getiren ikinci bir nizamnamenin de ilkinden çok daha kapsamlı bir başarıya ulaştığı söylenemez.

Ancak, Kasap İlyas mahallesi muhtarı Osman Efendi'nin defterlerinde yasal zorunluluğu çok aşan şaşırtıcı bir çeşitliliğe rastlıyoruz. Aslına bakarsak doğrudan doğum ve ölümlerle ilgili bu zorunlu demografik kayıtlar Osman Efendi'nin defterlerinde çok küçük bir azınlık teşkil etmektedir. Yirmi beş yıl sürmüş muhtarlığı sırasında Osman Efendi'nin defterine kaydettiği mahallede vukubulmuş doğum ve ölüm olayı kayıtlarının sayısı elliyi geçmiyor. Buna karşılık, demografik bir olayla doğrudan veya dolaylı ilgili defterlerde mevcut üç yüzden fazla kaydın hepsi de, yukarıda da değindiğimiz gibi, mahalleye daha önce ellerinde gerekli resmî belgeler olmaksızın gelmiş olan kırsal göçmenlerin yasal durumlarının düzeltilmesine yönelik kayıtlardı. Bu göç ve kefâlet kayıtlarının yanısıra defterlerde mahalle muhtarının –üstüne hiç vazife olmamasına rağmen– bütün ayrıntılarıyla kayda düştüğü ve aşağıda daha yakından inceleyeceğimiz 679 adet nikâh kaydı bulunuyordu. Bu kayıtlardan da gerek mahalle içi ilişki ağları, gerekse mahalleye kırsal göç mekanizmaları hakkında niceliksel demografik kayıtlardan çok daha fazla bilgi edinebiliyoruz.

Bir yardımcı ve denetçi olarak mahalle muhtarı

Defterlerinden anladığımız kadarıyla Kasap İlyas mahallesi muhtarı Osman Efendi mahalle sakinleriyle ilişkilerinde resmî muhtarlık görevlerinin çok dışına çıkıyor ve mahalleli nezdinde birçok başka işlevi de yerine getiriyordu. Örneğin, okuma yazma bilmeyenlere kâtiplik, resmî bir daireye yazılı bir dilekçeyle başvurması gerekenlere de arzuhalci görevi yapıyordu muhtar. Mahalledeki gayrımenkul satış akitlerinde şahit sıfatıyla sık sık muhtarın

50 Demografik olayların zorunlu olarak kayda geçirilmesi hakkında ilki 1883, ikincisi de 1902 yılında çıkarılmış iki nizamname vardır. Bu nizamnamelerin içeriği ve uygulama koşulları hakkında bkz. Cem Behar, "The 1300 (a.h.) and 1322 (a.h.) Tahrirs as Sources for Ottoman Historical Demography", *İstanbul, Boğaziçi University Research Papers*, 1985; Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 sonrası modernleşmesi", Halil İnalcık & Şevket Pamuk (der.) *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000, s.61.73; Cem Behar, "Sources pour la démographie historique de l'Empire Ottoman: les Tahrir de 1885 et 1907", *Population* (Paris), 53/1-2, 1998, s. 161-181; Cem Behar, "Qui compte? 'Recensements' et statistiques démographiques dans l'Empire Ottoman, du XVIème au XXe siècles", *Histoire et Mesure*, 1998, 13, 1-2, s. 135-146.

adına rastlanıyordu. Bazan bu satış sözleşmelerini, sanki noterlik görevi yaparmış gibi, aynen defterine istinsah ettiği de vakiydi Osman Efendi'nin. Mahalle sakinleri arasında imzalanan her türden ticari ve malî sözleşmeler için de sık sık tanık sıfatıyla imzasına başvuruluyordu. Muhtar birçok mahalle sakininin gerek kimliğine veya iyi hâline, gerekse medeni durumuna kefil oluyor ve bu kefâlet sayesinde kişi bazı haklardan veya ihtiyaç duyduğu hizmetlerden yararlanabiliyordu. Bir mahalle sakininin bir devlet dairesinde işi olduğunda ilk başvurduğu merci muhtarlık, yardım almak için aklına ilk gelen kişi de muhtardan başkası değildi. Kezâ, mahalle sakinlerinden birine gelen resmî bir tebligatı da ilgili kişiye her zaman muhtar ulaştırıyordu. Ayrıca, ileride uzun uzadıya inceleyeceğimiz gibi, Kasap İlyas camii imamının kıydığı nikâhları da bütün ayrıntılarıyla birlikte defterine geçiriyordu Osman Efendi.

Bütün bu işlemlerde muhtarın hem mahalleliye yardımcı olma hem de mahallesini denetim altında tutma işlevlerinin sık sık çakıştığını görürüz. Aşağıda verdiğimiz çeşitli kayıt örnekleri muhtarın mahalledeki bu ikili işlevini tanımlamaya yardımcı olacaktır.

Önce *fakir ilmühaberi* adı verilen belgelerden kısaca söz etmek gerek. Geçerli olması için muhtarın imza ve mührünü taşıması gereken bu belgeler ilgili kişinin "fakir" olduğunu ve dolayısıyla Hilâl-i Ahmer, bir vakıf veya imaret, bir fukaraperver cemiyet ve benzeri bir hayır kurumundan yardım almaya müstehak olduğunu belirtirdi. Belgede genellikle ilgili kişinin kimliği ve adresiyle ilgili bilgi de yer almaktaydı. Bu "fakir"ler muhtardan aldıkları bu belge sayesinde bir ücret ya da vergiyi ödemekten muaf tutuluyor da olabilirlerdi. Muhtar defterine 7 Kasım 1889 tarihinde aşağıdaki beyanı kaydetmişti:

> *"Hamam Odaları sokağı 18 – Piyade nizamiye otuz beşinci alayın dördüncü taburunun kâtibi Mehmet Teyfik efendinin hemşiresi* [kızkardeşi] *Vahide hanım dul olup ve maişeti* [geçimi] *olmayıp şayan-ı rahmet* [acınacak durumda] *bulunduğu..."*[51]

Yukarıdaki fakir ilmühaberinin kime, hangi kuruma hitaben ve ne amaçla yazıldığını maalesef bilemiyoruz. Ne var ki, buna benzer bir dizi "fakir ilmühaberini" muhtar Osman Efendi defterinde "hastahaneye sevk" başlığı altında toplamıştır. Bu "sevk"ler mahallenin hastalanan fukarasına hastanede ya hiç ücret ödeme-

51 D3/s. 15b.

den veya az ücret ödeyerek tedavi edilebilmelerini sağlamaya yönelik belgelerdi. Örneğin, muhtar defterinde 28 Ekim 1887 tarihini taşıyan bir kayıtta şunları okuyoruz:

> *"Samatya caddesi – 53...Fidan kalfa bint-i Abdullah, mevlidi* [doğumu] *1250, nâ-mizaç* [rahatsız, hasta] *olup hastahaneye..."*[52]

Osman Efendi'nin defterlerinde "hastahaneye sevk" başlığı altında toplanmış otuzdan fazla kayıt vardır. Hem bu "hastahaneye sevk" pusulalarında hem de "fakir ilmühaber"lerinde muhtarın mahallesinin fukarasına yardım işlevi ön plandadır elbette. Bu tür bir belgeyi imzalayıp mühürlemek suretiyle mahalle muhtarı yardıma muhtaç bir mahalle sakinine elde etmek istediği bir hakkın yasal dayanağını sağlamış oluyordu, çünkü muhtarın bu ilmühaberi olmaksızın mahallenin fukarası herhangi bir sağlık kuruluşunda tedavi olamazdı.

Her ne kadar sözkonusu kişisel hakkın kökeni muhtarın bizzat kendisi değilse de, muhtarın onayı ve verdiği yazılı bir belge olmadan bu hakkın fiilen kullanılmasının imkânsız olduğu daha başka durumlar da vardı. Bu durumlarda yasal bir haktan yararlanamadan önce ilgili kişinin kimliğinin, statüsünün, ailevî durumunun ve ikametinin bu hakkın kullanılmasına uygun olduğuna muhtarın kefil olması gerekiyordu.

Sipariş-i maaş onayları ve *tekaüt* [emekli] *maaşı* alınması muhtarın bu işlevinin en belirgin örnekleriydi. Ondokuzuncu yüzyılda İstanbul dışında görevli bir Osmanlı devlet memurunun maaşının tümünün ya da bir kısmının bizzat kendisine değil İstanbul'daki bir aile mensubuna ödenmesini istemesine sipariş-i maaş adı veriliyordu. Taşrada görevli bu memur maaşının İstanbul'da bulunan birinci dereceden bir akrabasına, eşine, kardeşine, oğluna vb. ödenmesini sipariş edebiliyordu. Tersi durumlar da yok değildi. Bu Sipariş-i *maaş*lara daha sıkça ordu mensupları, subaylar arasında rastlanıyordu. Bu siparişin muhatabı olan ve maaşı tahsil etmek isteyen kişi ise kimliğini ve sipariş edilen maaşın asıl sahibiyle akrabalığını kanıtlamak zorundaydı elbette. Kasap İlyas mahallesinde ikamet eden maaş siparişi muhatapları da muhtarlığa başvurup Osman Efendi'den bu akrabalık durumlarının mühürlü bir belgeyle tasdik edilmesini istiyorlardı. Muhtar Osman Efendi *tekaüt maaşı* ve *sipariş-i maaş* konularındaki kayıtları defterinde *mahiyyât* (aylıklar) başlı-

52 D3/s. 21a.

ğı altında toplamıştı. 1883-1892 yılları arasında bu türden kırktan fazla kayıt bulunuyordu muhtar defterinde.

Aslına bakarsak Tanzimat dönemi muhtarının mahalleli üzerindeki yaptırım gücü önceki dönemin mahalle imamlarının gücünden daha az değildi. Aşağıda verdiğimiz iki örnek bir mahalle sakininin kazanılmış bir hakkının nasıl ancak muhtarın verdiği onay belgesi sayesinde gerçekleşebildiğini göstermesi açısından anlamlıdır. 10 Temmuz 1890 tarihinde muhtar Osman Efendi, Sancaktar sokak 2 numaralı evde ikamet eden Saide hanıma şu satırları içeren ve aynen defterine de suretini yazdığı mühürlü bir pusula verir:

> *"...Saide hanımın biraderi* [erkek kardeşi] *İsmail Zühdü efendi'den ki ikinci ordu, onbeşinci alay ikinci nizamiye taburu ikinci bölük mülâzım-ı evvelidir* [üst teğmenidir], *sipariş-i maaşı vardır.."*[53]

Bu belge sayesinde de Saide hanım asker olan ve İstanbul dışında görevli kardeşinin maaşını İstanbul'da tahsil edebilir. İlk bakışta tamamen gereksiz gibi görünebilir muhtarın verdiği bu belge, çünkü Saide hanımın ilgili devlet dairesine gidip kimliğini orada bizzat kolayca kanıtlayabileceği de düşünülebilir. Ne var ki, Saide hanımın veya onun gibilerinin elinde gerek kendi kimliğini gerekse İsmail Zühdü Efendi veya maaşı sipariş eden memur ile akrabalığını ispat edecek resmî bir belge bulunamayacağı durumlar olabilirdi. Muhtar Osman Efendi ise kendisine bu pusulayı vererek Saide hanımın gerçekten de İsmail Zühdü'nün kızkardeşi olan Saide hanım olduğuna aslında bütün mahalle adına, mahallenin tümünü temsilen tanık ve kefil olmaktadır. Önemli olan da budur.

Mührünü bastığı bir diğer belgede ise muhtar Osman Efendi 9 Mart 1890 tarihinde gümrük kolcusu Mehmet Ağa'nın yüz kırk dört kuruşluk emekli maaşını alabilmesi için şu ibareleri okuyoruz:

> *"...Samatya caddesi 5 – Gümrük kolcusu Mehmet Ağa'ya tekaüt maaşı yüz kırk dört kuruş olarak tahsis olunmuştur..."*[54]

Muhtar defterindeki 22 Haziran 1892 tarihli bir diğer kayıt ise emekli eşi vefat etmiş bulunan Hafize Resmiye hanımın merhum eşi Halim Efendi'nin emekli maaşını alabilmesini sağlamaya yönelik olan bir belgedir:

53 D2/s. 78b.
54 D2/s. 15b.

> *"...Bab-ı Seraskerî* [Savunma Bakanlığı] *ketebesinden* [kâtiplerinden] *müteveffa* [vefat etmiş] *Halim efendi zevcesi Hafize Resmiye hanım elyevm berhayat* [bugün hayatta] *ve ere varmamıştır..."*[55]

Bu belgede muhtar Osman Efendi Hafize Resmiye hanımın hem Halim Efendi'nin dul eşi olduğunu hem de tekrar evlenmediğini ve herhalde rahmetli eşinin emeklilik maaşından başka görünür bir geliri olmadığını tasdik etmektedir. Elinde bu belge olmadan Hafize Remziye hanımın eşinin emekli maaşı üzerinde hak talep etmesi imkânsızdı.

Bu gibi çeşitli hak arayışlarının gerçekleşmesini mümkün kılan belgeleri yazan, onaylayan ve hak arayan kişiye tanıklık edip kefil olan tek merci olan muhtarın mahalle sakinleri nezdinde bu işlevinden dolayı belli bir güç ve iktidar sahibi hâline geldiği ayan beyan ortada. Muhtarın görünüşte tek yaptığı iş kendisine başvuran mahalle sakininin kimliğini, ailevi durumunu vb. beyan eden basit bir belge kaleme almaktan başka bir şey değildir. Ne var ki, bu basit belge olmaksızın ne Zühdü Efendi'nin kızkardeşi Saide hanım sipariş edilen maaşı tahsil edebilir ne de gümrükten emekli Mehmet Ağa ve dul Hafize Remziye hanım yasal haklarını elde edebilir ve kendilerine hakları olan emekli maaşlarını fiilen bağlatabilirlerdi. Bu kişiler ancak muhtarın onların sözlü beyanlarını yazıyla onaylaması sayesinde haklarına kavuşabiliyorlardı.

Sonuç itibariyle Tanzimat bürokrasisi nezdinde muhtarın kefâletiyle imzalı pusulasının, şahsın doğrudan kimlik beyanı bir yana, bizzat bu bürokrasinin 1885 yılından itibaren nüfus sayımında kayda geçen kişilere dağıtmaya başladığı resmî kimlik belgelerinden bile daha önemli olduğu anlaşılıyor. 1885 yılından itibaren dağıtılmaya başlanan ve halk arasında "kafa kâğıdı" olarak anılan *tezkere-i Osmanî*' anlaşılan ya henüz yaygın bir biçimde kullanıma girmemişti veya girmişse bile tek başına kişinin kimliğini ispat için yeterli görülmüyordu. Osmanlı tebası kişinin günlük hayatının ilk elden tanığı olan mahalle muhtarının o kişinin kimliği, medenî durumu ve hatta, göreceğimiz gibi, davranışları hakkındaki beyanlarına daha çok güven duyuluyordu.

Kasap İlyas mahallesi muhtarının verdiği kimlik kefâlet belgelerinin bir başka türlüsü ise *mühür tasdiki* başlığı altında toplanan kayıtlardır. Ondokuzuncu yüzyılın İstanbul'unda gerek özel mektuplar gerekse resmî yazı-

55 D3/s. 86a.

lı işlemler için "ıslak imza" yerine mühür basılması çok yaygındı. Bu âdet yeni değildi. Aksine, mühür kullanma âdetinin tarihi Ortadoğu'da binlerce yıl öncesine dayanır. İstanbul'da ise mühür basma âdetinin okuryazar olup olmamakla görünürde hiçbir ilgisi yoktu ve okuryazar olsun ya da olmasın zengin ya da fakir her sınıftan kişiler günlük yaşamlarında ya madenî (gümüş, sarı, pirinç vb.) ya da yarı-kıymetli bir taştan (akik, kehribar vb.) yapılmış mühürler kullanır, imza atmak yerine kişisel mühürlerini basmayı tercih ederlerdi. Mühür hakkâklığı da zaten kendi başına bir meslek, bazan da bir sanattı. Mühür kazıyan hakkâkların Beyazıt Camii'nin arkasında herkesçe bilinen bir de çarşıları vardı.

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarıyla yirminci yüzyıl başlarında İstanbul'da yetişkin Müslüman erkek nüfusun okuryazarlık oranı aşağı yukarı % 25 civarındaydı. Bu tahmine 1885 ve 1907 nüfus sayımlarındaki meslek dökümlerini bir okuryazarlık belirteci (*proxy*) olarak kullanmak suretiyle ulaştık. Sayımda mesleği belirtilmiş kadın sayısı çok az olduğundan kadın nüfus için böyle bir tahmin yapılamıyor. Kasap İlyas mahallesine gelince, kesin bir şey söyleyememekle birlikte erkek nüfusta okuryazarlık oranının o dönemde İstanbul'daki genel oranın biraz altında olması icabettiği kanısındayız.

Okuryazarlık oranı ne olursa olsun, "ıslak imza" yerine sistematik olarak mühür kullanmanın önemkli bir sakıncası vardı. Mührün kaybolma, çalınma, başkası tarafından kullanılma veya taklit edilme tehlikesi her zaman mevcuttu. İşte Kasap İlyas mahallesi muhtarından da tam bu noktada müdahale etmesi isteniyordu. Birçok mahalle sakini kâh eski mühürlerini kaybedip yenisini yaptırdıklarından, kâh gerek bir özel ticari işleme ya da resmî bir başvuruya bastıkları mühürlerinin tasdikine gerek duyulduğundan, mahalle muhtarına başvurup bir mühür tasdiki belgesi talep ediyorlardı. Ticari ilişkiye giren ve birbirlerini tanımayan iki kişinin, özellikle bu ticari ilişkide ileriye yönelik bir taahhüt bulunuyorsa, diğerinin mührünün tasdik edilmiş olmasını, mührün gerçekten de ticari ilişkiye girilen kişiye ait olduğuna kefil olunmasını beklemeleri normaldi. Günümüzde noterlerden alınan "imza sirküleri" adı verilen belgenin yerine getirdiği işlevin bir benzerini yerine getirirdi bu mühür tasdiki.

Osman Efendi'nin defterlerinde Kasap İlyas mahallesinin şu ya da bu sakininin mührünün tasdik edildiğini belirten çok sayıda kayıt vardır. Bu kayıtların en basitinde muhtar şu ya da bu kişinin "*zâtî* [kişisel] *mührünün*" gerçekten de ona ait olduğunu belirtmekle yetiniyordu. Daha uzunca kayıtlarda ise bu mühür tasdiki belgesinin ilgili kişiye niçin verildiği ve bu kişinin mührünü ne amaçla

kullanacağı da uzun uzun belirtiliyordu. İşte bu türden kayıtlara 10 Haziran 1889 tarihini taşıyan bir örnek:

> *Kolağası* [kıdemli yüzbaşı] *İbrahim Şem'î efendi'nin eski mühr-ü zâtîsi zayi olup* [kaybolup] *elyevm* [bugün] *ittihaz etmiş idüğü* [almış olduğu] *mührü mühr-ü zâtîsi olup emniyet sandığında olan emanetini ahz edeceğini* [alacağını]..." [56]

Muhtar Osman Efendi'nin defterinde bundan çok daha ayrıntılı bilgiler veren mühür tasdiki kayıtları da bulunuyordu. Bu kayıtların birçoğunda sadece tasdik edilen mührün sahibinin kim olduğu ve bu mührün ne gibi bir işlem için kullanılacağının çok ötesinde, satılıp alınacak menkul veya gayrımenkulün niteliği ve değeri, alıcı ve satıcının kimlikleri, meslekleri ve adresleri, mühür tasdiki işlemine şahit olan kişilerin adları ve adresleri gibi başka ayrıntılar da yeralmaktaydı.

Mahalle muhtarının kendisine başvuran kişinin sadece kimliğine veya medenî durumuna değil, onun kişiliğine, "iyi hâline", ahlakına ve saygınlığına kefil olduğu durumlar da az değildi. Nitekim, hem İstanbul'daki şer'iye mahkemelerinin birçoğu kadı huzurunda şahitlik edecek kişinin şehadetini makbul addetmek için böyle bir "iyi hâl kâğıdı" talep ederlerdi hem de birçok resmî kurum ya kabul veya istihdam edecekleri kişinin "saygınlığına" kefil olunmasını isterlerdi. Ve böyle bir belgeyi mahkemede şahitlik edecek ya da memuriyete intisab edecek kişiyi yakından tanıyan, onun günlük yaşamını bilen mahalle muhtarından başka kim verebilirdi ki? Neticede Kasap İlyas mahallesi muhtarı birçok mahalle sakininin "saygınlığına" veya "makbul kişi" olduklarına yazılı olarak kefil olmak durumundaydı. Örneğin, 5 Ağustos 1887 tarihinde muhtar Osman Efendi mahkemede şahitlik edecek olan mahalle sakinlerinden Ali bin Osman'ın "...âdil ve makbulü'ş-şehadet idüğü... [şahitliğinin kabul edilebilir olduğunu]" beyan eden bir belge kaleme almıştı[57]. Bundan iki yıl kadar sonra, 16 Ağustos 1889 tarihinde Kasap İlyas mahallesinin başka bir sakini olan Mehmet Arif Efendi bir askerî okula kaydolmak için başvurduğu zaman muhtardan şu ifadeleri içeren bir belge almıştı:

> "...*ehl-i ırz gürûhundan idüğü* [saygın/namuslu kişilerden biri olduğu]..."[58]

56 D2/s. 25b.
57 D2/s. 4a.
58 D2/s. 46a.

Ayrıca, mahalle sakinlerinden biri mahalleden ayrılacağı zaman Kasap İlyas mahallesi muhtarından taşınacağı mahalle veya köyün muhtarına hitaben yer değiştiren kişinin "iyi hâline" kefil olunduğuna dair bir "pusula" ya da "ilmühaber" alırdı. Muhtar Osman Efendi'nin 1888 yılında kaleme aldığı –fakat nedense ilgili kişiye teslim etmeyip defterinin sayfaları arasında sakladığı– bu türden bir pusulanın tam metni şöyledir:

> *"Bâis-i ilm-ü haber oldur ki* [ilm-ü haberin gerekçesi odur ki]*, mahallemiz sakinlerinden Davud Paşa İskelesinde Kasap İlyas mahallesinde Mehmed Raif efendi bu kere Ağva kariyesine* [köyüne] *nakl-i mekân ettiğinden ve kendisi dahi ehl-i ırz güruhundan* [namuslu ve saygın kişilerden] *olduğunu mübeyyin* [beyan eden] *işbu ilm-ü haber efendi-i mumaileyh yedine itâ kılındı* [adı geçen efendi'nin eline verildi]. *Fi 18 Ramazan 1306, 22 Mayıs 1305."*

Ayrıca, mahalle muhtarı bir mahalle sakininin yanında misafir olarak kısa süre kalan kişilere de geçici ikamet belgesi niteliği taşıyan *beytutet pusulası* adlı belgeler de vermişti. Muhtarın defterlerinde bunun gibi tam onsekiz adet belgenin verilmiş olduğuna dair kayıtlar mevcuttu. Bu kayıtların hemen hepsi Kasap İlyas mahallesinde ikamet eden bir akraba veya yakınıyla kalacak olan talebelere ve özellikle de yatılı okul talebelerine verilmişti. Bu talebeler açısından bakıldığında, okudukları mektebin yönetimine verecekleri bu *beytutet pusulası* hem bir tür geçici ikamet tezkeresi niteliğindeydi, dolayısıyla da hem okullarından izin alabilmelerini sağlıyordu hem de okul dışında geçirecekleri zamanlarda okulun bu talebeden sorumlu olmadığı anlamını taşıyordu. İşte 7 Haziran 1889 tarihinde Osman Efendi tarafından tıbbiye talebesi Hayri Efendi'ye verilen bir beytutet pusulası metni:

> *"Hamam Odaları sokağı 15 - Mekteb-i idâdî-yi tıbbiye-i şâhâne* [tıbbiye hazırlık mektebi] *birinci senesi şâkirdânından* [talebelerinden] *Hayri, müddet-i mezuniyetinde* [izinli olduğu zamanlarda] *pederinin* [babasının] *yanında beytutet edeceği* [geceyi geçireceği]..."[59]

Bir yandan yerel denetim ve güvenlik açısından önemsiz olan bu geçici ve gecelik beytutet pusulalarının muhtar tarafından mahallede yatıp kalkması gereken okul talebelerine özenle verilmesi ile Arapgir ve civarından mahallemize göç

59 D2/s. 20b.

etmiş bulunan çok sayıda kişinin hiçbir dönemde mahalle muhtarınca yasaların emrettiği biçimde denetlenememesi arasında yaman bir çelişki bulunduğu ileri sürülebilir. Ondokuzuncu yüzyılın idari reformlarından sonra Tanzimat dönemi yönetimleri muhtarlardan (ve özellikle de güvenliği özel önem taşıyan İmparatorluk başkentinin mahalle muhtarlarından) mahallelerini iyice denetlemelerini ve her şeyden haberdar olmalarını beklerdi. İdeal bir muhtar denetiminden sorumlu olduğu mahallesindeki her ferdi tanımalı, onun davranışlarından haberdar olmalı ve en küçük bir nüfus hareketini (doğumlar, ölümler, evlenmeler, göçler, mahalleye yeni gelenler ve mahalleden ayrılanlar vb.) bile gözden kaçırmamalıydı. Bu konuda tüketici ve kusursuz olmanın mümkün olmadığını şimdi açıklıkla görüyoruz. Dolayısıyla, muhtar kayıtlarında bilinçli veya bilinçsiz seçicilik kaçınılmazdı. Bu seçiciliğin hangi kıstaslara dayanmış olabileceğini keşfetmek ise tarihçinin işidir.

Yönetimlerin talebini tam olarak yerine getirmek imkânsız olsa bile, vazifeşinas bir Tanzimat muhtarı her şeye rağmen bu denli ayrıntılı ve tüketici mutlak bir denetim sanki mümkünmüş gibi davranmak durumundaydı. Kasap İlyas mahallesi muhtarı Osman Efendi'nin defterindeki bazan işin özünü gözden kaçıran bazan da tamamen gereksiz gibi görünen ayrıntılarla dolu işgüzar kayıtlarının belki de bu bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekir. Mahalle imamlarının geleneksel yetki ve sorumluluklarının vârisleri olmalarına rağmen ondokuzuncu yüzyıl muhtarlarının her şeyden evvel Tanzimat döneminin modernleştirici ve merkeziyetçi iktidarının bir yerel temsilcisi olduğunu unutmamak gerek.

Mahalle imamının görevlerini devralan muhtarın zaman zaman bu geleneksel görevlerin sınırlarını çok aşarak mahallede eşi görülmedik bir egemenlik alanı oluşturduğuna da tanık oluyoruz. Muhtar Osman Efendi'nin defterine kaydettiği nikâhlar bu durumun iyi bir örneğidir.

Muhtar ve Mahallenin Nikâhları

Kasap İlyas mahallesi muhtarının defterlerinde (D1, D2 ve D3) 1864-1906 yıllarını kapsayan tam 679 adet nikâh kaydı mevcuttur. Bu kayıtlar Osman Efendi'nin muhtar olduğu 1880 yılından çok önce başlıyor ve vefat tarihi olan 1904 yılından sonra kısa bir süre daha devam ediyor. Bu kırk yıllık süre zarfında mahallede vuku bulmuş ve bu muhtar defterlerinde kayda geçirilmiş doğum ve ölüm olaylarının toplam sayısının yetmiş ya da sekseni geçmediği hatırlanırsa

nikâh kayıtlarının çokluğunun ve, göreceğimiz üzere, bu kayıtların çeşitli ayrıntılarına Kasap İlyas mahallesi muhtarları tarafından gösterilen özenin önemi daha iyi anlaşılır.

Bilinebildiği kadarıyla Tanzimat dönemine gelinceye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda doğumlar, ölümler, göçler ve evlenmeler gibi hayatî olayların sistematik olarak kaydını tutma ve bu kayıtları ister idari, ister siyasi, ister dinî amaçla tek bir merkezde toplama âdeti hiçbir zaman olmadı. İmparatorluk içinde bazı Hristiyan cemaatlerin kiliselerinde doğum (vaftiz) ve ölüm (cenaze) kayıtlarının tutulduğu biliniyordu. İstanbul'da da, örneğin, bazı Rum Ortodoks kiliselerinde o kilise cemaatinin doğum, ölüm ve evlenme kayıtlarının hâlâ Fener Patrikhanesi'nin arşivinde saklandığı biliniyor. Ne var ki, bugüne kadar bu hayatî kayıtların pek azı birer tarihî belge olarak değerlendirilip tarihsel demografi araştırmalarında malzeme olarak kullanılabilmişti[60]. Ayrıca, şer'iye mahkemelerinin sicillerinde bulunan çok sayıda anlaşmalı boşanma (*hul'* ya da *muhalâa*) kaydı veya nafaka davaları boşanmaları demografik açıdan incelemek için yeterli veri teşkil etmezler. Kasap İlyas mahallesi muhtarının defterine bu kadar çok sayıda nikâh kaydını düşmüş olması gerçekten de önemli ve kendince açıklanmaya muhtaç bir konudur.

İslam hukukunda nikâhın basit bir akit, yani bir sözleşme olduğundan daha önce bahsetmiştik. Büluğa ermiş ve idrak sahibi iki kişi tarafından iki şahit huzurunda şahsen veya vekâleten imzalanan ve önemli hukukî ve malî sonuçları olan bir akittir evlilik. Belli şekil şartlarına uyulduğunda da bu akit geçerlilik kazanır. Gelin ve güveyin nikâhtan önceki medenî durumlarının nikâh kıymaya uygun olması, açık irade beyanında bulunabilmeleri ve aralarında evliliğe engel bazı akrabalık ilişkilerinin olmaması da gerekiyordu.

Ne var ki, nikâh akdinin önemi ve toplum hayatında oynadığı rol dolayısıyla bu akit hiçbir zaman gelişigüzel bir şekilde akdedilmemiş, nikâhın hukukî yönünün uygunluğunu onaylayacak bir mercinin gözetimi altında kıyılmış olması Osmanlı'da her zaman tercih edilmiştir. Herhangi bir dinî otoritenin –ister İstanbul kadısı veya naibi olsun ister Kasap İlyas mahallesi imamı– nikâh sırasındaki işlevi nikâhın bâtıl olmaması için temel şekil şartlarının yerine getirildiğini kontrol etmekten başka bir şey olamazdı. Nikâhta zaman zaman bir din adamının hazır bulunması, eşlere veya vekillerine sorular sorması, sözlü onay

60 Birkaç tekil örnek için bkz. H.Armenian, H.C. Zurayk & V. Kazandjian, "The Epidemiology of İnfant Deaths in the Armenian Parish records of Lebanon", *International Journal of Epidemiology,* 15(1986), s. 372-377; Youssef Courbage & Philippe Fargues, *Christians and Jews under Islam, Londra*, I.B.Tauris, 1997.

istemesi veya dua okuması nikâha dinî bir karakter vermez. Bu konuda bütün fıkıh otoriteleri müttefiktir[61].

Nikâhta tarafların iradelerini özgürce beyan edebilmeleri özellikle önemliydi. Örneğin, Kasap İlyas mahallesi muhtarının nikâh kayıtları arasında iki adet de azat edilmiş kölenin nikâhı vardır. Bu nikâhların ikisinde de nikâh akdinin kayda geçirilmesi sırasında bu eski kölelerin eski sahipleri tarafından özgürleştirilmiş olduklarına dair yazılı belgeyi (*'ıtıkname*) göstererek nikâhları kıyılırken bağımsız irade sahibi ve hukukî ehliyeti haiz olduklarını kanıtlamaları gerekmiştir. Bu eski kölelerin azatlı, yani hukukî kişilik sahibi oldukları kanıtlanamasaydı nikâhları bâtıl olurdu.

Osmanlı döneminde kadının görevlerinden biri de nikâh akitlerinin sıhhati hakkında hüküm vermekti. İstanbul'da şer'î mahkeme sicilleri bu türden hükümlerle doludur. Aslında bu hükümlerin büyük çoğunluğu bilâhare kıyılacak olan bir nikâh için birer *izinname* niteliğindedir. İlgili kişinin şer'î açıdan evlenmesine bir engel bulunmadığını beyan eden hüccet ve ilâmlardı bunlar. Belirttiğimiz üzere, kadı izni olmadan kıyılan nikâhlar hukuken geçerliydi elbette. Ama mahalle imamlarının da kadının yazılı izinnamesi olmaksızın nikâh kıymamaları gerekiyordu. Çünkü şer'î mahkemeler ya kadı huzurunda veya kadı izinnamesiyle kıyılmayan nikâhların varlığıyla ilgili ihtilâfları dinlemeyi reddedebilirlerdi.[62]

Bu konuda Tanzimat sonrası ilk düzenleme denemesi 1881 tarihli *Sicill-i Nüfus Nizamnamesi* ile başlar. Bu nizamnamenin 23. maddesi nikâhların ancak bir izinname aldıktan sonra kılınabileceğini emreden bir hüküm getirir. Bu hüküm hem müslim hem de gayrımüslim nüfus için geçerliydi. Müslümanlar ikamet ettikleri yerin kadısından, gayrımüslimler ise cemaatlerinin ruhanî reislerinden alacaklardı nikâh izinnamelerini. 1900 tarihli bir diğer nizamname ise eski nizamnamenin bu hükmünü hemen hemen aynen tekrar

61 İslam aile hukuku ve Osmanlı döneminde ve özellikle başkentteki uygulamaları hakkında bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Essai sur la Transformation du Code Familial en Turquie,* Paris, 1936; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul, İrfan Yayınları, 1974; Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 3(1982), s. 1-12; Mehmet Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985; Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974; Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976.

62 Bkz. Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 3(1982), s. 1-12. Tanzimat'tan sonra devletin nikâhlara müdahalesi hakkında ise bkz. Mehmet Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985, s. 136-141.

eder. O arada yayınlanmış birkaç başka nizamname ise bu hükme uymayanlara uygulanacak para ve hapis cezalarını tanımlar ve kıyılan nikâhların gerek imam gerekse nikâhı kıyılan kişiler tarafından nüfus sicillerine bildirilme zorunluluğunu getirir. 1914 tarihli yeni Sicill-i Nüfus Kanunu'nun ilgili maddeleri ise önceki nizamnamelerdeki hükümlerin tekrarı ve teyiti niteliğindedir.[63]

Hemen belirtmek gerekir ki nikâhlarla ilgili bu çeşitli kayıt ve bildirim koşulları, değil Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra vilâyetlerinde, başkentte bile hiçbir zaman tam olarak uygulanamadı. Her hâlükârda İslam hukukunun esasları üzerine şekillenmiş olan bu Tanzimat dönemi nizamnamelerinin hukukî sorumluluk altına soktuğu kişiler sadece evlenecek olan çift ile bu nikâhı kıyacak olan kadı veya imamdı. Bu nizamnamelerde ne mahalle muhtarı sözkonusuydu ne de başka bir sivil devlet görevlisi.

Mahalle muhtarları din adamı değillerdi elbette, hiçbir şekilde de din adamı sayılamazlardı. Tanzimat'ın yerleştirmeye çalıştığı "modern" ve seküler merkezî idarenin yerel bir uzantısıydılar sadece. Dolayısıyla, köy ve mahalle muhtarları ne bir kişinin evlenmesine şeriat açısından bir engel bulunmadığını belirleyecek bir izinname kaleme alma yetkisine sahiptiler, ne de bir başkası tarafından yazılmış bir nikâh izinnamesini veya izinnamenin yokluğunda eşlerin bu konudaki sözlü ya da yazılı beyanlarını geçerli kabul etme yetkisine. Nikâhın muhtar veya başkası tarafından kayda geçirilmiş olması da bu akdin sıhhati açısından hiçbir önem taşımıyordu elbette. Yetki ancak ve ancak bir din adamına, örneğin kadıya, onun naibine veya –olsa olsa– imama ait olabilirdi.

Göreceğimiz üzere, burada kesinlikle bir yetki aşımı vardı. Tanzimat döneminde Kasap İlyas mahallesinin muhtarı yasal görevini yerine getirmek dürtüsüyle mahallesinde kıyılmış nikâhları usûlen kayda geçirmekle yetinmemişti. Açıkça mahalle imamının ve kadı'nın geleneksel yetkilerinin bir kısmını üzerine almış bulunuyordu muhtar. Bu durumun Osmanlı İstanbulu'nda istisnai bir durum olup olmadığını bilemiyoruz. Bu bakımdan Kasap İlyas mahallesi İstanbul'u temsil etme kabiliyetini haiz olmayabilir. Başka yöre ve mahalleler için Kasap İlyas mahallesindekilere benzer ayrıntılı belgelerin yokluğunda böyle bir yargıya varmak güç.

63 Birinci ve İkinci tertip Düstur'da yayınlanmış olan bu nizamnamelerin ilgili maddeleri için bkz. Mehmet Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 136-141.

Kasap İlyas mahallesi nikâh kayıtları

Kasap İlyas mahallesi muhtarlarının defterlerine kaydettikleri nikâh akitlerinin yıllara göre sayıları aşağıdaki gibidir:

Dönemler	Kaydedilen nikâh sayısı
1864-68	49
1869-73	63
1874-78	118
1879-83	46
1884-88	25
1889-93	99
1894-98	113
1899-1903	101
1904-1906	46
Tarihsiz	19
TOPLAM	679

Tablo 10: Kasap İlyas mahallesinde kayda geçen nikâhlar.

1907 yılında yapılan son Osmanlı nüfus sayımından sonra doğumlar, ölümler ve evlenmeler merkezî olarak kayıt altına alınmaya başladı. Kasap İlyas mahallesindeki nikâh kayıtları da 1906 yılından sonra kesintiye uğradı. Bir çeyrek asırdır görev yapmakta olan vazifeşinas muhtar Osman Efendi'nin 1904 yılındaki ölümü bunda etken olmuş olabilir. Ayrıca, Tablo 10'daki rakamlarda yıllar içinde görülen büyük oynamalar mahalledeki nikâhların tamamının kayda geçmemiş olabileceğine işaret ediyor da olabilir. Diğer yandan, şunun da altını çizmek gerekiyor ki muhtar defterindeki bu 679 adet nikâh kaydının hepsinin ne kesin bir biçimde mahalle içinde ne de mutlaka ve her zaman mahalle sakinlerine kıyılmış nikâhlar olduklarından emin olabiliriz. Kesinlikle emin olabildiğimiz tek şey bunların Kasap İlyas mahallesi muhtarının bilgisi dahilinde ve onun defterinde kayda geçmiş nikâhlar olduklarıdır.

Daha önce de ifade edildiği gibi, ondokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyıl başlarında Kasap İlyas mahallesinin nüfusu aşağı yukarı 1000 kişi kadardı. Kırk üç yıllık bir dönem (1864-1906) içinde yılda ortalama olarak (679/43 = 16) onaltı adet nikâh kayda geçirilmişti. Demografik açıdan bakarsak, yıllık binde onaltılık bir "kaba evlenme oranı" çok yüksek bir orandır. Normal bir kaba

evlenme oranı uzun vâdede yıllık binde onluk bir düzeyin pek üzerine çıkmaz, çıksa bile uzun süre bu düzeyde kalmaz. Ayrıca, mahallemizin gerek yaş gerekse cinsiyet açısından pek düzensiz olan nüfus piramidi (Bkz. Tablo 3) de böyle yüksek bir evlenme oranının gerçek olma olasılığını zayıflatır. Dolayısıyla, eldeki kayıtların hiç değilse bir bölümü Kasap İlyas mahallesinin yerleşik sakinlerinden olmayan kişilere kıyılmış nikâhlar olmalıydılar.

Nitekim nikâh kayıtlarının birçoğunun yanında bir derkenar vardır. Bu derkenarda da ya nikâhı kıyılan kişilerden birinin Kasap İlyas mahallesinde ikamet etmediği ya da nikâhın başka bir mahallede kıyılmış olduğu açıkça belirtilir. Örneğin, 12 Ekim 1867'de Ayşe binti Hasan ile Mehmed Efendi'nin nikâhları kıyılmıştır. Kaydın hemen yanına da Mehmed Efendi'nin İstanbul'un başka bir mahallesinde imamlık yaptığını belirten şu not düşülmüştür:

> *"Hacı Pirî mahallesi imamı Mehmed Efendi'nin akd-ı nikâhı"*[64]

Kezâ, 29 Nisan 1877 tarihinde Hatice binti Mehmet ile Mehmet Asaf Efendi'nin nikâhları kıyıldığında ilgili kaydın derkenarında bu nikâhın Kasap İlyas mahallesinde değil, komşu Bayezid-i Cedid mahallesinde kıyılmış olduğu açıkça belirtilmiştir:

> *"Bayezid-i Cedid mahallesinde icra olunan akd-i nikâh bervech-i âtî beyan şüde* [ilerideki gibi beyan edildi]*."*[65]

Nikâh kayıtlarında 1890 öncesinde herhangi bir adres belirtilmez. Ancak bu tarihten sonra nikâh kayıtlarında nispeten düzenli bir şekilde ya nikâhın mahallede kıyıldığı yere ya da eşlerden birinin mahalle içindeki ikametgâhına işaret eden bir adres verilmeye başlanır. 1890 sonrasındaki 359 adet nikâh kaydının 168'inde (toplamın % 46.7'si) kesin bir adres belirtilir. Geri kalan 191 adet nikâhın ise ya mahalle dışında kıyıldığını veya eşlerden en az birinin adresinin mahallede olmadığını varsaymak mümkündü.

Nikâh akdi ve içerdiği bilgiler

Kasap İlyas mahallesi muhtarının defterlerindeki nikâh kayıtlarının her birinin içerdiği bilgiler az ya da çok farklı olabiliyordu. Nikâh kayıtlarının hepsinde mevcut bir "ortak müfredat" bulmak kolay değildi. Ayrıca, salt demografik açı-

64 D1, vr. 3b.
65 D1, vr. 11b.

dan bakıldığında bu kayıtlar son derece kifayetsizdir çünkü hiçbir zaman eşlerin ne yaşına ne de doğum tarihlerine dair bilgi verir. Dolayısıyla da bu kayıtlara klasik demografik analiz yöntemlerini uygulamanın imkânı yoktur.

En sade, en "çıplak" şekliyle nikâh kaydı asgarî olarak şu öğeleri içeriyordu: Nikâhın kıyıldığı tarih, eşlerin ve şahitlerin adları ve *mehr*in miktarı. Ne şahitlerin adının ne de mehr miktarının zikredildiği nikâh kayıtları eksik ve hatalı kayıtlardır. Ne var ki, Kasap İlyas mahallesi nikâh kayıtlarının pek çoğu bilgi içeriği açısından bundan biraz daha zengindir. Kayıtlar genellikle hem "çıplak" kaydın yukarıda saydığımız asgarî bilgi öğelerini hem de aşağıda sıraladığımız bilgilerin bir veya birkaçını içerir: 1) *Mehr*in nikâh sırasında ödenen kısmı (*mehr-i muaccel*) ve daha sonraya ertelenen kısmı (*mehr-i müeccel*); 2) Nikâh şahitlerinin meslekleri ve varsa resmî lâkapları; 3) Eğer nikâh vekâleten kılınmışsa gelin ve damadın vekillerinin adları ve meslekleri; 4) Eğer nikâh eşlerin ilk evliliği değilse kaçıncı nikâhları olduğu; 5) Eğer varsa, nikâh akdindeki özel şartlar; 6) Gerek eşlerin kendilerinin gerekse onlara bu konuda kefil olan üçüncü şahıs veya şahısların bu nikâha şer'î açıdan bir engel bulunmadığını ifade eden yazılı veya sözlü beyanları ve/veya resmî kadı *izinname*leri; 7) Eğer zevcenin ikinci evliliği ise, ilk eşinden boşanmış olduğuna dair yazılı kanıt veya sözlü kefâlet.

Bunlar arasında sistematik tasnife uygun olan bilgileri ileride tablolar hâlinde sunacağız. Örneğin, nikâh sırasında eşlerin fiilen hazır bulunup bulunmadıkları, yani nikâhın asâleten mi vekâleten mi kılındığı kolayca tasnif edilebilecek bir öğedir. Keza, nikâh şahitlerinin sayısı ve ödenen mehrin miktarı da tablo aracılığıyla gösterilebilecek bilgilerdir. Sözlü veya yazılı kefâletle ya da resmî izinnameyle kıyılmış nikâhların sayısı ve eşlerin nikâhta hazır bulunup bulunmadıkları da rakamsal bir sunuşa dönüştürülebilir. Kasap İlyas mahallesi nikâhlarının dört ayrı kıstasa göre tablolaştırılmış şekilleri Tablo 11-14'tedir.

Gelin Damat	Asaleten	Vekâleten	Toplam
Asaleten	12	285	297
Vekâleten	2	380	382
Toplam	14	665	679

Tablo 11 Nikâhın akdedilmesi sırasında gelin ve damadın asaleten mi bulundukları veya vekil tarafından temsil mi edildikleri

Tablo 11'de görüldüğü gibi nikâhların pek az bir oranında (679 nikâhın 12'sinde) eşlerin ikisi de fiilen hazır bulunmuştu. Tablodaki sütun ve satırların karşılaştırılması nikâhların %56'sında erkeğin, %98'inde de kadının hazır bulunmayıp bir vekil tarafından temsil edildiklerini gösteriyor. Damadın nikâhta şahsen hazır bulunup bulunmaması ile mesleği, sosyal statüsü ya da ödenen mehrin miktarı arasında bir ilişki göze çarpmıyor.

Aynı şeyi nikâhta hazır bulunan şahitlerin sayısıyla ilgili olarak da söylemek mümkün (Bkz. Tablo 12). Bunların sayısı bildiğimiz başka hiçbir sosyo-ekonomik değişkenle doğrudan ilişkilendirilemez. Tablo 12'de görüldüğü üzere çoğu nikâhta ya iki ya da dört şahit bulunuyordu. Bunların yarısının zevcin yarısının da zevcenin şahitleri olduğunu varsaymak tamamen yanlış olmaz. Nikâh kayıtlarının onbeş adedinde ise hiçbir şahit adı zikredilmez. Bu eksiklik muhtemelen unutkanlıktan kaynaklanıyor olabilir, çünkü eğer nikâhın şahidi gerçekten de yoksa o nikâh akdi bâtıldır.

Şahit sayısı	Nikâh sayısı
0	15
1	4
2	284
3	14
4	362
Toplam	679

Tablo 12 Nikâh kayıtlarında şahit sayısı

İlginç olan şudur: Zevc ve zevcenin birer vekille temsil edildikleri nikâhların hemen hepsinde dört şahit vardı. Buna karşılık eşlerden en az birinin fiilen hazır bulunduğu nikâh akitlerinde iki şahitle yetinilmişti. İstanbulluların ve Kasap İlyas mahallesi sakinlerinin zihninde bu iki durum sanki birer alternatif olarak algılanmış gibi görünüyor. Eşlerin fiilen hazır bulunmadıkları nikâh akitlerinde –ve sanki bu yokluğu telafi etmek istercesine– fazladan iki şahit tedarik edilmişti. Böyle bir yerel âdet var olmuş olabilir. Ama hemen söyleyelim ki bunun nikâh akdinin hukukî geçerlilik şartlarıyla zerrece ilgisi yoktur. Şer'î hukuk bir nikâhın sahih olması için en az iki adet yetişkin, aklî melekelerine sahip, özgür ve "ahlaklı" Müslüman şahidin hazır bulunmasını yeterli görür. Ne bu temel şartın ne

de şahit sayısının eşlerin nikâhta şahsen hazır bulunup bulunmamalarıyla ilgisi vardır[66].

Nikâh kayıtlarına eklenen kefâlet beyanlarına gelince, bunların en basit şekli "bu nikâh filan kişinin kefâletiyle kılınmıştır" şeklindedir. Örneğin, 2 Temmuz 1877 tarihli bir nikâh kaydının başında şu açıklama notu vardı:

> *"Koltukçu* [eskici] *Hüseyin ağanın kefâletiyle kıyılan akd-i nikâh"*[67]

7 Ocak 1896 tarihinde kıyılan nikâhın kaydına ise çok daha karmaşık bir kefâlet beyanı ilâve edilmişti:

> *"Mezbûre* [adı geçen kadın] *Bostancıklı Süleyman efendinin zevce-i sâbıkası* [eski eşi] *olup mahalle kahvesinde şahitler huzurunda tatlik edip* [boşayıp] *kendi mühürleriyle olan senet bizde mahfuzdur* [saklıdır]. *Mezburânın* [adı geçenlerin] *hiçbir vechile mani-i şer'i ve nizamileri* [kanun ve şeriat açısından hiçbir şekilde engelleri] *olmadığına dair Bâb-ı zaptiyede süvari polisi Ali Rıza ile Ali Kâhyanın senedi vardır"*[68]

Burada bir çifte kefâlet sözkonusudur. Bir yandan evlenecek olan kadının önceki kocasından gerçekten boşanmış olduğuna, diğer yandan da evlenecek kişilerin evlenmeye engel bir durumları olmadığına dair iki adet yazılı kefâlet senedinden söz etmektedir Kasap İlyas mahallesi muhtarı. Nikâh kayıtlarına eklenen kefâlet senetlerinin mahallede neden olduğu çeşitli hukukî ve sosyal sorunlara ileride değineceğiz. Bu kefâlet senetlerinin zaman içindeki dağılımı da ilginçtir (Bkz. Tablo 13).

Dönem	1864-1888	1889-1906	Toplam
Nikâh sayısı	301	378	679
Kefilli nikâh sayısı	57	169	226
Oran (%)	18.9	44.7	33.2

Tablo 13 Nikâh akdine eklenen kefâlet beyanlarının yıllara göre dağılımı

66 Bkz. Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul, İrfan Yayınları, 1974, s.269.
67 D1, vr. 11b.
68 D3, vr. 33a.

Toplamdaki 679 nikâhı birbirine kabaca eşit iki döneme ayırabiliriz. İkinci dönemde nikâhların çok daha büyük bir bölümünün bir kefâlet beyanıyla birlikte kayda geçmiş olduğunu görüyoruz. Mahallenin imamı ve muhtarı, şer'î hukuka aykırı öğeler içermesi ve dolayısıyla daha sonra mahkemelerde sorun çıkarması muhtemel nikâhları kayda geçirmek konusunda daha dikkatli davranıyorlardı anlaşılan. Eşlerin evlenmeye engel bir yasal durumları olmadığının kayda geçirilmesine daha çok özen gösteriliyordu. Bunun gerçekte doğru olup olmadığını, yani kefil beyanlarının ne ölçüde gerçeği yansıttıklarını bilemiyoruz elbette. Çoğu kayıtlarda rastlanan tipik ifade müstakbel eşlerin "*mani'-i şer'îsi ve nizamisi olmadığı*" şeklindedir. Bu kalıp hemen tüm kefil beyanlarında yer alır. Ancak, ikinci dönemde nikâh kaydına düşülen kefalet beyanları genellikle daha uzun ve biraz daha ayrıntılıdır.

Bu durumun paradoksal yanı şudur: Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, Tanzimat'ın "modernleştirme" adımlarının bir parçası olarak yerleştirilmeye çalışılan tamamen seküler nüfus kayıt sisteminin sonuçlarından biri de evlenmelerde şer'î hukukun, dinî kuralların daha sıkı ve özenli bir şekilde uygulanması olmuştur! Kasap İlyas mahallesi muhtarının defterlerinde de gördüğümüz gibi, evlilikleri kayda geçirme zorunluluğu bu evliliklerin önkoşullarını şer'î hukuka uygun hâle getirmeye daha çok özen gösterilmesi sonucunu doğurmuştur. Tanzimatın modernleştirici ve merkezîleştirici reformlarının bir sonucu da kanunların daha iyi uygulanması idi elbette. Ama gelin görün ki burada uygulanacak kanun şeriattan başka bir şey değildi!

*Mehr*in miktarı hiç belirtilmemiş	Yalnızca *mehr-i müeccel*in miktarı belirtilmiş	İki *mehr*in de miktarı belirtilmiş	En az bir *mehr*in miktarı belirtilmiş	TOPLAM
23	424	232	656	679

Tablo 14 Nikâh akitlerinde *mehr*in belirtilmesi durumu

Nikâh şahitlerinin kimliklerine biraz daha yakından bakmamız gerekirse, bu şahitlerin evlenecek çift tarafından bulunduğu –veya hiç değilse onlar tarafından tanındığı– varsayılır genellikle. Bugünün uygulaması budur çünkü. Oysa ondokuzuncu yüzyılın Kasap İlyas mahallesinde durum hiç de böyle değildi. Nikâhların çok büyük bir bölümünde şahitler evlenecek çifti bilip tanıdıkları için değil,

sadece ve sadece formalite icabı şahitlik yapıyorlardı. Bazı şahitlere o kadar sık rastlanıyor, adları o kadar çok sayıda nikâh kaydında görünüyordu ki, değil bu şahitlerin evlenecek çiftlerin hepsinin yakınları olduklarına, onları gerçekten tanıdıklarına dahi inanmak zordu.

Birkaç örnek verelim: Kasap İlyas mahallesinin mahalle bekçisi olan Mustafa Ağa'nın adını 1878 ile 1884 yılları arasında kıyılmış yirmi bir adet nikâhın kaydında şahit sıfatıyla görüyoruz. Bir diğer bekçi olan Mehmed bin Hasan'ın adını ise 1885 ile 1890 yılları arasında onyedi ayrı nikâh kaydında tespit ettik. Ömer bin Mehmed adlı kişinin de adına 1892 ile 1899 yılları arasında ondokuz kez rastlanıyor. Keza, Kasap İlyas camii müezzini olan kişiler 1881 ve 1906 yılları arasında otuz beş kez nikâh şahitliği yapmışlardır. Kasap İlyas camiinin güvenlik ve temizliğinden sorumlu kayyumun dahi adına da on adet nikâhta şahit sıfatıyla rastlıyoruz. Dolayısıyla, bizzat mahalle muhtarının da sık sık nikâh şahitliği yapmış olmasında şaşacak bir şey yok. 1869-1877 yılları arasında dönemin muhtarı İsmail bin Mehmed'in adını nikâh kayıtlarında onbeş kez, yardımcısı (*muhtar-ı sânî*) Süleyman bin Hasan'ın adını da on üç kez görüyoruz. İsmail bin Mehmed'in daha sonra muhtar olacak olan diğer muhtar yardımcısı Osman bin Ali'ye gelince, 1873-1880 yılları arasında on üç kez nikâh şahitliği yapmıştı.

Mahallenin başka sakinleri de sık sık nikâh şahitliği yapmaya çağrılıyorlardı. Mahalledeki Kadiriye tarikatına mensup Gümüş Baba tekkesinin şeyhi olan Hacı İbrahim efendi bin Sadullah 1864-1885 yılları arasında yirmi dört kez nikâh şahitliği yapmıştı. Aynı tekkenin şeyhliğinde ona halef olmuş olan oğlu Hacı İzzet bin İbrahim'in adına da kayıtlarda yedi kez rastladık. Hatta mahallenin başka sakinlerini de sık sık nikâh şahitleri arasında görmek mümkün. Örneğin mahalledeki kahvelerden birinin sahibi veya müstecirinin bu kayıtlarda şahit sıfatıyla yer alma sıklığını tesadüfe bağlamak mümkün değil.

Açıkçası, mahallede gerek imamın gerekse muhtarın ihtiyaç durumunda başvuracağı ve şahitlik çağrılarına her zaman olumlu cevap vermeye hazır büyükçe bir nikâh şahidi havuzu mevcuttu. Taraflar arasında nikâh akdi konusunda anlaşma sağlandıktan sonra usûlen şahit gerekiyor ve bu kişiler çağrılıyordu. İslam hukukunun evlilik akdi konusunda vazettiği şartların sadece şeklen değil kanunun ruhu gözetilerek de yerine getirilmiş olup olmadıklarını ise kesin bir şekilde bilmek mümkün değil.

İslami toplum anlayışında evlenmek bekâr kalmaktan evlâdır, daha hayırlıdır. Dolayısıyla (ve her ne kadar Kasap İlyas camii kayyumu ya da mahalle bekçisi nikâh şahitliği karşılığında zaman zaman küçük bir ücret ya da bahşiş

alıyor olsalar dahi) şahitlik etmeye her zaman hazır bekleyen bu mahalle sakinleri, nikâhı kıyılan kişileri şahsen tanımasalar bile sonuç itibariyle hayırlı bir iş yaptıklarını, sevap işlediklerini düşünüyorlardı.

Kasap İlyas mahallesi nikâhlarının her zaman ve şaşmaz bir şekilde yerine getirdikleri bir hukukî koşul vardı: Hem eşlerin kefillerinin ve vekillerinin hem de nikâh şahitlerinin Müslüman olmaları. Eşlerin ikisinin de Müslüman olmaları durumunda yukarıdaki üç şartın üçünün de yerine getirilmesi gerektiği konusunda dört Sünnî mezhebin fakihleri müttefiktir[69]. Oysa ondokuzuncu yüzyılda Kasap İlyas mahallesinin aşağı yukarı % 10'luk bir gayrımüslim nüfus barındırdığını biliyoruz. Ne var ki, muhtar defterindeki 679 adet nikâh kaydında ne şahit, ne vekil ne de kefil sıfatıyla bir tek gayrımüslimin bile adına rastlamadık. Bunun bir tek istisnası dahi yok. Bu gözleme tersten de bakabiliriz elbette. Yani muhtarın defterinde Kasap İlyas mahallesi sakini bir tek gayrımüslimin bile nikâh kaydı bulunmuyor. Mahalle sakini Hıristiyanlar için nikâh öncelikle dinî bir olaydı. Dolayısıyla, bu Hristiyan nikâhların kıyılması da kayda geçmesi de muhtarlıkta değil kilisede oluyordu.

Boşanmalar ve ikinci evlilikler

İslam hukukuna göre ilk bakışta boşanma çok kolay bir iş gibi görünür, en azından erkek açısından. Boşanmanın (*talâk*) gerçekleşmesi için erkeğin en az iki şahit huzurunda eşini boşadığına dair sözlü beyanda bulunması yeterliydi. Bu boşanma daha sonra o yerin kadısı tarafından kayda geçirilebilirdi. Ama İstanbul'da sıklıkla ihmal bu işlem sadece bir formaliteydi ve sonuç itibariyle boşanmanın hukuken geçerli olması için kesinlikle şart değildi. Yine de bu tek taraflı *talâk* kararının eğer çocukları varsa kendisine nafaka bağlanmasını gerekli gören veya henüz ödenmemiş *mehr-i müeccel*inin ödenmesini talep eden kadın tarafından mahkemeye götürülmesi mümkündü.

Bir boşanma davasının evli kadın tarafından açılması da mümkündü. Ancak, buradaki hukukî süreçte simetri yoktu ve kadın tarafından tek taraflı bir boşanma beyanı sözkonusu değildi: Boşanmanın sabit olması için mahkeme kararı şarttı. Evli kadının şer'î mahkeme nezdinde açması gereken bu davalarda (bunlara *hul'* ya da *muhalâa'* davası deniyordu) kadın *mehr-i müeccel*inden ferâgat ederek boşanmayı talep edebilirdi. Bu takdirde de bu boşanma bir tür karşılıklı rıza ile boşanmaya dönüşüyordu. İstanbul'un çeşitli Şer'iye mahkeme sicilleri bu

69 Bkz. Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul, İrfan Yayınları, 1974; M. Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985.

türden muhalâa' hükümleriyle doludur. Nikâh akdine eklenen bir maddeyle evlenen erkek talâk hakkından vazgeçebilir ve bu hakkı kadına devredebilirdi. Buna *teyfiz-i nikâh* deniyordu. Bu yönteme Osmanlı hanedanının kadın üyelerinin nikâhında zaman zaman başvuruluyordu.[70].

*Talâk*ın ilk bakışta basit ve kesin gibi görünen yöntemi aldatıcı olabilir. Nitekim talâk vukubulduktan sonra bu karardan dönmüş olan çok sayıda çifte rastlıyoruz Kasap İlyas mahallesi muhtarının kayıtlarında. Ne var ki, şahitler huzurunda yapılmış bir talâk beyanının geri alınması hukuken mümkün değildi. Çiftin tekrar yasal olarak evli addedilebilmeleri için *iddet* adı verilen süre beklendikten sonra yeni bir nikâh kıyılması, eski nikâhın yenilenmesi ("*tecdid-i nikâh"*) gerekiyordu. Aynı eşler arasında ikinci nikâhın kıyılmış olması Kasap İlyas muhtarının defterlerine *akd-i sânî* olarak ve eğer kadın iki kez talâk edilmişse kıyılan üçüncü nikâh *akd-i sâlis* başlığıyla kayda geçirilmişti. Her nikâh için ayrı bir *mehr* saptanması ve ödenmesi gerekiyordu elbette.

Tablo 15'te Kasap İlyas mahallesinde aynı eşler arasında kıyılmış olan ikinci ve üçüncü nikâhların sayısı ve oranı görülüyor. Bu tabloya çokeşli evlilik yapmış erkeklerin ikinci/üçüncü eşleriyle olan nikâhları ayrı bir kategori olarak dahil edilemiyor. Kasap İlyas muhtarının kayıtları hangi nikâhın çokeşli bir nikâh olduğu ve bu çokeşli evliliklerde nikâhı kıyılan kadının erkeğin kaçıncı eşi olduğu konusunda bilgi vermiyor.:

Dönemler	1864-1883	1884-1906
"Tecdid-i nikâh" (Nikâhın yenilenmesi)	6	2
"Akd-i sânî" (İkinci nikâh akdi)	6	49
"Akd-i sâlis" (Üçüncü nikâh akdi)	5	16
TOPLAM	17	67
Oran (%)	5.7	17.5

Tablo 15 Kasap İlyas mahallesinde kayda geçmiş ikinci ve üçüncü nikâhların sayısı ve nikâhların toplamına oranı.

70 Bkz. Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976, s. 51-61.

Demek ki Kasap İlyas mahallesinde ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kıyılmış 679 nikâhın küçümsenmeyecek bir oranı (84/679 = %12.3) aynı eşler arasında kıyılmış ikinci ve üçüncü nikâhlardı aslında. Tablo 15'de görülen 1884-1906 döneminde ikinci ve üçüncü nikâh sayı ve oranlarının olağanüstü artışı muhtemelen yapaydır, yani gerçekten de boşanmış olan eşlerin daha büyük bir oranda tekrar evlenmeye başladıkları anlamına gelmez.

Bu artış 1880'lerden itibaren daha sıkı bir biçimde uygulanan yaşamsal olayları kayda geçirme zorunluluğunun basit bir yan ürünü olmalıdır. Tanzimat dönemi yasalarından birinin getirdiği son derece seküler ve "modern" bir zorunluluk paradoksal olarak hem eşleri nikâhın şer'î hukuk açısından ön koşullarına daha iyi uymaya hem de Kasap İlyas mahallesi muhtarını bu gibi ikinci ve üçüncü evlilik durumlarını daha düzenli bir biçimde kayda geçirmeye sevk etmiştir.

Şer'î hukuk gereğince eşler ancak iki talâk beyanından sonra tekrar evlenebilirlerdi. Koca tarafından üçüncü bir talâk beyanı olursa eşlerin tekrar evlenebilmeleri daha zordu. Üç talâk beyanı aynı anda olabileceği gibi ("*selâseten talâk*") bunlar farklı zamanlarda dile getiriliyor da olabilirdi. O zaman da eşlerin tekrar evlenebilmeleri için önce kadının başka bir erkekle hukuken geçerli, sahih ve halvetle neticelenmiş bir evlilik yapması ve sonra bu kişiden boşanması gerekiyordu. Ancak, bu evliliğin kesinlikle kâğıt üzerinde kalmış bir evlilik olmaması, fiilen halvet vukubulmuş olması gerekiyordu. Oysa ondokuzuncu yüzyılda İstanbul'da karı-kocanın tekrar hukuken biraraya gelebilmesini sağlamaya yönelik şeklî evlilikler ("*hülle"* ya da *"hülle-i şer'iye"*) yapılıyordu ve bunu para karşılığında yapan aracı kişiler ("*hülleci"*ler) vardı. Bu türde kâğıt üzerinde kalmış sahte ve nâtamam bir evlilik mahkemece iptâl edilebilirdi. Dolayısıyla da onu izleyen ve eski kocayla tekrar kılınan nikâh da doğal olarak bâtıl olurdu. 1917 yılında yayınlanan *Hukuk-u Aile Kararnamesi*'nin 118. Maddesi İslam hukukunun hülle yasağını teyit eder ve halvetin nikâhın geçerlilik şartlarından biri olduğunu açıkça ifade eder[71].

Kasap İlyas mahallesi imamı ve muhtarı bütün bunları bilmiyor değildi. Ne var ki bu kuralları yok saydıkları da pekâlâ oluyordu. O kadar ki, gizli kalması gereken bu *hülleli* nikâhlardan bir tanesinin muhtar defterinde açıkça kayda geçirildldiğini dahi görüyoruz. 21 Kasım 1899 tarihinde Mustafa bin Süleyman ile Emine binti Abdullah'ın nikâhının kaydına muhtar bir derkenar eklemiştir. Burada kimin nikâhının nasıl ve hangi şartlar altında kime kıyıldığı şaşırtıcı bir samimiyetle ifade ediliyor:

71 Bkz. *Aile Hukuku Kararnamesi*, İstanbul, Ebru Yayınları, 1985, s. 43.

> *"...Mezburun* [adı geçen erkeğin, yani Mustafa bin Süleyman'ın] *enişteşi mezbureyi* [adı geçen kadını, yani Emine binti Abdullah'ı] *ba'de'l tatlik* [boşadıktan sonra] *hülle-i şer'iye icrasından sonra zevc-i evvel mezbura* [adı geçen ilk kocasına]...."[72]

İşin Türkçesi şudur: Süleyman oğlu Mustafa karısı Abdullah kızı Emine'yi üç kez boşadıktan sonra fikrini değiştirir, pişman olur. Enişteşini hülleci sıfatıyla devreye sokar ve ona Emine'ye nikâh kıydırır. Hemen ardından enişte Emine'yi boşayınca Süleyman daha önce üç kez boşamış olduğu eşine tekrar nikâh kıyar. Kasap İlyas mahallesi muhtarının deftere geçirdiği nikâh işte bu son nikâhtır. Tipik bir *hülle* vakasıyla karşı karşıyayız burada. Oyunun baş aktörleri eşini üç kez boşamış ve pişman olmuş bir koca, kısa bir süreliğine yalandan koca rolünü oynamaya hazır bir hülleci akraba ve bütün olayı gönül rahatlığıyla onaylayıp kayda geçirmeye hazır bir muhtar. Reşat Nuri Güntekin'in komik tiyatro oyunu *Hülleci* bu olayları çok güzel anlatmaktadır.

Bu karakteristik hülle olayı şer'î mahkemelerden birinin bilgisine sunulmuş olsaydı hem bu nikâhın bâtıl ilân edileceği hem de hülleye aracı olan kişiyle nikâhı kıyan kişinin cezalandırılacağı kesindi. Oysa Kasap İlyas muhtarı böyle bir olasılığın varlığını bilmesine rağmen ardında hüllenin yazılı bir delilini bırakmaktan çekinmemiş, gayet içten bir şekilde olayı kayda geçirmeden edememiştir. Muhtar defterine kaydedilmiş toplam 679 adet nikâh içinde başka hülle olayları bulunup bulunmadığını bilemiyoruz.

Mehr: İslam hukukuna uygunluk ve yerel âdetler

Erkeğin evlenirken eşine verdiği para olan *mehr* İslami nikâh hukukunun temel öğelerinden biridir. Eğer miktarı nikâh akdinde belirtilmemişse mahkeme emsâlleri gözönüne alarak re'sen bir *mehr-i misil* belirleyebilirdi. Şer'î hukuka göre *mehr* doğrudan nikâhlanan kadına verilirdi ve Anadolu'nun daha çok kırsal yörelerinde asırlardır uygulanagelen *başlık, ağırlık, kıymet* ya da *kalın* gibi adlar taşıyan ödemeler misâli, gelinin babasına ya da ailesine değil, bizzat kadının kendisine ait olurdu.

Osmanlı uygulamasında mehr iki bölümde ödenirdi. *Mehr-i muaccel* (âciliyet kazanmış mehr) adını alan bölümü nikâh sırasında, *mehr-i müeccel* (ertelenmiş mehr) adlı bölümü ise daha sonra ödenirdi. Dolayısıyla kayıtlarda sık sık *mehreyn* (iki mehr) ifadesine rastlıyoruz. *Mehr-i müeccel* de kadına aitti ve eşinin kendisini tek taraflı olarak boşaması hâlinde veya ölümü durumunda tere-

72 D3, vr.98a.

kesinden ödenmesi gereken borçların başında gelirdi. Karşılıklı rıza ile boşanma, yani *muhala'a* durumunda kadın bu mehrinden feragat edebilirdi. Davud Paşa şer'iye mahkemesi sicillerinde bu tür kayıtlar rastlanmaktadır.

Hukuken mehri gerek nakdî gerekse aynî olarak ödemek mümkündü. Kasap İlyas mahallesinin nikâh kayıtlarında da *mehr-i muaccel*in aynî olarak fiilen ödendiği durumlara rastlanıyordu. Ödeme aracı olarak muhtar defterinde kayda geçen nesneler arasında mobilya, çeşitli ev ve mutfak eşyaları, mücevherat ve gayrımenkul de vardı. *Mehr-i müeccel* ise fiilen ödenmeyip bir ödeme taahhüdünü ifade ettiği için her zaman nakit para cinsinden kayda geçirilmişti. Mahallenin 679 adet nikâh kaydında *mehreyn* bilgilerinin dağılımını Tablo 14'te veriyoruz. Bu nikâhların yirmi üçünde mehrle ilgili hiçbir bilgi verilmezken kalan 656 nikâhların hepsinde *mehr-i müeccel*in, yani mehr'in ertelenen bölümünün miktarı açıkça belirtiliyor. Oysa *mehr-i muaccel*in miktarı nikâhların sadece 232 adedinde (toplamın % 35.2'si) açıkça belirtilmişti. Aradaki bu büyük fark ne tesadüfe ne de kayıt sırasındaki ihmallere bağlanabilir.

Sağlam bir nikâh kaydı iki mehrin de açıkça belirtilmesiini gerektiriyordu. Ancak, kayıtların ancak üçte biri bu şekildeydi. Oysa *mehr-i muaccel*'in nikâh sırasında fiilen ödenmiş olması gerekiyordu. Mehr nikâhın hukuken lâzım şartlarından biriydi. Bu ödeme yapılmadığı takdirde mahkeme daha sonra bu nikâhı feshine karar verebilirdi. Dolayısıyla, Kasap İlyas mahallesinde *mehr-i muaccel*in miktarının kayıtta açıkça belirtildiği 232 nikâhta bu miktarın fiilen ödenmiş olduğunu da varsaymamız gerekiyor.

Gelin görün ki, bu varsayımımızın doğru olmayabileceğine ve burada da şer'î hukukun gereklerinin etrafından dolaşıldığına işaret eden bazı belirtiler var. Bu nikâhların azımsanamaz bir bölümünde (toplam olarak yirmi adet nikâh kaydı) sadece *mehr-i muaccel*in miktarı değil, bunun fiilen ödenmiş olduğu da açıkça belirtilmiş. Nikâh kaydına konan bir derkenarda şahitlerin sadece nikâh şahidi değil aynı zamanda *mehr-i muaccel*in gerçekten ödenmiş olduğunun da şahitleri oldukları belirtiliyor çünkü. Bu şahitlerin kayıtta *şuhûdü'l-mehr* olarak nitelenmeleri bu anlama gelir.

Birkaç somut örnek verelim: 23 Şubat 1892 tarihinde kıyılmış olan Halil bin Ahmet ve Ayşegül binti Mustafa'nın nikâhlarında 350 kuruşluk bir *mehr-i muaccel* sözkonusudur. Muhtar defterinde bu miktarın yanında yazıldığını gördüğümüz "*huzurumuzda verilmiştir*"[73] ifadesi ise bu meblâğın muhtar ve şahitler huzurunda evlenen eşe fiilen ödenmiş olduğu anlamına gelir. 21 Kasım

73 D3, vr.21a.

1893 tarihinde ise arabacı İsmail bin Hüseyin'in Cemile binti Abdullah ile olan nikâhı kıyılmıştır. Bu nikâhta *mehr-i muaccel*'in miktarı 1051 kuruştur. Bu miktar hakkında da defterin kenarına "*müsteyfadır [ödenmiştir]"*[74] şeklinde bir not düşülmüştür. Keza, Halil kâhya bin İbrahim ile Safiye binti Veli'nin 15 Mart 1889 tarihinde kıyılan nikâhlarının kaydına 1000 kuruşluk *mehr-i muaccel*inin "*peşinen verilmiş*"[75] olduğu bilgisi eklenmiştir muhtar tarafından.

Geçerliliği konusunda hiçbir kuşku bulunmayan, dava ve mahkeme konusu olmamış bir nikâhın kaydında tamamen gereksiz, zait olan bu türden cümlelerin varlığı bize ne anlatır? Acaba bu ödeme derkenarların varlığından *mehr-i muaccel*in fiilen ödenmiş olduğunun kayda geçirilmediği 192 adet evlilikte (bkz.Tablo 14) bunun gerçekten de ödenmemiş olduğu sonucunu çıkarabilir miyiz? Bunu kesin bir şekilde ileri sürmek zor. Ödemeyi mutlaka tanıklıklarla desteklemek istemiş olmanın gerekçesi ne olursa olsun, bu istek bile Kasap İlyas mahallesinde kıyılmış nikâhların istisnasız hepsinin tamamen şer'î kurallara uygun bir şekilde yapılmış olduğuna şüpheyle bakmamıza yol açıyor.

Bu arada, ertelenen mehrin (*mehr-i müeccel*in) zaman zaman damadın ailesi için bir statü sembolü rolü oynadığına da işaret etmek gerek. Damadın ve ailesinin sosyal statüsünün ve potansiyel ödeme gücünün bir göstergesi olarak da görülüyor ve bu sıfatla kayda geçiyordu *mehr-i müeccel*. Bazı başka durumlarda ise gelinin ailesi kızlarının evliliğini güvenceye almak, yani eşini onu istediği zaman kolayca boşayabilmekten alıkoymak için çok yüksek bir *mehr-i müeccel* talep ve tespit etme yoluna gidebiliyorlardı.

Böyle özel amaçlar güdüldüğü durumlar dışında mehrin miktarının özel bir önem ya da anlam taşıdığına dair bir belirti yoktu Kasap İlyas mahallesinde. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında mehr miktarlarında anlamlı bir değişim ya da belirgin bir yükseliş ya da düşüş trendi olduğunu da söyleyemiyoruz. Mahalledeki nikâhlarda *mehr-i müeccel*in ortalamasını 1865-1870 dönemindeki nikâhlar için 882,5 kuruş, 1875-1880 yılları arasında 756.5 kuruş, 1885-90 döneminde 836,9 kuruş, 1895-1900 yılları arasında 1260 kuruş, 1901-1904 arasında da 684,2 kuruş olarak hesapladık. En sık rastlanan rakamlar 301 ve 501 kuruştur. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı İmparatorluğu'nda nispeten bir fiyat istikrarı dönemiydi. Enflasyon varsa bile epey düşük bir düzeydeydi.[76] Kaldı ki, mehrin miktarı ne evlenmeye bir müşevvik olacak kadar düşük

74 D3, vr.26b.

75 D2, vr. 58b.

76 Bkz. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, 1469-1998, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü (Tarihî İstatistikler Dizisi), 2001.

ne de evlenmeyi engelleyecek kadar yüksekti ve her hâlükârda mehr ödemeleri genel olarak evlenme masraflarının çok küçük bir bölümünü teşkil ediyordu.

İster peşinen ödenmiş ister kısmen ertelenmiş olsun, *mehr*, İslam hukukunda nikâhın olmazsa olmaz koşullarından biridir. O kadar ki, evlenen kadının yasal hakkı olan bu ödemeyi kabul etmemeye, kısmen veya tamamen reddetmeye, onu tahsil etmekten feragat etmeye dahi hakkı yoktur. Bunun tek istisnası mahkeme tarafından verilecek bir *muhala'a,* yani karşılıklı rıza ile boşanma hükmünün sözkonusu olduğu durumdur.

Oysa, Kasap İlyas mahallesinde bu konuda da İslam aile hukukunun yok sayıldığı bazı evlilik kayıtları görüyoruz. Sırasıyla 3 Temmuz 1892, 16 Temmuz 1892, 29 Ağustos 1892 ve 23 Ocak 1900 tarihlerinde kayda geçmiş dört adet nikâh buna bariz birer örnektir[77]. Bu nikâhların dördü de birer "ikinci nikâh" idiler (Bkz. Tablo 15). Aslında aynı kadınla kıydığı ikinci nikâhta erkek her şeyden önce ilk nikâhının *mehr-i müeccel*'ini vermek ve ikinci nikâh akdinde yeni bir mehr miktarı saptamak durumundaydı. Nitekim, bazı ikinci nikâh kayıtlarında erkeğin kadına ilk nikâhın mehrini ödediğini ve yeni mehrin miktarını belirleyen bir derkenar bulunduğu gibi bazı kayıtlarda ise ilk mehrin henüz ödenmediğini ve ikincisiyle birlikte erkeğin toplam borcunun miktarını belirten notlar da vardır. Ne var ki, bu dört nikâh kaydında durum böyle değildi. Bu dört nikâh kaydının dördüne de şöyle bir derkenar düşülmüştür:

> *"...mehr-i evvel* [ilk mehr] *bağışlanmıştır"*

Oysa kadının kendi mehrini eşine bağışlamaya, onu bu ödemeden muaf tutmaya hakkı yoktu. Ayrıca, kadının feragat etmesi dinen mümkün olmayan bu ödemeyi bağışlamasının da (bu durumu kaydetmeye zaten hiçbir hakkı olmayan bir mahalle muhtarı tarafından) açıkça kâğıda dökülmüş olması evliliğin şer'î mahkeme tarafından bâtıl ilan edilmesi için yeterli sebepti. Açıkçası, Kasap İlyas mahallesinde kıyılmış bu dört adet nikâhta eşlerin aralarında niteliğini tam olarak bilemediğimiz ve nevi şahsına münhasır bir anlaşma uğruna şer'î hukuk kuralları alenen çiğnenmiş bulunmaktadır.

Evlilik konusundaki yerel örf ve âdetlerin şer'î kurallara galebe çaldığını açıkça gördüğümüz bir alan daha vardı: Mehre ve özellikle *mehr-i muaccel*'e (yani mehrin peşinen ödenen kısmına) kimin veya kimlerin sahip olduğu meselesi. Şer'î hukuk bu noktada son derece sarihtir: Mehr evlenen kadının tasar-

77 D3, muhtelif sayfalar.

rufundadır ve sadece onun hakkıdır. Oysa Anadolu/Türk örfünde yer yer *başlık*, *ağırlık*, *kıymet* ya da *kalın* adı verilen para doğrudan kıza değil onun ailesine aitti. Gerçekten de evlilik sırasında erkek tarafının yaptığı ödemenin kimin tasarrufunda olacağı meselesi şer'î hukuk ile Anadolu ve Orta-Doğu'daki yerel örf ve âdetler arasında aile hukuku alanındaki en önemli farklardan biridir.

Osmanlı İstanbulu'nda durum neydi? Mehr gerçekten de evlenen kadının mutlak tasarrufuna bırakılıyor muydu? *Mehr-i muaccel* doğrudan doğruya ona mı ödeniyordu yoksa parayı babası, vasîsi veya ailesi mi tahsil ediyordu? Acaba İslami mehr Osmanlı'daki evliliklerin tümüne şamil bir uygulama mıydı gerçekten? Yoksa sadece başkentin ve büyük kentlerin okumuş ve kanunları daha iyi bilen kesimi mi şer'î aile hukukunun bu konuda koyduğu koşullara tam olarak uyabiliyordu? İslam hukukunun bu gereği ondokuzuncu yüzyılın İstanbul'unda ne ölçüde yerine getirilebiliyordu? Bu sorular tarihçiler tarafından Osmanlı'da onsekizinci yüzyıldaki nikâhlar hakkında daha önce de açıkça sorulmuştur fakat maalesef yanıtsız kalmıştır[78].

1885 yılında İstanbul nüfusunun aşağı yukarı yarısının taşra doğumlu olduğunu hatırlarsak bu göçmenlerin, kısmen de olsa, İstanbul'a kendileriyle birlikte geleneksel evlilik örüntülerini, nikâhla ilgili örf ve âdetlerini ve aile yapılarını da taşımış olmalarına şaşmamak gerek. Kasap İlyas mahallesindeki Arapgirlilerin bu açılardan özgün bir grup oluşturduklarına değinmiştik. Bu taşralıların başkente taşıdıkları âdetler arasında erkek tarafının kızın ailesine *başlık* parası vermesi de vardı elbette.

Kasap İlyas mahallesinin nikâh kayıtları bize açıkça şunu gösteriyor: Ondokuzuncu yüzyılda İstanbul halkının bir bölümü evlilik konusunda uyulması gereken şer'î kurallarla yerel gelenekleri, alışkanlıkları ve eski âdetleri kesin bir biçimde ayırdedemiyordu. Eğer bu böyle olmasaydı Kasap İlyas mahallesinin muhtar defterinde *mehr-i muaccel*'in miktarının belirtilmediği 192 adet nikâh kaydının 44 adedinde (oran olarak toplamın % 23'ünde) *mehr* sözcüğü yerine 32 kez *kıymet* 12 kez de *ağırlık* sözcüğü kullanılarak miktarlarının belirtilmiş olmasını nasıl açıklamalı? Bu 44 adet nikâh kaydının hepsinde *mehr-i müeccel* miktarı mevcuttur, ama *mehr-i muaccel* yoktur ve onun yerine *kıymet* veya *ağırlığın* miktarı kaydedilmiş bulunmaktadır. Sorun acaba basit bir ad koyma yanlışı, cahilane bir isim hatası mıdır? Bu kayıtların bir tanesi için böyle bir mazeret ileri sürülebilir. 6 Ekim 1892 tarihli bu nikâh kaydında açıkça şunu okuyoruz:

78 Bkz. Colin Imber, "Women, Marriage and Property: Mahr in the Behçetü'l Fetâvâ of Yenişehirli Abdullah", M.C.Zilfi (yay.), *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Leiden, Brill, 1997, s. 81-104.

"*kıymet 440, müeccel 501, cem'an* [toplam olarak] *551 kuruştur.*"[79]

Bu nikâh kaydında bir yanlış isimlendirmeden söz edilebilir belki. Muaccel yerine kıymet yazılmış olduğu ileri sürülebilir. Ama diğer 43 adet kayıt için böyle bir şey sözkonusu değildir. Kelimelerin yanlış kullanıldığına dair bir belirti yoktur.

Bu nikâhları onaylayan imam ve kayda geçen muhtar eğer aradaki farkı biliyor idiyseler örfî hukukun fiilen şer'î hukuka galebe çalmasına izin veriyorlar demekti. Yok, eğer *kıymet* ya da *başlık* ile *mehr-i muaccel* arasındaki farkı gerçekten bilmiyor idiyseler o takdirde de bundan ondokuzuncu yüzyıl sonlarında İstanbul'da birtakım geleneksel uygulamaların şer'î ve yasal zorunluluk olarak algılandıkları anlamı çıkıyor. Her hâlükârda ve hangi varsayımımız doğru olursa olsun netice itibariyle örfî hukuk ile şer'î hukuk arasındaki sınır bulanıklaşmış oluyor. Çünkü *mehr-i muaccel*'in fiilen evlenen kadına ödenmemesi nikâhın mahkeme tarafından feshine yol açardı. Ama bunun için önce durumun şer'î mahkemenin bilgisine gelmesi gerekiyordu elbette. İyice tarandığı takdirde şer'iye sicillerinde bu sebebe bağlı nikâh feshi hükümlerine rastlanacağı bizce kesindir[80].

Osmanlı aile hukukunu yakından incelemiş olan hukuk tarihçileri Halil Cin ve Mehmet Akif Aydın şer'î hukukun *mehr*i ile Anadolu örfünün *başlığını* karşılaştırırlar ve önceliğin her zaman *mehr*e ait olduğunu savunurlar. İleri sürdükleri esas argüman ise *mehr*in yasal olmasına ve bütün resmî belgelerde görünüyor olmasına karşılık *başlık* ve ona benzer diğer evlilik ödemelerinin (*ağırlık*, *kıymet, kalın* vb.) aslında "yasal" değil "sosyal" olmaları ve gerek uygulama alanlarının gerekse kayıt ve belgelerde bıraktıkları izlerin daha az ve sınırlı oluşudur. Yani kanun kanundur, âdet de yalnızca âdettir elbette. Bu argümanlarında sebeple sonucun karıştırıldığı çok açık. Ayrıca, fiilen benimsenip uygulanan ve yaşanan hukuğun her zaman ve her durumda aslında yazılı kurallarla toplumun talepleri arasındaki bir dengenin ve bir pazarlığın sonucu ve ürünü olduğu gerçeği de bu argümanda tamamen göz ardı edilmektedir.

Bizce burada ilginç olan, kanuna uygunluğu veya uygunsuzluğu açık seçik olan tekil vakalar değildir. Asıl ilginç olan, Kasap İlyas mahallesinde mahalle sakinlerinin kişisel hukukunu ilgilendiren konularda kanun ile âdeti, şeriat ile örfü kabil-i te'lif hâle getirmek için sarfedilen olağanüstü gayrettir. İlginç olan,

79 D3, vr. 31a.

80 Benzer sebeple nikâh feshi hükümlerine 20. asırda Ürdün'de rastlanmaktadır. Bkz. Richard T. Antoun, "The Islamic Court, the Islamic Judge and the Accomodation of Tradition", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 12, 1980, s. 455-467.

kanun ile örfün, üstüste bindikleri noktalarda bu iki hukukî referansın içiçe geçip yasa ile gerçek yaşamın nasıl barış içinde birlikte yaşamaya devam ettikleridir. Osmanlı İstanbulu'nda şeriat ile yerel evlenme âdetleri arasındaki alacakaranlık bölgeyi maalesef daha ayrıntılı olarak inceleyemiyoruz. Bunu yapabilmek için daha uzun bir süreye yayılmış daha çok sayıda nikâh akitleriyle birlikte şer'î mahkemelerce verilmiş muhalâa' ve nafaka hükümlerini de yakından incelemek gerekir.

Nikâhlar meşru muydu?

Kasap İlyas mahallesi muhtarının defterlerindeki ifadelerden muhtarın bir kişinin nikâh akdetmeye ehil olup olmadığı konusunda karar verme yetkisini bizzat üstlendiğini görüyoruz. Oysa böyle bir yetkiye değil muhtar, cami imamı bile sahip değildi. Buna ancak şer'î mahkemeden alınacak bir *izinname*'ye dayanarak karar verilebilirdi. Ne var ki, Kasap İlyas mahallesi muhtarı (ve belki de imamı) kendi başlarına birçok kişinin evlenebileceğine dair deftere "...teehhülüne [evlenmesine] ruhsat vardır..."[81] şeklinde notlar düşmüşlerdi. Kasap İlyas mahallesi nikâhlarının aşağı yukarı üçte birinde bu türden bir not, bir derkenar, bir kefâlet beyanı veya şehâdet ifadesi yer alıyordu (bkz. Tablo 13). Bunların amacı kadıdan alınan yazılı bir izinnamesinin yokluğunda mahallede kıyılacak nikâha yasal bir engel bulunmadığını belirtmekti. Bu not veya beyanların çoğunun iyi niyetle kaleme alınmış olmaları veya gerçeği yansıtmaları durumu değiştirmez. Bunların hiçbiri şer'î hukuk açısından kanıt değeri taşımıyordu.

Örneğin, Tablo 13'teki ilk dönemde (1864-1888) nikâh kayıtlarına eklenen bu notların aşağı yukarı hepsi bir kefâlet beyanı niteliğindedir. Bu beyanlar bazan nikâhı kıyılmakta olan kişilerin bizzat kendi beyanlarıydı. Örneğin, İbrahim bin Hüseyin ile Hanife binti Ali'nin 21 Ağustos 1874 tarihinde kayda geçen nikâhlarında şöyle bir ibare vardır:

> "*Tarafeynin* [iki tarafın] *mani'-i şer'îsi* [şeriat açısından engeli] *olmadığını mübeyyin* [beyan eden] *ber vech-i beyan* [beyan olunduğu gibi] *kılınan akd-i nikâh..*"[82]

Bazan da bu sözlü ya da yazılı beyan bir üçüncü kişiye aitti. Anlaşılan bu üçüncü kişi imam ve muhtar tarafından tanınan ve onlar nezdinde makbul ve sözüne güvenilir bir kişiydi. Muhtar defterine kaydettiği her nikâhın meşru olduğuna

81 D3, vr. 114b.
82 D1, vr. 9a.

emin olmak istiyordu. Dolayısıyla da bu nikâha şu ya da bu şekilde kefil olan herkesin beyanını ve kimliğini nikâhın kendisiyle birlikte kayda geçiriyordu. 5 Mart 1895 tarihinde kayda geçirilmiş bir nikâhta da şöyle bir derkenar okunuyor örneğin (yazılı kefâlet vermiş olan Rıza bey'in kim olduğuna ve muhtarla veya nikâhı kılınanlarla ilişkisine dair bir bilgimiz yok):

> "*Mezburenin* [adı geçen kadının] *mani-i şer'îsi olmadığına dair Rıza bey'in senedi vardır.*"[83]

Bazen de gelinin babasının kızının nikâhına kefil olduğunu görüyoruz. Birkaç nikâhta ise evlenen kişilerin vekilleri ve şahitleri kefâleti üstlenmişti. 30 Ağustos 1875'te kayda geçmiş bir nikâhta durum budur:

> "*vekilân* [vekiller] *ve şâhidân* [şahitler] *kefâletleriyle akd-i nikâh icra kılındı.*"[84]

Nikâh kayıtlarına muhtarın düştüğü bu çeşitli not ve derkenarlardan, kefâlet beyanlarından neyin murad edildiği 28 Ağustos 1875 tarihli şu kayıtta açıkça ifade edilmiş:

> "*Tarafeynin* [iki tarafın] *hiçbir gûnâ* [hiçbir türden] *mani-i şer'îsi ve örfîsi [şeriat ve ö*rf açılarından engeli] *olmadığını teftiş memuru Mehmet efendi ve samancılar kethüdası Yusuf ağa ve bargir* [beygir] *hammalları kethüdası Ali ağa kefâletleriyle işbu akd-i nikâh icra kılındı.*"[85]

Bu kefâlet kayıtlarından bazıları özel bir noktaya odaklanıyordu. Örneğin, eğer nikâhı kıyılacak kadın dul ise kefiller onun ilk eşinin gerçekten de vefat etmiş olduğunu teyit ediyorlardı.

Resmî (ya da "yarı resmî") nitelik taşıyan bir belgenin kefâlet amacıyla kayda geçirilmesine ilk kez 1880 yılındaki bir nikâhta rastlanıyor. Bu belge Kasap İlyas'a komşu Davudpaşa mahallesi muhtarından alınmış bir *ilmühaber*di. 1880'li yıllardan itibaren nikâh kayıtlarına eklenen kefâlet beyanlarının hem sayıca hem de oran olarak çoğaldığını ve çeşitlendiğini görüyoruz. Kefâlet beyanlarında kefil olan kişi ya da kişilerin doğrudan doğruya şahsî ve yazılı bir

83 D3, vr. 52a.
84 D1, vr. 10a.
85 D1, vr. 10a.

sorumluluk üstlendiğine, yani dönemin ifadesiyle bir *senet* kaleme aldıklarına Kasap İlyas mahallesi nikâhları arasında ilk kez 1884 tarihinde rastlanıyor. Zaten o tarihten sonra muhtarın kayda geçirdiği nikâhların aşağı yukarı yarısına şu ya da bu biçimde bir kefâlet beyanı eklenmiş bulunuyor (Bkz. Tablo 13).

Bu kefâlet beyanlarını (şer'î açıdan en az geçerli olanından tam olarak geçerli olanına doğru giden bir sıra izleyerek) üç grupta toplayabiliriz: 1) Yazılı kişisel kefalet beyanları (*senet*ler). Bu beyanların bazılarında kefâleti verenin hukukî sorumluluk altına girmeyi taahhüt ettiği de açıkça belirtiliyor; 2) Başka bir yerel yöneticiden (çoğu kez bir mahalle muhtarından) alınmış resmî ya da yarı resmî belgeler (*ilmühaber*ler); 3) Şer'î mahkeme hükümleri. Bu hükümler çoğunlukla *talâk* ve *muhala'a ilâmları*dır. Bazı nikâh kayıtlarında birden fazla belgeye atıf yapıldığı da oluyordu, evlenmeye engel bir durum olmadığı beyanını güçlendirmek için bir yazılı *ilmühaber* ile bir sözlü kefâletin ya da bir yazılı kefâlet senediyle sözlü beyanların yanyana zikredildiği de.

Yukarıdaki üç grup nikâh arasında en kalabalık grup (200 kadar nikâh kaydı) birinci gruptur, yani kişiler tarafından verilmiş yazılı kefâlet senetlerine atıfta bulunan nikâh kayıtları. Birçoğunda bir tek kefilin adı vardır ama dört kişinin aynı nikâha kefil oldukları da vâkîdir. Muhtarın kaleminde yazıla yazıla klişe hâline gelmiş olan kefalet formülü "filân ve falan kişilerin kefaletleriyle tarafeynin mani-i şer'îsi ve örfîsi yoktur" şeklindedir. Bu kayıtların yirmi kadarında da muhtar "*senet bizde mahfuzdur*" şeklinde bir not düşerek kanıt olarak yazılı kefâletin belgesini muhafaza ettiğini belirtmeyi gerekli görmüştür. Bu yirmi kaydın beş tanesinde ise kefillerin her türlü yasal sorumluluğu üstlendikleri ısrarla vurgulanmıştır. Bu ısrarlı vurgunun muhtemel sebebi mahalle muhtarının (ve belki de imamın) şer'î mahkemeye gidilmesi durumunda sorumluluktan kurtulma isteği olmalıdır. Hepsi de aşağıdaki örnek gibi uzun ve karmaşık olan bu beş kayıta başka anlam vermek mümkün görünmüyor. Bunlarda yazılı senedi verenlerin bu senedin beraberinde getirdiği hukukî sorumluluğun ne olduğunu iyice bildikleri şahitler huzurunda teyit edilmektedir.

> *"Zevcenin mani-i şer'îsi olmadığına dair pederi Zârâ-yı cedit'li Pastırmacıoğlu Osman ve merkum* [adı geçen] *Halil ve merkum Hüseyin ve merkum Hasan bin Ali'nin her bir mes'uliyeti* [sorumluluğu] *kendilerine ait olmak üzere senetleri vardır. Senedin mazmunu* [içeriği, anlamı] *kendilerine ifade olunduğuna dair bekçiler ve müezzin ve hâfızlar şahitlerdir."*[86]

86 D1, vr. 10a.

Yirmi kadar nikâh kaydının bulunduğu ikinci grupta eşlerin (veya gelinin) evlenmesine bir engel olmadığını belirten ve başka bir mahallenin muhtarından alınmış bir yazılı *ilmühaber* sözkonusudur. Bu mahalle muhtarının gelini veya eşlerin ikisini bizzat iyi tanıdığı varsayılıyor Kasap İlyas mahallesi muhtarı tarafından. Bu *ilmühaber* bir şahsî beyandan daha güvenilir görülüyordu. Kasap İlyas muhtarının defterinde bu *ilmühaber*in metninin aynen kopya edildiği kayıt yoktur. Ama bütün ilmühaberler aynı şeyi söylüyorlardı, yani kadının evlenmesine engel bir durumunun olmadığını. Örneğin 30 Ocak 1902 tarihli bir nikâh kaydında

> *"Mezburenin* [adı geçen kadının] *Kasımpaşa Ali Çelebi mahallesinden ilmühaberi vardır."*[87]

şeklinde bir derkenar düşülmüştür. Birçok kayıtta ise ilmühaberin tam olarak nereden geldiği belirtilmeden "adı geçen kadının kendi mahallesinden ilmühaberi vardır" türünde bir ifadeyle yetiniliyordu. Mahalle muhtarı olan bir meslekdaşından gelen bu yazılı belgeleri Kasap İlyas muhtarı ciddiye almak durumundaydı. İşte bir örnek:

> *"Kâtip Şecaattin mahallesi imamı Hâfız Mehmet ile muhtar-ı sânîsi* [ikinci muhtarı] *Hâfız Tahir mühürleriyle ilmühaber mahfuzdur* [saklıdır]."[88]

Kasap İlyas muhtar ve imamı mahallede kıyılan ve kayda geçen nikâhların şer'an sahih ve geçerli olmalarını istiyorlardı. Bu her zaman mümkündü tabii. Ama bunun için mutlaka bir *izinname* gerekiyordu, yani şer'î mahkemenin kadı veya naibinden alınmış bir uygunluk belgesi. Ne var ki, Kasap İlyas mahallesinde kıyılmış ve muhtar defterinde kayda geçmiş toplam 679 adet nikâhın bir tek tanesinde dahi ne böyle bir izinnameye atıfta bulunulur ne de varlığından söz edilir.

Kasap İlyas mahallesi nikâhlarının şer'î kurallara tam uygunluğa en yakın geldikleri an birtakım şer'î mahkeme hükümlerini nikâha mesned olarak gösterdikleri andır. Bu üçüncü grup nikâhlar pek kalabalık bir grup teşkil etmez. Toplam 226 nikâhın (Bkz. Tablo 13) ancak on tanesi bu kategoriye dahil edilebilir. Örneğin 12 Kasım 1892 tarihinde ikinci evliliğini yapacak olan Eda binti Abdullah'ın nikâhı ancak ilk eşinden boşandığına dair mahkeme

87 D3, vr. 10b.
88 D3, vr. 35a.

kararının varlığı sayesinde kılınabilmişti. Nikâh kaydına da şöyle bir derkenar düşülmüştü:

> "*zevc-i evvelinden* [ilk eşinden] *tatlikine* [boşanmasına] *dair hüccet-i şer'iye*[-şer'î mahkeme belgesi] *vardır.*"[89]

Aynı 1892 yılının 25 Kasımında da Ayşegül binti Mustafa'nın nikâh kaydına şu derkenar eklenmişti:

> *"zevcenin hul'* [karşılıklı rıza ile boşanma] *ilâmı bizde mahfuzdur* [saklıdır]*"*[90]

Bir diğer derkenar örneğinde de 10 Kasım 1899'da ikinci kez nikâhlanacak olan bir kadının ilk eşinden aldığı boşanma belgesini kendi mahallesi imamına tasdik ettirdiğinden söz edilir:

> *"Mezburenin tatliknamesi* [kocanın imzaladığı boşama belgesi] *Altımermer'de Kâtip Muslihiddin mahallesi imamı Elhac Mustafa Maksut tarafından resmî mühürle tasdik kılınıp* [doğrulanıp] *mahfuzdur."*[91]

Bu nikâhlar geçerli bir resmî belge, bir mahkeme kararı ibraz edilmesi sayesinde kıyılmış olan nikâhlardır. Bunların şer'î hukuka uygunlukları tartışma konusu olamaz. Ne var ki, 1864 ile 1906 yılları arasında Kasap İlyas mahallesi muhtarının defterlerinde kayda geçmiş toplam 679 adet nikâh arasında bu şekilde şer'î hukukun hem lâfzıyla hem de ruhuyla uyum içinde olan nikâhların sayısı onu geçmez.

Şeriat, örf ve muhtar

Kasap İlyas mahallesinde yasa ve yaşam arasındaki mesafeyi en iyi şu örnek anlatıyor. Ahmet Necati ile Hanım binti Hâfız Salih arasındaki nikâh akdi 16 Eylül 1889 Pazar günü kayda geçirilmiştir. Aslında kaydın haftanın hangi günü yapılmış olduğu pek az sayıda nikâhta belirtilmiştir. Bu nikâh da onlardan biridir. Bu nikâh kaydında kaydın haftanın hangi günü yapıldığını doğrulamak istercesine şöyle bir derkenar vardır:

89 D3, vr. 36a.

90 D3, vr. 37a.

91 D3, vr. 96a. Bu kayıtta "resmî" bir mühürden söz edildiğine bakılırsa, bu mührün Kâtip Muslihiddin mahallesi imamına değil, aslında mahallede "resmî" bir mühre sahip tek kişi olan mahalle muhtarına ait olması ihtimâl dahilindedir. İmamların ise olsa olsa "şahsî" mühürleri olabilirdi.

"*Perşembe günü zifaf olunmuştur.*"[92]

Anlaşılan bütün olay şöyle cereyan etmiştir: Ahmet Necati ile Hanım binti Hâfız Sâlih aralarında anlaşmış, evlenmeye karar vermiş ve Perşembe günü de bir zifaf gecesi yaşamışlardır. Dolayısıyla, o geceyi izleyen üç gün zarfında bu çift İslam hukuku açısından ayan beyan bir zînâ durumunda yaşamıştır. Bu üç günlük zînâ hayatını müteakiben, yani iş işten geçtikten sonra, bu iki zânî vekil ve şâhitlerini muhtarlığa yollayarak evliliklerinin ikamet ettikleri mahallede kayda geçmesini sağlamışlardır. Kasap İlyas mahallesi muhtarına (ve belki kendisi de olaydan haberdar olan mahalle imamına) gelince, hem bu şer'an vahim durumu görrmezden gelmiş hem de olayı ayrıntısıyla ve bütün çıplaklığıyla safça kayda geçip sergilemekte hiçbir sakınca görmemişlerdir.

Şer'î kuralların hem lâfzına hem de ruhuna tam uygunluğun Kasap İlyas mahallesi muhtarının defterine kayıtlı nikâhlar içinde çok nadir rastlanan bir durum olduğuna işaret etmiştik. Hukuk antropolojisi araştırmacılarının hukuk sistemlerini ve bunların uygulamaya yansıyışlarını incelerken sık sık ön plana getirdikleri bir ikilik (ya da ikilem) vardır: Bir tarafta yukarıdan aşağıya doğru empoze edilmiş olan resmî, genelgeçer ve yüksek prestijli bir hukuk sistemi, diğer tarafta çoğul ve sürekli değişken sosyal gereklerin, denge ve pazarlıkların ürünü olan gündelik hukuk uygulaması, yani yerleşik "örf ve âdetler". Mesele o zaman iki hukuk sisteminin birbirine uyarlanmasında ne tür bireysel veya kollektif stratejiler izlendiği meselesidir.

Ne var ki, en soyut düzeyde anlamlı olabilecek olan bu şeriat-örf ikilemini ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı İstanbulu'ndaki nikâh hukukuna ve bunların fiilî uygulamalarına uyarlamamız zor. Çünkü hiç değilse bu konuda uyuşmak zorunda olan, birbirine rakip ve alternatif iki ayrı hukuk sisteminden söz etmek mümkün değil. Yukarıda not ettiğimiz şer'î hukuku yok sayıcı türden mehrin evlenen kadına fiilen ödenip ödenmediği meselesi gibi, bir adet açık seçik ve muhtar onaylı *hülle* olayı ve bir fiili zînâ durumunun kayda nikâh olarak geçmesi olayı gibi bazı tekil uygulamalar vardır. Ama bunlar ne şer'î kurallardan sistematik olarak kaçıldığına ne de her zaman sığınılacak alternatif bir hukuk sistemi bulunduğuna yeterli delil teşkil eder.

Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde seçenekler ya şer'î kurallara tam olarak uymak ya da bunlardan şu ya da bu ölçüde inhiraf etmekti

92 D2, vr. 64a.

sadece. Tanzimat döneminin en kapsamlı hukukî reformu sayılan *Mecelle*'nin sadece borçlar hukuku, eşya hukuku ve ticaret hukukuna dair hüküm ve düzenlemeler içerdiğini unutmamak gerek. Özel hukuk, aile ve miras hukuku tümüyle *Mecelle-i ahkâm-ı adliye* derlemesinin dışında bırakılmıştır. Netice itibariyle bu hukuk alanları için Osmanlı'nın Müslüman tebasında şeriat hükümlerinin, gayrımüslimlerde de kendi dinî hükümlerinin geçerli olmaya devam edeceği zımnen kabul edilmişti[93].

Kasap İlyas mahallesine gelince, gerek muhtar gerekse imamın şer'î nikâh hukuku ve şer'î mahkemelerin hatalı nikâhlar hakkında verebilecekleri hükümlere dair bilgi ve tecrübeleri onları (mahalle sakinlerinin âdetlerini yok saymadan ve mahallenin yerleşik düzenini bozmaksızın) her şeyden önce kendilerini korumaya ve bu amaçla çeşitli "önlemler" almaya itmiştir. Esas itibariyle bu yerel yöneticilerin şer'î açıdan hem şeklen hem de içerik olarak kusursuz, fakat nikâhın taraflarıyla birlikte yaşamaya mahkûm oldukları mahallede sosyal açıdan aykırı ya da hiç değilse sakinlerce pek istenmeyen sonuçlar doğurabilecek kararlar almaktan da kaçınmaları gerekiyordu.

Bunun sebebi açıktır. Muhtarın çatışma doğurmayacak, mahalledeki uyumu bozmayacak pragmatik çözümlere yönelmek istemesi kolayca anlaşılabilir. Bildiğimiz gibi birçok bakımdan homojen olmayan bir topluluk olan Kasap İlyas mahallesini istikrar ve sükûnetle yönetmeye devam edebilmek muhtarın elbette ki önde gelen kaygısıydı. Huzursuzluk yaratmamak için hukuktaki küçüklü büyüklü aykırılıklara zaman zaman tahammül etmesi gerekiyordu. Çünkü sosyal statükonun ve mahalledeki insicamın berdevam olması onun için esastı. Dolayısıyla, nikâhlar bağlamında zaman zaman karşılaştığı bazı tekil tercihlere göz yummuş olmasını veya alışılmadık nikâh stratejilerine uyum ve müsamaha göstermiş olmasını anlayışla karşılamak mümkündür.

Özetle, mahalle muhtarı (ve kayıtlarda bir iz bırakmamış olmasına rağmen, herhalde mahalle imamı) şer'î kurallara tam olarak uymayan nikâh akitlerinde bir tür "kolaylaştırıcı" rolü oynuyorlardı. Bir iki *hülle* ve zina olayını görmezlikten geliyorlar, mahallede çokça mevcut kırsal göçmenlerin nikâhlarındaki geleneksel başlık parasını uygulamada İslami mehre eşdeğer kabul ediyorlar, belki geçici bir öfke anında karılarını boşamış kocaların eşleriyle *tecdîd-i nikâh* ederken, eğer maddî imkânları müsait değilse, ikinci kez mehr ödemekten re'sen muaf tutabiliyorlardı. Bütün bu kararlar şeriata aykırıydı elbette. Neticede yasal

93 Bunun sebeplerini *Mecelle*'yi derleyen heyetin başındaki Ahmet Cevdet Paşa açıklar. Bkz. M. Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985.

ve idari sistemle "idare etmek" durumunda olduğu mahallesinin gündelik sosyal gerçekleri arasında sıkışıp kalıyordu muhtar. Yasanın daha esnek ve zaman zaman "serbest" bazı yorumlarına cevaz verdiyse, mahallesinde "aşağıdan" gelen taleplere olumlu yanıtlar beklendiği içindir. Bu bakımdan, mahallesindeki nikâhları kayda geçerken muhtarın her zaman şer'î hukuku bilinçli ve sistematik bir biçimde aştığını ya da yok saydığını söylemek de haksızlık olur.

Kaldı ki, Kasap İlyas mahallesi bir yana bir bütün olarak bakıldığında İstanbul halkından özel hukuk alanına giren konularda uzun vâdede şer'î kuralların hem lâfzına hem de ruhuna her zaman sıkı sıkıya bağlı kalmış olmasını beklemek de gerçekçi olmaz. Nikâh ve aile hukuku alanında şer'î kurallara aykırı davranışlara doğrudan doğruya uygulanması mümkün olan bir müeyyide yoktu zaten.

Osmanlı İstanbulu'nda şer'î mahkemelerin –ceza veya ticaret hukuku kapsamına giren konuların aksine– aile hukukuna dair konularda somut bir yaptırım gücü yoktu. Ellerindeki tek silah önlerine gelen gayrısahih ya da bâtıl nikâhlarla ilgili davâlara bakmayı reddetmekti veya, mümkünse, onları şer'î kurallara uygun hâle getirecek önerilerde bulunmaktı. O da ancak böyle bir dava önlerine geldiği takdirde tabii. Oysa, Kasap İlyas mahallesi nikâh kayıtlarında da gördüğümüz gibi, gerçek uygulamalarda ve şer'î hukukun rakipsiz olduğu alanlarda bile ondan az ya da çok inhiraf edilen durumlara sık sık rastlanıyordu.

Dolayısıyla, bu kıssadan, Osmanlı'nın sosyal ve ekonomik tarihçilerince zaten iyi bilinen şu hisseyi tekrar teyit edebiliriz: bir Osmanlı kent ya da mahallesinin sosyal ve ekonomik tarihini yazmak için kaynak olarak sadece ve sadece Şer'îye Sicilleri'nin kullanılması önemlice yorum hatalarına neden olabilir.

Kasap İlyas mahallesi açısından ilginç olan ise ondokuzuncu yüzyılda, nikâhlar sözkonusu olduğunda, şeriat ile örf ve âdetler, yasa ile yaşam arasındaki ince çizginin üzerinde tutturulacak dengenin Tanzimat modernleşmesinin ürünü bir yerel yönetici olan muhtar tarafından sağlanmakta olmasıdır.

Mahalle Sakinlerine "Destek"

Gerek imzasını veya onayını almak ya da onu şahit olarak zikretmek için, gerekse bilgisinden ve rehberliğinden yararlanmak amacıyla ya da ticari nitelikte bir anlaşmayı onun huzurunda kaleme almak için mahalle sakinleri sık sık muhtara başvuruyorlardı. Kasap İlyas mahallesi muhtarının defterleri onun aslında temel muhtarlık görevleriyle hiçbir ilgisi olmayan türlü türlü kayıtlarıyla doludur. Muh-

tar mahalle sakinlerine hem danışmanlık yapıyordu hem de noterlik. Onlara gerektiğinde kefil oluyordu, gerektiğinde de şahit. Birçok bakımdan muhtarlık hem bir hukukî ilk başvuru mercii hem de mahalle halkı ile devletin çeşitli aygıtları arasında bir aracı işlevi görüyordu. Defterlerindeki böylesine çeşitli kayıtların ve başvuru nedenlerinin ortak paydası ise elbette ki Kasap İlyas mahallesi sakinlerinin mahallelerini yöneten muhtara duydukları büyük güvendi. Bu güvene mazhar olanlardan biri de hiç kuşku yok ki bir çeyrek asır süreyle muhtarlık yapmış olan Osman Efendi'ydi.

İşte Osman Efendi'nin önüne getirilen sorunlar ve defterinde kayda geçirdiği işlem türleri arasından küçük bir seçki: Eski bir borcun makbuz karşılığı ödenmesi; mahalledeki bir evin tümünün ya da bir veya birkaç hissesinin satışı; mahallede yer alan bir vakıf mülkün kullanım hakkının devrine dair yazılı anlaşma; kanuni miras hakkından bir başkası lehine feragat edilmesi; muhtelif kira sözleşmeleri; eşlerin karşılıklı rızayla boşanma (*hul'*) beyanları vb. Bu işlemlerin birçoğunun herhalde tasdik edilmek ve yasal geçerlilik kazanmak için daha sonra ilgili resmî kuruma (Defter-i Hâkânî, Maliye, Şer'î Mahkeme vb.) götürülmeleri gerekmiş olduğunu tahmin edebiliriz.

Bu işlemlerin çoğunda yapılması düşünülen şey, muhtarlığın tam olarak resmîleşmeden önce devreye giren bir ilk başvuru mercii görevini görmesidir. Muhtarlık defterlerinde mahalledeki bir gayrımenkulün satışına dair prensip anlaşması ya da, bugünkü deyimiyle, bir satış protokolü niteliğini taşıyan toplam on adet kayıt bulunmaktadır. Bir örnek verelim: 14 Eylül 1887 tarihinde Kasap İlyas mahallesinde İskele sokağı 27 numaradaki ev ile o evin alt katındaki bir dükkânın yüzde elli hissesi satışa konu olmuştur. Muhtar defterindeki kayıtta alıcının ve satıcının adları ve gayrımenkulün satış bedeli açıkça belirtilir. Bu bilgilerin hemen ardından da tarafların bu prensip anlaşmasının yasal gereklerini yerine getirmek için sonradan Defter-i Hâkânî Nezâreti'ne gidip tapu devri işlemini yapacaklarını ima eden şu ifadeler yer alır:

> "*kat'iyen ferağ* [kesin satış] *ile muamele-i lâzımesinin* [gerekli işleminin] *icrası zımnında* [amacıyla]..."[94]

Kasap İlyas muhtarının defterinde eşlerin karşılıklı rıza ile boşandıklarına dair birkaç yazılı beyan da vardır. Bu yasal işlem için esas adres şer'î mahkemeydi elbette. Mahkeme şahitler huzurunda tarafların niyet ve beyanlarını kaydedecek

94 D2, vr. 5b.

ve verdiği muhalaa' hükmüyle evlilik bağını şarta bağlayarak sona erdirecektir. Yine de, ve gerekli yasal işlemin aslında bu olmadığını çok iyi bilmelerine rağmen, birçok evli çift muhtarın huzuruna gelip karşılıklı rıza ile boşanmak niyetinde olduklarını önce ona beyan etme gereğini duymuşlardı. Bu gereği niçin duydukları, mahkemeye gitmeden önce niçin muhtara uğrayıp kendi başına yasal geçerliliği olmayan bir belgeye imza atmak ihtiyacını hissettikleri konusunda ancak tahmin ve spekülasyonda bulunabiliyoruz. Her şeyden önce böyle bir belgenin kolaylığı ve pratikliği eşleri cezbetmiş olabilir. Eşlerin ikisini de tanıyan muhtarın tanıklık edip vereceği imzalı ve mühürlü bir belgeyle şer'î mahkemedeki sürecin çabuklaşacağını düşünüyor olabilirlerdi. Veya eşlerin birinin mahkemede hazır bulunmamasının diğer eş tarafından ibraz edilecek bu belge sayesinde telafi edilebileceğini, işlemin çabuklaşacağını sanıyor da olabilirlerdi. Ya da, meseleye tamamen mahremiyetin korunması açısından bakarsak, bu evli çift her şeyden önce, hukukî bir yetkisi olsun ya da olmasın, şahsen tanıdıkları, güvendikleri ve özel hayatlarını koruyacağına inandıkları bir kişiye başvurmak, muhtarı bugünün deyimiyle bir "evlilik danışmanı" olarak kullanmak ihtiyacını hissetmiş olabilirlerdi.

Kasap İlyas muhtarının defterlerinde muğlak bir prensip anlaşması ya da geçici bir protokol değil, kesin ve nihai sözleşme niteliği taşıyan ticari birkaç işlem ve alışveriş kayıtları da vardı. Yani bu sözleşmelerin yasal geçerlilik kazanmak için daha sonra resmî daireye götürülmeye ihtiyaçları yoktu ve muhtar defterindeki kayıttan başka yazılı iz bırakmalarına da gerek yoktu. Bu kayıtların çoğu bir *kira sözleşmesi* idi. Kiralanan gayrımenkul mahalle sınırları dahilindeydi ve yerel yetkilinin, yani muhtarın şahitliği ve onayı bu kira sözleşmesinin geçerli olması için yeterli görülüyordu. Örneğin, 13 Ağustos 1889 tarihinde mahallede İskele sokağı 42 numaradaki bir "mağaza" (yani depo) kiraya verilmişti. Muhtar defterindeki kayıt şöyledir:

> "*...İskele 42 – Süleyman ağa işbu mağazayı Nisan 1306 iptidasına* [başlangıcına] *kadar Nikola veled-i Mihal'e sekiz yüz kuruşa icar edip* [kiralayıp] *dört yüzü peşinen bakiyesi* [kalan mikdar] *Şubat iptidasında alınacaktır..*"[95]

Daha önce belirttiğimiz gibi muhtar burada açıkçası hem bir noter işlevi görmekteydi, hem de özel bir ticari işlem için şahitlik ve arzuhalcilik yapıyordu. Sözleşmenin tarafları olan Süleyman Ağa ile Nikola'nın okuryazar olup olmadıklarını bilemiyoruz. Ama Kasap İlyas mahallesi muhtarının bu üç işlevi birden yerine

95 D2, vr. 49a.

getirdiği kayıtlar sayıca o kadar çoktu ki bu işlemlerin her biri için okuryazar olmamanın mutlaka mücbir sebep olması gerektiğine inamak zordu.

Kasap İlyas mahallesi muhtarının noterlik görevini yerine getirdiği kayıtlar arasında *vekâletname*ler önemli yer tutar. Bu kayıtlara göre mahallenin bir sakini bir diğerine belli bir süre için ve belirli bir amaç için kullanılmak üzere vekâlet veriyordu. Muhtar bu vekâletnameleri bizzat kaleme alıp şahit sıfatıyla da altına mührünü bastıktan sonra vekile teslim ediyor ve yaptığı işlemi defterine aynen kaydediyordu. Bu vekâletnameler kendilerince geçerliydiler, yani geçerlilik kazanmak için başkaca bir merci tarafından tasdik edilmelerinin gereği yoktu. İkisi de mahalle sakini olan vekil ve müvekkilin muhtara duydukları güven burada yeterliydi ve daha sonra üçüncü şahısların bu vekâletnameyi kabul etmelerinde de –bildiğimiz kadarıyla– bir sorun yaşanmıyordu.

Mahallelinin muhtarına duyduğu bu büyük güvenin kanıtlarını defterdeki başka kayıtlarda da açıkça görmek mümkün. Örneğin, mahalle sakinlerinden bazıları muhtarı bir emanetçi ya da bir banka kasası olarak kullanıyor, birtakım değerli eşyalarını muhafaza edilmek üzere ona teslim ediyordu. Bu değerli eşya arasında en çok menkul değerlere, devlet tahvillerine (*esham*) rastlanıyordu. Muhtar bu emanetleri evinde saklıyor ve, eğer sözkonusu menkul değer *esham* ise, anaparanın vâdesi geldiğinde veya faiz tahsil edileceği zaman emaneti sahibine teslim ediyordu. Defterine bu konuda yaptığı kayıt da bir tür emanet makbuzu niteliği taşıyordu. Muhtar defterinde bu emanet kayıtlarından beş adedine rastladık. İşte 12 Nisan 1889 tarihini taşıyan bir kayıt örneği:

> "*Helvacı 8 – Astarcı Mehmet efendi zevcesi Fatma bint-i Abdullah'ın dört taksit senevî* [senelik] *yüz kuruş faizli esham-ı cedidesi* [yeni eshamı] *olduğu...*"[96]

Muhtarlık mahalle sakinlerince –özellikle okuryazar olmayanlar tarafından, ki bunlar epey büyük bir oran teşkil ediyorlardı– bir tür arzuhalci dükkânı, herhangi bir devlet dairesine verilecek bir dilekçenin yazılacağı bir mekân olarak da kullanılıyordu. Her yazdığı dilekçeyi de konusu, tarihi ve muhatabı olan resmî dairenin adıyla birlikte defterine kaydediyordu muhtar. Sözkonusu dilekçelerin büyükçe bir bölümünün konusu kaybedilmiş kimlik belgelerinin doğurduğu sorunlarla veya başvuru sahibinin kimlik belgesinde yapılması istenen bir değişiklikle ilgiliydi. Ama bunların yanısıra bir devlet dairesine iş başvurusunda

96 D2, vr. 52a.

bulunanlar, mahalle içinde gayrımenkul sahibi olduklarına şehadet edilmesini isteyenler, ellerindeki herhangi bir resmî belgenin doğruluğunun veya sahipliğinin muhtarca tasdik edilmesini isteyenler de vardı. Özetle, çözülmesi istenen idari ya da resmî sorun ne olursa olsun, Kasap İlyas mahallesi sakinlerinin ilk başvurmayı düşündükleri –ve desteğinden kuşku duymadıkları– en yakın ve güvenilir merci, mahallenin muhtarıydı.

Mahalle sakinleri arasında nispeten yoksul olmak, okuryazar olmamak ve hakkını tek başına arayamamak gibi etkenler muhtarın yardımına başvuranların önde gelen nitelikleri olduğu anlaşılıyor. Yoksul Arapgir göçmenlerinin şehirde yasal ikamet olanağı elde etmelerine muhtarın nasıl yardımcı olduğunu da biliyoruz. Kasap İlyas mahallesinin dönemin İstanbul'unda ne çok merkezî ne de çok varlıklı bir mahalle olmasının muhtar defterindeki kayıtlarının niteliğindeki payı büyüktür elbette.

Muhtarın bu sosyal işlevlerini mahallenin nispeten yoksul kesimi nezdinde yerine getirmekte olduğunun tersten (*a contrario*) bir kanıtını mahallenin diğer sakinlerine bakarak da görebiliriz. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kasap İlyas mahallesinde çoğu mütevazı evlerin yanısıra birkaç ekâbir konağının da bulunduğunu biliyoruz. Örneğin, Samatya Caddesi 64 numarada ailesiyle birlikte Şeyhülharem Şevket Paşa (1824-1890) yaşıyordu. Şevket Paşa konağının hemen bitişiğindeki konakta, yani 62 numarada Seraskerlikte görevli Miralay Sadettin bey ve ailesi ikamet etmekteydi. Nüfus sayımı sırasında yetmiş beş yaşında olan Ahmet Faik Paşa ise Şimendifer sokak 9 numaradaki konağında oturuyordu. Hariciye Nezareti memurlarından Nebil bey ise ailesiyle birlikte Samatya caddesi 5 numarada ikamet etmekteydi. Bütün bu üst sınıf aile reislerinin adlarını hem muhtar Osman Efendi'nin yaptığı Kasap İlyas mahallesindeki gayrımenkul sahipleri listesinde hem de tüm aile efradı ve konakta yaşamakta olan hizmetkârlarıyla birlikte, 1885 yılı nüfus sayımı dökümlerinde görmek mümkündü.

Asıl ilginç olan şudur ki mahallede ikamet eden bu Osmanlı elit ailelerinin –hizmetkârları da dahil– hiçbir ferdinin adına Kasap İlyas mahallesi muhtarının neredeyse yarım asır süreyle tuttuğu defterinde bir kez dahi olsun rastlamıyoruz. Mahalledeki konaklarında yaşamakta olan bu kişiler muhtar defterinde en küçük bir iz bile bırakmamışlardı. Osman Efendi'nin çeyrek asır sürmüş olan dikkatli ve gayretli muhtarlığı sırasında bu konaklarda ikamet eden toplam olarak aşağı yukarı elli kişilik bu grup içinde hiç kimse bir kez bile onun yardımına başvurmamış, bir kez bile onun aracılığına gerek duymamıştı.

Açıkçası, bu elit sınıfı hanehalklarının mensupları mahalle içinde ayrı bir kategoriye giriyordu ve mahalle muhtarıyla olan ilişkilerinin profili de çok farklıydı. Bu yüksek bürokrat ailelerinden bir tek kişi bile bir resmî evrakını tasdik

etmeye muhtara götürmemişti. Bir tek kişi dahi muhtardan bir dilekçe talep etmemişti. Hiçbiri bu kadar yıl boyunca herhangi bir değerli eşyasını muhtara emaneten bırakmış değildi. Yasal haklarını elde etmek için hiçbiri bir kez bile olsun mahalle muhtarından mühürlü bir *ilmühaber* istememişti. Kendisiyle bir resmî makam arasında aracılık etmesini isteyen de olmamıştı hiç. Yüksek bürokrasi mensuplarının, ailelerinin veya hanehalklarından birinin muhtarın "desteğine" ihtiyaç duyabileceğini bir durum ortaya çıkmamıştı demek ki. Bu yüksek bürokrat ailelere mensup hiç kimsenin muhtardan bir *iyi hâl kâğıdı* istemediğini ise söylemeye bile gerek yok.

Bütün bunların basit bir tesadüf sonucu ortaya çıkmış olması neredeyse imkânsız. Kasap İlyas mahallesinin ortalama mahalle sakini ile bu elit gruplar arasındaki farkın esas nedeni muhtarın işlevi, sosyal konumu ve otoritesinin nasıl algılandığında yatıyordu. Bizzat muhtarın kendisi de bu algı farkının bilincinde olmalıydı. Mahalledeki bu yüksek bürokrasiye mensup elit grubun Osmanlı yönetimiyle olan çeşitli türden ilişkilerinde elbette ki ikamet etmekte oldukları mahallenin muhtarının aracılığına ihtiyacı yoktu. Herhangi bir devlet kuruluşuyla ilişkilerini doğrudan doğruya kuruyor ve mahalle muhtarını hepten "atlamış" oluyorlardı.

Netice itibariyle, ondokuzuncu yüzyıl ikinci yarısında mahalledeki ekâbirinin izlerini muhtar defterinde aramak boşunadır. Kezâ Osman Efendi'den yarım asır kadar sonra, mahallede 1940'lı, 50'li ve 60'lı yıllarda görev yapmış olan ve çok saygı duyulan bir muhtar da, aynı şekilde, mahalledeki çeşitli evlere ve hanehalklarına karşı çok farklı yaklaşımlar sergilenmesi gerektiğinin bilincindeydi. İkinci kuşak bir Arapgirli Alevî göçmeni olan bu muhtar mahalledeki bu ikili yapıyı şu şekilde ifade etmişti:

> *"Bu mahallede öyle evler vardır ki ben kapıya tekmeyi vurur girerim. Ama öyle evler de vardır ki kapıyı çalarız, sırtımızı döneriz, içeriden ses gelmedikten sonra cevap vermeyiz, buyurun denilmedikçe de yüzümüzü dönmeyiz."*[97]

Mahallede iki türlü ev vardı: Çoğunluk muhtarın destek ve yardımına muhtaçtı ve muhtarın otoritesine boyun eğmek durumundaydı. Diğerlerinin ise zaten muhtara hiç ihtiyaçları yoktu. Muhtarın iyisi de bu farkın bilincinde olanıydı elbette.

97 29 Temmuz 1995 tarihli mülâkat.

MAHALLENİN SONSÖZÜ

1893 yılında, yani Osman Efendi henüz Kasap İlyas mahallesi muhtarı olduğu sıralarda, İstanbul'da büyük bir kolera salgını başgösterir. Bu kolera salgınının Kasap İlyas mahallesi sakinleri arasında önemli bir can kaybına sebep olup olmadığını bilemiyoruz. Ama mahallemizin ortadan kalkmasının bu kolera salgınının dolaylı ve uzun vâdeli sonuçlarından biri olduğu kuşku götürmez. Kolera salgının başladığı yıl İstanbul Şehremaneti Kasap İlyas mahallesinin kuzey komşusu olan Hûbyâr mahallesinde bulunan ve *Takiyüddin Paşa Konağı* diye anılan bir konağı satın alır ve kolera hastalarının tedavi edileceği bir hastane hâline getirir[1]. Yokuşçeşme sokağının en kuzeyindeki köşede yer alan bu konağın yamaçtan aşağıya doğru uzanan kat kat bahçeleri Kasap İlyas mahallesinin kuzey ucundaki Ispanakçı Viranesi'ne komşuydu.

Kolera salgını sona erdiğinde ise Şehremaneti Takiyüddin Paşa konağını Cerrahpaşa Belediye Hastanesi adıyla erkek hastalara mahsus bir genel hastane olarak kullanmaya devam etti ve konağın bahçesine birkaç küçük eklenti inşa edildi. 1911 yılında ise eski ahşap konak yıktırılıp yerine 1915'te 150 yataklı hastane olarak hizmete açılan, günümüzde ise "Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi" olarak kullanılmakta olan ve halen de Tıp Fakültesi'nin en eski binası olan kârgir bina inşa edildi. O tarihten sonra içinde bulunduğu semte atfen "Cerrahpaşa Hastanesi" olarak anılan hastane 1930'lu yıllara kadar ilk kurulduğu mahalle olan Hûbyâr mahallesi sınırları dahilinde kalarak faaliyetine devam etti. 1933 yılında yapılan Üniversite reformunda ise bu hastane uzman doktor yetiştirmek amacıyla kullanılmak üzere İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi bünyesine dahil edildi.

1 Bkz. Osman Nuri [Ergin], *Müessesât-ı Hayriyye-yi Sıhhiye Müdüriyet*i, İstanbul, 1911; Nil Sarı & M.Bedizel Zülfikâr, "Tarihle içiçe bir eğitim kurumu: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 4, İstanbul, 1992, s. 41-61.

1936 yılında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün hastaneyi ziyareti sırasında bu hastane hakkındaki görüşünü "Bu hastane aşağıya doğru, deniz kenarına kadar genişlemeli" şeklinde ifade ettiği rivayet edilir[2]. O yıllarda ise hastane ile deniz arasında sadece iki mahalle bulunuyordu: Hûbyâr ve Kasap İlyas. Atatürk'ün bu beyanıyla doğrudan bir ilgisi olup olmadığını bilemediğimiz bu konudaki önemli bir gelişme ise Fransız şehircilik uzmanı Henri Prost'un nezaretinde 1936 yılından itibaren yapılan *İstanbul Nâzım Planı*'nda görülür. Prost'un 1937 yılında oluşturduğu tarihî yarımadaya ilişkin nâzım plan paftalarında, Cerrahpaşa hastanesinin alanının çok büyütülüp içinde bulunduğu Hûbyar mahallesinin tümünün ve hemen altındaki Kasap İlyas mahallesinin büyük bir bölümünün yüzölçümünü kapsayacak şekilde yamaçtan aşağıya doğru Marmara Denizi istikametinde ve Samatya caddesine kadar genişletildiğini görüyoruz. Bütün bu alan Prost'un planında "Cerrahpaşa" olarak işaretlenmişti. Prost'un, civardaki Haseki hastanesini de hesaba katarak, bütün o yöreyi İstanbul için bir "Tıp Mıntıkası" olarak planladığı anlaşılıyor[3].

O yıllardan itibaren Kasap İlyas mahallesinin –ve özellikle de onun kuzeyinde yamaçta oturan– sakinleri o alanın hastaneye ait olacağını ve evlerini tahliye etmeye mecbur olacaklarını biliyorlardı. Eski bir mahalle sakini, 1950'li yılların başlarına atıfta bulunarak şunları söylüyordu örneğin:

> *"Davutpaşa'nın yok edilmesi, istimlâkler vb. çok evvelden planlanmış bir şeydi. Biz evimizi yaptığımız zaman, oranın da istimlâk sahası olduğu biliniyordu..."*[4]

Eski bir muhtarın mahalleye 1945 yılında gelmiş olan eşinin dediklerine de bakılırsa

> *"Atatürk burası denize kadar hastane olacak demiş, tarih evvel..."*[5]

mahalle sakinleri mahallelerinin kaderinin kendilerinden uzaktaki siyasi güçlerce belirlendiğinin farkındaydılar.

2 Nil Sarı & M.Bedizel Zülfikâr, "Tarihle içiçe bir eğitim kurumu: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 4, İstanbul, 1992, s. 44.

3 Bkz. *İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet'in Modern Kentine – Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951)*, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010, s. 273.

4 2 Aralık 1994 tarihli mülâkat.

5 12 Ağustos 1994 tarihli mülâkat.

Ne var ki Kasap İlyas mahallesinde yapılması gereken istimlâklar ve Cerrahpaşa hastanesinin denize doğru genişlemesi epey zaman aldı. Bu süreç aşağı yukarı kırk yıl sürdü diyebiliriz. İlk ortadan kalkan, hastanenin ilk nüvesinin içinde yer aldığı Hûbyâr mahallesi oldu. Bu mahalle 1950'li yılların başlarında tamamen yok olmuştu ve yeni binalarıyla birlikte hastanenin sınırları Kasap İlyas mahallesinin kuzey batısındaki Ispanakçı Viranesi'ne dayanmıştı. Bu arada, yüzyıllardır Arapgir kökenli fakir ve Alevî kırsal göçmenlerin belli bir dayanışma içinde barındığı Ispanakçı Viranesi'nin sakinleri de aynı yerde biraraya gelmemek üzere dağılmaya başlamışlardı bile. Çünkü viranedeki eski ve yıkık (dönemin tabiriyle "mail-i inhidam", yani yıkılmaya yüz tutmuş) ahşap evler tamir edilmeye değmiyordu ve zaten üzerinde bulundukları arazi hastaneye tahsis edilmek üzere kamulaştırılmıştı bile. 1960'lı yılların başında Ispanakçı Viranesi'nin bulunduğu arazide sadece yaşlı mahalle sakinlerinin çok iyi anımsadıkları bir yazlık sinema kalmıştı (*Gülistan* sineması). Ispanakçızâde Mustafa Paşa Konağı'nın varisi iki asırlık Ispanakçı Viranesi'nin yerinde yeller esiyordu. Kasap İlyas mahallesine tarih içinde sosyal ve etnik açıdan damgasını vurmuş özelliklerden biri artık yoktu.

1960'lı yılların sonlarından itibaren istimlâk süreci hız kazandı. Mahalle sakinlerinin bu istimlâklara etkili bir biçimde direndikleri söylenemez. Mahallenin bu nispeten fakir kesiminin buna gücü olup olmadığı da pek kuşkuludur. Evlerin birçoğunun aldıkları kamulaştırma bedelleri de pek yetersizdi[6]. Neticede hastane kompleksi denize doğru genişledikçe birçok ev tahliye edilip yıktırıldı. Bu kapsamlı yıkımlar sonucunda da bazı sokaklar tümüyle ortadan kalkmış oldu. Örneğin, hastanenin ilk binasının bulunduğu üst köşeden Samatya caddesine doğru inen Yokuşçeşme sokağının batı yanını izleyen istimlâklar zinciri bu sokağın tek numaralı evlerinin tümünü yıktı ve eski "yukarı mahalle"den Kasap İlyas camiinin kendisi hariç hiçbir iz kalmadı. İşte mahallenin yaşlılarından birinin bu istimlâklar dizisine tepkisi:

> *"...hastanenin hayrı değil zararı dokundu. Bu hastane Yokuşçeşmeyi, Ispanakçıyı, Cami sokağını, Çavuşzâde'yi aldı, Odalariçi çıkmazını aldı, şurada Çavuşzâde çeşmesi vardı, Şeyhülharem sokağını...Tekke sokağını Esekapı'ya kadar tamamen aldı...Yok pahasına aldılar evleri, 5-6.000 lira verdiler, herkes kira evlerine dağıldı, pelli perişan oldu..."*[7]

6 Bkz Erdem Yücel, "Davud Paşa İskelesi ve Kamulaştırma", *Türk Dünyası Araştırmaları*, I/1, Ağustos 1979, s. 130-139.

7 12 Ağustos 1994 tarihli mülâkat.

Mahallenin bir diğer yaşlı eski sakininin hastanenin sebep olduğu yıkımlara karşı hıncını ifade ediş biçimi de pek farklı değil:

> *"Cerrahpaşa hastanesi zaten o muhiti tamamen mahvetti. Çok büyük mağduriyetler oldu...Cerrahpaşa hastanesi Kasap İlyas'ı yok eden kuruluş oldu.... Davudpaşa'da tarih yok edildi..."*[8]

İstimlâkların büyük bölümünün 1970'li yılların sonlarına doğru tamamlanmasının sonucunda Kasap İlyas mahallesinin şu sokakları ortadan tamamen kalkmıştır: Çavuşzâde, Tekke, Cami-i Şerif, Hamam Odaları, Şeyhülharem, Ispanakçı Viranesi, Ispanakçı Viranesi sokağı ve bunlarla birlikte Yokuşçeşme sokağının yarısı. Oysa bu sokakların hepsi hem 1907 yılının son Osmanlı nüfus sayımı sırasında hem de yirmi yıl sonraki 1927 yeni mahalle taksimatı sırasında yerli yerindeydi. Sonuç itibariyle Cerrahpaşa hastanesi alanının denize doğru genişlemesi Kasap İlyas mahallesinin aşağı yukarı yarısını ortadan kaldırmıştır.

Cerrahpaşa hastanesinin 1936 yılında Cumhurbaşkanı tarafından ilân edilen nihai sınırlarına ulaşmasının önünde iki önemli engel vardı: Demiryolu ve şehrin tarihî Marmara surları. Ne var ki, 1950'li yıllarda Kasap İlyas mahallesinin Samatya caddesinin deniz tarafındaki "aşağı mahalle"sine tecavüz eden başka şehircilik uygulamalarına da tanık olundu. Burada sözkonusu ettiğimiz Sirkeci'den Bakırköy'e ve daha da ötesine giden aşağı yukarı yirmi kilometre uzunluğunda ve demiryolu ile deniz arasında yer alan sahil yolunun açılmasıdır. Planda "korniş" adı verilmiş olan bu sahil yolu da 1937 yılındaki Henri Prost'un *İstanbul Nâzım Planı'*nda yer alıyordu ama uygulamaya ancak 1950'lerde geçilebildi. Pratik olarak otuz metre genişliğinde olacağı düşünülen bu yolun açılması hem yer yer kayalık olan Marmara sahilinin bütünüyle tesviye edilmesini, gereken yerlerde de denizin doldurulmasını hem de sahilin birçok yerinde "leb-i derya" durumunda olan şehir surlarının tamamen ortadan kaldırılmasını gerektiriyordu.

Bu sahil yolunun Kasap İlyas mahallesi kesiminde Davud Paşa iskelesi, deniz kenarındaki surlar ve buralardaki kum, odun, kömür vb. depoları gibi engeller bulunuyordu. Sahil yolunun trafiğe açılmasıyla birlikte mahallenin onbeşinci yüzyılın sonlarından bu yana varlığını sürdüren bu temel nirengi noktaları ortadan kalkmış, bu arada mahallenin denizle olan ilişkisi de tamamen kesilmiştir. Davud Paşa İskelesi bir daha inşa edilmemek üzere yıkılmış, deniz surları yerle

8 29 Temmuz 1995 tarihli mülâkat.

bir edilmiş, surlara bitişik bostanlarla malzeme depolarının bulunduğu alanlar da kamulaştırılıp "yola gitmiştir". Bu yıkımlarla birlikte de mahallenin yüzyıllardır hamallık, küfecilik, "manav küfeciliği" yapan yoksul sakinlerinin geçim kaynağı ve varlık nedeni ortadan kalkmıştır. Neticede Davud Paşa iskelesine eklemlenen ve yüzyıllardan beri devam eden nakliye faaliyetlerinin ve bunlara bağlı toptan ve perakende ticaretin yok olmasıyla Kasap İlyas mahallesi bir diğer önemli sosyal ve ekonomik kimlik öğesini daha kaybetmiştir. "Yukarı mahalle"deki Ispanakçı Viranesi'nin ortadan kalkmasıyla aşağı yukarı aynı yıllarda Kasap İlyas'ın yüzyıllardır beşerî topografyasını belirleyen "aşağı mahalle"deki bir diğer önemli öğe de böylece yok olmuştur.

Yine de, her şeye rağmen, İstanbul'da geleneksel mahallenin ve özellikle de Kasap İlyas mahallesinin ortadan kalkmasının en önemli sebebinin sadece şehirde geniş ve "modern" bir sokak ve cadde şebekesi oluşturma girişimi veya, Cerrahpaşa hastanesi örneğinde olduğu gibi, şehrin sağlık altyapısını geliştirme isteği olduğunu ileri sürmek yanlış olur. Kaldı ki bu girişimler İstanbul'da yeni değildi. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca İstanbul'un geleneksel kent dokusunu değiştirip şehri Paris veya Viyana misali geniş cadde ve bulvarlar, büyük ve gösterişli meydanlarla, kulelerle, dik açılarla kesişen sokaklarla donatmayı amaçlayan birçok proje ortaya atılmıştı[9]. Ancak, pek azı gerçekleşme fırsatı bulmuş olan bu şehircilik pojelerinin istisnasız tümünde geleneksel İstanbul şehir dokusunun temel hücreleri olan mahallelere doğrudan müdahale edilmiyordu. Dolayısıyla bu mahalleler Haussmann-varî modernist projelerin bir parçası hâline getirilmiyor, esas itibariyle kendi kaderlerine terkediliyordu.

Bütün bunlardan daha önemlisi, bizatihî mahalle kavramının tedricen ortadan kalkmasına neden olacak başka gelişmeler ortaya çıktı 1920'li yıllarda. Cumhuriyet'le birlikte geleneksel İstanbul mahalleleri için bir tür yeniden tanımlama işlemi devreye girdi. Modernist ve pozitivist şehir anlayışının ürünü olan bu tepeden inme yeni mahalle tanımlarını geleneksel İstanbul mahalleleri için gerçekten sonun başlangıcı olarak addedebiliriz.

Bu kitapta sürekli olarak vurguladığımız üzere, mahalle dediğimiz şey aslen coğrafya ve topografya ile tanımlanmaz. Çelişkili görülebilir ama mahalleyi tanımlayan bizzat mahalle sakininin mahalle algısından başka bir şey değildir. Mahalle sakininin gözü nereyi "kendi mahallesi" olarak görüyorsa mahalle odur. Aynı sakinin gözü nereyi "öteki mahalle" veya "komşu mahalle" olarak görüyorsa, "öteki mahalle" ve "komşu mahalle" orasıdır. Kaldı ki, Osmanlı İstanbulu'nda

9 Zeynep Çelik, *The Remaking of İstanbul*, Los Angeles, University of California Press, 1992 (*19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti - Değişen İstanbul*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996).

mahallelerin hiçbir zaman *a priori* olarak tanımlanmış sabit ve kesin sınırları olmadığını biliyoruz.

Bazı Arap kentlerinin mahallelerinin aksine, İstanbul mahallelerinin hiçbir zaman sabahları açılıp akşamları kapanan kapıları da olmadı. Bir mahallenin nerede bitip diğerinin nerede başladığı meselesi bizzat mahalle sakinlerinin günbegün yaşayarak algıladıkları, dile getirdikleri ve zihnen hallettikleri bir meseleydi. Yani uzaktaki bir yönetici veya kanun koyucunun resmî bir biçimde düzenleyip halletmesi gereken bir mesele değildi bu. Mahalle her şeyden önce insanların birbirlerine komşu oldukları, insan ilişkilerinin esas itibariyle komşuluğa dayandığı bir yerdi. İster alışveriş için ister ibadet için, isterse de oyun, eğlence veya sohbet için olsun kadın, erkek ve çocukların, ailelerin ve kişilerin birbirleriyle kurdukları yoğun gündelik ve yüzyüze ilişkiler yumağıydı mahalle. Kolektif mahalle algısını, mahalle "gestalt"ını oluşturan da buydu. Mahalle kimliği ve gerek zihinsel gerekse topografik sınırları bu yoğun yüzyüze ilişkiler yumağının sonucunda oluşuyordu; tersi değil. Mahalle içindeki ilişki ağının yoğunluğu sayesinde de aile ve özel hayatın teşkil ettiği nüvenin etrafında ikinci bir mahremiyet çemberi oluşuyordu. Bu çember mahallenin ta kendisiydi.

Diğer bir deyişle, "mahalleli" var olduğu için mahalle var oluyordu. Eşyanın tabiatına uygun olarak da mahalle kendi kimliği ve sekenesinin aidiyet duygusuyla birlikte ortaya çıkıyordu elbette. Hiç değilse Suriçi İstanbulu'nda başka türlüsü pek olmazdı. Mahalle kimliğini ve aidiyet duygusunu yaratmak için mutlaka bir mescit ya da ibadethanenin varlığının şart olduğu, veya "adres" niteliği taşıyan özgün ve kesin bir topografik konumun gerektiği dahi kuşkuludur. Esas olan bu gündelik ve yerel sosyal entegrasyondu, tamamen sübjektif mekân algısıydı[10]. Önceden çizilmiş kesin topografik sınırlar burada tamamen konu dışıdır.

Bu durum belli bir etnik dinsel homojenliğe sahip çoğu sakinleri gayrımüslim olan mahalleler için de geçerliydi elbette. Eğer illâ ki bir sınırdan bahsedilecekse, mahalle "sınırlarının" canlı, organik, değişken ve her şeyden önce zihinsel olduklarını söyleyebiliriz. 1850'li yıllarda doğrudan doğruya Sultan Abdülmecid'in iradesiyle dört bir yanına birer taş dikilerek sınırları tanımlanıp iskâna açılan ve böylece yoktan var edilen Teşvikiye mahallesinin âkıbetini bu kuralı

10 Bunun tâ en başından beri, yani Fetih'ten sonra Osmanlı İstanbulu'nun mahallelerinin daha yeni teşekkül etmeye başladığı onbeşinci yüzyıl sonlarında bile, böyle olduğuna dair kuvvetli ipuçları vardır. Bkz. Çiğdem Kafesçioğlu, *Constantinopolis/İstanbul, Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital, Philadelphia*, The Pennsylvania State University Press, 2009.

doğrulayan türden bir istisna olarak telâkki edebiliriz Bu söylediklerimizin *a contrario* bir kanıtı gibidir bu "mahalle"nin başına gelenler.

Onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıl İstanbul'unun sokaklarına gelince, bunlar onbeş ve onaltıncı yüzyıllardaki gibi sadece birer geçit yeri değildiler artık. Mahallede iletişimin, ticaretin, oyunun, gezintinin mekânları hâline gelmişlerdi bu dar sokaklar. Yüzyüze temas insanlar için olduğu gibi, evler için de esastı. Bu sokakların iki yanına dizilmiş bitişik nizam, çıkmalı, kafesli, genişçe saçaklı, cumbalı, karşılıklı bakışan ve yer yer neredeyse birbirine değen evler elbette ki aynı mahallenin evleriydi. Bu genel mahalle algısına uygun olarak da 1885 ve 1907 Osmanlı nüfus sayımlarının hiçbirinde Suriçi İstanbulu'nda aynı sokağın tek numaralı evlerinin bulunduğu yanının bir mahalleye, çift numara taşıyan evlerinin bulunduğu diğer yanının da bir diğer mahalleye ait olduğu bir tek sokağa dahi rastlamadık.

Normal bir İstanbul sokağının güzergâhının komşu iki mahalle arasında sınır teşkil edebileceği, yani o sokağın bir yanındaki evlerin bir mahalleye, bu ev sakinlerinin neredeyse ellerini uzatarak değebilecekleri, karşıdaki evlerin ise başka bir mahalleye ait olabileceği pek akla gelmezdi. Bu duruma birkaç istisna göstermek mümkün elbette: Suriçi İstanbulu'nun –hemen hepsi de güzergâh itibariyle Bizans kalıntısı olan– birkaç uzun "cadde"sinden söz ediyoruz. Aralarında Kasap İlyas'ın da bulunduğu yedi ayrı mahalleyi boydan boya kateden "Kasap Yolu" bunlardan biriydi mesela. Ne var ki, bunun bir istisna olarak görülüp görülemeyeceği de pek kuşkuludur çünkü sözkonusu "cadde" bir mahalleye girdiği kavşaktan mahalleden ayrıldığının telâkki edildiği diğer kavşağa ulaşıncaya dek gerek iki tarafındaki evler gerekse bu evlerin sakinleriyle birlikte o mahallenin bir parçasıydı.

1927-28 yıllarında İstanbul Şehremaneti tarafından yapılan yeni mahalle düzenlemesi ve saptanan yeni mahalle tanım ve sınırları işte bu yüzyıllardır geçerliliğini korumuş geleneksel mahalle ve kentsel mekân algısını tamamen yok saymıştır[11]. Bu yeni mahalle sınırlarının çiziminde izlenen "akılcı" prensip ve bununla birlikte güdülen şehrin idari yönetiminde "modernleşme" amacı Osmanlı başkentinde yüzyıllardır egemen olan komşuluk anlayışının, mahalle alışkanlıklarının ve kentsel mekân algılarının temel ilkelerine tamamen yabancıydı. Burada ideal tip olarak görülüp model alınan Paris'in Hausmann imar hareketleri sonrasında oluşan *arrondisssement*'ları (daire'leri) ve her birinin dört adet *quartier*'ye (çeyreğe) bölünmeleri olmuştu. Fransızca *arrondisssement* söz-

11 Bkz. "Yeni mahalle, mıntıka ve daire taksimatı", *Şehremaneti Mecmuası*, İstanbul, 1928, s. 43-51.

cüğü Türkçe'ye "daire" diye çevrilmiştir. Ayrıca, *quartier* hem "dilim" veya "çeyrek", hem de "mahalle" anlamına gelir.

1927-28 reformuyla Suriçi İstanbulu'nda mahalle sayısı 102'ye indirildi. Daha önemlisi, bu mahallelerin sınırları topografik olarak kesin ve "akılcı" bir biçimde yeniden tanımlandı. Bu tanımlamada sınır belirleyici olarak sistemli bir şekilde hep sokaklar kullanıldı. Tıpkı Paris'in *arrondissement*'larında olduğu gibi, mahallelerin sınırları bir sokağın ortasından geçen hayâlî bir çizgi tarafından belirlenir oldu. Öyle ki aynı sokağın bir tarafı bir mahalleye, diğer tarafı da diğer mahalleye ait oldu. Aynı sokağın iki yanında karşılıklı evlerde oturan, tanışan, konuşan, görüşen, birbirlerini doğal olarak "mahalleli" olarak gören komşular akşamdan sabaha farklı mahallelerde oturuyor oldular. Mahalle sınırı olarak saptanan yüzlerce sokakta da durum böyleydi. Bu mahalle anlayışı hem Suriçi İstanbulu'na hem de eski "bilâd-ı selâse"ye, Eyüp, Galata ve Üsküdar'a uygulandı.

Kasap İlyas mahallesindeki yeni sınır çizimlerine birkaç örnek verelim. Yüzyıllar boyunca büyük şehre gelen yoksul Arapgirli kırsal göçmenlere kucak açmış olan Ispanakçı Viranesi bunun tipik bir örneğidir. 1928 mahalle "reformunda" Ispanakçı Viranesi hiçbir sosyal veya topografik gerekçeye gerek duymadan doğu-batı istikametindeki hayalî bir çizgiyle ikiye bölündü. Virane'nin bu çizginin kuzeyinde kalan bölümü Cerrahpaşa hastanesinin de içinde yer aldığı Cerrahpaşa mahallesine bağlandı. Güneyindeki bölüm ise Kasap İlyas'ta kaldı. Samatya caddesinden Davud Paşa iskelesine giden ve iki yanında odun, kereste ve kömür depolarının sıralandığı Davud Paşa İskelesi sokağı da bir diğer örnektir. Mahalle var olalı beri doğal olarak bütünüyle Kasap İlyas mahallesinin bir parçası olan bu sokak bu sefer Kasap İlyas mahallesi ile onun doğu komşusu olan Yalı mahallesi ile sınır teşkil etmek için seçilmiştir. Bir başka örnek de güzergâhı onaltıncı yüzyıldan bu yana hemen hiç değişmemiş olan ve Cerrahpaşa hastanesinin köşesinden başlayıp yamaçtan aşağıya doğru Samatya caddesine kadar inen ve alt köşesinde Kasap İlyas camiinin bulunduğu Yokuşçeşme sokağıdır. Bu sokak da aynı idari "düzenleme" sırasında Kasap İlyas ile kuzeydoğu yönündeki komşusu Kürkçübaşı mahallesi arasında sınır teşkil etmek için seçilmiş ve ortasından yine aynı hayalî sınır çizgisi geçirilmiştir.

Sözünü ettiğimiz bu üç düzenlemeyle Kasap İlyas mahallesinin yüzölçümü fiilen küçültülmüş oldu. Ama bunun tersi durumlar da olabildi. Çünkü aynı "mahalle reformu" sırasında daha önceleri Kasap İlyas'ın batı komşusu olan Sancaktar Hayreddin mahallesine dahil olan iki küçük sokak –sanki sihirli bir değnek değmişcesine– bu operasyonda yeniden tanımlanmış bulunan Kasap İlyas mahallesinin içine sokuluverdi.

Bir bakıma, İstanbul'da mahalle kavramı ve mahalle yaşamı için 1927-28 yıllarının "düzenlemesi" sonun başlangıcı olmuştur. Kasap İlyas mahallesi için de aynı şeyi söyleyebiliriz elbette. Belediyenin bu düzenlemesiyle yüzyıllardır hayatiyetini devam ettiren esnek, akışkan, organik ve "doğal" geleneksel mahalle anlayışı yerine tepeden inme bir şekilde ve sadece idari amaçlara hizmet etmek üzere "akılcı" ve pozitivist bir mahalle anlayışı dayatılmıştır. Bu kesin ve katı yeni mahalle sınırlarıyla birlikte, aslında organik bir bütünlük oluşturmuş birer yerel cemaatten başka bir şey olmayan mahallelerin yerine düz ve yavan bir topografik taksimat ikame edilmiş olmaktaydı.

Tabii ki bu asırlık yerel cemaatler ve ilişkiler ağı bir günde veya bir yılda ortadan kaybolmadı. Ama şehir içindeki geleneksel yerel çeşitliliğin külliyen inkârı anlamına gelen bu "modernleştirici" reform, yukarıda da sözünü ettiğimiz üzere, İstanbul mahalleleri için sonun başlangıcı oldu. Bu kitabın Önsöz'ünde sözünü ettiğimiz İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin 2008 tarihli yasaya dayanarak mahallelerle ilgili yürürlüğe koyduğu uygulamalar neredeyse bir asırdır devam edegelen ve yönü iyice belli olan bir sürece konmuş son bir noktadır sadece.

Geleneksel mahallelerin ve mahalle hayatının artık tamamen geçmişe ait olduğu ayan beyan ortada olduğuna göre, bunlar artık kaybolmuş bir dünyaya duyulan özlem ve nostaljiye sadece folklorik bir arka plan teşkil etmeye mahkûm hatıra ve kırıntılar kümesinden başka bir şey olamaz. Eski bir Kasap İlyas mahallesi sakininin veciz bir biçimde ifade ettiği gibi:

> *"Mahalle orta halliydi. Zengini de fakiri de vardı. Ama konu komşu zengin fakir aranmazdı. Birbirinden saygı görürdü herkes. Yardımlaşma vardı. Şimdi bunların hiçbiri yok, ne hatır ne de gönül. Komşuluk yok artık."*[12]

12 12 Ağustos 1994 tarihli mülâkat.

EK

1) Kasap İlyas Mahallesi İmam ve Müezzinleri

1662-1667	Mustafa Efendi, *imam*.
1737-1747	İbrahim Efendi, *imam*.
1760-1761	Mustafa Efendi, *imam*.
1782	Hacı Hâfız Mahmut Efendi, *imam*.
1784-1799	Hacı Hâfız Mehmet Efendi, *imam*; İbrahim bin Mustafa, *müezzin*; Hasan Efendi, *hatip*.
1799-1808	Bu yıllarda imamette ve cami vakfının tevliyetinde bir boşluk var. Yerel vakıf belgeleri bu dönemde bir vasi tarafından imzalanıyor.
1809-1815	Mustafa bin Süleyman, *imam*.
1815-1822	Mahmut Efendi, *imam*; Edhem Efendi *müezzin*.
1822-1846	Hacı Aziz Mahmud Efendi, *imam;* Kâmil Efendi, *müezzin* (1830).
1854-1855	Seyyid Hâfız Mehmet Efendi, *imam*.
1885-1892	Mehmet Necati Efendi, *imam*; Mehmet Efendi, *müezzin*.

Bu tarihlerin hepsi takribîdir. İmamın mütevellisi bulunduğu Kasap İlyas vakıflarının kayıtları arasında imzasının açıkça okunabildiği ilk ve son kayıtların tarihleridir bunlar. Olsa olsa, klasik deyimiyle, birer *terminus ad quem* ve *terminus a quo* sözkonusudur. Vakıf kayıtlarındaki bilgilere ek olarak imam ve müezzinin şahit ya da kefil sıfatıyla adlarının geçtiği Davud Paşa şer'iye mahkemesi sicillerindeki bilgileri de kullandık. Netice itibariyle elde ettiğimiz kronolojide büyük boşluklar bulunmaktadır. Çünkü vakfiyelerdeki kayıtların çok büyük bölümü bize mütevellinin kimliği hakkında hiçbir ipucu vermez. Bu kayıtlardaki imzaların çoğu "el-fakir imam-ı cami'-i mahalle-yi Kasap İlyas" şeklindedir.

2) Kasap İlyas Mahallesi Muhtarları

1830(?)-1846	Aziz Mahmud Efendi
	(*Muhtar-ı sânî*: 1832-33 Mustafa ağa;
	1846 Kömürcü Abdullah ağa)
1865-1883	İsmail Bey
	(*Muhtar-ı sânî*: 1865-70 Süleyman bin Hasan
	1878-80 Ahmet bin Hacı Ali
	1880-83 Osman Efendi)
1883-1904	Osman Efendi
	(*Muhtar-ı sânî*: 1899 Mehmet Nuri Efendi)
? - 1944	Muhsin Bey
1944-1968	Hüseyin Gidener (“Karakaş Hüseyin”)
1968-1984	Fuat Sağıroğlu (“Lâz Fuat”)
1984-1994	Nuri Aydınlı (“Bakkal Nuri”)
1994-2008	Hasan Şarkalkan (“Kuşçu Hasan”)

Ondokuzuncu yüzyıl muhtarlarına dair verdiğimiz tarihlerin hepsi takribîdir. *Muhtar-ı sânî*'ler için verdiğimiz tarihler ise adlarının muhtar defterlerinde veya Davud Paşa Mahkemesi sicillerinde geçtiği tarihlerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Vakfiyeler (I-X)

Kasap İlyas mahallesi imamlarına ait vakfiye ve temessük senedi suretleri, ferağ ve intikal kayıtları. Elyazması, ciltsiz 19 varak, âharlı kâğıt, 49x17 cm., yazılı alan muhtelif, başlıkların çoğu sürhle. 1662-1855 yıllarını kapsayan 10 adet vakfiye ve vakıf mallarına dair çeşitli işlemler.

Kasap İlyas mahallesi muhtar defterleri

1864-1910 dönemini kapsayan ve doğum, ölüm, nikâh ve göç kayıtları içeren üç adet defter.

D1 Deri ciltli ebrulu defter, 40 varak (42x17 cm.).

D2 Ciltsiz defter, 89 varak (20x27 cm.).

D3 Kumaş ciltli defter, 68 varak (24x33 cm.).

Kasap İlyas mahallesi 1300 Tahrir defteri ve sicill-i nüfus

Siyah ciltli, 49x37 sm., 300 sayfa (Kasap İlyas s. 1-153)

İstanbul, Fatih Kaymakamlığı, İlçe Nüfus Müdürlüğü Arşivi [*Atik Defter* 14]

Kasap İlyas mahallesi 1322 Tahrir defteri ve sicill-i nüfus

Lâcivert ciltli, 49x32,5 cm., 92 sayfa.

İstanbul, Fatih Kaymakamlığı, İlçe Nüfus Müdürlüğü Arşivi [*Eski Esas* 23]

İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi

Davud Paşa Mahkemesi *[İSA-DM], Sicil numaraları: 8/1, 8/2, 8/3, 8/4, 8/5, 8/6, 8/7, 8/8, 8/9, 8/10, 8/20, 8/30, 8/40, 8/50, 8/60, 8/70, 8/80, 8/90, 8/100, 8/110, 8/120, 8/129, 8/130, 8/140, 8/141, 8/145, 8/148, 8/154, 8/157, 8/166, 8/170, 8/176, 8/179, 8/181, 8/189, 8/192.*

Haritalar

1875 Haritası (ölçek: 1/2000). Ekrem Hakkı Ayverdi, *Ondokuzuncu Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1978, Pafta D3.

1913-14 Haritası (ölçek: 1/500), *Deutsches Syndikat für Stadtebaulische Arbeiten in der Türkei – Konstantinopel*, İstanbul, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Haritalar Bölümü, [912-563, IST, L/5, 1913/14].
1934 Sokak Haritası (ölçek: 1/10000), *İstanbul Şehir Rehberi*, İstanbul, 1934, Pafta 11.

Mülâkatlar

1994 ve 1995 yıllarında Kasap İlyas mahallesinin yaşlı sakinleriyle yapılmış on adet mülâkat ve transkripsiyonları.

Basılı Kaynaklar

Makaleler

Abu-Lughod Janet L., "The Islamic City – Historic Myth, Islamic Essence and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 19, 1987, s.155-176.

Akarlı, Engin Deniz, "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct and Monopoly among İstanbul Artisans, 1750-1850", *Wissenschaftskolleg Jahrbuch*, Berlin, 1986, s. 225-231.

Akarlı, Engin Deniz, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for İstanbul Artisans and Traders, 1750-1840", Alain Pottage and Martha Mundy (eds.) *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social - Making Persons and Things içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, s. 166-200.*

Aktepe, Münir, "XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avârız Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1957, sayı III, s.109-139.

Antoun, Richard T. "The Islamic Court, the Islamic Judge and the Accomodation of Tradition", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 12, 1980, s. 455-467.

Aydın, M. Akif "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 3 (1982), s. 1-12.

Baer, Gabriel, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Turkish Studies*, 1970, 1, s. 28-50.

Başaran, Betül, "The 1829 Census and İstanbul's Population during the late 18th and early 19th centuries", Robert G. Ousterhout (yay.), *Studies on İstanbul and Beyond* içinde, Philadelphia, University of Pennsylvania, 2007, s. 53-73.

Behar, Cem, "Polygyny in İstanbul (1885-1926), *Middle Eastern Studies* (London), 27/3, 1991, s.477-486.

Behar, Cem, "Fruit Vendors and Civil Servants – A Social and Demographic Portrait of a Neighborhood Community in Intra-mural İstanbul: The Kasap İlyas *mahalle* in 1885", *Boğaziçi Journal,* 1997, 11/1-2, s. 5-32.

Behar, Cem, "Sources pour la démographie historique de l'Empire Ottoman- Les Tahrirs (dénombrements) de 1885 et 1907", *Population* (Paris), 1998, 1-2, s. 161-178;

Behar, Cem, "Qui compte? – Recensements et statistiques sémographiques dans l'Empire Ottoman du XVIeme au XXeme siècles", *Histoire et Mesure*, 1998, 13, s. 135-146.

Behar, Cem, "Kasap İlyas Mahallesi: İstanbul'un Bir Mahallesinin Sosyal ve Demografik Portresi", *İstanbul Araştırmaları*, Sayı 4, 1998, s. 7-111.

Behar, Cem "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 sonrası Modernleşmesi", Halil İnalcık & Şevket Pamuk (der.) *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü yayınları, 2000, s.61-73.

Çadırcı, Musa "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *T.T.K Belleten*, 1970, s. 409-420.

Çadırcı, Musa "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, Cilt XV, sayı 19, 1993, s.169-183.

Erder, Sema "Where do you hail from? – Localism and Networks in İstanbul", Ç.Keyder (yay.) *İstanbul between the Local and the Global* içinde, Londra, Rowman & Littlefield, 2000, s. 161-173.

Georgeon, François, "Les cafés à İstanbul à la fin de l'Empire Ottoman", Helene Desmet-Grégoire & François Georgeon, *Cafés d'Orient Revisités* içinde, Paris, Editions du CNRS, 1997, s. 39-79.

İmber, Colin "Women, Marriage and Property: *Mahr* in the *Behçetü'l Fetâvâ* of Yenişehirli Abdullah", M.C.Zilfi (yay.), *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Leiden, Brill, 1997, s. 81-104.

İpşirli, Mehmet, "Arşiv Belgelerine Göre İstanbul Vakıf Evleri – Müştemilat, Tamirat, Kira, Satış", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri – Bildiriler*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989, s. 183-196.

Kafadar, Cemal "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century İstanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature", *Studia Islamica*, 69, 1989, s. 121-150.

Karpat, Kemal, "Ottoman Population records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 9, 1978, s. 237-274.

Kazıcı, Ziya "1093 (1682) yılında çeşitlerine göre İstanbul'daki dükkânlar", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri – Bildiriler* içinde, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını, 1989, s. 239-279.

Kreiser, Klaus "Medresen und Derwischkonvente in İstanbul: Quantitative Aspekte", *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman* içinde, Paris, Editions du Centre national de la recherche scientifique, 1983, s. 109-127.

Kumbaracılar, Sedat, "İlk Kız Okullarımız Nasıl Kuruldu?", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1969, sayı 4, s. 77-83.

Kütükoğlu, Mübahat "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7-8, 1977, s. 277-393.

Lacqueur, Hans-Peter, "Grabsteine als Quelle zur osmanischen Geschichte – Möglichkeiten und Probleme", *Osmanlı Araştırmaları*, 3, İstanbul, 1982, s. 21-44.

Lapidus, Ira M. "The Evolution of Muslim Urban Society", *Comparative Studies in Society and History*, 15, 1973, s. 21-50.

Manners, Ian R. "Constructing the Image of a City: The Representation of Constantinople in Christopher Buendelmonti's *Liber Insularum Archipelago*", *Annals of the American Association of Geographers*, 87(1), 1997, s. 73-102.

Marçais, Georges "La Conception des Villes dans l'Islam", *Revue d'Alger*, 2, 1945, s. 517-533.

Meriç, Rıfkı Melûl, "Birkaç Mühim Arşiv Vesikası", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, Sayı III, 1957, s. 33-42.

Murphey, Rhoads, "Communal Living in Ottoman İstanbul – Searching for the Foundations of an Urban Tradition", *Journal of Urban History*, 16/2, February 1990, s. 115-131.

Pamuk, Şevket "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914", Halil İnalcık & Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s.947-985.

Pamuk, Şevket "En Büyük Tağşiş ve 1844 Tarihli Tashih-i Sikke İşlemi", *Toplumsal Tarih*, 13, Ocak 1995, s. 12-15;

Pamuk, Şevket, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 36, 2004, S. 451-468.

Sarı, Nil & Zülfikâr, Bedizel "Tarihle içiçe bir eğitim kurumu: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 4, 1992, s.41-60.

Schneider, Alfons Maria "Onbeşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *Belleten*, 61, 1952, s. 35-50.

Shaw, Stanford J., "The Ottoman Census System and Population", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 9, 1978, s. 325-338.

Shaw Stanford J., "The Population of İstanbul in the Nineteenth Century", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 10, 1979, s. 265-277.

Stern, S.M., "The Constitution of the Islamic City", A.H.Hourani & S.M.Stern, *The Islamic City-A Colloquium* içinde, Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 1970, s. 25-50.

Uluçam, Abdüsselâm, "Arapgir'deki Anıtların Bugünkü Durumu, *1. Battal Gazi ve Maltya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu*, Malatya, İnönü Üniversitesi yayınları, 1986, s. 140-147.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "İstanbul ve Bilâd-ı Selâse denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar Kadılıkları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, Sayı III, 1957, s. 25-32.

Vatin, Nicolas "L'İnhumation intra-muros à İstanbul à l'époque ottomane", Gilles Veinstein (yay.) *Les Ottomans et la Mort* içinde, Leiden, Brill, 1996, s. 157-175.

Yerassimos, Stéphane, "A propos des réformes urbaines des Tanzimat", Paul Dumont & François Georgeon (yay.) *Villes Ottomanes à la Fin de l'Empire* içinde, Paris, l'Harmattan, 1992, s. 17-33.

Yücel, Erdem "Davutpaşa İskelesi ve Kamulaştırma", *Türk Dünyası Araştırmaları*, I, sayı 1, Ağustos 1979, s.130-139.

Yücel, Erdem, "Davud Paşa Semti", *Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü Belleteni*, sayı 316, 1973, s. 16-20.

Kitaplar

Ahmet Efendi, *Üçüncü Selim'in Sırkâtibi Ahmet Efendi tarafından tutulan ruznâme*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993.

Alkan Mehmet Ö., *Tanzimattan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları (Tarihsel İstatistikler Dizisi, Cilt 6), 2000.

Altınay, Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1935.

Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998.

[Arseven] Celâl Esad, *Eski İstanbul Abidât ve Mebanisi – Şehrin tesisinden Osmanlı fethine kadar*, İstanbul, Muhtar Halit Kütüphanesi, 1912 (1328).

Âşık Çelebi, *Meşâirü'ş-Şuarâ: İnceleme-Metin* (Haz. Filiz Kılıç), İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

[Ayvansarayî] Hâfız Hüseyin, *Hâdikatü'l-Cevâmi*, İstanbul, 1864.

Aydın, Mehmet Akif, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 1985.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Neşriyatı, 1953.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1958.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, İstanbul, Kitabevi, 2001.

Barkan, Ömer Lütfi ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546)*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1970.

Barkan, Ömer Lütfi *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1972 (Cilt I), 1979 (Cilt II).

Bayındır, Abdülâziz, *İslam Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul, İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1986.

Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İstanbul'un Nüfusu (1500-1927)*, Ankara, Devlet istatistik Enstitüsü (Tarihsel İstatistikler Dizisi, Cilt 2), Ankara, 1996.

Beydilli, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001.

Cerasi, Maurice M., *Osmanlı Kenti - Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Cezar, Mustafa, *Osmanlı Döneminde İstanbul Yapılarında Tahribat yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi yayını, 1963.

Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi yayınları, 1974.

Cin, Halil, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayınları, 1976.

Courbage, Youssef & Philippe Fargues, *Christians and Jews under Islam*, Londra, I.B.Tauris, 1997.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie – géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque Province de l'Asie mineure*, Paris, Ernest Leroux, Cilt II.,1892.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991.

Çeçen, Kâzım, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1988.

Çelik Zeynep, *The Remaking of İstanbul-A Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle, University of Washington Press, 1986 (*Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Başkenti – Değişen İstanbul*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1986).

De Amicis, Edmondo, *İstanbul(1874)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993.

Derviş Efendizâde Derviş Mustafa Efendi, *Harîk Risalesi - 1196 (1782 Yılı Yangınları),* Yayına haz. Hüsamettin Aksu, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.

Doumani, Beshara, *Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Los Angeles, University of California Press, 1995.

Duben, Alan & Cem Behar, *İstanbul Households - Marriage, Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991 (*İstanbul Haneleri – Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996).

Eldem, Edhem, Daniel Goffmann & Bruce Masters, *The Ottoman City between East and West – Aleppo, İzmir and İstanbul*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

Erdem, Hakan, *Slavery and its Demise in the Ottoman Empire 1800-1909*, Londra, MacMillan, 1996.

Erder, Sema, *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*, İstanbul, İletişim yayınları, 1996.

Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Kayseri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2012.

Ergin, Osman Nuri, *Müessesât-ı Hayriyye-yi Sıhhiye Müdüriyeti*, İstanbul, 1911.

Ergin, Osman Nuri, *İstanbul Şehri Rehberi*, İstanbul, 1934.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul, Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 8 Cilt, 1995.

"Esami-i mahallât", *İşbu 1294 senesi Saferinin yirmi ikisinde ve Mart ibtidasında....mebusların suret-i intihabına dair beyannamedir* içinde, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1293 (1876).

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Cilt I, 1996.

Faroqhi, Suraiya, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, 1520-1650*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

Faroqhi, Suraiya, *Men of Modest Substance – House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

Ginzburg, Carlo, *Il Formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500,* Milano, Giulio Einaudi Editore, 1976.

Gövsa, İbrahim Alâeddin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, Yedigün Neşriyat, 1946.

von Grunebaum, Gustav, "The Structure of the Muslim Town", *Islam – Essays in the Nature and the Growth of a Cultural Tradition* içinde, Greenwood Press, Westport, Connecticut, 1961, s. 141-159.

Hovhannesyan, Sarraf Sarkis, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt yayınları, 1996.

İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet'in Modern Kentine – Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951), İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

İnalcık, Halil, *The Survey of İstanbul - 1455*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

İnalcık, Halil & Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

İncicyan, P. Ğ., *Onsekizinci Asırda İstanbul*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1976.

Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago, Chicago University Press, 1980

İstanbul ve Bilâd-ı selâsede kâin mahallât ve kurrânın hurûf-u hecâ tertibiyle esami ve mensub oldukları maliye şu'ubâtı ve mülhak bulundukları liva ve kazâ esamisini mübeyyin Rehber, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1922.

Kafesçioğlu, Çiğdem, *Constantinopolis/İstanbul, Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, Philadelphia, The Pennsylvania State University Press, 2009.

Kara, Mustafa, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1977.

Karaman, Hayrettin *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul, İrfan Yayınları, 1974.

Koçu, Reşat Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi* (*Cilt 8 - Davud Paşa maddesi)*, İstanbul, 1966.

Koçu, Reşad Ekrem, *Yangın Var... İstanbul Tulumbacıları*, İstanbul, Ana Yayınevi, 1981.

Koçu, Reşad Ekrem, *Tarihte İstanbul Esnafı*, İstanbul, Doğan Kitap, 2002.

Kömürcüyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi – XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul, Eren yayıncılık, 1988.

Kubilay, Ayşe Yetişkin, *İstanbul Haritaları, 1422-1922*, İstanbul, Denizler Kitabevi, 2010.

Lapidus, Ira M., *Middle Eastern Cities*, Berkeley, University of California Press, 1969.

Le Roy Ladurie, Emmanuel *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris, Gallimard, 1975.

Lubell, Harold, *The Informal Sector in the 1980 s and the 1990 s*, Paris, OECD Editions, 1991.

"Mahallât Esamisi", Şehremaneti Hududu dahilinde bulunan Mahallât ve Kurrânın huruf-u hecâ tertibi üzere mürettep esamisiyle semt-i meşhurlarını ve devair-i belediyenin...., İstanbul, Arşak Garoyan matbaası, 1329(1913).

Mantran, Robert, *İstanbul dans la seconde moitié du XVII*^{eme} *siècle – Essai d'Histoire institutionnelle, économique et sociale*, Paris, Librairie Adrien Maisonneuve, 1962 (Robert Mantran, *Onyedinci Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul – Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih denemesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990).

Marcus, Abraham *The Middle East on the eve of Modernity – Aleppo in the Eighteenth Century*, New-York, Columbia University Press, 1989.

Mayer, Robert, *Byzantion, Konstantinupolis, İstanbul – Eine Genetische Stadt-geographie*, Viyana ve Leipzig, Akademie der Wissenschaften in Wien, 1943.

Millingen, Alexander van, *Byzantine Constantinople, the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London, John murray, 1899.

Müller-Wiener, Wolfgang, *Bildlexicon zur Topographie İstanbuls*, Tübingen, Ernst Wasmuth Verlag, 1977 (*İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, İstanbul, Yapı Kredi yayınları, 2001).

Müller-Wiener, Wolfgang, *Die Hafen von Byzantion, Konstantinupolis, İstanbul*, Tübingen, Ernst Wasmuth Verlag, 1994. (*Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998).

Nirven, Sadi Nazım, *Fatih II. Sultan Mehmet Devri Türk Su Medeniyeti*, İstanbul, 1953.

Nişanyan, Sevan, *Adını Unutan Ülke – Türkiye'de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü*, İstanbul, Everest yayınları, 2010.

Olivier, Gabriel Antoine, *Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse,* Paris, 1802 (*Türkiye Seyahatnamesi-1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul*, Ankara, 1977).

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.

Origo, Iris, *The Merchant of Prato: Francesco Maria Datini (1335-1410)*, Londra, Folio, 1963.

Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, Hil yayın, 1985.

Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1983.

Pamukciyan, Kevork, *İstanbul Yazıları*, İstanbul, Aras Yayınları, 2002.

Quataert, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire (1882-1908)*, New York, State University of New-York Press, 1983.

Raymond, André *The Great Arab Cities in the 16th-18th Centuries*, New-York, New-York University Press, 1984.

Raymond, André *Grandes villes arabes à l'Epoque ottomane*, Paris, Editions Sindbad, 1985 (*Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).

Reyhanlı, Tülây, *İngiliz Gezginlerine göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983.

Risâle-i Garibe – İstanbul'a dair, yayınlayan Hayati Develi, İstanbul, İstanbul Kitabevi, 1998.

Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk, 1578-1581*, İstanbul, Kitap yayınevi, 2004 .

Süreyya, Mehmet, *Sicill-i Osmani, yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniye*, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1893.

Toledano, Ehud, *The Ottoman Slave Trade and its Suppression*, Princeton, Princeton University Press, 1982.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları - I (Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.

Ülgen, Ali Saim, *Constantinople during the Era of Mohammed the Conqueror 1453-1481*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1939.

Ünver, Süheyl, *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1976.

Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Cilt 11, 1989.

Vatin, Nicolas & Stéphane Yerasimos, *Les Cimetières dans la ville – Statut, choix et Organisation des lieux d'inhumation dans İstanbul intra muros*, Paris, Adrien Maisonneuve, 2001.

Wall, Richard, Jean Robin & Peter Laslett (yay.), *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

Yalçınkaya, Ekrem, *Muhtasar Malatya Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1940.

Yurdaydın H.G. (yay.), *Matrakçı Nasuh – Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irakeyn*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976.

Yücel, Fikri, *Arapgir Tarihi*, Arapgir, 1967.

DİZİN

Abacızâde mahallesi 68, 153, 163
Abu-Lughod, J. 29
Ahmet Faiz efendi 98
Ahmet Lütfi efendi 151
aile yapısı 174, 211-219
Akarlı, E. 185
Akgündüz A. 67, 114, 117, 120, 127, 128, 236
Aktepe M. 38, 40, 88
Ali Rıza bey (balıkhane nâzırı) 96
Alkan, M.Ö. 230, 233
Altınay, A.R. 31, 77, 94
Arapgir 36, 158, 160, 161, 162, 168, 169, 170
Arapgir'den göç 164-171, 175-191
Arkadyüs sütunu 63, 103
Âşık Çelebi 64
avârız 38, 50, 88, 112, 114, 132, 135
Ayazma kapısı 100, 101
Aydın, M.A. 136, 253, 254, 262, 270, 277
Ayvansarayî Hâfız Hüseyin 34, 38, 40, 163
Ayverdi, E.H. 34, 43, 60, 77, 87
Aziz Mahmud Efendi 117, 118, 120, 121, 122-131, 132, 172

Balat 100
Barkan, Ö.L. 67, 75, 91
Bayazıt-ı cedit mahallesi 42, 68, 72, 73
Bayrampaşa deresi 82, 183
Bekâr Bey tekkesi 66, 163, 228
bekâr odaları 158, 229
Bekir paşa mahallesi 40, 41, 43
Bekir paşa mescidi 40, 41, 42
Beydilli, K. 27, 54, 111
bilâd-ı selâse 21, 292
Buondelmonti, C. 64

Cerrahpaşa camii 102, 103, 104, 228
Cerrahpaşa hastanesi 98, 99, 285, 286, 288, 292
Cerrahpaşa mahallesi 11, 12, 68, 101, 102, 108, 152, 154, 292
Cezar, M. 100
Cibali 100, 104, 108
Cuinet, V. 165, 167, 168, 169, 170, 177

Çavuşzade camii 42, 43, 98
Çavuşzade sokağı 98, 146, 203, 231

Davud Paşa bostanları 35, 68, 78-80, 89
Davud Paşa hamamı 34, 35, 62, 63, 89, 90, 99, 105, 146, 233
Davud Paşa iskelesi 26, 33, 35, 37, 62, 68, 69-73, 89, 109, 114, 151, 182, 200, 202, 230, 232, 237, 238, 288, 289
Davud Paşa kapısı 33, 40, 62, 63, 69, 73
Davud Paşa külliyesi 34, 50, 62, 68, 74, 104
Davud Paşa mahkemesi 50, 51, 73, 90, 105, 106, 141, 143, 144, 147, 155, 166, 167, 172, 238, 241
Davud Paşa semti 11, 33, 34, 60, 62, 63, 73, 82, 84, 87, 91, 100, 101, 154, 237
De Amicis, E. 142
Derviş Mustafa 90, 97, 104

Divanyolu 26, 96
Duben, A. 18, 47

Eldem, E. 19
Eminönü 11
enformel sektör 184, 187, 191
Erdem, H. 220
Ergenç, Ö. 45
Ergin, O.N. 11, 38, 39, 68, 94, 100, 109, 112, 159, 241, 285
"esâmi-i mahallât" 12, 196, 209, 241
Etyemez 42, 72, 102, 105
Evliya Çelebi 34, 50, 52, 88, 96
Eyüp 21, 94, 292

Faroqhi, S. 25, 42, 45, 190
Fatih (ilçe) 11, 13, 100, 228
Forum Bovis 83, 93, 95

Galata 21, 292
gedik 184, 185, 190
Gerber, H. 45
Ginzburg, C. 53
Goad C.E. 225
Goffmann, D. 45
Grunebaum, G. Von 29
Gümüş Baba tekkesi 228, 261

Hagios Emilianos 33, 63
Halep 31, 45
Haliç 36, 69, 82, 100, 104, 183, 237
hamallar 183, 189
hara 31
"harîk-i ekber" 50, 104-108, 163
Haseki 102
Hourani, A. 29
Hûbyâr mahallesi 60, 61, 68, 285, 287

Isfahan 21
Ispanakçızâde Mustafa Paşa 162-163, 179, 287
Ispanakçı Viranesi 43, 146, 161-166, 171, 178, 179, 180, 181, 182, 186, 231, 287, 289

icare-i muaccele 119-122
icare-i müeccele 119-122
"ihrâk-ı kebir" 101-104

İnalcık, H. 34
İncicyan, G 91
İpşirli, M. 75, 117, 120, 121
"İslami şehir" 28-33, 54
İssawi, C. 169
İstanbul'un nüfusu 22, 159, 160, 208, 209

Kadem-i şerif tekkesi 66
Kahire 21, 22, 31
Kapalıçarşı 24, 36, 227
Kasap Demirhan 34
Kasap İlyas camii 34, 62, 151, 153
Kasap İlyas efsanesi 34, 52, 57-60
Kasap İlyas'ın mezarı 34, 60, 151
Kasap İlyas vakıfları 35, 55, 60, 61-68, 91, 92, 106, 107, 113- 122, 122-131, 138, 139, 140, 148-151
"kasap yolu" 26, 83, 93-99, 102, 104, 129, 146, 181, 230, 231
Kasımpaşa 94
Kazlıçeşme 94, 95, 231
Keyçi hatun mahallesi 11
Kırkçeşme suları 80
kırsal göç 157-161
Koca Davud paşa 33, 50, 62
Kocamustafapaşa 108
Kömürcüyan, E. 88, 91
küfecilik 79, 171, 182, 183-191
Kürkçübaşı mahallesi 41, 60, 61, 68, 88, 97, 109, 153, 177, 292

Langa 33, 35, 63, 65, 79, 82, 91, 101, 155
Langa bostanları 33, 35, 37, 41, 63, 68, 69, 80, 93, 108, 171, 183, 184, 188, 233
Lapidus, İ 29, 30
Le Roy Ladurie, E. 53

mahalle adları 11, 12, 13, 23, 38, 42
mahalle bilinci 24, 25, 27, 30, 31, 37, 43, 51, 52, 61-68, 113, 114, 289
mahalle imamı 27, 92, 111, 112, 113-122, 251, 295
mahalle kavramı 13, 14, 23, 27, 43, 292, 293
mahalle nikâhları 251-275
mahalle nüfusu 23, 25, 42, 49, 61, 87-92, 145, 146, 196
mahalle sayısı 11, 37, 48

mahallenin sınırları 12, 24, 30, 31, 38, 39, 68-74, 290
Mâmuretü'l-Aziz 160
manav küfecisi bkz. Küfecilik
Mantran, R. 36, 70, 184, 187, 188
Marcus, A. 25, 45
Masters, B. 19, 28, 157
Millingen van A. 63, 73
Mecelle 277
medrese 228, 229
muhtar 14, 15, 18, 27, 53, 113, 122, 242-251, 275- 284
muhtarlık teşkilâtı 27, 113, 132, 133
mürur tezkeresi 112, 134, 159, 193, 194, 195, 197, 198, 200, 202

Nasuh (matrakçı) 64
Nazperver kalfa 97, 99
nikâh izinnameleri 136
nüfus sayımı 35, 36, 44, 47-49, 160, 161, 166, 171, 175, 176, 177, 208, 209, 210, 212, 242, 243

Olivier, G.A. 78
Origo, İ. 53
Ortaylı, İ. 115, 132, 139
Osman Efendi (muhtar) 46, 134, 135, 192, 194, 202, 205, 206, 207, 208, 225, 227, 232, 233, 243, 244, 245, 246, 249, 250, 265, 279, 283

Pamuk, Ş. 121, 135, 243, 267
Pamukciyan, K. 101
Pervititch, J. 225
Prost, H. 286, 288

Quataert, D. 31, 157, 169, 175, 189
Quételet, A. 49

Raymond, A. 25, 45

Samatya 36, 63, 65, 69, 71, 72, 91, 96, 104, 105, 108, 109, 155, 231
Samatya Caddesi 146, 200, 203, 230, 231, 232, 239, 286
Sancaktar Hayrettin mahallesi 42, 61, 68, 88
semt 12, 13, 21, 23, 25, 26
Servili mescit mahallesi 39, 40
Sicill-i nüfus nizamnamesi 46, 192, 210, 242, 243, 253, 254
sokaklar 81-87, 140-146
sokak adları 26, 68, 83, 93-99, 146, 147
Sulumanastır 65
Şah sultan camii 41, 42
Şah ü Geda camii 41
Şehremaneti 38, 39, 77, 83, 131, 146, 147
Şer'iye sicilleri 18, 23, 50, 54, 140, 155

tahrir-i nüfus 18, 47, 89, 135
Tanpınar, A.H. 5, 52

Unkapanı 100, 101
Uzunçarşılı İ.H. 84, 96, 105, 153, 163

Ünver, S. 34
Üsküdar 21, 94, 292

Vatin, N. 151
Vavassore A. 64

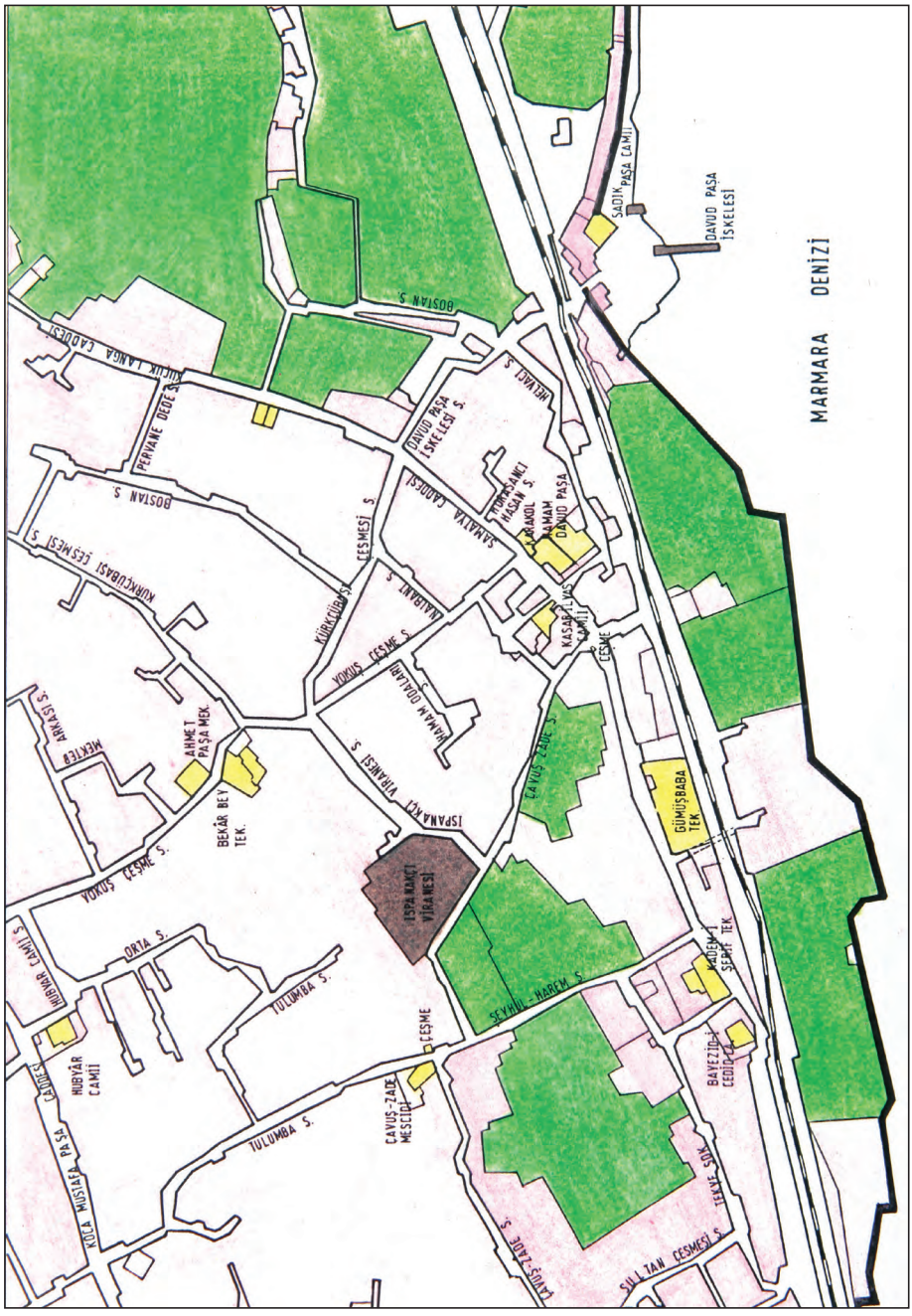
Weber, M. 29

Xerolophus 33, 63

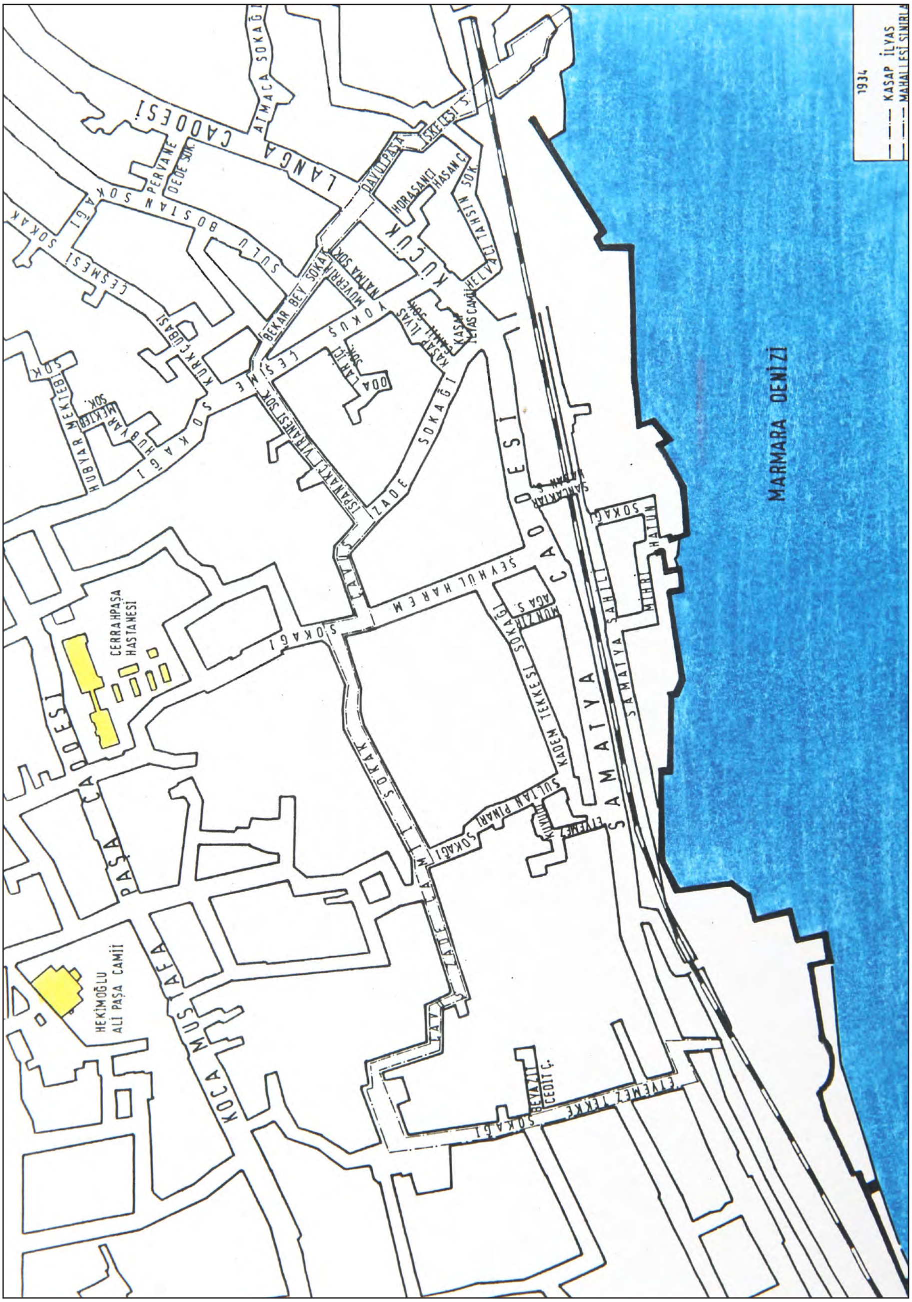
yangın 39, 40, 50, 78, 90, 96, 97, 99-109, 166
Yedikule 64, 79, 83, 93, 94, 95, 98, 104
Yenibahçe 79, 82
Yeniköy 115
Yokuşçeşme 80, 146, 153, 162, 163, 203, 229, 233, 285, 287
Yücel, F. 170

Zeyrek 34
zincirleme göç 172-175, 198-203
zürrî vakıflar 67, 68

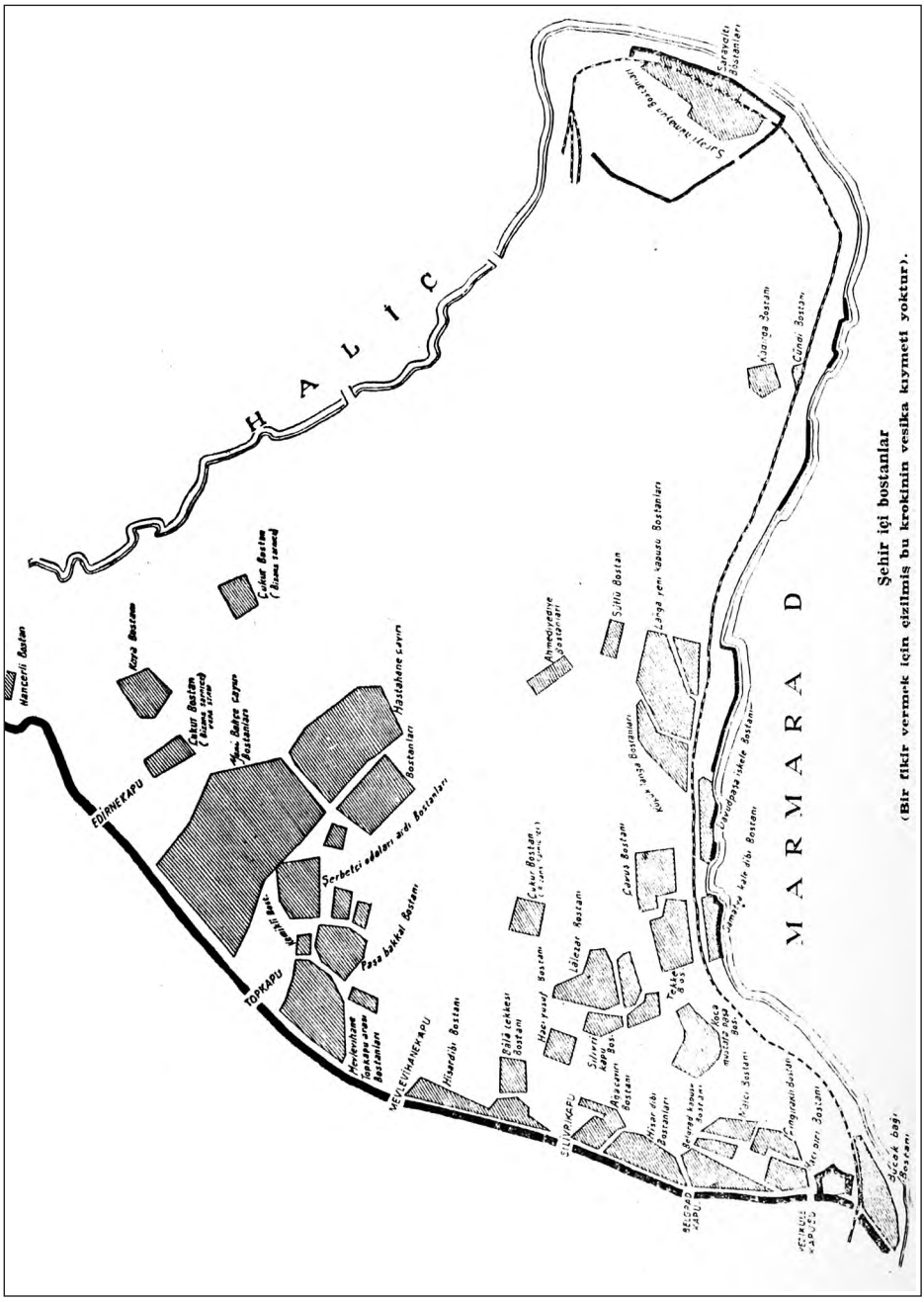
ALBÜM

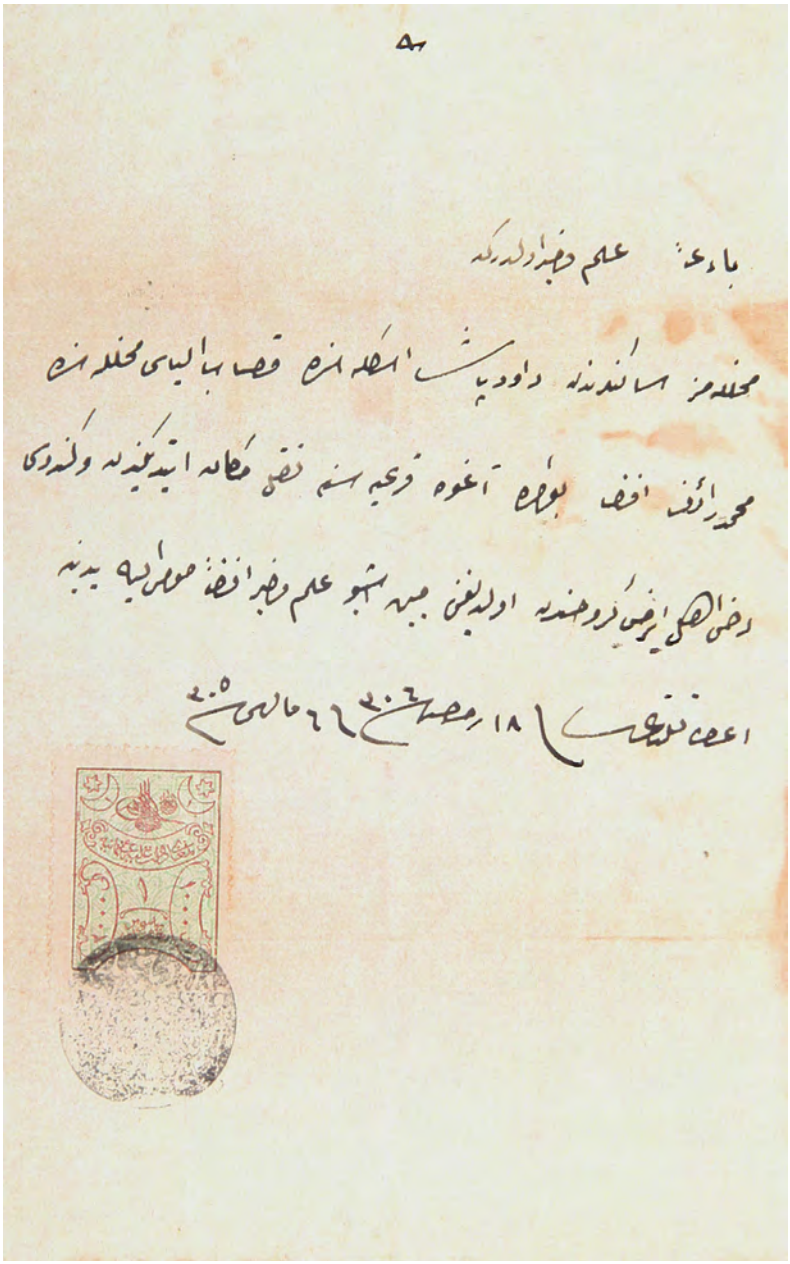
1870'li yıllarda Kasap İlyas mahallesi
(Ekrem Hakkı Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*)

1934 yılında Kasap İlyas mahallesi
(Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehir Rehberi*)

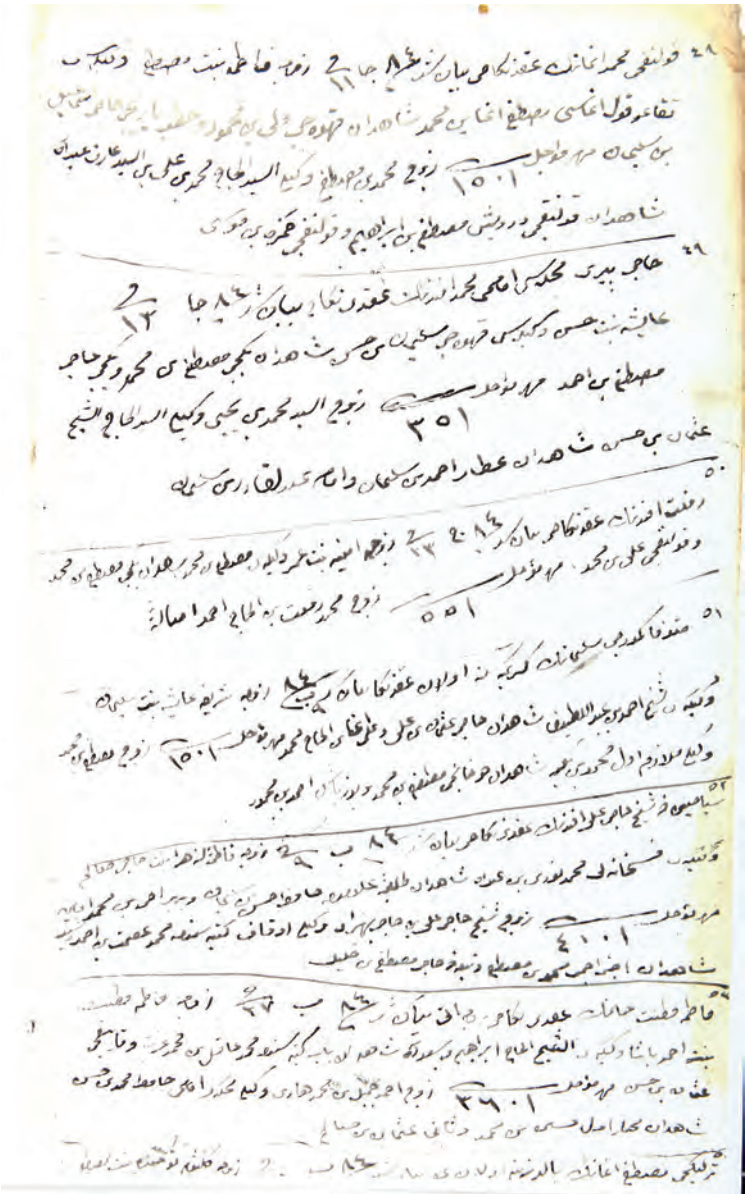
20. yüzyıl başlarında Suriçi İstanbulu bostanları
(Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi* - "Bostanlar" maddesi)

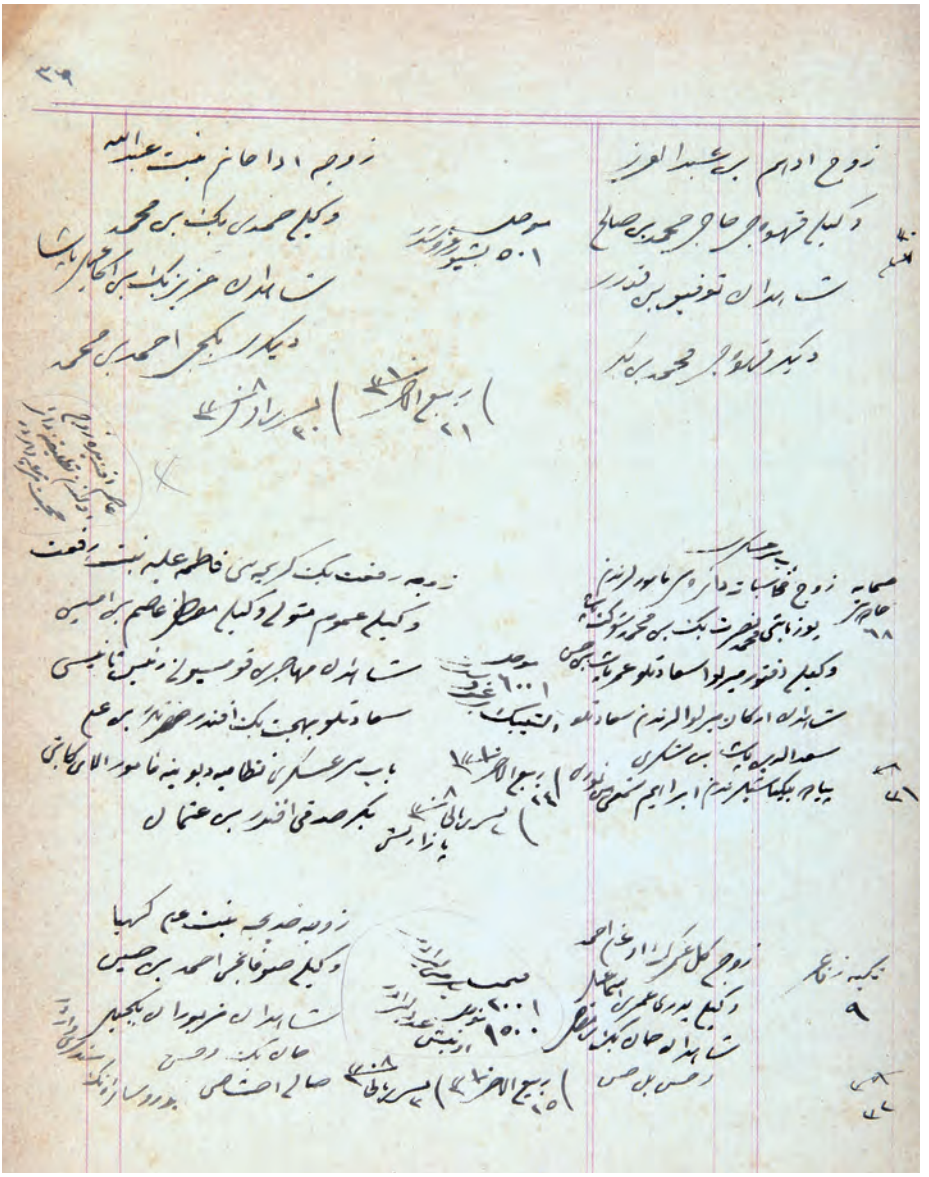
Kasap İlyas mahallesi muhtarlığınca 1889 yılında verilen bir iyi hâl kâğıdı
(Özel koleksiyon)

Kasap İlyas mahallesindeki bir evin 1663 tarihli vakfiyesi
(Özel koleksiyon)

Kasap İlyas mahallesi nikâh defterinin H. 1284 (M. 1867/68) tarihli sayfası (Özel koleksiyon)

Kasap İlyas mahallesi nikâh defterinin H. 1310 (M. 1892/93) tarihli sayfası
(Özel koleksiyon)

Kasap İlyas mahallesi muhtar ve imamı tarafından
1880 yılı civarında basılmış mahalleye yardım makbuzu
(Özel koleksiyon)

Kazlıçeşme'deki mezbahadan Etmeydanı'ndaki kışlaya Kasap İlyas mahallesinden geçerek et taşıyan yeniçeri kasabı ve seğirdim çavuşu
(Ahmet Djévad, *Etat Militaire Ottoman*, İstanbul, 1882)

1940'lı yıllarda Marmara sahili ve Davud Paşa İskelesi

Kasap İlyas Camii
(2006 yılında çekilmiş resim)

Kasap İlyas mahallesi muhtarlığı
(2006 yılında çekilmiş resim)

Kasap İlyas'ın mezarının önündeki parmaklık

Kasap İlyas'ın mezarının önündeki mermer levha

Halit Ziya Uşaklıgil
Aşk-ı Memnu
Mai ve Siyah

Philip Roth
Pastoral Amerika

Demir Özlü
Güvercinler ve Matmazeller - Düş Öyküleri

Thomas Bernhard
Sarsıntı

Ömer F. Oyal
Zaman Lekeleri
Gecelerin En Güzeli

Andrea Camilleri
Unvansız Maktul

Ali Teoman
Horasan Elyazması

Rachel Cusk
Geçiş

Orçun Türkay
Tunç Bey

Kate Atkinson
Mahvolmuş Bir Tanrı

Javier Marias
Acı Bir Başlangıç Bu

Dag Solstag
Mahcubiyet ve Haysiyet

İlhan Durusel
Defterdar

Italo Calvino
Zor Sevdalar

Şiir Erkök Yılmaz
Aile İçi Muhabbet

Amin Maalouf
29 Numaralı Koltuğun Hikâyesi -
Fransa Tarihinin Dört Yüzyılı

Andrew Gibson
Samuel Beckett

Hilmi Yavuz
Lirik Defterler

Ian McEwan
Amsterdam'da Düello
Kefaret

Julia Kristeva - Philippe Sollers
Güzel Sanatların Bir Dalı Olarak Evlilik

Will Gompertz
Sanatçı Gibi Düşün -
... ve Daha Yaratıcı, Daha Verimli Bir Hayata Kavuş

John Berger - Selçuk Demirel
Saat Kaç?

Edip Cansever
Çağrılmayan Yakup

Ronit Matalon
Ayak Seslerimiz

Gürsel Korat
Ay Şarkısı

Anne Enright
Yeşil Yol

Margit Schreiner
İnsan Dengesi

Behçet Necatigil - Kâmuran Şipal
Dar Bir Çember İçinde

Kâmuran Şipal
Dua Çiçeği

Erlend Loe
Bildiğimiz Dünyanın Sonu

Eugenio Borgna
Şu Bizim Kırılganlığımız

Darryl Cunningham
Büyük Çöküş

Bülent Gözkân
Kant'ın Şemsiyesi

Romain Rolland
Jean-Christophe - I
Jean-Christophe - II

Bülent Eczacıbaşı
İşim Gücüm Budur Benim

Betül Tarıman
Rıza Bıyık

YAPI KREDİ YAYINLARI / YENİLERDEN SEÇMELER

Oğuz Demiralp
Ay ile Yıldız Ayrı Düşünce -
Juan Rulfo Edebiyatı Üstüne Bir Okuma

Giorgio Bassani
Kuru Otların Kokusu
Surların İçinde - Beş Ferrara Öyküsü

Richard Yates
Mutluluk Fotoğrafı

Uğur Nazlıcan
Bir Dükkânı Beklemek

Ayfer Yavi
Bir Dünya Börek - Böreğin Tarihsel Yolculuğu

Priscilla Mary Işın
Avcılıktan Gurmeliğe - Yemeğin Kültürel Tarihi

Sabahattin Kudret Aksal
Yazılar, Yanıtlar

Hazırlayanlar: Ernesto Ferrero - Luca Baranelli
Calvino Albümü

Tarık Dursun K.
Bağışla Onları

Fredric Jameson
Antikler ve Postmodernler - Formların Tarihselliği Üzerine

Isabelle Mons
Ruhun Kadınları - Psikanalizin Öncü Kadınları

Hazırlayan: Talat Parman
Psikanaliz Defterleri 1 - Çocuk ve Ergen Çalışmaları / Çocuk ve Ergenle Çalışmak

Sébastien Dupont
Psikanaliz Hareketinin Kendini İmhası

John S. Allen
Obur Zihin - Yiyeceklerle İlişkimizin Evrimi

Christopher Bollas
Güneş Patladığında - Şizofreninin Gizemi

Anil Ananthaswamy
Ya Ben Yoksam? - Benliğin Labirentinde Bir Gezinti

Juan Enriquez - Steve Gullans
Kendi Evrimimizi Yönetmek - Yapay seçilim ve rastlantısal olmayan mutasyon yeryüzündeki yaşamı nasıl değiştiriyor?

Thomas Lepeltier
Evrenin Saklı Yüzü - Evrenbilimin Bir Başka Tarihi

Hazırlayanlar: Erden Akbulut - Handan Durgut - Mehmet Ulusel - Yeşim Bilge
Nâzım'ın Cep Defterlerinde - Kavga, Aşk ve Şiir Notları (1937-1942)

Engin Kılıç-Nüket Esen
Orhan Pamuk'un Edebi Dünyası

Jale Parla
Orhan Pamuk'ta Yazıyla Kefaret

Ece Ayhan
İyi Bir Güneş
Kınar Hanımın Denizleri
Ortodoksluklar 50 Yaşında (Numaralı Özel Baskı)

Francis Russell
Türkiye'de Görülecek 123 Yer

Claudio Magris
Davanın Reddine

Hannah Kent
Irmağın Cinleri

Marcel Proust
"Kalan Son Güzel Kâğıdım"

Yüksel Pazarkaya
Çevirinin Estetiği ve Çeviri Serüveni

Hazırlayan: Mustafa Demirtaş
İkinci Bir Yaşam - Sevim Burak'ın Edebiyat Dünyası

Marc Augé
Evsiz Bir Adamın Güncesi

Turgut Uyar
Elele Okuyalım - Yazılar ve Söyleşiler 1978-1984

Gültekin Emre
Sere Serpe

Faruk Nafız Çamlıbel
Şarkın Sultanları

Robert Dumezil
Mit ve Destan III - Roma Tarihleri

Philippe Mengue
Yürümek, Koşmak,Yüzmek / Kaçak Beden

Hüseyin Kıran
Yaşamak - Bir Çaba